

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

Х том

Азыркы кыргыз адабияты

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

«КУТ-БЕР»
БИШКЕК – 2017

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки
К 13

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

К 13 **Кыргыз адабиятынын тарыхы.** Азыркы кыргыз адабияты. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: 2017. X том. 556 бет.

ISBN 978-9967-12-668-8

«Кыргыз адабиятынын тарыхынын» бул томунда өткөн кылымдын 60-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейинки адабиятыбыздагы жазуучулардын чыгармачылык портреттери берилди.

Бул эмгек мугалимдерге жана студенттерге окуу куралы катары арналат.

К 4603020000-17

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки

ISBN 978-9967-12-668-8

© Манастаануу, 2002, 2004
© Ч. Айтматов атындагы Тил
жана адабият институту, 2012
© КР УИА, 2017
«Кут-Бер», 2017

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

XX кылымда кыргыз көркөм сөз өнөрү жазма формада калыптануу менен кылымдын соңку 60-жылдарынан тартып өзүнүн гүлдөө доорун башынан өткөрдү. Ушул жылдарда адабият айдыңында жүргөндөрдүн баарынын чыгармачылыгы тууралуу адабий процесстин алкагында жыйнактуу, ырааттуу сөз кылуу өз учурунда ишке ашпай келген.

Чыгармачылык калемгерлерди тандап алууда мурдагыдай эле алардын кыргыз адабиятына кошкон салымы, жазган чыгармаларынын салмагы, окурмандар арасына таралышы, адабий сындан алган баасы, мезгил сынынан өткөндүгү ж.б. чен-өлчөмдөр каралды. Албетте, портреттерди жазууда авторлордун бардыгы аларды бир кылка, жетиштүү деңгээлде жазды деген ойдон алыспыз. Ошентсе да бул алгачкы саамалык болуп отурат.

Ошол эле кезде бул портреттер менен кыргыз адабиятынын соңку этабынын таанымал жазуучуларынын баары камтылды деп айтууга да болбойт. Бул китеп адабияттын өнүгүшүнүн ошол эле этабында чыгармачылыктын түйшүктүү жолуна түшүп, бүгүн да активдүү эмгектенип жүргөн жаңы ысымдар менен толуктала бериши максатка ылайыктуу.

*Бул томдукта төмөндөгү авторлор: КР УИАнын академиги **Акматалиев А.** – «Азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүшү тенденциялары», Анатай Өмүркановдун, Акбар Рыскуловдун, Калыбай Осмоналиевдин; ф.и.д. **Артыкбаев К.** – Жапаркул Алыбаевдин; ф.и.д. **Байгазиев С.** – Мырзабек Тойбаевдин; ф.и.д. **Байжигитов К.** – Мелис Абакировдун; ф.и.д. **Үкүбаева Л.** – Нинакан Жүндүбаева-*

нын; ф.и.д. **Култаева Ү.** – Токтосун Самудиновдун; п.и.д. **Муратов А.** – Нурпаис Жаркынбаевдин, Сүйөркул Тургунбаевдин, Каныбек Жунушевдин; ф.и.д. **Тиллебаев С.** – Самсак Станалиевдин; ф.и.д. **Асакеева Д.** – Элүцбай Отунчиевдин; ф.и.д. **Жумаев М.** – Муса Мураталиевдин, Орозбек Айтымбетовдун, Жылкычы Жапиевдин; ф.и.д. **Эгембердиева А.** – Асан Жакшылыковдун; ф.и.д. **Орозова Г.** – Төлөгөн Мамеевдин, Абдиламит Матисаковдун; ф.и.к. **Акматова В.** – Азада Бегимкулованын; доц. **Баймырзаев Б.** – Сейит Жетимишовдун, Жолочу Рысбаевдин; ф.и.к. **Даутов К.** – Табылды Мукановдун; ф.и.к. **Жумабаев И.** – Аман Токтогуловдун, Шайлообек Дүйшеевдин; ф.и.к. **Егимбаева С.** – Субайылда Абдыкадырованын, Гүлсара Момунованын; ф.и.к. **Мукасова А.** – Биримкул Алыбаевдин, Эркин Борбиевдин, Беганас Сартовдун; ф.и.к. **Өмүрзакова Н.** – Смар Шимеевдин; ф.и.к. **Жумаева Г.** – Жолдошбай Абдыкалыковдун; ф.и.к. **Исмаилова А.** – Сагын Акматбекованын; ф.и.к. **Нарынбаева Н.** – Бейшебай Усубалиевдин; ф.и.к. **Обозканов А.** – Какен Алмазбековдун, Карбалас Бакировдун; ага илимий кызматкерлер **Соороннов О.** – Орозбай Көчкөновдун; **Жакыпбекова А.** – Зуура Сооронбаеванын, **Жакып Медетовдун**; **Тургунбаева Ж.** – Бакы Өмүралиевдин, **Кадырбай Мамбетакуновдун**, **Меңди Мамазаированын**; илимий кызматкер **Дуулатова С.** – **Курбаналы Сабыровдун**; илимий кызматкер **Ажыматова З.** – **Байтемир Асаналиевдин** чыгармачылыктары боюнча макалаларды жазышты.

ЖҮНДҮБАЕВА НИНАКАН

(1917–2003)

Нинакан Жүндүбаева адабият майданына турмуштук тажрыйбасы топтолуп, «акыл азуусу» чыгып калганда келди. Ошондон улам болуу керек анын ырларында делбе таптык маанай жокко эсе, тескерисинче акындын ар бир ырынан турмуштук көрүнүштөргө олуттуу кароо, анын түпкү маанисин ачууга аракет көбүрөөк байкалат.

Өзүнүн жан дүйнөсүнөн, көркөм фантазиясынан өткөрүп, поэзиянын тилине салып ырдап жаткан көрүнүштөргө да, өзүнө тагдыр кылып алып жаткан поэзия адабий-чыгармачылык ишине да олуттуу мамиле жасаган Нинакан акын чыгармачылыктын түмөн түйшүгүнө түтүп изденди. Кыргыз поэзиясынын миң кубулган полифониясына өзүнүн жекече кайталангыс үнүн кошууга аракеттенди. Чыгармачылык чеберчиликти өркүндөтүү тажрыйбасы катарында жазылган, символикалык аттар менен чыккан, бөбөктөргө арналган «Узатуу», «Өнөр», «Бөбөктөр дүйнөсү» ыр жыйнактарын биринин артынан бирин окурмандарга тартуулады.

Бала мүнөзүн, бала дүйнөсүн жакшы билген энеге балдар үчүн ыр жазуу өзгөчө ырахат тартуулады:

- Каздар жатат кар төшөнүп,
Төшүн тозуп шамалга
Көрө коюп анда Аскар,
Мындай деди Жамалга:
– Үшүп кетет бул каздарым
– Уясына киргизем.
– Урушпасаң, эжекебай,
– Чапанымды кийгизем.

(«Үшүп кетти»)

«Көтөрүп алып чакамы,
Суу ташып багам апамы», –
Деп Жибек чуркап шашылды,
Жыгылып ыйлап бакырды.
Сооротсо эне өпкүлөп,
«Териш, – дейт, – суум чачылды».

(«Териш»)

Балдар турмушунун эпизоддорун таасын тарткан мындай ыр түрмөктөрү жогорудагы жыйнактарда арбын. Алардан балдардын бал тилин татып, ууртуңдан жылмайбай окуй албайсың. Аларда күн шооласы сыяктуу жаркыратып, жылууулук чачып турган эне мээрим, эне тилеги бар.

Акын дегинкисинде 60-жылдары адабий ишке белсенип киришет. Бул мезгилдерде ал кыргыз поэзиясынын традициясына кайрылып, Алыкул Осмонов, Аалы Токомбаев, Кубанычбек Маликовдордун поэтикалык дүйнөсүн өздөштүрүүгө аракеттенет. Замандаш-калемдеш акын Сүйүнбай Эралиевдин ыр деңизине арбалат. Орус жана көп улуттуу совет поэзиясынан Ю. Лермонтовдун, Кайсын Кулиевдин, Расул Гамзатовдун чыгармаларына таасирленип, алардын калеминен жаралган көркөм дөөлөттөрдүн духун, атмосферасын өз чыгармачылыгына мүмкүн болушунча сиңирүүгө далалаттанат. Нак ушул жылдары жазылган акындын «Кызыл өрүгү» анын атагын алыска чыгарды.

«Кызыл өрүктүн» сөзүнө обону жарашып, ал тез эле элдин терең катмарына сиңип кетти, бул ыр акындын чыгармачылык чеберчилиги кадыресе жетилгендигин окурман журтка кабарлаган алгачкы карлыгач болду. Биздин пикирибизче, акындын 1967-жылы жарык көргөн «Эне тилеги» ыр жыйнагы анын чыгармачылык изденүү жолундагы алгачкы бийиктиги болгон.

Белгилүү адабиятчы Бүбүй Керимжанова «Нинакан Жүндүбаеванын чыгармачылыгынын борбордук темасы негизинен Коммунисттик партия, улуу Ленин, мекен, эмгек, эл достугу, согуш жана тынчтык жана башка болуп саналат»³ десе, сынчы С. Карымшаков «акындын чыгармачылыгында улуу Ленин, анын иши, Октябрь, Коммунисттик партия, тынчтык сыяктуу жооптуу темалар туруктуу орун алып келе жатат»⁴ деп белгилейт. Нинакан Жүндү-

баеванын чыгармаларынын тематикалык диапозонун негизинен туура аныкташса да жогорудагы адабиятчылар негедир акындын чыгармачылыгындагы сүйүү темасынын туруктуулугун эстен чыгарышкан. Нак ушул сүйүү, болгондо да элге-жерге, Ата-Мекенге, адамдарга, жарга, балага, эмгекке карата болгон чоң Адамдык, акындык сүйүү дегеле кайсы акындын болбосун чыгармаларына «жан» киргизип, алардын көркөм наркын, эстетикалык кунарын арттырып, же анын жоктугу, тескерисинче, кунарын түшүрөрү турган иш. Ушул көз караштан акындын «Эне тилеги» – ыр жыйнагындагы ырларга серп сала турган болсок, жыйнактагы ырлар акындык чоң сүйүүдөн улам көз жарып, жарыкка келген ырлар экенин баамдоо кыйын эмес. Биздин бул пикирибиздин негиздүүлүгүн ыр жыйнактагы көптөгөн ырларга (алар чындыгында да ой менен көркөмдүктүн синтези шайкеш келген ырлар – Л.Ү.) талантуу музыканттар тарабынан обон жазылып, ал ырлар элдин оозунан түшпөй, бүгүнкү угуучунун да руханий талабын канагаттандырып, ырдалып жүрүшү кандайдыр бир деңгээлде тастыктап турат. Алар ар кыл темадагы: «Ой, уул, ай...», «Эне тилеги», «Нарын», «Грейдерчи жигитке», «Жемишин төгөт», «Атчан, достор жабыла» ж. б. ырлар.

Акын эмгек менен сүйүүнү дайыма бирге, ажырагыс гармонияда тартууга ыклас коёт.

Нинакан Жүндүбаева кадыресе турмуштук көрүнүштөрдөн сулуулук таап, сүрөттөй ала турган поэтикалык жөндөмү бар акын экендигин айгинелеген ырлар да бул жыйнакта кездешет. Мисалы жыйнактагы «Чиркинай, колхоз кыштоосу» деген ырдын темасын окуп, колхоз кыштоосунда «чиркинай» деп тамшангандай не бар дейсиң деген ой кылт этет. Анан төмөндөгү ыр менен тартылган сүрөт сендеги күдүк ойду кантип айдап кеткенин сезбей каласың.

Кар каптайт жерди күмүштөй,
Шилешет койлор күрүчтөй,
Тырс жулуп чөбүн оттосо,
Элестейт жайда гүл үзмөй.

.

Жашынса кебез боз тоосу,
Жай сейлин себет ыктоосу.

Чилдеси чие жыттанган

Чиркинай, колхоз кыштоосу (18-б.)

Акындын Соң-Көлдүн керемет сулуулугун энесинин түркүн түз өрмөгүнө салыштырган «Соң-Көл», «Нугунду бузуп чаңдатып, сымаптай жүзүң чаң басып, шашасың кайда шашасың, шарыңды бүктөй басасың» деген образга бай саптарда тарткан «Кирген суу», «Кызарт», «Күзгү терек», «Кара Кочкор» аттуу лирикалары анын сөз менен пейзаж тартуу өнөр дараметинен кабарлайт.

«Эне тилеги» жыйнагында Нинакан Жүндүбаева ырларынын идеялык мазмунунун тереңдигине, көркөм-эстетикалык таасирдүүлүгүнө жетүүгө умтулуусу анын лирикаларынын формалык көп түрдүүлүгүн шарттаган. Лирикада диалог формасын колдонуу («Булар кимдер!», «Кыргыз балбан», «Ай кыз бала, садага...») он беш муундан турган ырлар («Өтүнүч», «Комуз күүсү», «Сагынабыз»), элдик терме ырлардын формасындагы («Акыл шериги») эки сап ырлар («Досума кеңеш», «Кинодо») акындын чыгармачылык стихиясынын диапозонунун масштабын айгинелегендей.

«Таңдагы гүлдөр» ыр жыйнагынан кийин акын 1970-жылдары дагы үч жыйнак чыгарып, окуучуларына тартуулайт. Алар «Ата журт күүлөрү» (1975), бөбөктөргө арналган «Менин карындашым» (1977) жана проза жыйнагы «Менин каарманым» (1978). Аталган жыйнактардын ичинен «Ата журт күүлөрү» акындын 70-жылдардагы изденүү, табылгаларына кепил болууга кудуреттүүдөй көрүнөт. Жыйнактагы бөтөнчө махабат лирикалары сезимге жылууулук тартуулап, адамдагы аруу сезимди жүрөк кылдарын дирилдете күүнү чертүүгө жетишкендей. Автор ой берметине төп келген көркөм салыштыруу табууга аракети ордуна чыккан ыр катары «Зымырайт поезд алыска...» деген ырын мисал келтирсек болот.

Кечиктик. Махабатым кечигиштик,
Кездешпей ушул кезге кантип түттүк.
Зымырап поезддерче узай бердиң,
Перрондо жалгыз калып сени көрдүм...
Кол булгап жашым төгүп кала бердим...

Көптөн күттүргөн махабат зымырап алыска кеткен поездей улам ары узап барат. «Өткөн өмүр учкан куш» деп кыргыздар айткандай, өткөн поезд келсе да эми ага баягы күткөн махабатына кайра жолукпасын акын:

Түшкөндөй күздүн алтын жалбырагы,
Күбүлөт адамдын да алма шагы,
Кечиктик. Кеткен поезд эми келбейт,
Келсе да мезгил бизге билет бербейт...

Кечиктик... мезгил бизге билет бербейт –

деп элестүү, көркөм, өзөктү өрттөгөн өкүнүч менен ушундайча чагылдырат.

«Ата журт күүлөрүндө» «Мурас» аттуу лиро-эпикалык поэманы да акындын 70-жылдардагы поэтикалык табылгасы катары карасак болот. Дегеним поэма кыргыз элинин нукура турмушунан алынып, чабандыкты атадан балага мурас кылган үй-бүлөнүн тагдыр-таржымалын баяндайт. Айрыкча атасынан ушул кесипти мурас кылып алган Бегайым кыздын ата кесибине урматы, анын түмөн түйшүгүнө бел байлаган эрки, жүрөктүүлүгү реалдуу чагылдырылган. Агасы Белек согуштан каза болгондо уул ордуна уул болгон Бегайым, атасынын чабандык таягын Белектин уулу Аскер бойго жеткенде эстафета катары тапшырып, өзүнүн адамдык, мураскорлук милдетин аткарып, сүйгөнү Үсөн менен баш кошот.

Сюжетте Бегайымдын образы эки планда берилет, биринчиси эмгек процессинде, экинчиси махабат маселесинде. Автор Бегайымдын эмгектик жолун бардык татаалдыгы, карама-каршылыгы менен чагылдырган. Бирок анын жекече турмушун, Үсөн менен болгон мамилесин өнүктүрүүдө жасалмалуулук, схематизм сыяктуу ылаңдан арыла албаган.

Акындын «Үмүтүм түгөнбөйт» (1983) ыр жыйнагы анын саясий-граждандык, патриоттук-интернационалдык тематикадагы изденүү чабытынын кийинки мезгилдердеги ал-абалынан кабар берет. Жыйнактагы ырлар окуучуну тематикалык максаттуулугу боюнча кызыктырганы менен (анда «Саясий чабыттар», «Мекен дөөлөтү», «Айыл ырлары», «Кектүү күндөр элеси», «Арноолор» циклындагы ырлар жана тарыхый-революциялык темадагы «Кайра

келген жаз», «Кездешүү» поэмалары бар), көркөм-эстетикалык кудурети боюнча негедир өзүнө тартып, эмоциялык таасир этүүчү күчкө басымдуу көпчүлүгү жетишпей калганы өкүнтөт. Биздин оюбузча, анын башкы себеби акын өзүнүн табиятына жакын, өзүн чындап толкунданткан турмуштук көрүнүштөрдү эмес, көбүнчө мезгилдин саясий-идеологиялык талаптарына жооп берүүнү биринчи планга коюп, ошондон улам акылга, карандай рационалдуулукка алдырып койгондугунда. Мындай дегендик «Үмүтүм түгөнбөйт» ыр жыйнагында дегеле колго аларлык ыр жок деген сөз эмес.

Автордун эненин перзентин жарык дүйнөгө алып келүүдөгү «күрөшүн», эне менен баланын жанынын бирдигин поэтизациялаган «Кездешүү», согушта эки көзүн алдырып азиз болгон адамдын арманын чагылдырган «Эгер согуш бүлүк салбаса» аттуу ыры, кезинде «Ыр майрамы – 74 түн» мыкты ырларынын бири катары бааланган сүйүү темасындагы «Көктөм»⁶ ыры ж.б. бир катар ырлар Нинакан Жүндүбаеванын мурдагы чыккан ыр жыйнактарындагы лирикаларынын өнөгөлүү салтын улаган чыгармалар катары бааланууга татыктуу.

Совет мезгилинде чыккан поэтикалык жыйнактар үчүн традициялуу бир «эн тамга» мүнөздүү боло турган. Ал – ар бир жыйнактын бет ачары Ленинге, партияга, Октябрга арналган ырлардан туруусу. Мындай эч бир жерде мыйзам аркылуу бекибеген темирдей тартипти ар бир акын бекем сакташкан. Эгер эле акындын басууга даярдалган ыр китебинде жогорку темадагы ыр болбосо, басма кызматкерлери иштин кызыкчылыгы үчүн андай ырды автордон жазып киргизүүнү талап кылышканы да чындык. Чын-чынына келгенде Ленин, Коммунисттик партия, Октябрь революциясы элдик эркиндиктин, теңдикке жетүүнүн символу катары кечээ эле социалдык теңсиздиктин азап-тозогун баштан кечирген кыргыздын улуу муундагы акын-жазуучулары үчүн ыйык нерсе болгон. Ошондуктан алардын бул темада жазган ырларынын бардыгы эле жүрөктөн чыккан ырлар эмес деп так кесе да айтууга болбойт. Ошол эле учурда акындар чыныгы чыгармачылык эргүүсүз, атайын алдын ала коюлган максат менен бул темага мамиле жасаган учурлары болгонун да айрым бир поэтикалык жансыз саптар айгинелеп коёт. Акын Ни-

накан Жүндүбаеванын ыр жыйнактарындагы Ленин, партия, Октябрь темасындагы ырлардан да жогорку биз токтолуп кеткен эки башкача мамиледен жаралган ырларды ачык эле жолуктурабыз. Маселен «Кең дүйнө» (1985) ырлар жыйнагындагы «Биздин үн, биздин добуштар» циклы айтылган пикирдин айкын күбөсү.

«Кең дүйнө» ыр жыйнагында акындын алгачкы ыр китебиндеги «Эсте энелер» аттуу ырдан башталган согуш темасындагы ырлары айрыкча көңүлдү бурат. Согуштук лирикаларында Нинакан Жүндүбаева акын трибун, акын публицист катарында чыгып, адамзатка кайгы муң алып келген согушка энелик, аялдык, акындык наалатын жалпы аялзатынын атынан күчтүү, драмалуу, экспрессивдүү чагылдырууга жетишкен. Мисалдарга кайрылалы: «Мен аялмын» ырында:

Мен аялмын элдин жарымы, эрдин жары,
Толкусам кошо толкуйт жердин шары.
Кетпеди көңүлүмдөн согуш тагы
Салынбайм, мындан ары кара шалы... –

деп, адамзаттын көңүлүнө кетпес так салган согушка жулкунуп, ачык чыгып, мындан ары кара шалы жамынбасы жөнүндө дүйнө элине ачуу чакырык салат. «Токтогула бир паска» ырында согушта курман болгондорго коюлган эстелик тууралуу ой толгоп:

.....
Койдук анан
Аларга арнап эстелик
Жүрүү үчүн эскерип,
Токтогула бир паска!
Баатырларды эскерели бейпилде,
Тиги алардын жүрөк оту,
Алоолонгон мейкинде...
Тиктегиле муңая,
Ошол оттун жалынын,
Жашатууга Мекен сени,
Жанын берген жарыгың...
.....
Ал от эмес,
Болочокку жашоо үчүн, жанын берген жарыгың..

Жанын берген жарыгың...
Эскермеге төгүп кеткен, жүрөк канын, жалынын.
Ошондогу алааматтан,
Чыгарсын деп, бир жакшына тыянак.
Ааламдагы бардык элге,
Тартуулашат ынтымак... дейт.

Эстеликтеги түбөлүк оттун жалынын, кан майданда каза болгон канчалаган адамдын жүрөк оту катары кабылдап, автор ассоциативдүү образ жаратууга жетишкен. Ырдын публицистикалык маанайы, эркин ыр формасы анда айтылган автордук ойго гармония түзүп, бир бүтүндүктү жараткан.

Кан майданда көмүлгөн асыл жарын өмүр бою унутпай, аздектеп жүргөн «Жоокердин колуктусунун ыры» жүрөгүңдү бир зырып эттирип алат да, аялзатка болгон урматтооңду арттырып, жүрөгүңдөн түбөлүк түнөк табат.

Тирүүлүктө унутпас көңүлдөгүм,
Сен майданда көмүлдүң... Көмүлбөдүм...
Көөдөнүмө атыңды жазып алып...
Сени эстөөдөн секунд да чегинбедим...

Жыйнакта акындын эпикалык жанрдагы арымын тастыктаган поэмалары да бар. Анын бири «Кылымдын чындыгы» деп аталып, ошол мезгилдин саясий-идеологиялык маанайын берген духта жазылган. Анда социалисттик түзүлүштөгү жашоо образы менен капиталисттик түзүлүштөгү жашоо образы антитезалык планда сүрөттөлүп, Социалисттик өлкөдөгү коомдук мамилелердин артыкчылыгы даңазаланган. (Поэмада сүрөттөлгөн капиталисттик өлкөлөрдөгү адам укугунун тебелениши, социалдык теңсиздик маселелери азыркы биздин жашоо турмушубузду «аралап» кеткенин ойлоо, албетте өкүнүчтүү).

«Жетилүү» аттуу экинчи бир поэма кыргыз кыз-келиндеринин механизаторлук кесипти өздөштүрүп жатышына сыймыктануу сезими менен ушул темада жазылса да, сюжет башкы каарман Салкындын үй-бүлөлүк трагедиясынын негизинде түзүлөт. Салкындын өмүрлүк жары каза болуп, жаш баласы, кайын энеси менен калат. Өксүткөн өлүмдү үй-бүлө мүчөсүнүн ар кимиси ар башка көтөрөт. Жаш келин Салкын өзөктөгү арманын:

Жубайым барда жыпар элем аңкыган
Ал өзүнчө дарыя эле чалкыган
Эми менин мелт-калт болбос бакытым
Үсөкем кетти, бизди таштап калкынан...

деп күйсө, кайнене жаш келинине кайрат берет.

– Балам өлүп, бир өлдүм жашоом жарым...

Сени көрүп миң өлдүм чыкпай жаным.

Чынарысың бутак байлап мөмөлөгөн

Түркүк бол, балдарыңа бардыр багың.

Поэмада бөтөнчө атасынан ажыраган жаш баланын үмүт-тилеги, атасына болгон сагыныч-кусасы драма-трагедиялуу берилет. Аны акын эне менен баланын диалогунда мындайча чагылдырат:

– Апаке, сен калп экенсиң эмне...

«Атаң келет эртең, бүгүн» дедиң эле?

Анан гана али деле келген жок,

Деди Шайлоо чуркап келип демиге.

Анда апасы:

– Атакеңдин трактору бузулуп,

Ошонусун оңдой албай жүрүптүр,

Өзү деле шашып жүргөн көрүнөт

Небак сенин сагынганың билиптир –

деп жооп берет. Жогоруда келтирилген ыр түрмөктөрүнөн көрүнүп тургандай акын поэмада мурдагы поэмаларынан айырмаланып адам психологиясынын нюанстарын кармап, ал аркылуу психологиялык образ жаратууга аракеттенгендиги байкалат. Чыгармадагы окуянын өнүгүшүндө жубайынан ажыраган жаш келин Салкын турмуштан көңүлү калып, чөгүп олтуруп калбастан өзүнөн кайрат-кубат таап, жолдошунун ордуна тракторист болуп рулга олтуруп, техника башкарып, ал гана турсун жаш механизатор кыздарга бригадир болуп иштөө менен орду толгус жоготуусун эмгек менен толтурат. Эмгектен бактын тапкан Салкын Москвага кыз-келиндер жыйынына барып, съезддер дворецинде сүйлөйт. Анын сөзүнүн пафосун каргаша-луу согушту токтотууга чакырык түзөт:

Согушту ачар, аны басар ким?

Сенин уулуң, менин уулум, кыздарым.

Кыз-уул тапкан бир мен эмес, бүт баарың!

Айткын баарың балдарыңа, айрылалы кайгыдан!

Жүрөктөн жулкунуп чыккан бул чакырык, буйрук Эненин буйругу, эненин тилеги. Бул гуманисттик чакырык поэманын негизги лейтмотивин түзгөн. Согуш коркунучун болтурбоо үчүн күрөш бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготкону жок. Нинакан Жүндүбаеванын аталган поэмасынын идеялык-дөөлөт-наркынын бүгүн да артып турганы далилдөөсүз чындык.

Н. Жүндүбаева согуш жана тынчтык темасын чагылдырууда энеге гана тиешелүү мээрим, энелик адилеттик, калыс көз караш менен мамиле жасоосу анын ар бир ырынан ачык байкалат. Бир ырында акын эне:

Бул дүйнөдө тынчтык болсо,
Анан тынчыйт санаабыз.
Эмгек менен коюндашып,
Өсөт тапкан балабыз, –
десе, дагы бир ырында:
Согуш эмес эмгектен баатыр болсун,
Балдарыбыз тынчтыктын айдап гүлүн –
.....
Согуштун өзүн көрбөй, каарын сезбей,
Жашасын келечекки келээр жаштык! –
деп, энелердин энелик улуу тилегин айтат.

Бир келген өмүрдө жаз сымал,
Жашоо парз сулуулук жаратып,
Бир келген өмүрдө жаз сымал
Жашоо парз бак-таалай талашып.

Салабаттуу ойдун, салмактуу саптардын акыны катары ой берметин издеп, окурманынын рух дүйнөсүнө асылдыктын чачыласын чачууга дилгирленүү сезими анын «Чынар терек» жыйнагындагы «Эне дөөлөтү», «Тоодон көрдүм», «Жетекчи болсоң», «Билим ал», «Алып сатар», «Бийик учкан кушум бол» ж. б. толуп жаткан лирикаларынан жана да «Эне-бала, согуш» деп аталган балладасынан ачык байкалат.

Акындын «Эне-бала, согуш» деп аталган сюжеттүү чыгармасына баллада деп жанрдык аныктама бердик, анткени мында поэмалык белгилерге караганда (традициялуу сюжеттик элемент жок, чыгарма диалог формасында

жазылган) балладалык касиет көбүрөөк. Дегеним чыгармада согуш мезгилиндеги Эне-баланын баатырдык кайраты, Ата-Мекенди сүйүү сезимдери сырдуу жоруктарда, үч башка адам тагдырында, эмоциялуу курч чагылдырылган.

Өз учурунда орус элинин таланттуу сынчысы В. Г. Белинский: «Турмуш чындыгын образдуу – көркөм чагылдыруу үчүн бир гана таланттын болушу аздык кылат, акындын көз алдында поэтикалык чындыктын өзү болуш керек» деп айткан пикири Н. Жүндүбаеванын «Жаз» темасындагы ырлар циклын окуганда эркисизден эске түшөт. Акын жаз айынын мезгилдик бөтөнчөлүгүн чөйрөлүк чөлкөмдүк өзгөчөлүккө, адам сезимине органикалык байланышта карап, ар бир учурдун кайталангыс боёкторун таба алган. Акындын көркөм салыштыруулары күтүүсүз жаңы, өзүнчө эле табият картинасы:

Кыртыштар кара, түгөл буусун булап,
Ойготот үрөндөрдү кытыгылап,
Чанагын гүлдөр ачып бажырайып,
Ак куудай мойнун созуп карап турат.

(«Жаз»)

Бул ыр түрмөгүндөгү кыртыштардын үрөндөрдү кытыгылап ойготуусу, чанагынан чыккан гүлдөрдүн ак куудай мойнун созуп карап турушу жаз мезгилинин В. Г. Белинский айткан «поэтикалык чындыгы» эмей эмне...

«Айылдын алгач жазы» акындын поэтикалык дүйнөсүндө мындайча кабылданат:

Кыштын аппак чепкени киргил тартып,
Жаз айылдан башталат алгачында.
Тоонун күнгөй беттери ойдукталып,
Кар илинип калгансыйт жар башында –

деп башталган ыр «эеркеп бетке урган эрке желге, дыйкан жүрөт талаада көөнү чалкып» дагы башка ушу сыяктуу образдуу саптарда уланат.

«Көлдөгү жаздын» келишинин көркөмү такыр башка:
Жазында көрдүң беле, көлдү досум,
Ал жакка жаз шашмалап эрте келет.
Андагы канаттуулар уя жасап,
Жаз камын кужулдашып эрте көрөт.

«Шаар жазы»:

Жаз келгенин гүлдөр шаарга баяндайт
Клумбалар ачылып бажырайып,
Сулуулукту себелеп көчө бойлой,
Бак-дарактар шоодурайт канат жайып.

Акын жаз мезгилинин керемет сулуулугунан көрктүү саптар жаратуу менен «Жаз жана мен», «Жаз таасирлери» ырларында өзүнүн адамдык философиялык резюмесин чыгарат. Ал резюме адамды көп нерсеге милдеттендирип, окуучуну ойго салбай койбойт...

«Эне-бала, согуш» балладасы Н. Жүндүбаеванын согуш темасындагы ырларынын логикалык уландысы, согушту жалпы адамзаттык позициядан сындoo, жек көрүү. Мында акындын көркөм табылгасы катары белгилегибиз келген дагы бир көрүнүш, согушту каармандын облигинде сүрөттөөсү. Согуш адамдарды канчалык азапка салбасын, жаш балдарды канчалык апкаарытып, түз багытынан адаштырбасын ал баары бир Энелердин, балдардын кайратман эмгегинен, Ата Мекенине болгон сүйүүсүнөн жеңилди, жеңилүүгө аргасыз болду. «Эне-бала, согуш» балладасынын идеялык пафосу ушул реалдуулукту тасыктай алат.

2000-жылы акын «Кызыл өрүк» деген ат коюп тандалмаларын чыгарды.

Чыгармачылыгынын башатында жолду тапкан «Кызыл өрүгү» чыгармачылык узак жолунда кулпунтуп өстүрүп, «гүлүн күбүлтпөй» «Кызыл өрүк» тандалмалар жыйнагына жеткиришкенде өзүнчө чоң символика жаткансыйт. Акын Нинакан Жүндүбаеванын аталган «Кызыл өрүк» ыр жыйнагы акын окуучуларына калтырган акыркы поэтикалык мурасы да болуп калды. Н. Жүндүбаева калемин прозада да сынап көрүп, окуучуларына «Менин каармандарым» аттуу жыйнагын тартуулаган. Ошондой эле драматургия жанрында да изденип, онго жакын пьесалардын автору болгон. Алар: «Гүлнар», «Акыйкат алданбайт», «Ажал менен акыйкат», «Махабат кусуру», «Кыз Сайкалдын арманы», «Айласы кетип, амалы түгөнгөндө», «Чалкып жаткан мухит» ж. б. Аталган пьесалардын кыйласы профессионалдык, элдик театрларда коюлуп, элдин руханий эстетикалык талаптарын канагаттандырып келет.

Канткен менен Н. Жүндүбаева өзүнүн чыгармачылык тагдырын поэзиядан тапканы айныксыз чындык. Өзүнүн «Акындар» деген бир ырында:

.....

Бүгүндүк эмес акындын жашаганы,

Бүгүнкүсү эртеңдин атар таңы.

Акын өлбөйт, сынат күмүш канаты.

Ырга айланат оболуп асыл жаны

(«Кызыл өрүк». 8-б.)

деп таасын айткандай, анын ырга айланып кеткен өмүрүнүн түбөлүктүүлүгүнөн окуучу күмөн санабайт.

АДАБИЯТТАР

1. *Кармышаков С.* Күрөш күүсү Октябрым//Советтик Кыргызстан, – 1987. –23-октябрь.

2. *Өмүрбаев С.* Кызыл өрүк//Бишкек шамы. –1993. –23-февраль.

3. *Керимжанова Б.* Адам бактысы//Кыргызстан маданияты. – 1987. –22-октябрь

4. *Кармышаков С.* Күрөш күүсү Октябрым//Советтик Кыргызстан, – 1987. –23-октябрь.

5. *Керимжанова Б.* Адам бактысы//Кыргызстан маданияты. –1987. – 22-октябрь.

6. *Абдыкадыров А.* Ыр майрамы – 74//Кыргызстан маданияты. – 1975. –22-май.

7. *Өмүрбаев С.* Кызыл өрүк//Бишкек шамы. –1993. –23-февраль.

8. *Керимжанова Б.* Адам бактысы//Кыргызстан маданияты. –1987. –22-октябрь

9. *Ишемкулов Т.* Гүлү күбүлбөгөн кызыл өрүк//Эркин-Тоо. –2002. –5-апрель.

ШИМЕЕВ СМАР
(1921–1976)

С. Шимеев чыгармачылык өмүр жолунда ондон ашуун лирикалык жыйнактарды чыгарып, бир топ үзүрлүү эмгектенген. «Париждин каары», «Лирика», «Гүлай», «Ак кептер», «Таалай поэмасы», «Мезгил жана турмуш», «Махабат», «Жаным менен», «Сонеттер», «Жамийла», «Шаркыратма» сыяктуу ырлар жана поэмалар жыйнагында ар түрдүү тематикаларды акындык сезим менен ачып берүүгө аракеттенген. Акын өз мезгилинде «Алтын булак», «Каба» сыяктуу китептеринде бир топ аңгеме-повесттерди да жазган.

Ошентсе да С. Шимеевди кыргыз окурмандары лирик акын катары билишет, айрыкча анын сонет формасында жазган лирикалары чыгармачылыгында өтө бөлүнүп турат. Ошондуктан сонеттерине көңүл бурдук.

1945-жылы С. Шимеевдин «Түшкөн жылдыз» деген ырынын жаралышы менен профессионал жазма поэзиябызда сонет формасы жаралды деп айтсак болот:

Кокустан жая салсам алаканды,
Асманда учуп жүргөн жылдыз түштү.
Бул кезде байкабапмын аткан таңды,
Табийгат таасирлери кандай күчтүү.

Бетимди түгөл жууду эртең менен,
Кубанычтан кыялданып чыккан жашым,
Көңүлдүн кири ойдон кетти белең,
Бийлетип ишеничке акын башын.

Күн жылып, ай айланып, жылдар өтсүн,
Жаш жүрөк, учкан жылдыз бирдей өссүн,

Экөө тең эгиз өссүн айрып алгыс.
Турмуштун тартышында күнгө жетсин,
Ар кимдин жүрөгүнө таасир этсин,
Акындын тагдырына түшкөн жылдыз.

Акындын «Түшкөн жылдыз» сонети уйкаштыгы боюнча биринчи бөлүгү (абаб-вгвг) уйкаштыкта, экинчи бөлүгү (ддж-ззж) уйкаштыкта уйкашкан. Мындан биз бул сонет француздук сонет формасында жазылган десек болот.

Демек, 1940–50-жылдары сонеттин нак формасынын келиши менен кыргыз профессионал жазма поэзиясында аз болсо да, жогорку деңгээлде өнүкпөсө да сонет форма – катары калыптануу жолуна түшкөн десек болот.

Ал эми ошол эле акындын 1967-жылы (27-март – 12-апрель) 30 сонетинин жазылышы менен профессионал жазма поэзиябызда сонет формасы орун алып, өзүнүн жаңы баскычына көтөрүлдү. Акын С. Шимеев бул сонетин ар түрдүү темада (сүйүү, достук, өмүр, өлүм) жазган.

XXIV сонет:

Сени сүйгөм, адам кандай сүйө алса,
Кирсиз тунук жүрөгүмдү арнагам.
Сага күйгөм, адам кандай күйө алса,
Башкаларды капарыма албагам.

Эртең менен тутам роза үздүм да,
Алып келдим жыттачы–деп сүйүнүп,
Эмне үчүндүр сен кубара түштүң да,
Таштап койдуң, калдым ичтен күйүнүп,

Андан кийин өтө берди өмүр да,
Бирок дагы жыпар жыттуу гүлү жок
Күндөн күнгө сууй берди көңүл да,
Түтүн чыгат, оту күйгөн түрү жок...

Сенден мага болду белегиң,
Гүлүм – бала, жыттап жашай беремин...

С. Шимеевдин бул отуз сонети – кыргыз поэзиясы үчүн саамалык. Ошондой эле бул формада акын өзүнүн сөзүн айтты: чындык, сүйүү, достук, адилеттик, чыккынчылык, жүзү каралык, ыпластык жөнүндө философиялык

ой жүгүрткөн. Бул отуз сонетти жазуу менен С. Шимеев дүйнөлүк поэзиядагы эң татаал форманы кыргыз профессионал жазма поэзиясында биротоло толук кандуу форманын абалына жеткирип иштеп чыкты десек болот. Сонет формасынын англиялык вариантта экинчи сонеттен сегизинчи сонетке, онунчу сонет, он бешинчи сонет, жыйырма экиден отузунчу сонетке чейин, калган сонеттерин француздук вариантта иштеп чыккан.

XXVII сонет:

Бирөөнүн көз жашына курган таалай,
Эшилип жамгыр тийсе урар дубал...
Тиём деп жулунбачы, ойлон далай,
Анын да балдары бар, билсең убал.

Сен уурдап аялынан кунун алдың,
Ойлончу, ошол күндөр азбы деги!
Азгырыш өмүрүнүн бүрүн алдың,
Сендейдин аягы сормо сазбы деги?

Түшүнүп жаңылганын кетти үйүнө,
Өзүңдөн кутулганга ал сүйүнө,
Жадырап балдарына барды күлүп...

Унутту аялы да мастык чагын,
Акылдан бир адашкан жаштык чагын
Үйүрүн тапкандан соң калды күлүп...

Демек, айтып өткөн сонеттердин негизинде биз кыргыз профессионал поэзиянын жазма өкүлдөрү (А. Токомбаев, Т. Үмөталиев, С. Шимеев) тарабынан сонеттер жаралып, поэзиябызда ал орун ала алды деп толук жоопкерчилик менен айта алабыз.

«60–80-жылдардын аралыгында кыргыз поэзиясы мурдагыдай эле советтик элдердин көп кырдуу коомдук турмушу менен тыгыз байланышта, сыналган реалисттик көркөм методдун, ургалдуу идеялык-эстетикалык изденүүлөрдүн нугунда өнүгүп отурду. Өнүп-өрчүү процессинде ал жаңы табылгалар, сапаттык белгилер менен байышы, мазмун менен форма жагынан байкаларлык жылыш жасады».

Чынында эле мезгил өткөн сайын кыргыз поэзиясы өсүп-өнүгүп, отуруп, көп жетишкендиктерге ээ болгон. Муну менен бирге кыргыз профессионал жазма поэзия айдыңында сонет формасы да акырындап өнүгүү жолунда эле. Кийинки он жылдыктарда сонет формасына кайрылган кыргыз профессионал акындарынын саны бир топ көбөйдү.

Жетимишинчи жылдары бул формада сонет жаратууну С. Шимеев токтоткон жок. С. Шимеев кыргыз поэзиясында бул форманы андан ары тереңдетип, өзүнүн чыныгы деңгээлине көтөрүп чыкты, эң сонун махабат ырлары менен поэзия сүйүүчүлөрдүн жан дүйнөсүн козгоду деп айтсак болот. Акын мурдагы жылдардагы сонеттерине караганда бир топ жогорку деңгээлде жаратып, өзүнүн поэтикалык дараметине жараша туруктуу сонеттин формасын тандап алды. Алтымышынчы жылдардагы жазылган отуз сонетинен башка ар кыл темадагы жүз сонет, «Сүйүү менен айрылуу» деген аталыштагы он беш сонет, «Сүйүү менен гүл» деген аталыш менен он беш сонетти жаратат. Жүз сонети ар түрдүү темада: галактика, башкача айтканда, жер шары, космос, планеталар (Марс, Жер) жөнүндө, адам баласынын колунан бардык нерсе келет, бирок өлүм баарынан күчтүү деп түбөлүктүү темага кайрылып, жыйырма алтынчы сонетинде момундайча жазат:

Жапжаш кыз он алтыда өчүп барат,

Өмүрдүн эшигине кирген кезде.

Шум өлүм кээде ушинтип өчүн алат

Турмуштун даамын жаңы билген кезде...

акын ушул шум ажал менен күрөшүүгө күч болсочу деп өкүнүп:

Жумулуп эки көзү кыздын кетти,

Теңсизин кээде, турмуш, түпкө жетчи!

Күч болсо күрөшүүчү өлүм менен!

деген саптар менен бүтүрөт. Ошондой эле бул сонеттеринде кыргыз жерин курчаган Ала-Тоонун сулуулугун, жерге-биздин ажайып кооз жайлары Сары-Челек, Арстанбапты ырдабай койгон эмес. Мисалы, сексен биринчи сонет:

Жылдыз көзү көктөн түшүп агылып,

Сары-Челектин суктанабы көркүнө

Эртең менен күндүн нуру чагылып,

Адаты окшойт күндө көлгө төркүлөө.

Сулуулугун мактап жаткан куштардын,
Ушул тоолор, карагайлар жуткансыйт
Сары-Челек булбулуна куштардын,
Жүрөк сүйүү ырын жанбай уккансыйт.

Бул ажайып сулуулукта жашаган жаныбарларды ал-
тыммыш алтынчы сонетинде чагылдырат:

Балтыркандуу бөксө тоонун бетинде
Элик жүрөт. Табийгаттын эркеси
Ал чочулайт. Арамдык жок ниетимде,
Башын сылайм, үркпөй мында келчи.

Салыштыруу С. Шимеевдин сонеттеринин көркүн ач-
кан, ал көбүнчө **дай** – мүчөсү менен морфологиялык жол
менен жасалган традициялуу салыштырууларды («ула-
рындай», «булагындай», «гүлдөй», «жылдыздай», «ай-
дай», «күндөй»), ошондой эле «**сыяктуу**», «**окшоп**» деген
сөздөр уланып синтаксисттик жол менен жасалган салыш-
тырууларды да жыш колдонот.

Таза элең таңкы ачылган гүл сыяктуу,
Туптунук тоонун кашка булагындай.
Жаздагы торгой сайрар үн сыяктуу,
Ышкырган улуу тоонун уларындай.

Акындын сонеттери табиятына ылайык өзүнчө образ-
дуулукка, поэтикалык фигурага бай. Буга элүү үчүнчү со-
нет мисал боло алат:

Жайкы түндө комуз боздоп ыйлаган,
Үч кыл сайрайт өткөн күндүн ырларын.
«Көкөй кести» муңду коштоп жыйнаган,
Батырасың жүрөк кантип сырларын?

Комуз боздойт суу көксөгөн чөл окшоп,
Жылан сорор торгой өңдүү жалдырап
Сайга айланып какшып калган көл окшоп,
Жүрбөй калган картаң чалдай шалдырап.

Комуз ыйлайт муң-бороонго кайгырып,
Теңсиз күндө тебеленген сүйүүнү
Жүрөгүмө күү найзадай сайылып,
Эске салат өзүң берген күйүүнү.

Бй көрбөгөн төккөн жашка ишенбейт

Сүйбөгөндү күйүү кайдан кишендейт?!

Көрүнүп тургандай, мында С. Шимеев жүрөктөгү арман-муңду нукура элдик дүйнө кабылдоонун өзгөчөлүктөрү, башкаларга окшобогон бөтөнчөлүктөрү аркылуу берүү менен өзгөчө элестүү салыштырууларды таба алган. Муңзардын, арман-азиреттин кайгысын өз ичине сиңирген «Көкөй кести» жөнүндөгү сөз аркылуу акын лирикалык каармандын жан дүйнөсүндөгү кайгы-муңдун канчалык деңгээлде азаптуу да, оор да экендигин кабарлап турат. Ал эми ошол «Көкөй кестини» жүрөккө жеткирген комуздун бир туруп «жылан сорор торгой өңдүү жалдырап» жана башка абалда күүгө келип олтурушун баяндоо менен акын лирикалык каармандын ал-абалын окурманга дагы да тереңирээк, дагы да элестүүрөөк, дагы да толугураак жеткирип берүүгө жетишкен. Албетте, бул сонетти өзгөчө бир толук кандуу абалга жеткирип турган саптар болуп чыгарманын соңу эсептелинет. Сүйбөгөндү ал тууралуу башка бирөөнүн күйгөндүгү кайдан кишендеп, кайдан токтото алсын. С. Шимеев тарабынан табылган бул кош сап ыр чынында эле сүйүү отуна чалдыккан адамдын өзгөчө бир жан болорун так, даана көрсөтүп берген. «Бй көрбөгөн төккөн жашка ишенбейт». Таамайлыгы жагынан болсун, маанилик жактан тереңдиги жагынан болсун, экспрессивдүүлүгү жагынан болсун бул сап өтө таасирлүү чыккан.

Акындын чыгармаларына көз жүгүртүп, алар жөнүндө маани толгоп олтуруп К. Бобулов минтип жазат: «анын талантынын негизги касиети кайсы эле деген суроого «ал биринчи кезекте лирик акын болчу» деп айта алабыз».

Чындыгында эле С. Шимеевди жүрөктү туйлаткан махабат сезиминин акыны десек болот. Адамдагы таза, назик, бийик, күчтүү махабат темасын кийинки «Сүйүү менен айрылуу», «Сүйүү менен гүл» деген сонет түрмөктөрүндө улантат. «Сүйүү менен айрылуу» сонет түрмөгү, темасы эле айтып тургандай, адамдагы чыныгы тунук сезимдин таасири кандайлыгын, чыныгы сүйүү ыр жараттыра ала тургандыгын, ал эми ошол сезимден айрылсаң кандай тозокко түшөрүн, кандай азап чегээри жөнүндө көркөм баяндайт. Бул он беш сонетте акын онунчу сонет-

ке чейин ашыгынан айрылып, анын азабын тартып канча нерседен калып, максатына жетпей калгандыгын ырдаса, онунчу сонеттен баштап кызылы тарап баратканда:

Иңир тартып баратканда айланам

Өзүң келип жүрөгүмө от жактың, –

деп сүйгөнү келип, айланасы гүл ачып, өмүрдүн шамы кайрадан жаралганын, ырларынын андан ары уланарын, өткөн күндөрүн бүгүнкүсү менен салыштырып ашыгынын үнүн булбулга, жүзүн миндаль гүлүнө салыштырып махабат жөнүндөгү ой-толгоолорун окурмандарга сунуштайт.

Бул чыгармаларды С. Шимеев алтымышынчы жылдары эле калыптанып калган англиялык сонет формасында жазган. С. Шимеев жөнөкөй сонет формасында иштөө менен ал бардык форманын өзүнө тийиштүү өзгөчөлүктөрүн сактаган.

Бирок, бул «Сүйүү менен айрылуу», «Сүйүү менен гүл» сонеттер түрмөктөрүндө өзгөчөлүктөр байкалат. Бул өзгөчөлүктөр акындын сонет формасынын эң татаал түрү болгон сонеттер алкагында иштөөгө болгон далалаты. Айтылган эки түрмөк тең он беш сонеттен түзүлүп, он бешинчи сонет он төрт сонеттин биринчи саптарынан курулган. Бирок он беш сонет өзү жазылып жатканда шакекчени пайда кылган эмес, башкача айтканда, он төрт сонеттен чынжырлуу сонет (биринчи сонеттин акыркы сабы кийинки сонеттин биринчи сабы) уюшулган эмес. Бирок ошондой болсо да акын англиялык сонеттин уйкаштыгын бардык сонеттеринде толук сактаган. Анын сонеттеринин уйкаштыгы аттама (абаб-вгвг-деде) жана эгиз уйкаштыкта (жж) уйкашат. Акындын он бешинчи сонетинде уйкаштыгы бузулат. Текстти окуп көрсөк:

Бул турмушта сүйүү менен айрылуу (а)

Ынак өскөн эже-сиңди көрүнөт, (б)

Көлөкөсү ээрчип жүргөн кайгылуу (а)

Сагынычта муңга жүрөк бөлөнөт. (б)

Өмүр күлүк атын минип жатканда, (в)

Сүрөп жүргөн сүйүү болчу артымда (в)

Мен марага жетип тизгин тартарда (в)

Кайда сүйүүм, издеп тапмай калдым да. (в)

Кыска өмүрдө түйшүк неге узарат, (г)
Тээ ыраактан тиктейсиң да күлбөйсүң. (д)
Сүйүүм, сүйүүм, эстеп өңүм кубарат, (г)
Адашкан күн соолуп калган гүлдөйсүң. (д)

Бул айрылуу тоорубаган болсочу, (ж)
Сүйүү гүлдөй соолубаган болсочу. (ж)

Албетте, акын сонеттер түрмөгүндө уйкаштыгын сактап келген, бирок жогоруда көрүнүп тургандай, он бешинчи сонеттин экинчи катрени шыдыр уйкаш менен уйкашып калган. Бирок ошондой болсо да бул сонеттер С. Шимеевдин өмүрүнүн акыркы мезгилиндеги чыгармачылык ийгилиги жана жемиши десек болот.

Сонет формасынын эң бир катуу талабынын бири – сөздөрдү кайталоодон качуу, антпесе сөздүн уккулуктуулугу, музыкалуулугу, лирикалуулугу жок болуп, сонеттин түпкү мааниси – «шыңгыроого» жооп бербей калат эмеспи. Мына ушул эреженин негизинде С. Шимеевдин сонеттерин карасак, рифмалаштырууда өтө жеңилдикке, оңойлукка ооп кеткен. Ал бир эле сонетке уйкаштык үчүн бир эле сөздү бир нече жолу кайталайт. Албетте, айрым учурда кайталоонун мааниси бар, кайталанган сөз саптардын контекстинде жаңы ойлорду камтып, жаңы боёкторду берип турушу мүмкүн. Бирок, С. Шимеевдин сонеттериндеги кайталанган сөздөр эч бир кошумча маани бербей эле ыр жазуунун оңой-олтоң көнүмүшүнө айланып кеткен. (Мындай көрүнүш кыргыз акындарында көп учурайт. «Турмуш менен күрөштүн түбү бир да...» деген сонетте «болгон» деген сөз – 2, «адам» – 2, «сен» – 2 кайталанып уйкашат. Дагы бир мисал: «Достук жолу чынында ичке болот...» сонетинде «болот» – 2, «жүрсөк» – 2, «эртең – 2» кайталоолор учурайт. Мына ушундай жыш учураган сөздөр мааниси жагынан терең сонеттерди «аксатып» турат.

Чындыгында эле С. Шимеевдин сонеттеринин негизин реалдуу турмуш түзүп, ал окурмандын ички дүйнөсүнө жакын келет. Сонеттердин ичинен тезис – антитезис – синтезди сонет формасынын эрежелерин эң туура колдонгон, турмуштун көп кырдуу карама-каршылыктарын ар тараптан ачып берүү жагынан С. Шимеев бөтөнчөлөнүп турат.

Сен жөнүндө көп ойлойм, ыйык көрөм,
Тереңине жүрөктүн атың каткам.
А бирөөлөр кеп кылса, көңүл бөлөм,
Бир өзүңдөн ишенич сүйүү тапкам.

Ал сүйүүмдү балталап кесе албастыр,
Дайым өчпөй жылдыздай жанып турат.
Сүйүү – деңиз, башкалар кече албастыр,
Күндүр-түндүр шырылдап толкун урат.

Ар адамда сүйүү да болуу керек,
Сүйүүсү жок өмүрүң купкуу терек,
Шамал соксо кыйшайып сынып калат.

Бир өзүңө бел байлап али дагы,
Бир өзүңдөн күйгөнсүйт турмуш шамы,
Сенсиз өмүр чынында сынган канат...

Акындын бир өзгөчөлүгү – сонеттеринин ой жыйынтыгы көбүнчө кыргыз макал-лакаптарына сиңирилген алтын ойлор менен үндөш, ошого барып такалат: «Тилегенче, эй адам, бирөөгө өлүм, Тилесеңчи; эй адам, өзүңө өмүр!..», «Кор кармаган акыры кор болот да, Аярлаган акылы зор болот да», «Туюп кой, турмуш өзү кекчил болот, Оңкодон жыгып кетер эпчил болот», «Келет сүйүү жашына карабай». Бул оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн сонет формасына синтездештирүүнүн жолу, акындын идеялык, стилдик изденүүдөгү табылгасы.

Поэзияда ар түрдүү из калтырууга болот. Ошону сыңары, С. Шимеев да кыргыз профессионал жазма адабиятына сонет формасын киргизип, түптөп, бул багытта өз изин калтырды деп айтсак жаңылышпайбыз.

СООРОНБАЕВА ЗУУРА (1924)

Акын, прозаик Зуура Сооронбаева чыгармачылыгын алгач поэзиядан баштаган. Анын «Эки жаш», «Учкуч кыз», «Корея кызына» аттуу алгачкы ырлары 1946-жылы «Ысык-Көл правдасы» гезитине жарыяланган. З. Сооронбаева өзүнүн акындык күчүн, дараметин газета, журнал беттеринде сынап, качан гана өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө, акындык шык, жөндөмүнө ишенгенден кийин гана адабияттын чоң майданына сүрдөбөй кирип, алгачкы «Менин айлым» (1963) аттуу ырлар жыйнагын, андан соң «Достук» (1966) ырлар, поэмалар жыйнагын жарыкка чыгарды. Бирок, автор ошол кездеги актуалдуу деп эсептелген социалисттик мелдеш, партия, комсомол темаларынын тегерегинен чыга албаптыр. «Менин айлым» жыйнагында «Гүлдөй бергин, Мекеним» аттуу ырында:

Гүлдөй бергин ырыска кең Мекеним,
Бешигинде ырдайм, жыргайм, эркемин.
Гүл зарында улуу жыргал даңкыңды,
Күүгө салып комуз менен чертемин –

деген жалган пафоско каныккан жалпы сөздөрдөн өйдө көтөрүлө алган эмес.

Ошол 60-жылдары поэзияда жаңы форманы өздөштүрүүгө болгон умтулуулар акындарыбызга демөөр берип, чыңалган катуу изденүүлөр жүргөндүгү белгилүү. Бирок, жогорудан көрүнгөндөй З. Сооронбаеванын ырларынан андай изденүүлөрдүн жышааны байкалбайт. Ошентип, автор жандуу процесске аралаша албай, көлөкөдө кала берген мезгилде кара сөзгө кайрат-күчүн карыштап сарптады. Ал чоң адабиятка кошула албаса да, чыгармалары окурмандар тарабынан кызуу кабыл алынып, кызыгуу менен оку-

ла баштады. Адабиятчы А.Медетов өзүнүн макаласында мындай деп жазат: «Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасы менен Кыргыз Республикасынын Мамбаскомунун 1990-жылы өткөрүлгөн пленумуна окурмандардын каттарына караганда А. Стамов, С. Жетимишев, К. Сактанов, О. Айтымбетов, З. Сооронбаева кыргыз окурман журтуна «аба менен суудай» эле керек экен. Сөзүбүз кургак болбос үчүн фактыга кайрылалы. Нарын шаарынан «Ала-Тоо» журналына жолдогон катында Ш. Бакуналиева минтип жазат: «Эмне үчүн көңүл эргиткен чыгармалар кыргыз тилинде аз жазылууда? Буга мисал былтыр февралда Асанбек Стамовдун «Эгиз тал», З. Сооронбаеванын «Чоочун кишиси» түшүп калды. Эл болсо туз сураган койдой болуп талап жатты». Ал эми окурмандарга сунуш кылынган анкетага берилген жооптордун жыйынтыгы боюнча «Ленинчил жаш» газетасы эң көп окулган автор деп З. Сооронбаеваны атады. Окурмандардын «эпидемиялык» кызыгуусун пайда кылган З. Сооронбаеванын чыгармаларынын сыры эмнеде? Биринчиден, автор каармандарынын сезимин, аларды курчаган дүйнөнү өзгөчө сезимталдык менен сүрөттөө менен бирге, алардын түйшүктөрүн, кайгы-муңун көбүрөөк чагылдырып берүүгө аракеттенет. Экинчиден, жазуучу чыгармаларында негизинен үй-бүлө, сүйүү, эл достугу маселесине кенен орун берип, турмуштун тигил же бул жагдайында кандай аракет жасоо керектиги тууралуу сабак тартуулайт. Ошондой эле ал адамдын жүрөгүн жашытып, трагедиялуу сценаларды жазууга чебер.

1970-жылы жарык көргөн тунгуч «Жетимдер» повести Совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги кыргыз жеринде өкмөт менен партиянын саясатын эл арасында таратууга тоскоолдук кылып жаткан басмачыларга каршы күрөштү, Ата Мекендик согуш учурундагы оор турмушту, согуш мезгилиндеги колхозчулардын кайратуу эмгегин, ынтымактуу достугун, элдин патриоттук аң-сезиминин өскөндүгүн баяндайт. Андыктан повесттеги жетимдердин турмушу ошол аралыктагы тарыхый окуялар өкүмзордук менен жүргүзүлгөн коллективдештирүү, кулакка тартуу, элдин үрөйүн учуруп, жүрөгүнүн үшүн алган репрессия сыяктуу окуялардын контекстинде каралышы зарыл эле.

Ушундай оош-кыйыштуу мезгилдин драмасын, элдин башынан кечирген трагедиясын кыйгап өтүп, жасалма сюжеттин негизинде жазылган чыгарма окурмандарга эмнеси менен жагып калды деген суроо туулат. Ал эми автордун чыгармаларын карап көрсөк, детективдин эпкини тийбеген чыгарма жокко эсе. Окуя көз ачып жумганча өзгөрүлүп, каарман жоголуп, кайра табылып, ажырашуу же күтүлбөгөн жолугушуу, капыстан кол салуу, жарадар болуу сыяктуу мотивдер ого эле көп. Ушундай «кызыктуу» окуялар көрсө окурмандардын кызыгуусун туудурат экен. Аны чыгармаларга талдоо жүргүзүп отуруп, автордун гана жетектөөсү экенине күбө болобуз.

Ушул алгачкы повестинде З. Сооронбаеванын кийинки чыгармаларынын («Астра гүлү» (1973), «Андрей» (1974), «Ак чач аял», «Жапайы розалар» (1976) өзөгүн түзгөн мотивдер, окуялар толук камтылган десек болот. Ал кийинки чыгармаларында улам «тереңдеп» башкачараак вариацияланат. Аты аталган чыгармаларында автор маселе коюу же проблема көтөрүү деңгээлине жеткен эмес, болгону турмушта кандай болсо ошондой кылып окуяны сыпаттап жүрүп отурат. Эске ала кетчү нерсе – окуялуулукка, иллюзиялуулукка, куру кыялга берилип, көрүнүштү экзотикалуу сүрөттөө менен азыркы окурманды ишендирүү кыйын. Көркөм адабият өзүнүн алдына Адам дүйнөсүнүн ичине үңүлүп талдоо милдетин койгон мезгилде сюжет канчалык кооз, кызык болбосун, чыгарма өз максатына жете албайт. Жазуучу ар бир чыгармасында адамгерчилик, сүйүү, достук, өмүрдүн уланышы сыяктуу философиялык маселелерди козгоп, чагылдырууга аракеттенгени менен, аны жакшы жеткире албагандыгы көрүнүп турат. Кеңири масштабдагы окуяны алып, аны көркөм реалдуу чагылдырып берүү автордон ошого тете чеберчиликти талап кылат. Зуура Сооронбаева өзү сүрөттөп жаткан объектисин жакшы билет, бирок ошол турмушту көркөм жалпылоодо автор бир беткей, үстүртөн кетет да, натыйжада автордун гана жетектөөсү экенине күбө болобуз. Мындай жасалмалууктан автордун бир да чыгармасы куру эмес. Ошондой болсо да З. Сооронбаева «кызыктуу» окуялар адамдын жүрөгүн жашыткан трагедиялуу тагдырлар аркылуу окурмандар

дын жүрөгүнөн түнөк таап, сүймөнчүлүгүнө ээ болуп келе жатат. З. Сооронбаева чыгармаларын жазууда көп тармактарды, айталы, курулуш, архитектура, медицина, сүрөт өнөрү, үй-бүлө, жаштар турмушу, наркомандар дүйнөсү, аракечтердин арман-трагедиясы ж. б. толгон-токой социалдык-психологиялык, жашоо-тиричилик чөйрөлөрүн кылдат жана терең иликтей алган. Өзү да көп нерсе изилдеп, үйрөнүп, эмгектенгендиги, көркөм ойломдун, типтүү образдардын портретин тартуунун кубаттуу каражаттарын, ыктарын өздөштүргөндүгү көрүнүп турат. Эң башкысы – жазуучунун улам өйдөлөгөн, улам татаалданган ой жүгүртүүсү, жанрдын табиятын, ички механизмдерин жаңыртып турууга далалаты, образ-мүнөздөрдү таамай тартуу чеберчилиги, сюжеттик-композициялык байламталарды табуу ыкмалары көңүлдү өзүнө бурат.

Адам баласынын адашуусу, ыпластанып булгануусу, азап тартып, жабыркап-жанчылуусунун соңунан кайрадан адамча аруулануу, тазаруу процесси З. Сооронбаеванын дээрлик бардык чыгармаларынын түпкү чордонун, негизги идеясын түзүп турат. Бул идея реалдуу турмуштагы реалдуулук менен биздин аң-сезимибизге жашаган идеалдуулуктун диалектикалык күрөшүн чебер көрсөтүү аркылуу ишке ашырылат.

З. Сооронбаеванын чыгармаларынан энелик сезимдин, балага болгон чексиз мээримдин, анын тагдырына болгон жоопкерчиликтин, аялдык назиктиктин илеби уруп турат. Жазуучунун чыгармалары жаштарды ата-энени ардактап, алардын эмгегин баалоого, ак ниет, чыныгы сүйүү алдында таза болууга үндөп турган бир касиети бар. Ал адам турмушундагы негизги нерсе – эмгек экенин даңазалайт. Кандай кыйынчылыктарга кездешпесин, эмгектенген адам акыры бакытка жетээрин жатык тил менен баяндайт. «Мына ушул критерийден чыгып карасак, бул жазуучунун жекече чыгармачылык устаканасынын устундуу усулдарын, асемдүү негиздерин руханийлик, иман-дил жагынан таза инсандардын жан дүйнө дүрмөтүн рух кудуретин кенен, терең изилдөө түзөт. Б. а. З. Сооронбаеванын эстетикалык көркөм концепциясы, девизи мына буга келип такалат: саясат да, идеология да, методология менен экономика да,

рухий маданият да, баары ак ниет, мээнеткеч адамдардын маңдай теринен тамыр жайып, агарып-көгөрөт, мөмө-чөмө, жемиш берет, төл берет»¹. Ушуга карата жазуучунун төмөнкү сөздөрүн мисал келтирүүнү туура таптым: «Айрымдар ууру-кескилерди, түрмөгө түшкөндөрдү, кароосуз калгандарды жазып жатышат. А мен аларды жазып, «түбөлүк чыгарма» деп элге калтыргым келбейт. Элди кыйынчылыктан алып чыгып, багып, жардам берген жакшы адамдарды жазайын деп издеп жүрөм»².

Жалпы окурмандардын сүймөнчүлүгү болгон «Чоочун киши» («Адабият», 1988-ж.) романы реалдуу турмуш фактыларынын жеткилең чечмеленип, чыйрак сүрөттөлүшү менен кеңири белгилүү. Окурмандардын кызыгуусун арттырган нерсе – мезгил талабына ылайык коомчулукту тынчсыздандырган жеке адам менен коом ортосундагы ыймандык, адеп-ахлактык, этикалык, социалдык-психологиялык мамилелерди түп тамырынан жаңыртуу зарылдыгы сыяктуу олуттуу проблемалар. Ошолордун негизинде жеке үй-бүлөнүн бактысы, жубайлардын адеп-ахлактык тазалыгы, ыймандык аруулугу, айкөл мамилелери чагылдырылган. Ошондой эле жашоонун утурумдук кыйынчылыгын жеңе билүүгө, бири-бирин түшүнүүгө, кечире билүүгө, эл алдындагы жоопкерчиликти сезе билүүгө багытталган. Үй-бүлөдөгү мамилелер инсандар ортосундагы алакалар менен курчап турган чөйрөнүн, алардын тегерегиндеги адамдардын таасир этүүлөрү менен да шартталат эмеспи.

Жазуучу дал ушундай түйүндүү маселелерди роман алкагында көркөм иликтөөгө алып, ал суроолорго кейипкерлердин дүйнө түшүнүктөрүнөн, тиричилик түйшүктөрүнөн чыгып жаткан суроолорго жооп издейт. Романдын изилдөө алкагы реалдуу турмуштан алынган б. а. турмушта болгон, болуп жаткан, боло турган окуялар, адам тагдырлары, кубанычтары, өкүнүчтөрү...

Ошто курулуш инженери болуп иштеп жүргөн Толкунбектин энеси, келинчеги, балдары болуп аэропортто күтүп отурушат. «Тосуп ал» деген телеграмма да жиберилген. Толкунбек келбегендиктен жатаканага өздөрү барышат. Эртеси капысынан бейтааныш келинди жандап, шатыра-шатман кирип келген Толкунбек үй-бүлөсүн көрүп, эмне кы-

ларын билбей туруп калат. Кекээрлүү, кектүү, шектүү көз тигүүлөр. «А Кына болсо, эшик алдында тигилерди шектене тиктеп, эми эмне болуп кетер экен дегенсип үнсүз турду. Анын көзүнө уулунун жанындагы аял ушунчалык суук, ушунчалык көрксүз көрүндү. Аны кайдан, качан көргөнүн эстей албай жатты!»¹ Албетте, эки жаштын ысык уясы бузулбай, мотурайган балдары менен ынтымак жашоосун тилеген эне үчүн ошол учур, ошол көз ирмем өтө кыйын.

Келинчеги Жайнагүл араңдан зорго эсин жыйып: «Сени келет деп күтө берип, экөөнүн тең көз майлары жолдо калды» – дегенге үлгүрөт. Адам өзүнүн жаратылыш тартуулаган көрк-чырайы кыналыша калгандай, бет маңдай отурушкан адамдар сөздү эмнеден баштоого батынышпай тунжурашат. Бирок, алардын ар биринин көкүрөгүндө эмне деген гана бүшүркөөлөр, күдүктөнүүлөр, шектенүүлөр өтүп жатпады. Автор анын баарын кылдат баамдап, серептейт. Жайнагүлдүн жан дүйнөсү чакчелекей, будуң-чаң, ой артынан ой сүдүргүп, күтүлбөгөн санаалар самсыйт. Жазуучу мына ушундай ыңгайлуу шартты пайдаланып, каармандардын тек-жайына, өмүр жолдоруна кайрылат. Мунун баары Жайнагүлдүн эскерүүлөрү аркылуу бир кыйла жыйнактуу жана логикалуу баяндалган.

Ушул жерде романда козголуп жаткан курч проблемалардын бир тарабына көңүл бурганыбыз оң. Мисалы, көпчүлүк айыл-кыштактарда жаштар иштеш үчүн шарт түзүлбөгөндүгү белгилүү. Ошондуктан окууну шылтоолоп, шаарга качышууда. Окууга өткөнү өтүп, өтпөгөнү иштейин десе иш жок, базар таптап, ар кандай ээнбаштыкка, уурулукка, кайгылуу кырсыктарга кабылышууда. Ушундай социалдык-психологиялык себептер менен жаштардын баарын актоого болбойт. Алардын арасында көптөгөн зээндүү, адептүү улан-кыздар жок эмес. Толкунбек дал ушундай жаштардан эле. Чоң кызматтарда жүрүп эрте каза болгон Эсендин уулу Эмилдин жетишпегендиктин айынан түнкү каракчылыкка канык алышы, эч жакка илинбеген Толкунбектин ага азгырылышы ушундай себептерден келип чыккан. Ошол азгырыктан Толкунбекти Жайнагүлгө багышталган албуут махабаты, кыздын курулуш башкармасында иштеген агасы – Сатынын колдоосу гана бирото-

ло кыйрап калуунун сормо сазынан сууруп чыгып, жатканасы бар курулуш башкармасында жумушчу болуп иштеп калууга шарт түзүп, кийин өзү каалаган жогорку окуу жайын бүтүрүүгө, үй-бүлө курууга, турмуштан өз жолун, өз ордун табууга мүмкүндүк берди.

Романдын композициялык курулушу тыкан, сюжеттик сызыктардын өнүгүшү динамикалуу, каармандардын көтөргөн жүгү салмактуу, ишенимдүү. Өзүнө таандык стили, сөз куруму, образ түзүү, кейипкердин ички дүйнөсүн туюнуу ыкмасы бар. Анын сүрөткердик талантынын өзгөчө касиети баяндалып жаткан окуянын, адам мүнөзүнүн, табиятынын талуу жерин кармап, логикалуу, жыйнактуу өнүктүрө алгандыгында. Чыгарманын жеткилең иштелген образдар системасы, көркөм концепциясы, көздөгөн мүдөө-максаты көп жагы менен окурмандын жан-дилине гүлазык берип, ой толгоосуна, кыял-чабытына жем таштайт.

Чыгарманын сюжетине кыскача кайрылсак, төмөнкүдөй өнүгөт: Жайнагүл кайненеси, балдары менен Ошко келип, Толкунбектин бейтааныш келин менен кирип келе жатканын көрөт. Ал Зыйнат эле. Ошол Зыйнат Толкунбектин түштүктө иштеп жүргөнүн билип калып, тамакка чакырат. Зыйнаттын Толкунбекке болгон балалык кездеги аруу мамилеси эми алоолоп, чыныгы махабаттын мыйзамынын өкүмүнө багынып, Толкунбекти өз торуна имерип алды. Ошол мезгилдерде Зыйнат балалуу болуп, аны Толкунбектин ата-энесинин эшигинин астына таштаган түнү Жайнагүл дагы эркек төрөп, экөөнү кош бешик кылып багып алат. Ошол түндөн баштап, Зыйнаттын өзөгү өрттөнүп, баласы оюнан кетпей, бардык көйгөйүн Толкунбектен чыгарып жүрдү. Ортодо эки үй-бүлө бузулду. Зыйнаттын махабаты, Жайнагүлдү унуттура албады. Ошентип, Толкунбек өз үй-бүлөсүнө баса берет. Үйүндөгүлөрдөн өгөйлөнүп, жатыркап, алыстап калганы ушунчалык, аны өзүнүн балдары чоочун киши деп кабыл алат. Ал эми Зыйнат болсо жан дүйнөсүндөгү жаратын кыл калемден чыгарып, чыгармачылык менен алпурушууда. Жайнагүлгө да, Толкунбекке да болгон сырын түгөл төгүп, баарын түшүндүрүп, көз жашын көлдөтүп отуруп жазган катына алакандай жооп алар бекен? Кантип эле Жайнагүл аны жоопсуз

калтырсын. Окурмандар ушундай күдүк ойлорго чыгарманын уландысынан («Чоочун киши», 2002) жооп алышат. Жайнагүл баштагыдай Толкунбек деп күйүп-жанбады. «Толкунбектин да ою бир жаңсыл эмес, Зыйнатты унута албай койду. Үй-бүлөлүк турмуш өз нугу менен өтө берди. Бир күнү Жайнагүлдүн түшүнө Зыйнаттын ата-энеси Эсен менен Аккыз кирип: «Зыйнаттын баласын өзүнө бер» – деп турушту. Мындай түш Толкунбектин энесине да, атасына да кирип, жан дүйнөлөрүнө бүлүк салып, акыры моюн сунууга аргасыз болушту. «Романтикалуу роман» соңуна чыгып, ар кимиси өз ордуна келишти. Үсөндү өз энесине беришип Зыйнат менен Жайнагүл эже-сиңди болуп калышты.

Романдын сүйүү сызыгынын тегерегиндеги каралып жаткан маселелердин баары адамдардын көкөйүнө катылып, көмөкөйүнөн чыгып жаткан суроолорго жооп издөө. Толкунбек, Зыйнат сыяктуу эле Жайнагүл да кесибине байланыштуу кандай гана адамдар чөйрөсүнө кабылбайт. Ошону менен ал нукура турмуштун чоң казанында кайнайт. Ал өзү иштеген оорукана менен эле чектелбейт. Кээде шаардын чет жакасындагы кыштактарга, ал эмес алыскы жайыттарга чейин барат. Чыгармада автор Жайнагүлдүн инсандык касиетин башкалардын ага жасаган мамилеси аркылуу көрсөтөт. Демек, сүйүү мотивдери, сүйүү аваздары романда сүрөттөлүп жаткан ар кандай турмуштук кырдаалдар, жагдайлар менен өзөктөш, бирде кайчылаш, тамырлаш өнүктүрүлгөн. Өзөктөш демекчи, романдын чоң жүгүн көтөргөн бир маселе – илгертен келе жаткан каада-салтка, биринчи кезекте адеп-ахлактык мураска азыркы учурдун мамилеси З. Сооронбаева чыгармада Байбуура менен Салтанаттын баянында, баш каармандардын ата-энелеринин жаштарга жасаган үлгүлүү мамилелеринде улуттук кулк-мүнөздүн, эл турмушунун этнографиясынын, социологиясынын көркөмдөштүрүлгөн картинасын берип жатат. Укумдан-тукумга мурасталган үрп-адаттар, адеп-ахлак принциптери, эркек менен аялдын, улуулар менен кичүүлөрдүн ортосундагы ыйман мамилелери калыбына келтириле чагылдырылган. Ушул сыяктуу элдин тарыхый жолунда узак мезгилдер бою калыптанган өл-

бөс-өчпөс каадалуу жөрөлгөлөр, адамдык жакшы сапаттар бүгүн да жашоого акылуу. Романда булар үгүт-насаат катары эмес, кадыресе жандуу каармандардын кылган иш-аракеттеринде, жүрүш-турушунда, өз ара мамилелеринде чагылдырылган.

Чыгармада инсандар ортосундагы мамилелердин философиясын көркөм иликтөөдө жазуучу үй-бүлө чөлкөмү менен гана чектеп койгон эмес. Андай кайчылаш маселелер социалдык турмуштун, өндүрүштүк, медициналык жана чыгармачылык чөйрөлөрдүн кеңири фонунда каралган. Автор бир чыгармасын жаратууда алган темасына, предметине жараша канча күч жумшайт, тиешелүү чөйрөнү, андагы адам факторунун ордун, жашоо-тиричиликти кыймылга келтирип турган адамдардын социалдык, психологиялык, турпатын, иштөө, ойлоо жөндөмүн, ыкмаларын, өз ара мамилелерин изилдеп чыгат. Ушул өңүттөн алып караганда Зуура Сооронбаева бул романды жазууга көп убакыт, көп күч жумшап, курулуш, медицина, сүрөт өнөрү сыяктуу тармактарды иликтеп, үйрөнүп, көшөрө эмгектенгендиги, көркөм ойлоонун бир топ кубанычтуу тараптарын өздөштүргөндүгү көрүнүп турат.

Романдын тили ширин, ширелүү, учкул ойго бай. Автордун сөз жаратуучулук жөндөмү да уюткулуу. Макал-лакаптар орду менен колдонулуп, образдуулукту күчөтүп турат. Образдар системасы да жеткилең иштелген. Мисалы, автор кары адамдардын, дегеле каармандарынын сөөлөттүү, акыл-эстүү белгилерин түзүүгө уста. Алардын токтоо же шашма мүнөзү, иш билгилиги же билгисиздиги, адамкерчилиги жана кемпайлыгы табигый чыккан, жакын сапаттары көп жагынан үлгү болорлук. Ошондой болсо да романдын жалпысынан чыйрак иштелген образдар системасында кейипкерлердин мүнөздөрүн сыпаттоодо айрым олуттуу кемчиликтер да орун алган. Автор кээде адамдын өңү-түсүн, ырай-чырайын, күч-кубатын, акыл-эсин өтө эле ашыра мактап жиберет. Маселен, Байбуура менен Салтанаттын, Жайнагүл менен Толкунбектин же кайната-кайнене менен уул-келиндин мамилелерин идеализациялап койгондой таасир калтырат. Алардын бири-бирине улам атап берген көшөкөр сөздөрү окурманды ың-

гайсыз калтырбай койбойт. Адамдын турпатындагы адамдык сапаттарды, белгилерди күчөтүп, курчутуп, ашырып берүүгө сүрөткер акылуу. Бирок, реалдуу турмуш менен көркөм реалдуулуктун аралыгын бекем тутуусу зарыл.

Жыйынтыктап айтсак, эң негизгиси – жазуучунун ой жүгүртүүсү роман жанрынын табиятына, жанрдын ички механизмдерин жаңылоого, романга ылайык мүнөздөрдү түзүүгө бап келгендигинде. З. Сооронбаева романына лирикалуулук, эргиген поэтикалуулук жана курч драматизм мүнөздүү. Демек, автордун чыгармачылык изденүүлөрүнүн, түйшүктүү эмгегинин акыбети кайткан.

АДАБИЯТТАР

1. *Сооронбаева З.* «Менин айлым». – Ф., 1960.
2. *Сооронбаева З.* «Чоочун киши». – Б., 1989.
3. *Медетов А.* Кыргыз бестселлеринин жөн-жайы//Кут билим. – 1993 – 10-март.
4. *Матиев К.* Жаратман рухтун жаңырыгы//Кыргыз туусу.– 1944. – № 10. – 22-ноябрь.
5. *Шамшиев Б.* Эки повесть жөнүндө//Кыргызстан маданияты.
6. *Мамазаирова М.* Кыргыз Туусу. – 1994. – № 88. – 25-октябрь.
7. *Матиев К.* «Чоочун кишинин» чоожайы//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 15-март.
8. *Дыйканова Э.* Жоктон бар кылып эч нерсе жарата элекмин//Эркин Тоо. – 2001. – 30-март.

лиев мындай деп эскерет: «Анда жарашыктуу сырт келбет да, сүрдүү десе сүрдүү, жумшак десе жумшак доош да, ар жагдайда элпек кыймыл аракет да, сырлуу, мээримдүү көз чаптырыш да, ички кудуреттин пайдаланып бүтпөс молдугу да айтор актёрго керектүү касиеттер жылоологону анын оюнун көргөн баарыбыздын эсибизде», – дейт¹.

Б. Өмүралиев он жети жыл актёрдук кесипте эмгектенип, театрды ийне жибине чейин өздөштүрүп, сахнанын сырын толук билгенден кийин гана драма жазууга киришкен.

Ал «Ата сөзү – ар намыс», «Унутулгус күндөр» драмалары аркылуу коомчулукка драматург катары тааныла баштайт.

«Унутулгус күндөр» драмасы автордун өзү жашап, башынан өткөргөн, бирок ошол элестер эс тартканда дагы, чоң киши болуп баралына келгенде дагы эсинен кетпей элесинде өмүр бою сакталып калган жетимдиктин жүрөккө салган эч качан айыкпас тагы балалык чагы жөнүндө чыгармасы.

«Унутулгус күндөр» драмасында жетим балдар үйүнүн директору Айылчиев согуш мезгилиндеги кароосуз калган балдарды чогултуп, замандын тартыштыгына карабастан аларды кийим-кече, тамак-аш менен камсыз кылуу үчүн түн уйкусунан безип, кара жанын карч уруп түйшүктөнөт. Ой тилеги, санаасы ар башка болгон ар улуттун балдарынын башын бириктирип, аларга аталык камкордук көрүп, келечеги жөнүндө тынчсызданат. Автор баёо сезим балдардын өз ара ынтымагын, ата-энесине, бир туугандарына болгон кусалыгын, кимгедир таарынычын, үмүтүн психологиялык жактан ынанымдуу иштеп чыккан.

Бул чыгармалар жөнүндө белгилүү сынчы, драматургия боюнча адис С. Байгазиев «Б. Өмүралиевдин алгачкы пьесалары – («Унутулгус күндөр», «Ата сөзү – ар намыс» кыйла чыйрак чыккан. Жетим балдардын турмушунан алынып жазылган «Унутулгус күндөр» пьесасы өз алдынча драмалык боёгу, элестүү түзүлгөн образдары аркылуу учурунда сахнада ийгиликке жетишкен. Ал эми «Ата сөзү – ар намыс» драмасы өзүнүн лиро-романтикалык жаркын маанайы, жандуу кыймыл-аракети, жыйнактуу, тыкан курулган сюжети, кыска жана табигый түзүлгөн диалог-

дору менен көңүлдү бурган. Б. Өмүралиевдин алгачкы чыгармаларындагы бир жакшы касиет драматургдун адамы ич жактан, анын ички ой-сезимдеринин кыймылын, психологиялык толгонууларын көрсөтүүгө далалаттангандыгында эле. Автордун бул аракети адабияттагы кадимки чоң психологизмдин деңгээлинде ишке ашпаса да, убагында далалатка жараша өзүнүн оң натыйжаларын бербей койгон эмес. Мисалы, драматург «Ата сөзү – ар намыс» пьесасында кичинесинен эрке өсүп, тескери жолго түшүп алган Жакыпбек өңдүү боз жигиттин бара-бара эсине келип, дың жердеги күжүрмөн эмгектин, андагы советтик комсомолдордун каарман күрөшүнүн атмосферасында кагылып-согулуп, эмгектик жана граждандык жактан тотугушун кыйла ынандырууларлык түрдө бере алган. Драматургдун каармандын толгонууларын берүү үчүн ички монологду ыктуу пайдаланышы, дидактикадан качышы саамалык болгон»², – деп белгилеген.

Мына ушул драмасы эл элегинен өткөндөн кийин Б.Өмүралиев биротоло драма жазуу менен алек болуп калат. Натыйжада, «Мен билем, тоолор билет», «Сирена», «Жолчубектин көпүрөсү», «Жаңырык», «Сел», «Кыйышпастар», «Эсирген ата – эрксиз кыз», «Брайымсыз ынтымак», «Бийик жер», «Бир кезде согуш болгон» ж. б. бир нече көп жана бир актылуу пьесаларды жаратып, ал пьесалар республикабыздагы бардык профессионал театрлардын сахналарында ийгилик менен коюлган. Ошону менен бирге драматургдун пьесалары «Ала-Тоо», «Литературный Кыргызстан», «Советская драматургия» журналдарында жана башка борбордук басма беттеринде жарыяланып, «Кыргызстан» басмасынан: 1979-жылы «Жаңырык» драмалар жыйнагы, 1982-жылы «Мен билем, тоолор билет» драмалар жыйнагы жана 1984-жылы «Пьесалар» жыйнактары жарык көргөн.

Драматург турмушту ар кандай кырдаалдарда чагылдыруу менен түрдүү мүнөздөгү адамдардын ортосундагы өз ара конфликттер, пикир келишпестиктер аркылуу алардын сүйүүгө, достукка, коомго, байлыкка, бийликке жана салт санаага кылган мамилесин, кулк мүнөзүн, ички сезимин ачып бере алган.

«Жаңырык» («Жүз катын жана бирөө») драмасы учурунда мурдагы союздук жана республикалык басма сөздөрдө көрүүчүлөрдүн жана сынчылардын жогорку баасына татып, союздук процесстеги этаптык окуя катары бааланган. Академиялык драма театрынын Алматыга болгон гастролунан кийин ал жакта дагы жогорку баага татып газета беттеринде кең кесири талданган. «Театр» журналынын 1985-жылы № 5 санында москвалык белгилүү театр сынчысы Кузьминанын «Жүз катын жана бирөө» деген макаласында бул чыгарманы Роциндин «Эшелон», Васильевдин «Бул тараптын жаңы бейкут» деген пьесалары менен үндөш чыгарма экендигин жазган. Ал эми С. Байгазиев «80-жылдарда жарыкка келип, театрда жүрүп жаткан, согуш мезгилиндеги кыргыз кыз-келиндеринин ооруктагы героизмин кызыктуу көрсөткөн «Жүз катын» пьесасы Б. Өмүралиевдин чыгармачылык палитрасында, драмалык көркөм ойлорунда сезилерлик жылыштардын башталгандыгын айгинелейт. Чукугандай табылган курч диалогдор, бири-бирине окшошпогон кыял-жоруктар, аялзатынын табиятын чебер мүнөздөгөн драмалык боёктор, героикалык интонация менен лирикалык башталмалардын ширелишип келиши, романтикалык тоналдуулук, оптимизм-драманын стилистикасынын артыкчылыктары ушулар»³, – деп баса белгилейт.

Б. Өмүралиев белгилүү драматург М. Тойбаев менен болгон маегинде драматургга коюлуучу талаптар жөнүндө мына буларды айтып берген. «Драматург болуш үчүн чоң өжөрлүк, интеллектуалдык жактан деңгээлдин өтө бийиктиги, турмуштук байкоолорду сезимталдуу кабылдоо, көрөгөчтүк, турмуштагы, коомдогу ар кандай көрүнүштөргө кайдыгер карабастан жүрөк менен кабылдоо керек.

Сөздүн кырааты, ойдун логикасы, тилдин таасирдүүлүгү, ремаркалык белгилөөлөрдүн тактыгы, карамакаршылыктын курчтугу болуу шарт. Драма музыканын тили менен айтканда, өзүнүн бир бүтүндөй ойку-кайкы түрлөрүндөй эле, драматургиянын дагы өзүнчө татаал белгилери бар. Театрдагы бутафордун жытын сезмейин, көрөрмандын кайгы-кубанычын туюнмайын, артисттердин чыгармачылык амплуасынын табитин түшүнмөйүн, спектаклге жазылуучу музыканын үнүн укмайын, сценограф-

тын жасалгасын көз алдыга элестетмейин, толук кандуу, драмалык бүткөн чыгарма жаратуу мүмкүн эмес. Өзүң кубанбай туруп, башканы кубанта албайсың. Бирөөнүн ыйына зээниң кейибей туруп, башканы кейите албайсың. Турмуш тиричиликте өзүң мазмундуу жашай албай туруп, мазмундуу чыгарма бере албайсың. Элдин кайгысы – драматургдун кайгысы; элдин кубанычы – драматургдун кубанычы. Драматург калың эл түшүнүп, өзү жеткире айта албай турган ойду, ошо калың элге жеткидей кылып айта билүүсү зарыл. Бир сөз менен айтканда драматург коомдун көрөгөч барометри, мына ушундай ж. б. толуп жаткан драматургия менен театрдын миң түркүн татаал, көп кырдуу сырларын өздөштүрүп үйрөнүүгө аракет жасаганда гана чыныгы драматург жаралат»⁴, – дейт.

Б. Өмүралиевдин чыгармачылыгын иликтеп жүргөндөрдүн бири Сарас Жумабай ал драматургдун чыгармачылыгы жөнүндө айрым маселелерге токтолгон.

Б. Өмүралиев «Жаңырык» аркылуу композиция куруунун, каармандарды бири-биринен айырмалаткан психологиялык мүнөздөмө берүүнүн, өз ара бирин-бири толуктаган карым-катнашты кылдат ачуунун, ансамбль түзүүнүн, көркөм каражаттарды орду менен пайдаланган көркөм изилдөөнүн чебери катары кыргыз драматургиясына кирди.

Б. Өмүралиевдин драмалары тууралуу сөз болгондо композиция тууралуу сөз козгобой коюуга мүмкүн эмес. Анткени бир ой, бир мотив дайыма кайталанып драмалардын композициялык өзөгүн түзөт. Мисалы, «Жаңырыкта» адам менен жаратылыш мамилелериндеги наристелик маанай, «Селде» жеке кызыкчылык менен жоопкерчилик, «Мен билем тоолор билетте» өзүн эч кимге жарыя салбай, бирок көөдөнү жаратылышка, адамга деген сүйүүгө, кумарланууга жык толгон асылдык. «Сиренада» ач көздүктүн, дүйнөгө азгырылуунун акыры эмнеге алып барарлыгы дайыма драмаларды окусаң да, сахнадан көрсөң да окуялардын өнүгүшүндө каармандардын жорук-жосунун коштоп жүрөт.

Б. Өмүралиевдин драмаларындагы окуялардын өөрчүшүнө каармандардын жеке позициялары, турмуштук философиялары маанилүү түрткү сыяктанат. «Сиренадада» байкалгандай, кандай жол менен болсо да дүйнөгө кызыгуу акыр

аягында трагедияга алып келет. Драматург үчүн алдыдагы максаттарды жүзөгө ашырыш үчүн бирин-бири душман көргөн каармандар кимисин ким сатаар шарт бышып жеткенге чейин гана бири-бирине батымдуу болушат. Анткени, ып-ластык, пастык менен жашап, күн көрүүнүн ар кандай ыгын колдонуудан карезгөй адам эч кайра тартпайт. «Сиренада» мүнөздөр татаалданып, окуялар ого бетер чиеленишип, турмуштун катаал чындыгы сүрөттөлүп, адам пейили менен тагдыры эриш-аркак экендигин азем айындаган полотного айланган. Жарык түс каралжынга, каралжын түс жарыкка өтүп, композиция адам напсисинин акыры эмнеге алып барат? – деген суроолуу чулу ойдун тегерегинде түзүлөт.

Драматургдун кийинки «Кыйышпастар», «Райымсыз ража» пьесаларын окуган адамга, кыйчалыш окуялардын, терс каармандардын мүнөздөмөлөрүнүн өз ара окшош эместигине карабастан, алардын табиятында кандайдыр бир жалпылык барлыгы тастыкталгандыгын байкашат.

Б. Өмүралиевдин драмаларынан улам анын: «Адамдар алдым-жугтумдуктан, карезгөйлүктөн алыс бололучу, өзү-бүздү таза сактайлычы, пейилибизди оңдойлучу», – деп бүтүндөй сезим тулкусу менен тынчсызданганын туясың»⁵.

Драматург чыгарма жазуу менен гана алек болбостон адабият менен искусствонун ар кандай маселелерине арналган көптөгөн публицистикалык жана сын макалаларды да жараткан ошону менен бирге газета беттеринде уюштурулган адабияттын көйгөй маселелерине, учур маселелерине арналган көптөгөн үн кошуулары бар. Б. Өмүралиев өмүрүнүн аягына чейин активдүү эмгектенип келди ал куурчак театрлары үчүн да пьесаларды иштеп чыккан.

АДАБИЯТТАР

1. *Бейшеналиев Ш.* Тагдырдын катаалдыгын жеңүү... Кыргыз туусу. – 1992 үчтүн айынын 9у.

2. *Байгазиев С.* Калем изи. – Фрунзе, 1987. – 115-б.

3. Ошондо – 116-б.

4. Кыргыз туусу – 1992. – № 4.

5. *Жумабай С.* Көп жаша, Бакы//Кыргыз маданияты. – 1992. № 5. – 30-январь.

АЛЫБАЕВ ЖАПАРКУЛ (1933–1990)

Кыргыз элинин белгилүү сатирик акыны, убагында – атактуу «чалканчылардын» кубаттуу тобунда жүргөн Жапаркул Алыбаевдин чыгармачылык таланты өзүнүн тирүү кезинде анча бааланган жок. Ал таң калыштуу деле, өкүнүчтүү деле окуя эмес. Анткени, «колдо бар алтындын баркы жок» деген түшүнүккө жалаң эле Жапаркулдун чыгармачылык тагдыры дуушар болбогондугун да биз баарыбыз жакшы билебиз. Нукура чыгармачылык талант көйгөйү көп бул турмуштан качан да болсо өз ордун ээлейт. Көшөрө отуруп, ден-соолугунун начарлыгына карабастан өтө активдүү жана жемиштүү эмгектенди: сатиралык поэзия, сатиралык проза, лирикалык поэзия, көркөм котормо жагында өлбөй турган баалуу мурастарды жаратты. Анын бир катар чыгармалары Советтер Союзуна жана чет мамлекеттерге көп миллион нуска менен тарап турган «Огонек», «Крокодил», «Правда» өңдүү журналдарга, гезиттерге орус тилинде жарыяланып тарап турган, ошондой эле украин, беларус, славян. немец тилдерине да которулуп жарыяланган.

Жапаркул менен көп жылдар бою жакшы жолдош болууга, өөдүк-сөөдүк жүргөн күндөрүндө да кол үзбөй жүрүүгө мени аргасыз кылган анын чыгармачылык дараметинен тышкары адам катары өзүнө тартып туруучу асыл сапаттары жөнүндө да бир-эки ооз сөз айта кетүүнү ылайык деп эсептээр элем. Ал өтө боорукер, адамга күйүмдүү, ичине кир да, сыр да сактабаган ак көңүл адам эле. Өзгөчө анын чукугандай курч, күлкүлүү, куйкумдуу сөздөрдү таап сүйлөп, уккандарды күлдүрүп, жарпын жазып жиберер касиети күчтүү болчу. Аны менен бир жүр-

сөң, же бир узак сапар жолго чыксак, эч бир зериктирбей, тамаша менен, күлкү менен убакыттын кандай өткөнүн билдирчү эмес. Бир ишти беттесе, бүткүчө чый-пыйы чыгып, аны тез ишке ашырууга ашыгып, болгон аракетин жумшачу. Өзүм деген адамга өзөгүн сууруп берүүгө дайым даяр турар эле. Анда кытмырлык, митайымдык сапаттар жок болчу, болгонун болгондой айтып, чындыкты бетке кармап карап турчу. Өзүнө таандык болгон ушул сапаттар анын чыгармаларынын да табигый мазмунуна сиңгендигин ачык эле байкоого болот. Чынчылдык, адилеттик үчүн күрөшүү Жапаркулдун мүнөзүнүн бирден бир башкы касиети болсо, чыгармаларынын өзөгүн да дал ушул мазмун түзүп тургандыгын көрөбүз. Албетте, анын чыгармачылыгынын идеялык-эстетикалык касиеттери келечекте кеңири изилденмек, анткени, кыргыз элинин сатиралык поэзиясы менен сатиралык прозасына ал ат көтөргүс чоң салым кошуп, бул жанрды 60–80-жылдары жаңы тепкичке көтөрүп койгондордун алдынкы сабында жүрдү. Көркөм сөз өнөрүнүн эң татаал жанрында иштеп, иштегенде да ачык, түз сындоого жол берилбеген командалык-административдик буйрук берүү заманы өкүм сүрүп турган чакта иштеп, ошондо да сатиранын курчтугун бир саам да төмөндөтпөй, бөксөртпөй, чоң чыгармачылык абийир менен алып жүргөн Жапаркулдун калеминен көптөгөн татынакай чыгармалар жаралды. «Гүл жана тикенек», «Кыял жана кытыгы», «Келди-кетти», «Баягы эле Бекиш», «Күбө», «Күлкү аралаш күйдүргү», «Ток этер жери» – ушул өңдүү ондогон сатиралык китептери менен эле Жапаркул республикадагы көрүнүктүү сатирачы, акын катары адабиятыбыздын тарыхынан өз ордун ээлеп жашап кала бермек.

* * *

Жапаркулдун сатира жанрындагы чыгармачылык изденүүлөрү жана көркөмдүк табылгалары жөнүндө учкай болсо да айрым бир байкоолорду айта кетсек артыкбаш болбос. Дегинкиси кыргыз адабиятындагы сатира жанрынын жалпы масштабына көз чаптырганда анын ири өкүлдөрүнүн өтө эле саналуу экендиги көзгө чалдыгат. Эл оозун-

да аңыз болуп айтылып жүргөн айрым куудулдарды эске албаганда жыйырманчы кылымда жашап, өтө аз болсо да чыгармачылыктары кагаз жүзүндөгү маалыматтарда сакталып калган Куйручук, Шаршен, Бекназарлардан кийин эле профессионал жазма адабиятыбыздын сатирик өкүлдөрү катары элибизге атагы чыккан Мидин менен Райкандын ысымдары эске түшөт. Ал экөө менен замандаш, каламдаш болуп, сатира жанрын өркүндөтүүгө өз алдынча бараандуу салым кошкондордун аттарын атаганда М. Турсуналиев, С. Бөлөкбаев, М. Борбугулов, Э. Ибраев, А. Кыдыров, Ж. Алыбаевди чоң канааттануу менен оозго алабыз.

Адабиятыбыздын башка жанрларына салыштырганда сатира жанрында иштеген таланттуу адамдардын өтө эле аз санда кездешүүсүнүн да объективдүү, субъективдүү себептери болушу ыктымал. Биринчиден ооз ачкан эле жерден куйкум сөздү чукугандай таап сүйлөп, бирде сөөктү какшаткан курч сатира, бирде ууртундан жылмайткан жумшак юмор менен моокумду кандырган адамдар табигый түрдө сейрек кездешери ар кимге маалым болсо керек. Экинчиден, Совет бийлиги жылдарында дегеле сын айтуу, өзгөчө коомдук түзүлүш менен бийлик өкүлдөрүнүн кемчиликтерин күлкүгө алуу менен сындоо өтө эле чектелүү болгондугун, атүгүл кээ бир жерлерде тыюу салынгандыгын унутпаганыбыз оң. Мындай кырдаалда сатирачыларыбыз кээде сатиранын тамсил түрүнө кайрылууга да аргасыз болушкан. Ушул өңдүү объективдүү бөгөттөр белгилүү деңгээлде сатира жанрынын масштабын тарытып, курчтугун мокотпой койгон эмес. Ырас, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын XIX съездиндеги отчёттук докладда адабияттагы сатира жанрын өркүндөтүү жөнүндө көрсөтмөлөр берилип, азыркы күндүн шедриндеринин керек экендиги баса белгиленген эле. Ошондон кийин элүүнчү жылдары сатира жанры адабиятыбызда кыйла жанданып, Мидин менен Райкандын сатиралык чыгармачылыгынын өнүгүшүндө объективдүү жагдайлар түзүлгөн болчу. Көп республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда да атайын сатира журналы уюштурулуп чыга баштаган. Мидин 1959-жылы, Райкан 1962-жылы дүйнөдөн кайткандан кийин, бул экөөнүн чыгармачылык сал-

тын улантуучулардын катарында Жапаркул Алыбаев да болуп, өмүрүнүн акырына чейин бул жанрдын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп дегендей, чыгармачылык изденүүлөрүн солгундатпай жүрүп өттү.

Жапаркулдун өзүндө табийгат берген куудулдук, сөз тапкычтык, куйкум сөздүүлүк, чымчыкейлик бар эле. Мына ушул касиеттер анын алгачкы эле жарыкка чыккан «Гүл жана тикенек», «Келди-кетти» аттуу сатиралык китептериндеги чыгармаларынан кеңири орун-очок алган болчу. Бул жөнүндө өз учурунда эле (1968-жылы) «Ленинчил жаш» гезитине «Татаал жанрдагы таасын аракет» деген макала жарыялап, Жапаркулдун сатирадагы изденүүлөрүнүн алгачкы жетишкендиктерин жана айрым бир кемчиликтерин аздыр-көптүр белгилөөгө аракет кылган элем. Жапаркулдун сатиралык чыгармаларын окуп жатканда биз кээде жылмайып, кээде бырс этип күлүп жиберип, өзгөчө аңгемелериндеги ар түрдүү мүнөздөрдү көргөндөй турмуш өзү жаратып жаткан сатиралык фактыларды жаземдебей «кармай» билгендигине ыраазы болбой койбойбуз.

Кадрлар жок кезде эпчилдик менен чоң кызматтарда жүргөн Сырдыбай акыры өзүн өзү өстүрбөгөндүктөн, окубагандыктан «пайдасын көрүп», улам артка кетенчиктей берди да, алыскы тоолуу райондогу башталгыч мектептердин бирине мугалим болуп орношту. Инспектор оңой менен жете койбогон, текшерүүдөн алыс турган мектепте ал өзүнчө чардап, көөнү келсе бозого тоюп келип сабак беримиш болуп, тоолуу жердин эсебинен жүз процент кошумча айлык алып, күрштөрдү күңгөйгө жайып коюп, кыскасы, бейкапар жыргап жүрдү. Бирок автор айткандай, жомоктун да аягы болот эмеспи. Сыдыкеңдин билими караманча жок болгондуктан, мугалимдердин кезектеги толуктоосунда аны мугалимдиктен четтетүү коркунучу алкымдан алды. Эми эмне кылуу керек? Ага сырттан окуп билимиңди көтөрбөсөң болбойт деп кеңеш беришти.

Сырттан окуу үчүн да

Сыноо керек.

Сыдыкемдин жүрөгү окуу үчүн эмес

Баа койдуруп алуу үчүн

Элеп-желеп.
Анысына себеп –
Газета, китеп окуу оюнда жок
Анын мээси жөн эле элек
Пара алып, пара берип
Көнүп калган жедеп...
Ошентип, эл экзаменге камынып жатты.
Сыдыкем болсо
Уйкудан безип
Козу бакты.
Бирөө жетишпес деп
Беш күрпүнө алмашып
Дагы бирди тапты.
Эл Ошко китеп көтөрүп келди.
Сыдыкем эки козу, бир фляга
Кымыз минип желди.

Анан эмне болду? Сатиранын финалы биз күтпөгөн эң кызык эпизод менен мындайча аяктайт: Сыдыкең Бордубай деген досуна келип, ал аркылуу баа коюп берчү адамдын адресин алып издеп келсе башка киши болуп чыгат. Ал Сырдыбайды көтөрүнчөгү менен милициянын колуна салып берет.

Көрсө досу Бордубай
«Жыйырма экини»
«Жыйырма бир» деп
Жаңылткан экен оңдурбай.

Сырдыбайдын досу Бордубайдын анын өзүнө окшогон алашем адам экендигин айтор ушундай гана эки сап менен бизге билдире коёт. «Эшегине жараша тушагы» деген ушул. Бордубайдын жыйырма экинчи квартираны жыйырма бир деп жаңылуусунда да бир мандем бар. Балким, ал кумар ойноп, сезимине «жыйырма бир» биротоло орноп калган эмедир. Же болбосо Бордубай атаны тигини карматып шакаба чегип көбүрөөк өндүрүүнүн амалын тымызын макулдашып алгандыр.

Автор ал жагын окурмандын ой жүгүртүүсүнө өздөрүнчө тыянак чыгаруусуна калтырган. Эмнеси болсо да Сырдыбайдын «жыйырма бирден» күйүшү символикалык жакшы табылга. Албетте, сатиранын бул финалына бел-

гилүү деңгээлдеги апыртуу да кадимкидей жуурулушуп, шайкеш келип, окуучуну ойлонтпой койбойт. Баарынан алымдуу натыйжа биздин көз алдыбызга кайсы бир сырттан окуучуларга мүнөздүү болгон ыплас кылык-жоруктар даана элестетип, аларга ичибизден наалат айтабыз. Мындай көрүнүштөр өзгөчө алтымышынчы жылдар үчүн өтө мүнөздүү болгон. Андай фактыларды дал бүгүнкү күндө да кездештирерибизди эстетсек, автордун сатиралык ырынын актуалдуулугунун бөксөрбөгөндүгүн, турмуштук негизинин бекемдигин ачык баамдайбыз.

Жапаркул жогоруда мен мисал катары келтирген сыяктуу сатиралык ырларында ар түрдүү ыкмаларды, ар түрдүү көркөм каражаттарды издеп таап колдонуу менен окурманга жагымдуу таасир калтырууга жетишкен. Мисалы, биздин поэзияда жалпы эле частушка түрүндөгү ырлар жокко эсе десек болот. Ал эми сатиралык частушкалар дээрлик жок эле. Мына ушундай жагдайда Жапаркул сатиралык поэзиябызга ушул түрдү биринчилерден болуп киргизүүгө аракеттенди да, бул багытта дурус натыйжаларды бере алды. Анын частушкалары куйкум сөздөргө молдугу менен алымдуу деңгээлде жеткендигин атайы белгилей кетүүгө болот. «Ыкшыыйп калсаң жакшыбы?», «Жапайы», «Чапан жөнүндө», «Орозодогу окуя». «Жалкоонун ыры», «Бешик ыры» «Көлөкө дос», «Дүкөнчү кызга», «Кызмат убагында жазылган ыр», «Дардаңбай», «Бирөө бар», «Үйүң тура ак бороон», «Жалпак тил», «Паранын ыры», «Пенсиядагы жигит», «Тайраке», «Илегилек», «Макулбай», «Жердешичилдин арманы», «Сатиралык күйгөн» өңдүү ондогон частушкаларында автор коомдо кездешүүчү ар кандай жат көрүнүштөрдү мыскылдап ашкерелеген.

«Минералдык суу» деген сатиралык ырда автор кайсы бир халтурачы жазгычты мыскылдаган. Ырда халтурачы деген сөз жок, халтурачы жазмакерлер жөнүндө жазылган чыгармаларды кайталоо да жок, тескерисинче, өзүнчө табылган жумшак юморлуу какшык бар. Бир жазгыч сөрөй өз үйүмөн бала-чакам калемимди талашып жаза албай койдум деп, ээн жер издеп Эсентуки курортуна жөнөгөн кезде аны көрүп аэропортто тургандардын бири:

Жазганы мурда эле суу эле

Эми,

Минералдык суу болот турбайбы –

деп, биздин оюбузда турган пикирди айтып коёт. Муну укканда тургандардын табасы канып, ырас айтасың дегендей ичтеринен жымыя түшүшөт.

Сатирачынын калеми курч, көзү көрөгөч, акыл-эси баамчыл, коомдук турмуштун багыты кайда баратканын илгиртпей билип турган сезимтал болмоюн турмуштагы көлөкөлүү жактарды кайырмагына тез илип ала койбосун жогоруда эскерттик. Жапаркулдун көзүн бул жагынан өзгөчө көрөнөөк деп айтсам жаңылыштык болбойт.

Бизде уштапта да илимдин жасалма кандидаты, доктору, атүгүл академиги болуп жүргөндөр кездешет. Алардын илим үчүн кошкон кыпындай салымы жок болсо да, илим болумуш өңдөнгөн чоң-чоң китептерди, окуу куралдарын чыгарганга абдан уста болуп алышкан, илимий конференциялардан калбай докладдар менен чыгууга да үлгүрүшөт, бирок китептерин окуй келсең, докладдарын уга келсең, кыпындай да жаңылыктын жок экендигин байкайсың. Китептерине мурда жарык көргөн илимий эмгектердеги ойлорду, пикирлерди да сөзү менен гана эптештирип, системалаштырып көчүрүп койгон, сүйлөм түзүлүштөрү башка, а ой-пикирлеринде жаңылык жок, докладдары да ошондой. Мындай компилятор илимпоз сөрөйлөрдүн бетин ашкерелеш өтө кыйын иш. Алар өздөрүнүн сылыксыпаа мамилелери менен илимий чөйрөлөрдөн өзүнчө-бир мафия түзүп алууга да жетишкен. Мына ушундай өзүнүн эчтемеси жок илимпоз сөрөйлөрдү Жапаркул «Өзүнүкү – жөтөлү» деген чакан сатирасында жерине жеткире жакшы эле мыскылдап мындай деген:

Кээде ыкшып жөтөлүп

Чүчкүрө калып, охулап,

Илимий кеңешмеде Индирбай

Окуп жатса доклад,

Сураган ооздо эмне күнөө

Угуп отургандын бирөө:

– Ой, мунуңдун айтканы бүт

Академик Аркаровдун

Ою го көчөгү,
Деги бул өз оюн айтууга өтөбү?
Десе, жолдошу шыбырайт:
– Өз ою жок болсо
Өлүп кетеби!
Өзүнүкү ал байкуштун,
Жалаң гана жөтөлү!

Турмуштан ар кандай терс көрүнүштөрдү кездештирүүгө болот. Аларды ошол турмуш казанында кайнап кошо жүргөн адамдардын өздөрү да кээде байкабай калышы мүмкүн. Жапаркулдун сатиралык ырларын кунт коюп окуган окурман ошондой терс көрүнүштөрдүн өзүнчө бир жыйылып коюлган «көргөзмөсүнө» кирип чыккандай болот да, дилдинде аларга баасын берип, өзүнүн ички дүйнөсүн бир сыйра электен өткөзүп тазартып алгандай абалга келет. Автор кээде бизди жогоруда мен мисал келтирген сыяктуу илимпоз сөрөйлөрдүн өзүнчө бир тиби түзүлүп, ал коомдук чоң ооруга айлангандыгын эске салып, чоң маселелерди козго-со, кээде жөнөкөй эле майда көрүнгөнсүгөн турмуш-тиричиликтик кем-кетиктердин түзөлүп турушу зарыл экендигин күн тартибине коёт. Көп ичкен эрин чочко деп айтканын дамамат угуп жүрүшкөндөр аялдан – «бу сиз чочко менен жашабай эле койбойсузбу» – дегенде, тиги аял: «ал айла түгөнгөндө айтканым да, бирок ал совхоздуку эмес – «өзүмдүк чочко» – деп жооп берет. Ушул жоопто канчалык чоң подтекст жатканын окурман өзү ойлонуп таап алууга мажбур болот. Балким, аял өзү тилдүү аялдыр, а мүмкүн эри аны өзүнүн ичкилигин менен ошого жеткиргендир. Эмнеси болсо да керкисинде да, кемигинде да мандем бар экендиги, көбүрөөк кемтик өзүмдүк чочко тарабында экендиги ачык эле көрүнүп тургандай. Эң башкысы – жедеп бири-бирине көнүгүшүп, ашмалтайы чыккан, бири-биринен ажырап, кете албай тургандай өнөкөт үй-бүлөчүлүк ооруга чалдыккандардын аянычтуу абалы көз алдыга тартылат. Анткени, өзүмдүк чочко болбой, башка чочко болгондо аялдын сөзүнүн башкача айтыла тургандыгы, мамиленин башкача боло тургандыгы анын сөзүнүн маанисинен жана сезилип турат. Ушул эрди-катынды көргөн анын балдары кандай тарбияда болушу мүмкүн деген ой кетет.

Жапаркулдун көптөгөн сатиралык ырларынын маани-маңызы менен негизги тыянактары, жогорку ырдан көрүнгөндөй, турмуш чындыгынын өзүнөн келип чыгат. Ошон үчүн анын сатиралык чыгармаларынын турмуштук пайдубалы бекем, реалисттик негизи ынанымдуу, алымдуу, тагыраак айтканда, күнүмдүк саясаттын талабынан эмес, турмуштун түбөлүктүү агымынын өзүнөн алынгандыгы менен таасирдүү жана өмүрлүү. Экинчиден, автордун сатиралык ырлары курч, күйдүргүлүү, куйкумдуу сөздөргө бай, бул жагынан анын табылгалары мол. Албетте, ырлардын реалисттик мазмунун ажарланып көркүнө чыгарып, сезимди селт эттирип, жүрөккө жетип, аң-сезимге уялап алышына андай көркөм табылгалардын ойногон ролу эбегейсиз зор экендиги айтпасам да түшүнүктүү. Жапаркулдун сатиралык аңгемелери өзүнчө изилдөөгө, өзүнчө кең-кесири сөз кылууга муктаж. Менин жеке баамымда анын чакан-чакан аңгемелерине чоң-чоң турмуштук мазмун сыйдырылган, ошондой эле ошол чакан турмуштук эпизоддорго өтө оригиналдуу сатиралык ар кыл мүнөздөр ачылып сүрөттөлгөн. Анын бул аракеттери көп жагынан орустун улуу аңгемечиси А. П. Чеховго окшоп кетет. Аңгемелеринде автор көбүнчө кыймыл-аракетти жана сөз сүйлөөнү каармандардын өздөрүнө берет да, өздөрүнө өздөрүн ашкерелейт, башкача айтканда, Жапаркул каармандарынын укмуштуу окуяларынын баарын санап баяндап отурбастан, алардын ички дүйнөсүн ачып берүүгө өтө мүнөздүү болгон бир, эки гана кичинекей эпизодду сцена түрүндө алдыга сүрөт катары тартат да, ал сценаларда аракеттенип жаткан каармандарга карата биздин антипатия, симпатиябызды байкатпай туруп даярдап коёт. Дал ошондой багытта татынакай жазылган сатиралардын катарына «Индирбайдын белеги», «Кулагынан айрылды», «Аягы бүтпөгөн арыз», «Оозундан чыгарба», «Мүнөздөмө», «Түнкү учуу», «Бракмат», «Үч табышмак», «Ачык ооздун түшү, алдамчынын иши», «Кайран гана кашка тиш», «Көңүл айтуу», «Кичи пейилдик», «Жамал ордун жууганда», «Кайран жетимиш жаш», «Байкуш» сыяктуу көптөгөн аңгемелерин кошууга болот. Бул аңгемелердин бир даары тематикалык, мазмундук жактан жаңылыгы

менен бир даары эски тема болсо да өз алдынча оригиналдуу чечилгендиги менен айырмаланат.

Анын сатиралык аңгемелерин окуп отуруп бир нерсе ойго кылт эте түшөт. Кээ бир республикаларда кыска-кыска эпизоддордон турган юморлуу кинофильмдердин сериясы тартылып, ал кичинекей миниатюралуу фильмдерде күлкү келтирерлик не бир ар түркүн адамдардын кулк-мүнөздөрү, кылык-жоруктары ачылып көрсөтүлүп, алар аркылуу тигил же бул элге мүнөздүү болгон турмуштук өзгөчөлүктөрдү баамдаган элек. Жапаркулдун аңгемелеринен да ошондой көп сериядан турган чакан фильмдерди тартса эң сонун болор эле. Балким, менин бул оюм келечекте жүзөгө ашып калышы да мүмкүн.

Ушуга байланыштуу Жапаркулдун «Кичи пейилдик» деген бар болгону бир барактан турган сатиралык аңгемесине көз чаптырып көрөлү. Окууну жаңы эле бүткөн бойдок жигит кызматка жиберген мекеменин начальнигине кирип, арызына кол койдуруп, кадрлар бөлүмүндөгү «көз айнегин мурдунун учуна илген абышкага» келет. Ал «көз айнегинин үстүнөн карап» – Бойдоксуңбу? – деген суроону берет. Жигит ооба» дегендей баш ийкейт. Көрсө, абышка бул суроону бекер бербептир, чөнтөгүнөн жез чакчасын сууруп чыгып жигитке карматып: – Приказың даяр болгуча базардан буга насыбай толтуруп келе гой, кичи пейилдүүлүккө! – деп биринчи эле көргөн жигитти базарга жумшайт. Кызматка жаңыдан орношуп жаткан жигит болсо, экинчиден, «кичи пейилдүүлүккө» деп суранып жатса, жигит моюн толгомук беле, эч-нерсени оюна албай кадрлар бөлүмүнүн башчысынын өтүнүчүн орундатып келе коёт. Автор абышканын насыбай үчүн тиги жигитке акча бербегенин айтпаган менен, тексттин мазмуну боюнча анысы ачык эле түшүнүктүү болуп турат. Приказ чыгар менен начальник өзү чакырып, жигитти жумшаштын жогорку классын көрсөткөнүн аңгеменин калган мазмунунан көрөбүз. Өзү начальник болсо, анан да «кичипейилдикке» деп суранып жатса, жаңы кызматка орношкон бойдок жигит чуркабай коёт беле, адегенде начальник берген машинаны минип, ал бар деген базага барып, андан отуз такта шиферди тартып, начальниктин колхоздогу атасынын

үйүнө жеткизет. Начальниктин атасы да кур кол калбай жигитти жумшап, кечке алмаларынын түптөрүн бошотуруп иштетет. Эртеси кызматка келгенде бөлүм башчысы ооруканада жаткан аялына азык-түлүк жеткиздиртет, анан жергиликтүү комитеттин председатели кинофильмге билет алып келүүгө жумшайт. Кыскасы, жаңыдан ишке орношкон жаш жигиттин көргөн күнү ушундай экенин көрүп, ага бооруң оорубай койбойт. Автор бул чакан аңгеме менен коомубуздагы эң чоң өнөкөт ооруну көз алдыга даана элестетип жатат. Чынында да «эшегине жараша тушагы» дегендей, начальник кандай болсо, калган кызматкерлер да негизинен ошондой болору бештен белгилүү эмеспи. Эгерде начальник жегич болсо, калгандары андан беш эсе көп жегич болору же ал ишке ат үстүнөн мамиле кылса, калгандарынын да негизинен ошондой болору талашсыз. Автор дал ушул чындыкты сүрөттөө менен, колдон келсе ошондой ыпластыкка каршы күрөшүүнү биздин баарыбыздын эсибизге салып отурат. Эгерде ушул чакан аңгемени сатиралык эпизод түрүндө кинофильмдерди тартып көрүүчүлөргө көргөзсө, анын тарбиялык мааниси аябагандай бийиктеп кетер эле.

Кыскасы, Жапаркулдун сатиралык аңгемелеринин көпчүлүгү турмуш чындыгынын өзүнөн алынып, чакан эпизоддордо ар кандай мүнөздөрдүн так ачылып сүрөттөлгөндүгү менен окурмандарды кайдыгер калтырбайт жана качан да болсо таалим-тарбиялык маанисин төмөндөтпөйт.

Жапаркулдун чыгармалары жөнүндө кеп кылганда мен анын сатиралык поэзиясы, сатиралык аңгемелери жөнүндө гана азыноолак байкоолорумду ортого салдым. Чынында ал мыкты сатирачы гана эмес, эң сонун лирик акын да болгон. Буга анын көп сандаган лирикалык ырлары ачык далил боло алат. Бул өзүнчө айтыла турган чоң сөз. Ошондой эле Жапаркулдун котормочулук өнөрү да атайын иликтөөнү талап кылат.

Жапаркулдун бул жыйнагына анын чыгармаларынын тандалмалары гана киргизилди, бирок көлөмдүн чектелүүлүгүнө байланыштуу тандалмаларынын баары тең камтылган жок. Ушунун өзү деле Жапаркулдун өз элине өлбөс адабий мурастарды калтыргандыгын толук айгинелей алат.

КУЛУМБАЕВ ӨМҮРКУЛ
(1933)

Сен көз жумсаң унутамын жыл чыдап,
Мен көз жумсам өмүр бою буркурап,
Энекебай, кара чачың ак болоор,
Кош эмчегиң алмак-салмак зыркырап.

Кактап күн-түн эмчегиңди эмгеним,
Кирпик какпай канча жолу термеңиң
Татыбайт го минуталык толгооңо,
Менин күндү алып келип бергеним» –

тээ сексенинчи жылдары угарман журтчулугунун көңүл борборунан орун алган сөзү менен обону төп келишкен, Эне мээнетине таазим кылып, асыл эмгегине башын ийип турган саптар акын Өмүркул Кулумбаевдин калемине таандык. Кыргыз поэзиясында өз алдынча акындык жүзү, уккан кулакка угумдуу, сезим сырларына жугумдуу саптар менен кыргыз журтчулугунун жүрөгүнөн түнөк тапкан, өз алдынча акындык жүзү, чыгармачыл инсандык өмүр таржымалы башкалардан бир топ айырмаланып турат.

Мен ырдын алпештеген баласымын,
Ыр менин – үмүт, шоола, жан азыгым.
Деги мен ырсыз көрбөй калыптырмын
Дүйнөнүн сулуулугун – жарашыгын.

Ырларым – лира кылы дүйнөмдөгү,
Мен ырды, ырым болсо сүйгөн мени.
Жазылып калган баян бул ырымда,
Жазмыштын не бир катаал ирмемдери –

деп жүрөгүнөн сызылып чыккан ыр саптары айгинелеп тургандай, чыгармачылык менен жуурулушкан өмүр са-

парын Ө.Кулумбаев оору менен алпурушуп, темирдей бекем эрк, поэзиянын касиеттүү деми менен жашаган татаал тагдырлуу акын. Ар бир сабынан жашоонун, дүйнөнүн сулуулугунун демин берип, жарыкчылыктын үмүт шооласын өчүрбөгөн жан дүйнөсүнүн лира кылы – ыр сабы экендигине моюн сунуп, аны тагдыр тартуусундай аздектеп, өмүр кечирип келаткан акын 1933-жылы Ат-Башы районундагы Терек-Суу айылында жарык дүйнөгө келген. Ата-энесинен бала кезинде жетим калып, жетимдиктин жаратына кошул-ташыл 1941-жылдардагы согуш каары менен турмуштун азап-тозогуна эрте аралашат.

«Жазылып калган баян бул ырымда,

Жазмыштын не бир катаал ирмемдери» –

деп жашоодогу бардык кыйынчылыгын ырга салып баян курат. Өмүрүнүн өксүгүн ыр менен толтурууга бел байлайт.

«Тердиктен өтүп кетсем айып менен,

Айтышар ушул тура майып деген.

Күнүмдүн эртеңкисин бүгүн көрүп,

Күрөшкө өмүрүмдү сайып келем.

Өзүмдү майып десе майып десин,

Ырымды майып дешип айтпаса экен» –

деп чыгармачылыктын өр жолуна бет алат. Ө.Кулумбаев жаш кезинде жол кырсыгына учурап, эки буту баспай калып өмүр бою сырткы дүйнөдөн оолак калат. Ырасында, балким ал майып болбогондо өзүндө болгон чыгармачылыктын көрөңгөсүн турмуш түйшүгү менен унуткарып, күнүмдүк турмуш менен алектенип, акындык шыгы көр оокаттын курмандыгы болуп кала бермектир. Бирок дал ошол тагдыр «тартуусу» аны биротоло чыгармачылыкка байыр алдырып, тирүүлүктөн үмүт үзбөй «Мен эмине Корчагинден кем бекем!» деген эрк, кайрат менен чыгармачылыктын аруу дүйнөсүнө алаксытып, жарыкчылык жашоонун керемет сулуулугун поэзиядан көрүүгө аргасыз болот.

«Албетте, оору деген оору, – дейт калемдеши акын Ж.Абдыкалыков, – Оору кимди кор кылбайт. «Ордуман тура албасам, эми кимге керегим бар эле?» – деп ойлоптур. Анткени менен эл деген эл да! Ага туугандары, жоро- жолдоштору үстүнө үйрүлө түшө калышып, жаш экендигин, келечек дагы алдыда экендигин айтышат, чыйралтышат,

шердентишет. Достору эрктүү, кайраттуу кишилерди, а түгүл атактуу Николай Островскийди айтышып, намысына келтиришет. Н. Островскийдин китептерин мурда учкай окуса да, эми кунт коюп окуп чыгат, Андагы тирүү каармандар Өмүркулдун эркине эрк, шыгына шык кошот. Бала кезде жаза коюп, кайра таштап коюп жүргөн ырларын кайра барактап, чиймелей баштайт».

Ошол кездеги адамдык бекем эрк кайратка баш байлап, поэзиянын керемет күчүнөн күлазык издеген айылдык жаш калемгер бүгүнкү күндө чыгармачылыктын далай дубандарын артка таштап, мукам ыргак, окуганга жеңил, жөнөкөй тил менен окурмандын жүрөгүнөн орун алып, сүймөнчүлүгүнө ээ болгон ыр саптары менен кыргыз поэзиясында өз ордун таап олтурат.

Ар бир чыгармачыл адам өңдүү эле Ө.Кулумбаев да изденүү, телчигүү, калыптануунун баскычтарынан өтүп, поэзия чеберлеринин мектебинен таалим-тарбия алат. Ички жөндөм, шык дараметти А.Осмонов башында турган кыргыз акындарынын чыгармачылык бай тажрыйбасынан азыктантып, аны орус поэзиясынын классиктеринин берметтери менен таанышуудан алган таасир менен байытып, өздүк чыгармачылык өнөрканасы үчүн тажрыйба топтоонун кыйла аракетин көрөт.

Ыргагын Расулдун туурабадым,
Ырыма Ысык- Көлдөн ыргак алдым.
Азыр да жатка билем далай ырын,
Ал тургай Шота, Алишер, Абайлардын.

Ошондой эле:

Күрөшүмө желек кылып Гейнени
Уитмени курал кылып басамын.
Акылыма чолпон кылып Пушкинди,
Алыкулду кыраан кылып жүрөмүн. –

деп Ө. Кулумбаев поэзия классиктеринин чыгармаларын окуп, ыр жазуунун техникасын терең өздөштүрүүгө болгон дараметин жумшайт, ыр жазуу ыкмасынын өз алдынчалуулугун табууга дилгирленет. Ырасында Кулумбаевдин алгачкы ырларынан тартып бүгүнкү күнгө чейинки жазылган чыгармаларына дит багып отуруп изденүүнүн жемиштүү үзүрүн көргөнүнө күбө болосуң. Анын күндө-

лүк жай турмуштан кабар берген жайбаракат маанайдагы ыр саптары бирде жай күнүндөй толукшуп, бирде мөлтүр булактай шылдырап, окурмандын жан дүйнөсүндө жайлоонун таңындагы торгой сайрап:

Кулун-тайлар гүлүн чөптүн оттошуп,
Шоокум чыкса дырдыгышат топтошуп.
Алыс карап ат үстүндө жылкычы,
Ак калпагы Ала-Тоого окшошуп.

Ал эми кай бир ырында кылымдардан сакталып келаткан баба салтынан бүткөн дасторконунан берекеси төгүлгөн кыргыз пейили сүрөттөлөт.

Жайлоолоп боз үй тикпесе,
Жадырап кымызын ичпесе.
Капырай, ошо да кыргызбы,
Карысын ардактап күтпөсө.

Кыр-кырда жылкы кишинеп,
Казанда турбаса бышкан эт.
Бу да кыргызбы, тоолукпу,
Балдары минбесе кызырек. –

деген жандуу турмуш окурмандын көз алдына тартылат. Кулумбаевдин ырлары – кыргыз жергеси менен киндиктеш ырлар дейт калемдеши С.Шатманов. Мейли күпүйгөн ичик кийип таң азандан тоодон үйүн карай түшүп келе жаткан жылкычы жөнүндө жазабы, мейли калдайган кашкар кетменин ийинине арта салып өстөндү көздөй бараткан дыйкан жөнүндө жазабы, мейли коюнан козусу көп ак койлорун жашыл бетке каптатып салып, транзистордун кулагын бурап коюп, дүйнөлүк кабарларды угуп олтурган чабан жөнүндө жазабы, айтор анын ырлары «кыргыз жыттанып турат. Айыл турмушу – анын кумары, анын байлыгы». Ырасында ал кандай гана маанайдагы ыр түрмөгүн жаратууну көздөбөсүн ар дайым ички ыргак, элпек тил, поэтикалык ойдун тактыгы, менен окурмандын жан дүйнөсүнө сүңгүп кирүүгө аракет жасайт.

«Мен өмүрдүн бышып жеткен кезегин
Шорго чылап, отко кактап өтөдүм.
Узак жолдо улуу сабак үйрөттү
Ушул жаткан эки метр төшөгүм.

Толукталып жашоодогу көп кемим,
Ойго батып көрдүм тирдик чектерин.
Укпаганды уктым, билдим, кагылдым,
Ушул төшөк универсал мектебим.

Бул төшөктө максат, өмүр, сапарым,
Бул төшөктөн ырларымды жазамын».

Мына ушул саптар Ө.Кулумбаевдин бүтүндөй өмүр таржымалы. «Эки метр төшөгү» – акындын жеке чыгармачылык өнөрканасы. Жан дүйнөсүн жиреп чыккан ички сырдына поэзиясы өзүнүн бүтүндөй ийгилик-кемчилиги менен окурманга эч бир жасалмасыз, эби жок шөкөттөөсүз, турпатында кандай болсо так ошондой сүрөттөөсү менен окурманга сунушталат.

Ой гүлдөрүн терүүгө белди байлап,
Оорусам да басалбай жылдап, айлап,
Улуу Журттун кошсом дейм кешигине,
Поэзия көлүнөн калпып каймак.
Таразалап окуп кой, таазим кылам,
Ыйык жолдо көтөргөн калкым байрак» –

деп окурмандарына онго жакын жыйнакты тартуу кылды.

Ө.Кулумбаевдин калеминен жаралган поэтикалык ыр түрмөктөрүнүн өзгөчөлүгүнө сереп салсак, анын бүтүндөй чыгармачылык ыр кербенинде басымдуулук кылган «тагдыр мотивине» туш келебиз.

Мен ырымды бороондордо жазгамын,
Муздак ташка олтургамын желбегей.
Мен ырымды жалгыздыкта тапкамын,
Онтоп жатып эрдим ашка тердебей, –

деп жазганы менен Ө.Кулумбаев жеке тагдырына кечке эле кейип-кепчип, мүңкүрөбөйт. Ал жашоодон жарык издейт, келечекке жол салат. Пессимисттик ой дүйнөгө жеңдирбестен, ал ар дайым өзүн эл арасында кайнаган турмуштун казанында жүргөндөй сезет.

«Дартыма дары ыр дедим,
Ач калдым, анда ыр жедим.
Көзүмдөн жыттап жарымдай,
Койнумда жатты ыр менин»

Улам жаңы аткан таңды ыр менен тосуп, ыр менен узатып, онтогон оору азабына алдырбастан, жашоо үчүн болгон күрөштү жан дүйнөсүнүн поэтикалуу жаңырыгы менен жеңди. Акындын алгачкы жыйнагы 1970-жылы «Турмуш кайрыктары» деген ат менен жарык көргөн. Чыгармачылык «ат чабышка» кеч аралашканы менен Ө.Кулумбаевдин алгачкы жыйнагы окурман журтчулугунун көңүлүн өзүнө буруп, келечегинен көптү үмүттөндүргөн. Аталган жыйнакка үзөңгүлөш эле «Менин эрким» (1971), «Каккын жүрөк» (1973), «Бийик дабандар» (1978), «Тоолор сүйлөйт» (1984), «Арчалуу булак» (1986), ал эмес 1990-жылы «Элет торгою» аттуу басылып чыккан ыр жыйнагы 2001-жылы акындын 60-жылдык мааракесине карата кайрадан толукталып чыгарылды. Жогоруда саналып өткөн ыр жыйнактардын көркөмдүк деңгээлине көңүл багып карай келсек, анда тараза ташынын салмагы алгачкы «Турмуш кайрыктары», «Менин эрким», «Каккан жүрөк», «Менин үнүм» аттуу жыйнактарында орун алган чыгармаларында деген оюбузду А.Медетбековдун төмөнкү пикири менен бекемдегибиз келет: «Менин эрким» биринчи жыйнак болгон менен Ө.Кулумбаевди ырдын ички - тышкы жол-жоболорун толук өздөштүрүп бүткөн, сүрөткердик техника, ык, чеберчиликке ээ, өз бетинче бышып жетилген акын катары астыга коёт. Буга далил: ушул китебинен эки жылдан кийин «Каккын жүрөк» анан бир жыл өтпөй «Менин үнүм» жарыкка келет, бирок булар – «Менин эркимдеги» боёк менен түстөн айырмаланып өзгөчөлөнбөйт, сүрөткер ээлеген баягы эле аянтта турат. Ушунун өзүн кийинки жыйнактарынын баарына карата айтууга болот.

Ө.Кулумбаев – бул өмүрдөн көрбөй калган ырахатты ырдан көрдү. Ички муң, жүлүн сыздаткан дартынын дабасын поэзиянын керемет дүйнөсүнөн тапты, жашоонун маңызын чыгармачылыктын оош-кыйыштуу бирде тайыз, бирде терең болгон дайрасынан издеди. Кулумбаевдин ырларын окуган окурман бир гана анын жеке тагдыр трагедиясын көркөм таржымалдаган курулай баяндоого эмес, жан дүйнөнүн тереңинен өнүп чыккан, келечекке шоола чачып, үмүттүн байрагын желбиреткен жашоо үчүн күрөштүн түбөлүктүү сырдына саптарына ортоктош болот.

Анын ырларында жандуу байкоолор, элестүү сүрөттөөлөр аркылуу көз алдыга даана тартылат. Ал балким Алыкулду туурап жазды. Тагдырынын тайкылыгына өмүр бою башын ийбей, поэзияны пир тутуп кылымдарга из калтырган тагдырлаш адамына таасирленди, окшоштурду бирок кандайдыр бир деңгээлде Ө.Кулумбаев өзүнүн жеке чыгармачылык сапарында поэзиянын бийик мунарасын тургуза албаса да кыргыз адабиятында Кулумбаевдик «менди» жаратып, ыр жазууда өзүнө гана тиешелүү калем изи менен кыргыз поэзиясында аты калды.

АЛМАЗБЕКОВ КАКЕН
(1934–1991)

Өзүнүн нукура акын экендигин кундуу чыгармалары менен айгинелеген, элдик мааниге ээ таланттуу акындарыбыздын бири Какен Алмазбеков. Ал 1934-жылы Чүй өрөөнүнүн Шалта айылында туулуп, 1991-жылы көз жумган.

Акын жер үстүндө 57 жыл жашаптыр. Болгону 9 класстык билим алып, кийинчерээк куурчак театрында артист болуп иштеп, бул жагынан да өз жөндөмүн байкап, ошол аралыкта үч, төрт пьеса («Каттын сыры», куурчак театрында коюлган) жазыптыр. Калгандары Маданият министрлигинин репертуар бөлүмүндө сакталууда. Ошол пьесалар кандай деңгээлде, чеберчиликте, оош-кыйышта жазылгандыгын билүү үчүн Кыргыз эл акыны Н.Байтемировдун мына бул эскерүүсүн мисалга тартканыбыз жөндүү: «К. Алмазбековдун «Мен адаммын» деген пьесасын окуп чыктым, ыр менен жазылыптыр. Чын айтуу керек, муну жазган кишинин эне сүтү менен кошо эмген чоң таланты бар, Акындыгы күчтүү экен. Ал ыйынып-ычкынбай, жасап-түзөбөй эле колуна калем кармап, оозун ачканда мөлтүлдөп пьесага жараар ыр төгүлүп кетет окшойт. Пьесанын башталышы, анын арасындагы айрым ырлар жакшы, өзгөчө сүйүү ырлары. Муну окуган соң, автордун майда лирикалык ырлары бар болду бекен, бар болсо кыргыздын чоң поэзиясынын ичиндеги сүйүү лирикасын көркүнө чыгарган бир үзүм болор беле деген ойго келдим. Ал эми пьесасын эки ооз сөз менен айта коё турган эмес. Өзгөчө ыр менен, болгондо да традицияда бура баспай минтип жазуу, рамкага кысымдуу, оюн жеткирип айталбай калуу жагы болот. Балким бул жөнүндө консультация, чоң драма түзүү кеңеши керектир. Неси болсо да бул автордун ырын сүйүп

калдым». Бул, Какендин жалпы эле чыгармачылдыгына карата анын ким экенин али билбей туруп, бирок анын шыгынын күчү каякта жаткандыгын дароо байкаган. көрөгөчтүк менен айтылган төп баа. Туура, пьесанын бүткүл мүмкүнчүлүгүн (кыймыл-аракет, тыным, ымдоо-жаңдоо ж.б. деталдарын) ырга сыйдырып берүү эч мүмкүн эмес.

Н. Байтемиров алдын-ала баамдагандай Какен Алмазбеков барыдан мурда – акын. Ал кандай акын, дегеле поэзия кандайча жаралат, ошону чечмелеп алалы.

1. Бирдын жакшы, жаман болушу – тилге, талантка, чеберчиликке, изденүүчүлүккө байланыштуу. Бирок, ой – негизги мааниге ээ. Ойдун түйүлдүгү – идеядан улам чыгат. Окуганды өзүнө тартып ойлонтуп, бушайманга салуу, бир нерсеге шыктандыруу, кумарлантуу – поэзиядагы негизги касиет.

2. Бир кайсы бир формада түзүлөт.

3. Бир көркөм, уксаң угумдуу, окусаң жагымдуу болууга тийиш. Мына ушул учурда – тил, акындын жеке ситуациясы, чеберчилиги, тубасалыгы, баамчылдыгы чоң роль ойнойт. Күчтүү акындар айтчы оюн түшүнүктүү, даана берүү менен бирге, ойго канат бүтүрө турган эң керектүү көркөм сөз каражаттарды ырына төп колдоно билишет. Бир ушундайча жаралат. Улуу ойчул, даанышман бабабыз Жусуп Баласагын:

Кеп көркү – ой, ойдун көркү – сөз болот,

Кишиде – жүз, жүздүн көркү – көз болот, – деген.

Какендин ырларында ой да, айтайын дегенин жетик туюндурган тил да,

көркөмдүк, чеберчилик да бар. Ал баарыдан мурда төкмөлүгү жетиштүү, тили ширин акын. Мындай сапат ошондой эле Жоомарт, Райкан, Мидин, көбүрөөк Байдылдага тийиштүү болгон. Өзү жазып жаттап алгансып азыраак төгүп да жиберчү. Төкмөлүктө артыкчылыгын жетик түшүнгөн үчүн ал:

Кол шилтеп, «о-ой» дейт, төкмөлүк

Кокуйлук, ал бир бөксөлүк.

Кемиген сайын төкмөлөр,

Кесеси ырдын бексөрүп

Бир далай түшүп кеткенин

Биздин да турат көз көрүп, – деген.

Какендин төкмөлүгү жайынча сүйлөөсүнөн, берген сыны, баасы, жоопторунан тарта, ырды жазууга колдонгон, уйкаштык ыкмаларынан жана азилдүү тизмектеринен эле көрүнүп турат. Какендин төкмөлүк өнөрдөгү салттуулуктарды кадимкидей пайдаланып, аны андан ары уланткандыгына күбө болобуз. Бир эле мисал. Тээ Асан Кайгы, кийинки Эсенамандардан бери келаткан төгүп ырдоодогу «эле» деген түркүмдү Ысмайыл колдонуп:

Калык деген ким эле?

Казып жатса түгөнбөс

Кадамжай болчу тим эле – десе,

«ким эле» дегенди, «ким өзү» дегенге өзгөртүп Какен да мыкты колдонгон:

Байдылда деген ким өзү,

Башкача бүткөн тил өзү.

Өзгөчө теңеп не керек,

Өзүңө теңдеш бир өзү.

Ак мөңгү чоку, кар чоку,

Ааламда далай бар чоку.

Өйдөсү, пасы болсо да,

Өзүнчө бийик ар чоку.

Тайгылбас биздин Байдылда

Таланттан бүткөн тал чоку.

Какен таланттуу акын үчүн төгүп ырдоодогу мындай ыкманы жөн гана туурап койбостон, чыгармачылык менен пайдаланып өз стилине баш ийдирген. Жогорудагы Байдылдага арноосу, Какендин бир эле учурда таасын портретчи экендигин да күбөлөп турат. Чындыгында, Байдылданын «башкача бүткөн тили бар, өзүнө-өзү гана теңдеш» эң оригиналдуу, кайталангыс талант болгондугу жалганбы?

Какендин Осмонкулга арноосу да буга түздөн-түз жупташ. Аны окуганыңда профессионал жазма адабияттын өкүлү эмей эле төкмөлөрдүн ырларын окуп жаткандай туюм калтырат:

Туйганга бул бир керемет,

Тургандай жамгыр себелеп.

Тулку бой эрип ырына,

Тунжурай калып төгөрөк.

Турумтай канат кыялы,
Туш-тушка кайып эбелек.
Турмуштун таасын элесин,
Тушуңа туура чегелеп.
Турганда төгүп Осокем,
Тубаса торгой дээр элек.

Бір баштан аяк ушундай ассонанстык ыкмада кээ жери 20 саптан ашык, шыдыр уйкаштыкта тизмектелген. Бирдын кийинки саптарында чоң ырчынын дагы башка өзгөчөлүү жактары таасын ачылып жүрүп отурат. Акындын мындай портреттери арбын. Айрыкча соңку жыйнагы «Мураска» (2003) чыккан «Кыргызым – Чолпон жылдызым» аттуу дастанында эки-үч айча геологдор менен бирге жүрүп кыргыздын кыйла жерлерин өз көзү менен көрүп, ошондогу таасирлерди, кыргыз жергесинин көркөм, сулуулугун о.э. андай кереметтүү жерден чыккан таланттуу уул-кыздарын өз-өзүнчө элестүү портреттеп берүүгө жетишкен. Бир айыбы – чыгарма абдан көлөмдүү, бирок баалуу.

Какендин чыгармачылыгына профессионал жазма адабият да белгилүү өлчөмдө өз таасирин тийгизген, ал профессионал акын катары арбын ырларын жазган, антсе да оозеки чыгармачылыктын, акындар поэзиясынын салттуулуктарына көбүрөөк ыктап, өздүк почеркке ээ болуп, өзүн ушул жагынан көрсөтүп, ушул жагынан баар тапкандыгы байкалат:

Ак була окшоп алкымы,
Ачылып аппак балтыры
Алмада жаткан сулууну
Аймалайт таңдын салкыны.

(«Жайкы таң»)

Анын дээрлик баардык ырлары ушундай, өзүнчө эле күүгө келип, жеңил окулуп, дароо эсте калат.

Какенде жагымдуу азил дагы бар:

Чакчалекей түшүнүк,
Чаң-тополоң түшүрүп.
Безгек оору бир китеп,
Бере салдың бүтүрүп.

Орун алар көңүлдөн,
Он сөзү жок көрүнгөн.

Үзүлчүдөй үлдүрөйт,
Үмүт кылбай өмүрдөн,
(«Акын агайга»)

Эссиз ал бир көпкүлөң,
Эркегинде көп күнөм.
Туурай берип кыздарды
Тууп алабы деп жүрөм
(«Эркегинде көп күнөм»)

Бир ырында акын «эл үчүн кызмат кылбаса, эмнеге керек ырларым» деп келип, буларды кошумчалайт:

Ылаңдуу байкуш немече,
Ырымды ыр го дебесе.
Тамтаңдай берип не кылам,
Болсом да ырдан бересе.

Жазса, жазгандай жазуу туткан негизги принциби болгондуктан, анын жыйнактарынан көңүлдү ирээңжиткен жүүнү бош, калпыс ырларды таппайсың. Тескерисинче, тирүүлүктөгү ар кыл маанилүү көрүнүштөрдү сүрөткө тартып калгандай, жаземдебей туптуура чагылдырган жугумдуу ырлары, айрыкча махабат лирикалары «Какендик дух» менен «Какендик тагдыр» күтүп ырларынын зоболосун ого бетер бийиктетип кеткен керемет ырлар.

Сөздүн дагы ылайыгы, ымаласы келген сөз менен жанаша түшкөнүндө өзүнчө күүгө келип, хрусталдай шыңгырай түшкөн мукамы, кайрыктары болот. Таланты ташкындаган Арстанбек, Жеңижок, Токтогул, Барпы, Калык, Осмонкулдай төкмөлөр табылгалуу ойду мукамы бар таза алтындай сөздөр менен көркүнө чыгарып, катардагы көрүнүштү канаттуу ыр кылып жиберешкен. Алар ойдон ой чубап, ар дайым сөзгө миң түрлөп сөздөрдү кынап алектенип, сөздөрдөн каалаган ыкма, түркүмдө ыр токуу искусствосунун ашкан чеберлери – төкмөгө айланышкан. «Чыгармачылык өнөркана» деген ошол. Какен ошолордой өнөрканасы бар акын.

Акындын кимдин болсун сезимин козгогон, чертилүүгө даяр турган комуздай ыргактуу ырлары таланттуу обончулар тарабынан эбак эле эл сүйгөн обондорго айланган. Какендин акындык өнөрдүн аренасына келиши обончулар ааламына өзүнчө эле резонанс жараткан. Ырас,

кыргыздын белгилүү композиторлору, обончулары Аалы, Жусуп, Алыкул, Мидин өңдүү лөк таланттардын жана андан соңку көптөгөн акындардын жагымдуу ырларына деле татыктуу обондорду жаратып келишти. Какендин дээрлик бардык ырларында куюлушуп тизмектелип, кимди болсун өзүнө тартып жугумдуу, жөпжөнөкөй, бирок көркөм, мааниси терең, айтчу ойу так, ошого жараша муун өлчөмдөрү бир кылка, ыргактуу, ары кыска. Көрсө, композитор, обончулардын көксөгөндөрү куду ушундай ырлар экен. Буга, анын акындык табияты дал келет тура.

Ал өзү ырларыма обон чыкса экен деп обонго ылайыктап жазбаса да Какендин ырларын обончулар өзүлөрү издеп тапкандарын билебиз. Натыйжада, башка акындардын бирин-экин, обончулар менен иштешкен кээсинин арбын ырларына обон чыкса, Какендин басымдуу көпчүлүк ырлары (кээсине экиден) обондолуп, Какен Алмазбеков обонго жуп, куп келген ырларды жаратуунун классигине айланды. Ошентип, 60-жылдардан тарта эфирге чыга баштаган Какендин ырлары алымдуу обон менен коштолгондо айланаңа жан киргендей болуп ого бетер канат байлап, делебетинди козгоп, кумарыңды кандырып, искусстводогу «кыргыз кереметинин» бир өңүтүн түзүп калды. Акындын кайталангыстыгы ушунда жатат.

Какен мүмкүнчүлүгү, таланты шайкеш акын туруп эмнегедир поэманы аз жазыптыр. Анын «Батма», «Кыянат», «Кимде айып» өңдүү саналуу гана поэмалары бар. Бул чыгармаларды окуп жаштардын жашоодо боло келген аянычтуу тагдырларын акын кылдат таразалап, андагы кайгы, кубанычы аралаш сары оорулуу күндөрдү, кулк-мүнөздөрдү, дегеле поэмадагы эң урунттуу учурларды акындык эргүү менен ашкан чеберчиликте баяндап бере алган таланттуулугуна таң бербей коёе албайсың. Айрымдарын «мына» деп мисалга тарткын келет...

Какенге обондуу ырларындай эле чоң даңаза алып келген, анын армандары жана термелери. Маалыматтарга караганда, 13 жашар баланын арманындай күйүттүү окуялар Какендин туулуп өскөн айлында көп болуптур. Анын армандарга көбүрөөк ыктап калышынын бир себебин ушул жактан издеген дурус.

Айрыкча, О.Кутманалиевдин чебер аткаруусунда эфир аркылуу элге тез тарап, жүрөктү аралап жүлүнүңө чейин жеткен берегидей саптары менен:

Ата, туягын тулпар кордойбу?
Тууруна туйгун конбойбу.
Бөлүнгөн кайра бириксе,
Бөксөргөн нерсе толбойбу.
Укканың барбы, атаке,
Уясын бузган торгойду?
Томуктай ошол макулук
Торгойчо болсоң, болбойбу!

Ата, кулакка күлкүң жаңырып,
Кусадар болдум сагынып.
Кээде сен кирсең түшүмө,
Кетчүдөй жүрөк жарылып.
Ойгонуп кетсем өзүң жок
Ошондо түтөп каңырык,
Калтырып кеткен үйдөгү
Костюмуң жыттайм жамынып.

60-жылдардын акырынан тарта абдан популярдуулукка ээ болгон «13 жашар баланын арманы» бүгүн ар бир кыргыздын көңүлүнүн түпкүрүнөн орун алгандыгы чын. Акындын мындай арман жанрындагы баалуу чыгармалары «Эненин каты», «Эненин арманы», «Айсары», «Оорулуу жигиттин арманы» ж.б.

Ошентип, акындын даңазалуу армандары, термелеринин негизин тарыхый баян, турмуштук көйгөйлүү о.э. кубанычтуу көрүнүштөр, шарт-жагдайлар түзүп турат.

Профессионал акындардын ичинен термени жаңыча духта, жаңы түргө келтирип, тамшандыра жазган Райкан болгон, анын «Жинди суу» баштаган агымдуу термелери Эстебестин мыкты аткаруусунда кыргыз элинин кыйырына тарап, бир учурда Эстебестин өзүнүн да жүзүн калкка тааныткан. Райкандын жолун Байдылда менен Какен да улантып, өзүлөрүнүн эң сонун термелерин жаратышты. Артыкча, Какендин ак таңдай төкмө Осмонкулдай болуп төгүлүп кетүүсүнө үнөш терме ырларынын күчтүүлүгүн

ушундан билиңиз, анын жазган ар сабы көңүлгө түйүлүп
калчу баалуу кеңеш, накыл сөздөр:

Талантка таамай сын берер
Тараза болот эл деген.
Таякең кудай болсо да,
Тагдырың бирге эл менен.
Жылдызга бийлик кылсаң да,
Жыргалың, күлкүң, жер менен.

Күйүт да келет күтпөгөн,
Күлкү да болот бүтпөгөн,
Кылычтай кайрат түр гана
Кырсыктын белин бүктөгөн.

Ким экен күнү батпаган,
Ким экен таңы атпаган.
Кабылса кырсык жан эмес,
Кайберен кулайт аскадан.
Теңирге колу жетсе да,
Теңтушун чанбайт жакшы адам.
Жоодон да жаман эмеспи,
Жолдошун жолго таштаган.

Термелерин окуп отуруп Какендин ар кыл мүнөзгө, өзгөчөлүккө, табиятка ээ адамдардан, турмуштук оң-терс көрүнүштөрдөн туура тыянак чыгара билген абдан кыраакы, ары психолог, ары тубаса философ, этика менен эстетиканы, адам менен табияттын гармониялуу биримдигин терең жарата билген акын болгондугуна толук ынанасың. Болбосо жетишпей турган кем жери, ашыкча бир сөз жок, мазмуну терең, акыл-ойдун акындык талант менен ашталышкан тутумунан жаралган мындай термелерди жалгыз гана акындыкка салып жаратууга мүмкүн эмес.

Акындын калеминен «Саламдашуу», «Жаштарга», «Жыргалың, күлкүң эл менен», «Кыргызым – чолпон жылдызым» аттуу дастан, поэмалары жаралды. Анын мындан тышкары ыр менен жазылган пьесалары чакан интермедиялары, кыз-жигиттер аткарчу эң сонун алым сабак термелери бар.

Какендин ырларын окуп алып кыргыздын тили – керемети артылган тил экенине көзүң жетет. Анткени, анын чыгармаларында сүйүүнүн ыйыктыгын, тунуктугун туюндура алчу, арманды ажарына чыгара, күйүттү ого бетер күчөтүп, таасын бере алчу кыргыздын кооз, байыртадан бери келаткан тилинин бай запасы жатат...

Акын агабыздын жайынча жазгандары жагымдуу лирикага; кыялыңды кытыгылаган обондорго айланып; чыныгы эргүү менен турмуштук чоң тажрыйба, акыл ойго каныккан теңдешсиз термелеринин керемети кечээкиден бүгүн артып, улам окусаң улам жаңы болуп, миңдеген адамдардын жүрөгүнөн түнөк таап, нукура улуттук колориттеги эч өлбөй турган дастандарга айланган. Ушул арман, термелердин автору Какен жана жакында эле көзү өткөн Байдылда менен төкмөлүктү да, профессионал акындыкты да коштоп тутумдаган, эгерим, эми эч качан кайталанбас тагдырга ээ уникалдуу акындардын бир доору кечүп кетти...

Жыйынтыктаганда, Какен Алмазбеков бирөөлөргө бөйпөктөп жагынууну билбей, бир өтүп кетчү калыс жолдо «жөнөнкөйлүктү» жөн көрүп, туура сүйлөп, түз жүрүп, акынча жазып, адамча жашады. Ушунун өзү сейрек бактылуулук. Соңку айтчы сөздү:

Казыр суусу түгөнүп,
Калган менен бир өлүп.
Кайра башын көтөрүп
Какен өлбөйт түбөлүк –

деп, акын өзү айтып салыптыр.

АБДЫКАДЫРОВА СУБАЙЫЛДА (1935–2010)

Кыргыз поэзиясынын тарыхы басып өтөкөн чыйыр жолу тууралуу кеп козгогондо, айрыкча аялдар поэзиясы өзүнчө сөз кылууга арзыйт.

Атап айтканда М. Абылкасымова, С. Абдыкадырова, М. Буларкиева өңдүү поэтессалар «60-жылкылар» аттуу адабий толкундун чыгармачыл өкүлдөрүнүн катары менен адабият майданына келип киришкен. Мына ошол кезде кереметтүү не бир сырлуу поэзия дүйнөсүнүн эшигин жаңыдан ачып, там-туң баскан баладай ыр жазууга, дегеле чыгарма жазууга дилгирленген жаш калемгерлер бүгүнкү күндө чыгармачылыктын узак жолун басып өтүп, бир далай китептердин автору болуп, поэзия мейкининин ак карасын ылгаган калеми төшөлүп калган акын жазуучулар катары таанымал.

Мына ошолордун бири – акын С. Абдыкадырова. Окурман журтчулугуна акындын ысмы 1959-жылы жарык көргөн алгачкы «Булак» аттуу ырлар жыйнагы менен белгилүү болгон. Ырас, адеп колуна калем кармап ыр жазууга дилгирленген күндөн тартып, анын ырлары атак алып кетти дегенден алыспыз. «Кой аксагы менен тегиз» дегендей ийгилиги менен кемчилиги үзөңгүлөш жүргөн чыгармачылык кадамына чыйыр жол салган «Булак» бүгүнкү күндө дайрага айланып отурат. Калинин районунун Сары-Булак айылында жарык дүйнөгө келген С. Абдыкадырова алгач педагогикалык окуу жайын аяктап, андан соң жогорку билим алуу үчүн Фрунзедеги Маяковский атындагы кыз-келиндер педагогикалык институтуна тапшырат. Аны ийгиликтүү аяктаган соң өзүнүн эмгек жолун республикалык басма сөздөрдүн адабий бөлүмүндө кызматкер болуу

менен баштайт. Андан соң «Ала-Тоо» журналында бөлүмдүн редактору болуп көп жыл жемиштүү эмгектенген.

Жалындуу жаштык жигер менен чыгарма жазууга ал 1953-жылдан тартып киришкен. Институтта окуп жүргөн кезинде эле анын ырлары газета-журналдарга байма-бай жарыяланып, бирин-экин ырлары эл оозуна алынып, ошол кездеги «Жаш тилек», «Толкун» альманахтарына жарыяланган С. Абдыкадырованын ыр саптары окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, келечегинен көптү үмүттөндүргөн акын кыздардан боло тургандай маанай жарата алган.

Акын Т. Кожомбердиев С. Абдыкадырова жөнүндө жазган эскерүүсүндө акындын балалык чагын, анын туулуп өскөн мекенин, табигат тартуулаган жаратылыштын сулуулугу дагы акындын чыгармачылык шыгына-шык кошуп келгендигин баяндап келип мына буларга токтолот.

Мен сөзүмдүн баш жагында терип-тепчип асман мелжиген бийик чокулар, ат агызган албуут суулар, жерди дүңгүрөтө чуркаган жылкылар, желеге тизиле байланган кулундар жөнүндө жазып өттүм. Себеби мен башымдан кечирген окуялардын дээрлик көпчүлүгү Субайылданын да башынан өткөн, тырнактай кезинен тартып айырмачка минген ата-энеси менен кошо тоо-ташка көчүп-конуп, кийин эс тарткандан тартып жылкы айдашып, кулун байлашып, бээ саадырып, нөшөргө калып, бороонго туш келип, жылаңайлак шибер аралап шүүдүрүм күбүлтүп, тоого гүлдөрдүн көркүнө суктанып асмандагы зоокалардын бийиктигине таңданып, малчылардын турмушунун ысыгын да, суугун да кошо тартышып, жайлоодогу бейкутчулук мезгилдин ырахатын да чогу көргөн. Ошондуктан Субайылданын ырларында тоо, жылкы, жайлоо анын жыты аңкыган гүлдөрү тууралуу саптар арбын учурайт. Ал негизинен өзү билген, бала чагынан жат болуп, канына сиңип калган турмушту, наристе сезиминин кабылдоосу менен сүрөттөйт»¹.

Бир караганда жөнөкөй жана жупуну көрүнгөндөй бул сыпаттоо чындыгында С. Абдыкадырованын чыгармачылыгындагы жөнөкөйлүктөн татаалдыкка багыт алган анын калемине таандык акындык жүзүн ачып берип тургансыйт. Субайылда Абдыкадырова ыр жазууга элүүнчү жылдардын башында киришкен. Ошол мезгилден бери

ал «Булак» (1959), «Кыз кыялы» (1961), «Сүйүү келди» (1958), «Арчанын саясында» (1959), «Чырак» (1966), «Чыгыш кызы» (1969), «Аппак күлдөр» (1972), «Жер жыты» (1974) аттуу ырлар жыйнагын окурман журтчулугуна тартуулады. Кийин «Таң нуру» (2005), «Күн нуру» (2005).

Акындын поэзия дүйнөсүнүн босогосун аттаган соң жарык көргөн алгачкы жыйнагы «Булак» «Актасам» аттуу ыр саптары менен башталат.

Албетте ыр жазуунун оор түйшүгүнүн ысыгына күйүп, суугуна тоңом деп бел байлаган ар бир чыгармачыл адам өз элине пайдалуу эмгек кылып алдына койгон максатынын өтөөсүнө чыгууга далалаттанат. Ошондон улам аталган ырдын башында эле өз мекенинин ажайып кооздугун, эч нерсеге алмашкыс кымбаттыгын, сүрөттөп ырдын соңунда автор өзүнүн жүрөгүнөн чыккан аруу тилегин баяндайт.

Атамдай чачың агала,
Алатоом сенден садага.
Элимден ысык көрүндүң,
Эмне үчүн? Айтчы сен мага!

Анткени менмин өз балаң,
Ийиген балкып ак мамаң.
Алдымда милдет сүтүңдү,
Эмгегим менен актасам.

деген поэтессанын ыр саптарынан биз жаштык жигер жаңы дем менен калем кармаган жаш таланттын ички ой-туюмун баяндаганын көрө алабыз. Мында жаш калемгер миң кырлуу миң сырдуу поэзия дүйнөсүнүн «ой чуңкурун» али биле элек кезинде бекеринен келечекке карай тилек үмүт менен алгачкы ырын «Актасам» деп атабагандыгын көрүүгө болот. Ал оюнун жыйынтыгы жөн гана кандайдыр бир жоопкерчиликти гана алуу менен чектелбестен, мында өзүнчө поэтикалык «сырды» жашыруун катып койгондой.

Жыйнакта орун алган андан кийинки ырларга саресеп салсак анда, ошол кездин, ошол учурдун илеби келип турганы сезилет. Ал «бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарган» эмгекчи элдин жашоо тиричилиги. Буга далил катары акындын «Сыр түйүнү», «Калыйпа» аттуу поэма-сын айтууга болот.

Жаш акындын ошол биринчи эле чыгармачылык изденүүлөрүндөгү өзгөчөлүк – ырларында бүтпөгөн ой кездешпейт. Анын ырларында саптар шыдыр кеткен элпек уйкаштыктардан улам, сөз менен иштөө эркиндигине жөндөмдүү экендиги дароо көзгө урунат.

С. Абдыкадырованын калеминен жаралган улам кийинки чыгармаларынан анын сюжет курууда, мүнөз ачууда, көркөм каражаттарды орду менен пайдаланууга улам чыйралып калеми такшалып, оригиналдуу табылгаларга ээ болуп калгандыгын баамдоого болот.

Дегеле С. Абдыкадырованын чыгармачылык өнөркана-сы тууралуу сөз кылганда акындык поэзиясына негизинен табият лирикасы мүнөздүү деп айтууга болот.

Ырасында анын ырларында тоо, жылкы, жайлоо, анын жыты аңкыган гүлдөрү тууралуу жазылган кучагында жашаган жаратылышка кумарлана караган саптар арбын учурайт. Буга мисал катары «Чыгыш кызы» жыйнагындагы «Тоолордун барактары» поэмасы.

Аталган поэмада автор негизинен шарттуулук ыкма-сын ыктуу пайдалана алган. Чыгармадагы лирикалык каарман тоо менен сүйлөшүп, учурда замандын, мезгилдин билинбей өтүп бараткандыгын жана ошол учурдагы турмуштун өзүн кинотасма өңдүү көз алдынан өткөрөт. Бир караган адамга жөнөкөй гана асман тиреп тизмектелген тоолордун койнундагы кен байлыктан тартып, тоо койнунун ажайып кооздугу элестүү, эмоционалдуу көркөм боёктор менен көз алдыга тартылат. Окуяны элестүү берүүгө болгон аракетин акындын «Өмүр баяным», «Айыл келиндери», «Апамдардын издери», «Чөпкө кумарлануу», «Уй тосуу» аттуу ырларынан кезиктирүүгө болот. Улуу турмуш жолунан өз ордун таап, жашоого көз карашы калыптанып калган лирикалык каарман менен окурман акындын «Чырак» аттуу ыр жыйнагында топтолгон ыр түрмөктөрүнөн жолугат. Мында акындын мурдагы ырларында анча кездешпеген касиет белгилер орун алгандыгы ошондой эле алар автордун поэтикалык дүйнөсүндөгү жеке атрибуттарга айлана баштагандыгы даана байкалат.

Мурдагы жыйнактарында орун алган көп темалуулук, ар кыл проблемалуу тематика жалпысынан Эне жана Октябрь темасы менен алмашкан өңдүү.

Мында айрыкча көңүлдү аял-эне темасында жазылган ырларына бурууга болот. Аял затынын коомдогу алган ордун автор өткөн доордогу аялдын кул сыяктуу сатылып, башынан кечирген оор турмушу менен салыштырат.

Жалпысынан алып караганда С. Абдыкадырованын аялдар темасында жазылган ырларындагы орун алган тематика эмгектин алдыңкылары, мыкты окуган курбу кыздары, илимий изилдөө менен алектенген окумуштуу кызкелиндердин коомдогу алган орду алар жетишкен ийгиликтери өңдөнгөн түйүндүү маселелердин көтөрүп чыгып аны көркөм интерпретациялайт. Мына ошолордун баары автор тарабынан өтө ийкемдүү жана жандуу көркөм бөөктор менен коштолот. Демек, ага аялдардын ой-насаасы дегеле аялдык табияттын жакындыгы анын чыгармаларындагы оор жүктү жеңилдеткендей.

Ошону менен катар акын өз чыгармаларында эне портретин да ыктуу көркөм табылгалар аркылуу сүрөттөй алган. Эне деген ар бир адам баласы үчүн түгөнбөгөн күч кубат. Эне мээримини бир гана поэзия үчүн эмес жалпы эле искусствонун түбөлүктүү темасы. Ошол багытта автор өз энесине ошондой эле эне темасына арналып ондогон ырлары жазылган.

Байкуш апам, жүрөсүң го жол карап,
Байкуш апам, жүдөдүң го күн санап.
А мен али бара элекмин.
Бөкчөйүп башың ылдый жерди карап,
Бетиңде бырыш толо жеткис санат.
Мен барып тааный албай калыптырмын,
Бүтсөң керек үмүттөн жедеп жадап,
Мен турдум катуусунан жер көтөрүп,
Кызарып улам-улам калп жетөлүп.

Мына ушинтип акын эне портретин тартууда жупуну, таамай сөздөрдү ыр тизмегине шөкөттөп отуруп, жеке эле бир эненин эмес, жалпы баарыбызга таандык Эненин элесин кандайдыр бир деңгээлде ачып койгондугун көрүүгө болот.

Иштесе ишинин майын чыгарган, шайыр, шар мүнөздүү эмгекчи аялдарды сүрөттөө менен катар эле ал илээнди, ушакчылар, аш-тойлордогу алыш-бериш, көр-жер оокат деп өлкөнүн жаңылыктарын укпай, бир казандын

ээси болгонуна маашырланган аялдарга, үй-бүлөдө кажынып, балдарын тирүүлөй жетим таштап, улам аял алган эргулдарга болгон жан дүйнөсүндөгү карама-каршылыкты автор анчейин жеткилең эмес кургак сөздөр менен берип кеткендиги өкүндүрбөй койбойт.

Сыртынан караганда жылтырак өңдөнгөн, курулай ураан чакырыктарга үндөгөн жалпы сөздөрдөн барган сайын арылып жасалмасыз турмуш чындыгын дал өзүндөй сүрөттөөгө болгон акындын умтулуусун анын калеминен жаралган кийинки чыгармаларынан көрүүгө болот.

Турмушумда ыракат бар бир гана,
Тоо томкорор кубат бүтүп мен анда,
Толгон-толгон ырдан белек камдаймын,
Чоюн билек чоң кетменчен авама.

Турмушумда кубаныч бар бир гана,
Катуу тердеп эмгектенип мен анда,
Койнум толуп ырыс, таалай бакытка
Куюлушкан сырымды айткам каламга.

Адеп караганда анчейин деле жаркын-поэтикалык боёктору көрүнбөгөндөй бул ыр саптары кандайдыр бир түпкүрүндө жөнөкөйлүк аркылуу терең мааниге ширелишкен өзөктүү мазмун орун алгандыгы көрүнөт. Акындын ой дүйнөсүнөн жаралган турмуш чындыгы акырындап отуруп окурмандын жүрөгүнөн түнөк тапкан турмуш поэзиясына айлана баштайт.

С. Абдыкадырованын чыгармачылык калеми барган сайын такшалып турмуштун чыныгы драматизмин улам тереңирээк сүрөттөп берүүгө дилгирленип, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы акындык ой толгоосу философиялык ой жүгүртүүсү тереңдеп чыгармачылык такшалуу мектебинен өтө баштады. Барган сайын миң сырлуу поэзия дүйнөсүнүн мейкинине канат күүлөдү. 70–80-жылдардын аралыгында С. Абдыкадырованын ыр куржунунан эпикалык-лирикалык маанайдагы көлөмдүү поэмалар жарык көрдү. Айткан адамга оңой нерсе сыяктуу көрүнгөн менен чыгармачылык чоң даярдыкты, турмуштук тажрыйбаларды акындык мыкты чеберчиликти көп изденүүнү талап кылды.

Буга мисал катары «Аскадагы чыйырлар», «Мекен жүрөгү» поэмасын атоого болот. Анда автор эл-жерге бүлүк салган душмандардан жерибизди коргогон жоокерлердин өлбөс-өчпөс эрдиги көркөм сүрөттөлөт. Ал эми «Аскадагы чыйырларда» акындын өзүнүн туулуп өскөн жери Сары-Булак, Ак-Суу айылдарындагы тургундардын коомдун алмашылышынан улам алардын жан-дүйнөсүндөгү болгон психологиялык өзгөрүүлөр эмгекке болгон умтулуулары, кийинки муундардын жашоонун жаңылануусуна карап жаңыча кадам шилтеген асыл максаттарын автор өз алдынча көркөм чеберчилик менен сүрөттөп берүүгө аракеттенгендиги даана байкалат.

Акындын дал ошол 70-жылдарда жарык көргөн чыгармаларына ошондой эле ал мезгилдеги жалпы кыргыз поэзиясы тууралуу сөз кылып келип адабиятчы Ш. Үмөталиев С. Абдыкадырованын чыгармачылыгы тууралуу төмөндөгүлөргө токтолот:

Бөтөнчө поэтессаларыбыз бир нече китептердин авторлорунан болушса да, кадыресе сындан четте калышы да жакшы эмес. Ал эми алардын чыгармаларын окуп көрсөк ичинде кубандыра турган жакшы жылыштар менен жеңиштер бар экендигин көрөбүз. Мисалы, кийинки жылдарда эле үч китептин автору болгон Субайылда Абдыкадырованын китептерине («Аппак гүлдөр», 1972; «Жер жыты», 1974; «Алтын бешик», 1976) бир дагы сын болбогону жакшы эмес. Ал эми бул автордо көңүлгө аларлык кызык поэтикалык касиеттер бар экендигин анын акыркы китебинен эле көрүүгө болот.

Субайылданын поэзиясы – сырлана поэзия. Акын аны курчап турган күүлдөгөн балбан турмуштун кайсы кырлары жөнүндө сөз козгобосун, өзүнүн оюн ар дайым эстүү окурманы менен кенен-кесири тең бөлүшүп, аны менен поэтикалык маекке чыгат, анын алдына бардыгын жайнагып төгүп таштайт, анда сезим да бар, ой да бар. Турмуштун кызыкчылыгына жетине албаган ак жүрөк акын анын ыр сабын сүйүп окуган ар бир адам менен сыр чечишет. Окурманынан акындын жашырып кала турган эч нерсеси жок, а түгүл интимдүү деген нерселердин да бетин ачып окуучусунун сотуна коёт. Терең лирикалык толгонуулар

менен не бир купуялуу ырлардын сезгич тамырын тартып көрүп, тереңде катылып жаткан дарт-дабаасынан сөз козгойт.

Акындын чыгармалары тууралуу сөз кылган махабат лирикалары да өзгөчө мааниге ээ. Азабына түтүп алсаң тереңдеп, океандын түбүндөгү берметтей. Ошол сүйүү ак, ошол сүйүү эң таза, чеке териң менен тапкан шербеттей. Аскадагы гүлдөй алыс кол жеткис, тээ бийикте тунук мөлтүр махабат.

Бутак жайып бай теректей тамырлап,

Ошол гана чоң турмушту күтө алат.

Уул, кызы бой тирешип өзүндөй,

Ошол гана барган сайын күч алат.

деген ыр саптары «Тээ бийикте тунук мөлтүр махабат» аттуу ырынан алынды. Акындын махабат лирикасынын башкалардан айырмачылыгы – анын көбүнесе жаратылыш, табият көрүнүштөрү менен биримдикте кандайдыр бир ажырагыс гармонияда мотивировкалап бере алгандыгында. Мындай сапат албетте кыргыз поэзиясы үчүн жаңылык болбосо да автор ошол ыкманы өзүнүн калемине гана таандык көркөм боектор менен окурмандын жүрөгүнө жеткидей саптар менен сүрөттөп бере алгандыгын анын ийгилиги катары кароого болот.

Жогорудагыдай тематикада жазылган ырларынын катарына анын «Ыр сүйөт деп...», «Жаштыгыма», «Сагындым» аттуу лирикаларын атоого болот.

Ошондон улам, анын туулган жер, балалык, карапайым эмгекчил элет адамдары туурасында жазылган ырлары, поэмалары менен жакындан таанышып чыккан соң С. Абдыкадырованын калемине сезимталдуулук, жөнөкөйлүк, кыргыз жеринин каталангыс сулуулугун көркөм баяндоо таандык экендигин байкоого болот. Бир кездеги чыгармачылыктын түйшүктүү өр жолуна колуна калем кармап багыт алган жаш акын кыз бүгүнкү күндө кыргыз поэзиясында өз үнү өзүнүн калемине гана таандык өз алдынчалуулукка ээ поэтесса катары белгилүү.

АБДЫКАЛЫКОВ ЖОЛДОШБАЙ (1935–2001)

Кыргыз адабиятынын поэзиясында өз доошу, поэтикалык изденүүлөрү жана стили бар акындарыбыздын бири – Жолдошбай Абдыкалыков. Ал кыргыз окурмандарына аты кеңири маалым акындардан. Акындын советтик деп аталган мезгилде поэтикалык чыгармалары башка тилдерге да которулуп келгендиги белгилүү.

Жолдошбай Абдыкалыковдун поэзиясындагы Эне, Мекен жөнүндөгү ырлар циклдүү. Анын чыгармачылыгы биографиясы менен аздыр-көптүр тааныштыгы бар окурман мунун өзүнчө жөнү бардыгын айныбай түшүнөт. Себеби Ж. Абдыкалыков Улуу Ата Мекендик согуштун оор жылдарындагы көргөн кыйынчылыктардан, ошол апаат мезгилдин соккуларынан боор эти менен калкалаган эне мээримин поэзиясынын эң орчундуу объектисине айлантканы түшүнүктүү. Ошондон улам, анын «Жашоо бүтпөйт», «Ак толкундар», «Эне жөнүндө баллада» сыяктуу поэмаларынын борбордук сызыгын эненин ошол катаал мезгилдеги нравалык сабактарын көркөмдөө тегин жеринен түзбөсө керек. Бул тема анын чыгармачылыгында туруктуу «прописка» алгандыгын анын күндөлүк турмуш көрүнүштөрүндө арналган башка чакан ырларынын мисалдарында да көрүүгө болот. Айталы, «Оорубачы, апаке», «Мен капамын, мен өзүмчө капамын», «Жашагыла, энелер», «Вьетнамдагы жаш аял» сындуу жана башка ырларында автор жүрөгүн өйүгөн гана ойлорду ортого салбастан, турмуштун татынакай көрүнүшүн эне көрүп, эне бактылуу болуп, көзүнө кайгылуу жаш келбесе экен деген тилегине жуурулуштурулат. Ал тилек агитациялык үндөөдөн алыс, мында акындын жеке турмуштук тажрыйбасы, жашоодо-

гу алган сабагынын көрүнүштөрү тике башбагып, жакшылык жолдоп турат.

Акындын ою боюнча аял заты эркектин жары, баланын энеси гана эмес, жандуу, жансызга өмүр берген аба, жер, суу менен эгиздей каралып, үйдүн куту, чырагы экендигин сыпаттап келип, «ачуу менен таттууну бир бөлүшкөн эне» экендигин баса белгилеп, аягында гана ал «жигиттин ынагы» болорлугуна басым коюп оюн тыянактайт. Бул учурда Ж. Абдыкалыков аялга карата акындык мамилесин көп кырдуу абалдан билдирүүгө жетише алган.

Акындын ырларында табият кубулуштарын сезе билүү, алардын сулуулугун көркөм тартуу бир кыйла ынаымдуулукта ишке ашырылат.

Ким айтат толкундар өлөт деп,
Толкундар толкундуу көмөт деп.
Өлүшпөйт кыз менен бозойдой,
Аймалап бир-бирин өбөт бек.

(«Ким айтат толкундар өлөт деп»)

Ырдагы уйкаштыктар, муун ыргагынын тактыгы анын өзгөчө мелодикалуулукка ээ кылып отурат. Ыр бир окуганда эле көңүлдөн жай алып, шарпылдаган көл, ак көбүктүү өркөчтөнгөн ойноок толкундар гана эмес, анын салкын илебин, жытын да сезип, абасына чөмүп тургандай өзүндү жеңил тутуп жибересиң. Акындын лирикалык ырларындагы сезим дүрбөткөн саптар анын жан дүйнөсүнөн жаралганын, сызылып агып жатканы туюлат. Ал эми насаат же чакырыкка толгон ырлары мезгилдин доошуна үн кошуу, жан кейүү сыяктуу автордук эмоциянын бир палитрасын көрсөтө алат деп айта алабыз.

«Поэтикалык чыгармалардын көлөмдүү формасынын бири болгон поэма – кыргыз совет адабиятында активдүү өсүп жаткан жанр. Кыргыз совет адабияты түптөлө баштагандан берки Аалы Токомбаев, Жусуп Турусбеков, Жоомарт Бөкөнбаев, Алыкул Осмонов, Кубанычбек Маликов, Абдырасул Токтомушев, Темиркул Үмөталиевдердин белгилүү поэмаларынын традициясын улап, алтымышынчы жылдары акындарыбыз бул жанрды сапат жагынан да сан жагынан да өстүрүүгө салым кошкон акындардын жоон тобунда Жолдошбай Абдыкалыков да бар экендиги талаш-

сыз. Акын 1961-жылы жарык көргөн алгачкы ыр жыйнагында эле «Колхоз уулу», «Эже», «Кабарчы», «Туулган жер», «Махабат», «Ак гүл», «Ак куу» наамдуу жети поэмасын жарыялаган.

Ж. Абдыкалыковдун аталган ыр жыйнагындагы «Эне» поэмасын жогоркуга салыштырмалуу ийгиликтүү чыккан поэмалардын катарына кошууга болот. Чыгарманын сюжети жөнөкөй. Анда лирикалык каарман көп жылдардан кийин туулган айылына келе жаткан моменти берилет. Жолдон ага далайдан бери көрүшпөгөн тааныштары жолугуп, саламдашуу, ал-жай суроо менен катар эскерүү атмосферасы өкүм сүрөт. Натыйжада поэманын композициясында ретроспекция орун алып, окуяны кайра баштан, өткөн чагынан сүрөттөө ыгы колдонулган. Айлында жүргөн маалда «токтой турчу, ай, бала!» деген бир тааныш үн анын кулагына угулуп, лирикалык каарманды аялдоого дуушарлантат. Башкы каарман аны чакырган адамды карап, тааныбай, кыйлага бүшүркөп чайналат.

Ал да тиктейт, мен да көздү караймын,
Жекжааттарды бир четинен санаймын.
Токтоно албай октос берип жүрөгүм,
Тез билсем деп өз ичимден самаймын.

Лирикалык каарман ошентип «тез билүүгө» далалаттанып жатып, көптө барып гана аны чакырган аялдын «ууртундагы бармак басым меңинен» тааныйт. Көчө боюндагы капилет жолугушуу башкы каарманды тээ эчаккы өткөн балалык күндөрүнө кайрыйт, ал чакырган адам – башкы каармандын биринчи мугалими, эжеси Айша. «Мен» башынан өткөргөн окуяларга экскурска чыгат. Эжеси анын тагдырында олуттуу роль ойногондугу акырындап аныктала баштайт. Анткени, башкы каармандын балалык күндөрү кан күйгөн согуш жылдарына туташ келип, «мен» тагдырдын оорчулугун тартканы эскерүүсүнөн улам алдыңкы планга чыгып, өткөн мезгилдин ал картиналары дааналанат.

«Эне» поэмасынын сюжеттик өзөгүн түзгөн окуялардын баяндалыш өзгөчөлүгүнөн улам Ж. Абдыкалыковдун ушул жанрдагы чыгармаларынын композициялык өзүнчөлүгү тууралуу азын-оолак кеп салуу зарыл. Ж. Абдыка-

лыковдун бул поэмасынын фабуласын согуш мезгилинде оорукта калган адамдардын эрдигин, өз ара адамгерчилик мамилелерин сүрөттөө түзөт. Мындан тышкары автор ал мезгилдин окуяларын тикелей чагылтуу менен поэмасын баштабастан, ретроспекция жолу менен, башкача айтканда, эскерүү, эске түшүрүү жолу менен берген. Дал ушундай ретроспективдик манера менен баяндоо, болгондо да согуш мезгилиндеги адамдардын таза, бийик карым-катыштарын, андагы балалыктын турмуштан алган мейли нравалык, мейли практикалык сабактарын баяндоо акындын чыгармачылык өзүнчө бир стилине айланган. Антип айтууга акындын «Жашоо бүтпөйт» (1965), «Ак толкундар» (1968), «Эне жөнүндө баллада» (1973) өңдүү поэмаларынын композициялык кайталангыстыгы далил.

Согуш жөнүндө, арийне, көп эле акындар жазышты. Алар окурмандарга белгилүү. Ж. Абдыкалыков жөнүндө сөз кылганда ал дагы бул темадан четтеген эмес. Жогоруда саналган ретроспекцияны колдонуу менен жазылган поэмаларынан тышкары акын документалдык мүнөздөгү Советтер Союзунун Баатыры жердешибиз Казак Жаркынбаевдин фронттогу эрдигин даңазалаган «Жалында жалтанбаган» (1981) эрди жубай Шопоковдор Керимбү, Дүйшөнкулга арналган «Кош жылдыз» жана «Тирүүлөргө же көз жумар алдындагы сөз» аттуу публицистикалык поэмаларын атоого болот. Өзгөчө соңкусу Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучуларынын акыркы каттарынын негизинде түзүлгөндөй жазылган. Анын эпистолярдык жана фрагментардык мүнөзүнө карабастан идеялык жактан өзгөчө ийкемдүү чыгарма катары саноо адилеттүү болмокчу.

Поэма терең маанилүү, адам баласынын жашоосундагы омоктуу нерсе эмнеде экендигин туюнтууга жөндөмдүү ойду камтып турат. Көрсө, адам баласы үчүн курсагынын токтугу, кийиминин бүтүндүгү, көңүлүнүн куунактыгы өмүрүндөгү башкы нерседен эмес экен. Жашоодогу дагы бир маанилүү нерсе адамдын туура тарбия алуусу экендигин жана ал өзүнөн өзү келе турган турмуштук тажрыйба болбостон биринчи иретте ан үчүн улуулардын туура багыт берүүсү, камкордугу, ошондой эле астейдил мамилеси зарылдыгын аңдатат. Мына ушундай сентенцияга чулган-

баган поэманын тулкусундагы ой кыргыз элинин балдарды туура тарбиялоо боюнча педагогикалык пикирлери менен өзөктөш чыгарын дагы бир ирет белгилөө ашыктык кылбас.

Окуусуна жибериңиз баланы,
Билим алсын, билсин акты-караны.
Бүтөт согуш, бүтпөйт адам жашоосу,
Жыргал заман ушулардын заманы.

«Бүтөт согуш, бүтпөйт адам жашоосу» кандай оптимизмге сугарылган ой жатат. Өз мезгилиндеги адамдардын терең ынананымын, эртеңки күн үчүн, жашоонун келечеги үчүн болгон байкалбаган, бирок эрдикке толгон тынымсыз күрөштүн кыймылын таасын чагылдырган турмуш картинасы.

Ж. Абдыкалыковдун поэмаларында кайталангыс өзүнчөлүк бар. Анын чыгармаларында ретроспекциянын болушу лирикалык каармандын жетекчилигин дааналап, ички сезиминин палитрасын вертикалдык, горизонталдык багыттарда жана мезгилдик, мейкиндик категорияларда эркин сүрөттөөгө жол берет. Бул анын лирикалык каарманынын ички дүйнөсүн кенен жана ар тараптуу ачууга мүмкүндүк дегенге жатат. Өз кезегинде бул чыгармачыл максатын негизинен лирикалык каармандын монологу аркылуу ишке ашырат. Жолдошбай Абдыкалыковдун ушундай ыкмада жазылган алгачкы «Эне» поэмасы жана композициялык жактан окшоштукка ээ «Жашоо бүтпөйт», ошондой эле акынга республикалык Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттыгын тартуулаган «Ак толкундар», андан кийинки «Эне жөнүндө баллада» чыгармаларында болсун монологдук стиль туруктуу сюжеттик компонентке айланган. Биринчи учурда сезимдердин синтезин, экинчи учурду ой жүгүртүүнүн, баам салуунун өзгөчөлүгүн алып жүрүү менен бул ыкма эки маанилүү көркөм-идеялык функцияны аткарууда. Кийинки поэмалардын сюжеттерине назар салганда бир тенденцияны байкабоо мүмкүн эместиги көзгө урунат. Ал мезгилдик жана мейкиндик чектерде ээн эркин оолаштыруу ыгынан байкалат, башкача айт- канда автор каармандын жетилген курагы менен анын өткөн өмүр жолундагы окуяларды тутумдаштыруу аркылуу мезгилдин, мейкиндиктин ички байланышын

таап, ошол боюнча идеялык бүтүндүктү түзүүгө жетишет. «Эне», «Жашоо бүтпөйт», «Ак толкундар» поэмалары тематикалык жактан үндөш, ал тургай аларды бири-бирин толуктап турган чыгармалар же цикл катары санасак болчудай. Бул поэмаларда мезгил ушунчалык тыгыздалып берилгендиктен, бир караганда алар тарыхый чыгармабы же азыркы күндүн темасына кайрылган чыгармаларбы аныктоо кыйын. Буларда да бир эле поэманын сюжеттик алкагында тарых (өткөн күн) менен бүгүнкү учур ушунчалык карым-катыштыкка ээ, ошол себептүү автордун лирикалык чегинүүлөрүнүн багытына жол азыркы учурдан нук алып, өткөндүн, кечээгинин окуяларына тереңдеп из салып, мезгил катмарын жиреп жүрүп отурат. Ал из акырындык менен адам эсинин түпкүрүндө, кишилердин, коомдун тагдырында маанилүү роль ойногон тарыхый иштердин картинасын түзө турган чекке алып чыгат.

Менин да атам бар болчу,
Мээнети күч, артык жан болчу.
Бригад эле артель башында,
Башкарманын жакын жандоочу.

Лирикалык каармандын өткөн чак менен сүйлөөсү поэманын идеялык багытына, сюжеттик кызыктыгына кандайдыр бир түс берип, окурманды өзүнө тартуучу күчкө ээ.

Согуш жана согуштун оор кесепеттери тууралуу акын өзүнүн чыгармачылыгында көп ирет жазып келди. Аныгында бул тема элибиздин тарыхында жана тагдырында да терең изин калтырган улуу да, трагедиялуу да окуялардын биринен болгондуктан бул окуяга коомдук система кандай гана өзгөрүүлөргө дуушарланбасын элин сыйлаган, анын тагдырын ойлогон ар бир чыгармачыл инсан 1916-жылдын окуясына кайрылгандай эле аны улам көркөм объектисине айланта берүүсү мыйзам ченемдүүлүк болмокчу.

«Жолдошбай Абдыкалыков ошол балалык сезиминде сакталып калган окуяларды, көрүнүштөрдү, фактыларды 60-жылдардын орто ченинде кайрадан карап чыкты. Аларды жөн эле эмес ар бирин салмактап, таразалап, бүгүнкү күндүн бийиктигинен карады да, акыл эмгеги менен көркөм дүйнөсүнөн өткөрүп, адегенде азыр биз сөз кылган «Жашоо бүтпөйт», анан «Ак толкундар» поэма-

сын жазды. Окурмандарга кеңири белгилүү болгон «Ак толкундар» поэмасында «Жашоо бүтпөйткө» караганда турмуштук фактылар, окуялар бир кыйла иргелип алынып, жалпылаштырылат да, алда канча терең жана кеңири масштабда сүрөттөлөт» – деп белгилеген сынчынын пикиринде чындык бар. Анын оюн башка бир изилдөөчү улантып «Ак толкундар» поэмасы тууралуу, конкреттүү анын композициялык өзүнчөлүгү жөнүндө мындай дейт: «...поэма лирикалык каармандын толгонуулары менен башталып, толгонуулары менен аяктайт. Ал толгонуу көл менен маектешүү формасында берилет». Мындай ыкма менен сюжет куруу, тактап айтканда каармандын диалогун персонификацияланган предметти катыштыруу менен түзүү кыргыз эл оозеки чыгармаларында эзелтен колдонулуп келе жаткан ыкмалардан экени жалпыга маалым. Мисалы, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүндө, айталы, «Кожожашта» же «Эр Төштүктө» андай көз караштардын архаикалык элементтерин жолуктурууга болот. Ырас, мезгил өтө чыгармачыл чеберчиликтин өнүгүшү менен андай элементтер формалык түрүн сактап, мазмундук жактан жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөнүн, ошону менен эстетикалык таасир этүү горизонтунун кеңейгенин көрөбүз. Алыс барбай, прозадан Ч. Айтматовдун айтылуу «Саманчынын жолу» повестин мисалга тартуу менен андагы Жер-Эне менен Толгонайдын сүйлөшүүлөрүн эскерүү жетиштүү. Сөзгө алынып жаткан «Ак толкундар» поэмасынын сюжеттик структурасына үңүлсөк, ал эпикалык мүнөзүндөгү поэмалардын катарына кошууга бардык сапаттык белгилери жетик деп айтууга болот. Автор бул поэмасында көлдү маекке тартуу менен акын өзүн толкунданткан, мезгилдин орчундуу маселелери тууралуу ой толгоолорун ортого салууга ашыккан. Натыйжада акындын бул поэмасы эпикалык арым менен катар публицистикалык да интонацияга ээ болуп автордун граждандык, акындык позициясын аныктоого жана түшүнүүгө жол ачып турат.

Сенден сурайм,

Сени менен кеңешем,

Айтсаң, көлүм, жайыма кой дебесең.

Кабак чытып кайгырууну билбеген,

Кайда кеткен,

Калыйча аттуу жеңекем!

Акындын «кайдалаган» суроосу бул учурда жөн эле риторикалык мааниде айтылып жаткан жок. Ал бул суроону берүү менен тек өткөндү эскерүүгө жол же кимдер барын, жогун издеп жаткан жок. Акындын оюнун тереңинде өткөн менен бүгүнкүнүн ортосундагы диалектикалык байланышты табууга, анын үзүлбөс биримдигин ала жүрүүнүн турмуштук «жүгү» адам баласынын акыл-эсинде экендигин дагы бир ирет жаңыртуу ниети камтылып жаткандыгы айгинеленет.

Ж. Абдыкалыковдун поэмаларынын сюжетиндеги омоктуу идеялык өзүнчөлүк тууралуу дагы бир изилдөөчүнүн пикирин келтирүү орундуу. Ал акындын «Ак толкундар» поэмасынын сюжетин идеялык, көркөмдүк жагдайына төмөнкүдөй ынанымдуу баасын ыйгарган: «Чыгарма бир топ эмоциялуу. Согуштун бардык кыйынчылыктарын жоокерлер менен тең бөлүшүп, бизге жеңиш алып берген адамдар жөнүндө кош пейил жазууга да болбойт эле. Мындан чейрек кылым мурда болуп өткөн окуяны окуучу көз алдынан чубатып, согушту ого бетер жек көрүп калгыдай» даражага жеткизип, жеке турмуштук фактыларын жалпылаштыруу аркылуу мезгилдин типтүү окуясына айлантат алууга жетишкен. Мындай ийгилик, белгилеп коюу керек, мезгилдин жалпы союздук адабий процесстеги изденүүлөр менен тыгыз тамырлашып турат.

Ошентип, Ж. Абдыкалыковдун эпикалык жанрдагы изденүүлөрү жөнүндө кеп салганда биринчи иретте анын чыгармаларындагы көп түрдүүлүк, структурасынын көп катмардуулугу жалпы союздук адабий аренадагы формалык, мазмундук изденүүлөр менен тамырлаштыгы аныкталат.

Ж. Абдыкалыковдун поэмаларында гана эмес поэзиясында да өзүнө таандык дүйнө көрүүнүн ракурсу бар. Акындын чыгармачылыгы жөнүндө айтканда андагы ойлордун оригиналдуулугуна, түзүлгөн образдардын, адам мүнөздөрүнүн жандуулугуна көңүл буруу менен гана чектелип калууга болбойт. Эң маанилүүсү акындын философиялык ой жүгүртүүлөрүндөгү башкы милдетти, багытты аныктоо. Бул жагына келгенде Ж. Абдыкалыков чыныгы

философ-диалектик катары чыкканын көрөбүз. Калемгер үчүн дүйнөнү поэтикалык көрүү, кабыл алуу аппараттарын жаңылоо гана аздык кылат, ага чындыкты көркөм туюнтуп берүү ыкмаларын да жекече иштеп чыгыш маанилүү шарттардын биринен. Акын индивидуалдуу көркөм ойлоого ээ болуп туруп эле, кан-жаны бар «кадимкидей кол менен кармалап көрүүгө болчудай» (Горький) реалисттик образдарды түзө албай калышы толук ыктымал. Ал объектинин мазмунун ачууга бап келчү форма таап, сюжеттик-композициялык системасын жаңылоого тийиш.

60-жылдардан тарта кыргыз поэзиясында, анын ичинде поэма жанрында проблематикалык жактан изденүүлөр кеңири чабытта жүрө баштады. Ал жылдардын чыгармаларынан, адабиятчыларыбыздын пикирине таянсак, «декларациялык жана иллюстрациялык мүнөз оолактап, поэтикалык идеялардын предметтүүлүгү, ой жүгүртүүлөрдүн аналитикалык пафосу кеңири орун ала баштаган. Акындарыбыз адамдын ички дүйнөсүн терең чагылдырууга, жаңыча ой жүгүртүүлөргө көбүрөөк ыклас коюшкан. Көп сандаган жаш акындардын өз тажрыйбасы менен, жаңыча дымак – күү менен өз алдына дүйнөгө көз караш менен келиши биздин поэзиянын жалпы мазмунуна жаңы боёктор сүрттү, жаңы ыргактар кошту».

Доордун тамыр кагышы, адамзат жана мезгил, адам жөнүндөгү ой жүгүртүү, кыялдануу Ж. Абдыкалыковдун поэмаларына өзгөчө мүнөздүү. Акындын «Адамдарга кайрылуу» аттуу поэмасында адамдын табиятындагы гумандуулук, башкаларга жакшылык көрсөтүүгө, ага камкордук көрүүгө умтулган асыл максаты лирикалык каармандын ички толгонуусу аркылуу, болгондо да бул жарыкчылык менен түбөлүккө коштошуу алдында жаткан драматизмге баткан абалы аркылуу сүрөттөлөт. Адам жөнүндө, ага табиятынан кошо бүткөн гумандуулук жөнүндө акындын өзүнчө толгонуусунан улам пайда болуп, күчтүү сезимден чыккан бул поэма окурманды кайдыгер калтырбайт. Адамды жашоодогу башкы максаты, эл-журт алдындагы милдети тууралуу ойлонтот. Поэманын каарманы – врач өз кеселине өзү байкоо, изилдөө жүргүзүп, өлүп баратканда да элди ойлоп, элге кызмат кылат, эрдик жасайт. Ырас,

муну акын бүткүл акыл-эсин, билимин адамдын ден соолугун сактоого, өмүрүн узартууга багыттаган врачтын өтө татаал ишинин бир учуру, айталык жүрөккө операция жасоо же дагы башкасын сүрөттөө аркылуу деле бере алмак. Бирок ал муну поэмада башкача чечкен.

Лирикалык каармандын адам жана мезгил, өзү тууралуу ой толгоосунан биз анын келечекке умтулуусун, жашоосунун максаттуулугун, ошондой эле кээде иши онунан чыкпаганын, кээде пендечилик кылганын да билебиз, бул туура. Эгер мындай болбогондо ал чындыктан алыс калмак. Анда өмүр менен өлүмдүн айыгышы, мындайча айтканда лирикалык каармандын ажал менен арбашып, максатына жеткенче ишин улантуусу, жашоого, табиятка болгон кумардануусу өткөндөгү чалалыктарына өкүнүп, ийгиликке кубануусу эч кимди ишендирмек да эмес. Ырас, мындайынан караганда лирикалык каармандын ой жүгүртүүсүнөн келип чыккан баяндын кээ жерлери курулай насаатка окшоп кеткенсийт. Бирок окуянын мүнөзү, өлүм менен кармашып жаткан адамдын жарыкчылыктан жөнөй берерде бүткүл жашоосун көз алдыга тартып, басып өткөн жолунда бирөөгө жакшылык менен жамандыгын таразалашы, керээз же осуят катары тирүүлөргө жакшылык, ынтымак, адамгерчилик гана каалашы, демек жүрөктө болгондорун айтуусу бул жерде орундуу. Лирикалык каармандын өлүм алдындагы абалына ой жүгүртүүсүнө байланыштуу улам кийинки главаларда драматизм күчөп, окурмандын сезимине бирде бүлүк түшүп, кайгыга батса, бирде өмүрдүн максаттуулугуна, башкалар үчүн жашап, аларга бакты берүү үчүн ажалды жалтанбай беттеген адамга, анын кайратына суктаныч пайда болот.

Алардын психологиясын, айлана-чөйрөсү, табиятка карата мамилесин, көз карашын кылдат сүрөттөгөн саптар да поэманын ажарын бир кыйла ачып турат. Мисалы,

Үмүттөрү оттук таштай бир жанып,
Терезеге үңүлүшөт нурданып.
Сыртта жашоо! Таранышат даракта,
Таранчылар күн нуруна курчанып.

Ошолор да жанга кубат беришет,
Эркин сайрап учкандарын көрүшөт.

Оору адамдын ушул мүнөт дени соо-
Чымчык болуп кеткилери келишет.

Мында сыркоо адамдын тилеги, үмүтү, турмушка болгон ынтызарлыгы гана эмес оорукана менен сырттагы жашоо-тиричиликтин бир көрүнүшү да реалдуу жана элестүү чыгарылган. Дагы лирикалык каармандын кесибине, ишине байланыштуу башынан өткөргөн кубанычтуу жана кайгылуу минуталарынын, күйүп-өксүүлөрүнүн кээ бир учурлары анын элестетүүсүндө бир нече сап менен өтө күчтүү берилген. Кайда болсо да ден соолук үчүн күрөшүп, оорулууларга жакшылык гана кылган дарыгердин асыл иши, кеселдүү кишини айыктырууга жасаган жандалбасы, көп учурда кадиксиз ажал алкымдап тургандарга кайта өмүр бериши, аны адамдарга жөнөкөй гана пенде эмес, тим эле олуя, ыроошан катары да көрсөтүшү мүмкүн. Дагы ажал менен таймашып, аны жеңген дарыгердин эрдиги адамдын улуулугу, асылзаадалыгы кимдин гана болбосун көңүлүн көтөрүп, кимдин гана болбосун жүрөгүн кубанычка батырары ырас эмеспи?. А кээде бүткүл акыл-эсти, билимди жумшаган аракет ордуна чыкпай, оорулуунун жакындарын гана тургай, дарыгердин өзүнүн да жүрөгүн оорутуп, ийгиликсиздиги жабыркатып, санаасын бөлүп, беймаалым күйүткө салган учурлар деле турмушта боло берет го! Поэмада лирикалык каармандын айыктырам деген чоң үмүт менен жүрөгүнө операция жасаган жаш кыздын өлүмү ошондой оор соккунун, адамдын табият кырсыгынын алдында алсыздыгын дагы бир ирет чагылдырган бир сүрөтү. Бирок лирикалык каарман үчүн мындай өлүм маанай чөгүүнүн бир дарга кайта өмүр бериши, аны адамдарга жөнөкөй гана эмес, тим эле олуя, ыроошан катары да көрсөтүшү мүмкүн. Дагы ажал менен таймашып, аны жеңген дарыгердин эрдиги – адамдын улуулугу, асылзаадалыгы кимдин гана болбосун көңүлүн көтөрүп, кимди гана болбосун жүрөгүн кубанычка батырары ырас эмеспи. А кээде бүткүл акыл-эсти, билимди жумшаган аракет ордуна чыкпай, оорулуунун жакындарын гана тургай, дарыгердин өзүнүн да жүрөгүн оорутуп, ийгиликсиздиги жабыркатып, санаасын бөлүп, беймаалым күйүткө салган учурлар деле турмушта боло берет го!

«Эне жөнүндө баллада» поэмасы Жолдошбай Абдыкалыковдун өзүнө таандык стилде жазылган. Мында да окуя башталышынан эмес, бүткөн жеринен калептенип лирикалык каармандын тээ алыстагы балалык күндөрү, ал мезгилдин каары, ачуу, татуусу аңыздалат. Акындын бул чыгармасы да эмоционалдык зор дүрмөткө ээ. Турмуштун бардык жактарын болгонун болгондой баяндоо аркылуу автор улуттук мүнөздүн кайталангыс колоритин түзүп, адам мүнөзүнүн көп жактуулугун ача алган.

Поэманын сюжети жөнөкөй. Өлгөн энесине лирикалык каарман өкүрүп-өксүп түшөт да, артынан көз жашы куюлуп келе жаткан келинчегин, кайненеси экөөнүн ынак мамилеси ойго алынат. Кантип келин күткөнү ал келген учурдагы энин сүйүнүчү көз алдынан өтүп, эс бүктөмү улам жазылып мезгилдин арткы элестери кинотасмадай чубай баштайт.

Камкаймактай уюп, калпылып,
Биринен сала бири артылып,
Эске түшөт кыял-жоругуң,
Көз алдыма келет тартылып.

Биздин оюбузча, рецензент К. Ашымбаевдин Ж. Абдыкалыковдун чыгармалары тууралуу айткан пикиринде чындыктын үлүштөрү бар. Акындын кайсы гана поэмасын, кайсы гана ырын окуба, көз алдыга жандуу элес, жаркын мүнөз, күрдөөлдүү турмуш, чайпалбаган мелт-калт тартыла калат. Акын көбүн эсе көңүл бурган адеп-ахлак маселеси каармандардын иш-аракеттеринен, сөздөрүнөн, бири-бирине болгон мамилелеринен, ой-толгоолорунан байкалат.

Ж. Абдыкалыковдун «Ак куу» поэмасы Ысык-Көлдүн пайда болушу тууралуу легендаларды толуктоого арналган, ал тема өзүнчө трактовкага ээ чыгармадан. Поэманын башында акын өнөрпоздук, махабат сыяктуу түшүнүктөрдү сюжеттин архитектуралыгына кошуп:

...Мынабу Ысык-Көлдүн бар эмеспи,
Ордунда шаар бар экен абдан эски,
Так ошол эски шаардан орун алып,
Жашаптыр белгилүү урук калмак дешчү –

деп башталган легенда акырында ал жергеде жашаган кары чоорчу акындын даңкы, анын карылыкка бой сунуп,

артында ата кесибин улар уулу болбогондуктан кейишке батышы аңыздалат. Кызы Бүбүнурдун ата кесибин алууга ынтызар болгондугу жана ага ал жердин ханы Калмактын зомбулугу соңунда кыздын ак кууга айланып кетип, өз эркиндигин сактоого арга тапканы ырдалат.

Ж. Абдыкалыковдун 90-жылдарда жазылган публицистикалык поэмаларынын биринен болуп «Өлкөдө революция жүрүп жатат» чыгармасы саналат. Бул поэмада СССРде сексенинчи жылдардын экинчи жарымында «кайра куруу» деген аталыш менен белгилүү болгон саясий кампаниянын таасиринде жазылган, автор да башка калемдештери сыяктуу кайра куруунун терең таасиринде болгонун жана андай процесстен зор күрдөөлдүү натыйжаларды күткөндүгүн эч жашырбайт. Акындын чыгармачылыгынан мисалга алынган идеялык-көркөмдүк деңгээли тетик ырлар менен поэмалар анын шыгынын, чеберчилигинин өөрчүгөнүн, такшалганын айгинелейт. Көркөм каражаттарды, айталык, стилистикалык фигура, троптордун түрлөрүнүн ыгы, орду менен колдонуу анын дээрлик бардык ырларына, поэмаларына мүнөздүү.

ТОЙБАЕВ МЫРЗАБЕК

(1935)

Кыргыздын көрүнүктүү жана талантуу драматургу, Кыргыз Эл жазуучусу Мырзабек Тойбаев жөнүндөгү сөздү аны 45 жылдан бери жакшы билген каракалпак атуулу Урал Агайдаровдун аңгемесинен баштасак. Анткени Урал Агайдаровдун аңгемесинен М. Тойбаевдин алгачкы чыгармачылык кадамдарынан жана ийгиликтеринен окурмандарыбыз кенен жана эң жакшы маалымат алмак: «14 жашынан баштап эле ыр жаза баштаган. Ырлары Чүй райондук «Кызыл эгинчи» (кийин «Ленин жолу», азыр «Баласагын оттору») гезитине үзгүлтүксүз жарыяланып турган. Мурзабек окуучулук жана студенттик жылдары өздүк-көркөм чыгармачылыгына, драм кружокко белсемдүү катышып, пьеса жазууга киришет. – (С. Михалковдун «Я хочу домой»), А. Ахмединин – «Үмүт жылдызы» аттуу пьесаларын орусчадан которгон жана ал пьесалар студенттер театрында көрүүчүлөрдүн купулуна толгудай болуп сахнага коюлган. 1950-жылдары Мырзабек Тойбаев эки-үч көшөгөлүү жогорку идеялык мазмундагы көлөмдүү пьесаларды жаза баштайт. Анын «Шектенүү», «Жети өлчөп бир кес», «Менин сүйгөнүм», «Элдин иши», «Токтогулдун күлкүсү», «Азамат», «Унутчаак жеңе» сыяктуу бир топ пьесалары республиканын бардык эле театрларында ийгиликтүү коюлуп, драматургдун эл арасында бараандуу баркы көтөрүлө баштайт. Ал эми Мырзабек Тойбаевдин профессионалдык театрлар үчүн «Жылдыз», «Атанын баласы» ж.б. 9 пьесасы М. Рыскулов атындагы музыкалуу – драма театрында чоң ийгилик менен коюлуп, жайкы гастролдор учурунда Казакстандын театрларында коюлуп, көрүүчүлөр кызуу кол чабуулар менен кабыл алышкан.

Ошол аталган «Жылдыз», «Атанын баласы» аттуу пьесалары 1957–1960-жылдары элдик театрлардын республикалык фестивалдарында, короо-конкурстарында 1-даражадагы дипломдорго, баалуу сыйлыктарга татыктуу болгон.

Ошондой эле, 1963-жылы республикалык куурчак театрында сахнага коюлган «Космостогу укмуштуу окуялар» аттуу пьесасын театр сынчылары: «... бул пьеса кыргыз драматургиясындагы биринчи саамалык, эң биринчи – туңгуч илимий фантастикалык пьеса» – деп, драматургдун эмгегин жогору баалаган». (У. Агайдаров. Кыргыз драматургиясынын тирүү классиги. – «Аалам», 12-ноябрь, 2004).

Мына ушул фактылардын өзү Мырзабек Тойбаев адегенде эле драматург катары чыйрак чыккандыгын күбөлөйт. Бара, бара М. Тойбаев чыгармачылык жактан жетилип, чоң адабий аренага чыгып келди. Ал биринчи иретте, комедиограф катары жарк этип көрүндү. Дегеле, Мырзабек Тойбаев кыргыз адабиятында комедия жанрын өнүктүрүүгө чоң салым кошту. Биз бул жерде анын көптөгөн комедияларын коё туруп, бир гана мүнөздүү комедиялык чыгармасына токтолууну ылайык көрөбүз. 60-жылдарда Мырзабек Тойбаевдин «Жаңы келин» чыгармасынын сахнага чыгышы менен кыргыз комедиясы жаңы деңгээлге кадам койгон эле. Аталган комедиянын артыкчылыктарын жакшы түшүнүш үчүн биз бул чыгарманы жалпы эле кыргыз драматургиясындагы тарыхый-адабий процесстин фонунда, контекстинде карап көрүшүбүз керек. Ошондо гана биз М. Тойбаевдин драматургияга кошкон жаңы салымына даана раак баа бере алабыз. Эмесе, сөз башынан болсун.

Драма өнөрүнүн негизги, баштоочу салааларынын бири болгон комедия да кыргыз драматургиясында кенен тамыр жайып, көгөрүп-көктөгөн жанрлардын бири. Комедия айрыкча 60–70-жылдарда кенен канат жайып өнүктү, профессионалдык жактан адис тартып, идеялык-көркөмдүк илгерилөөнүн жаңы белесине көтөрүлдү. Комедиянын алгачкы өнүмдөрү 30-жылдарда жаралгандыгы белгилүү. Аталган жанр 60-жылдарга чейин «Махабат» (А. Осмонов), «Таркапчыгай» (Т. Абдымомунов), «Менин айлым» (Р. Шүкүрбеков) сыяктуу баамга урунарлык саамалыктарды жарыкка алып келсе да, негизинен драманын башка түрлө-

ру, ошондой эле проза жана поэзия менен бир катарда тизгиндеш өнүгө алган жок. Эмне үчүн? Буга бир катар себептер болду. Бул жерде анын эң орчундуусуна, негизгисине токтолуп өтүү ылайык. Комедия өзү сыртынан караганда жөнөкөй сыяктуу, жеңил-желпи жасала тургандай көрүнгөнү менен, ал чынында драматургиянын эң татаал жанры болуп эсептелет. Комедиянын башка татаалдыктарын айтпаган күндө да, анын эң башкы кыйынчылыгы сахнага чыныгы комедиялык күлкүнү туудуруу зарылдыгына байланышкан. Ал эми комедиялык күлкү деген нерсе – бул жөнөкөй күлкү эмес, классикалык эстетика күлкүнү эки түргө бөлөт. Биринчиси, жөнөкөй, майда-барат куудулдануулардын күлкүсү, кургак күлкү, тышкы күлкү же болбосо күлүү үчүн чыгарылган күлкү. Экинчиси, социалдык жана коомдук мааниси бар күлкү. Мына ушул экинчи белестен тартып комедия башталат. Демек, комедиялык күлкү менен жөнөкөй күлкү синоним боло албайт. Комикалуулук (комическое) – бул качан гана художник коомдук мааниси бар терең, мазмундуу күлкү чыгара турган, адам тиричилигине, коомдук турмушка тамыр жайып алган бараандуу социалдык объектини чыгармачылык кароолго алган жерден тутанып чыгат. Ал эми турмуштагы эски менен жаңынын бири-бирине карама-каршы келип отургандыгын, реалдуулук менен идеалдуулуктун бири-бирине ылайык келбей, кайчы чыгып жаткандыгын, турмуштук кубулуштун антидеалдуулугун, жарамсыздыгын сезип, аларга жогору жактан, коомдун эстетикалык-этикалык идеалынын сересинен туруп күлүүгө жөндөмдүү болуу үчүн комедиографтын өзү духовный-интеллектуалдык жактан тийиштүү бийиктикте турушу керек. Эске түшүрөлү, эгерде убагында Грибоедов аң-сезиминин өнүгүшү жагынан катардагылардын бирөө болсо, Фамусовдук Москванын комикалык мазмунун көрүп, ага күлө алат беле, башкача айтканда, турмуштун белгилүү бир тарыхый формасынын бүксүп-бузулуп жаткандыгын сезип, «Акылдан азаптай» бийик комедияны жарата алат беле? 30–40–50-жылдардагы кыргыз комедиясынын негизги кемчилиги жөнөкөй күлкү менен чыныгы комедиялык күлкүнүн айырмасын так ажырата билбегендикте, тагыраак айтканда, комедиог-

рафтардын духовный-интеллектуалдык, философиялык даярдыгынын өксүп тургандыгында жатат. Мына ушундан улам 60-жылдарга чейинки комедиялык чыгармалардын көпчүлүгү терс көрүнүштөрдү жеңил-желпи үстүртөн сынга алуу, майда-барат куудулдануулар, залда эптеп күлкү чыгаруу үчүн жасалган аракет, комедиянын предметин туура мелжесе да, автордук позицияны таба албагандык, кээде кейипкердин социалдык маңызына, адеп-ахлактык жүзүнө туура келе турган күлкүнүн боёгун колдоно албагандык сыяктуу орчундуу өксүктөр менен аксайт. Туура, бул жылдардагы чыгармалардын арасында кишини кадам сайын күлдүргөн комедиялар да бар. Бирок, ал күлкүлөр кандай жагдайлардан улам туулат? Мисалы, «Жапалак Жатпасовдо» каармандар андоостон бир-бирин «тарс» сүзүп алышат. Автор пьесанын бир жеринде мындай ремарка берет. «Жапалак портфелин ачат, 100 калем-кагаз, көлөш, бөтөлкө чыгат. Кайра жашырат». М. Алыбаевдин «Курорттогу окуясында» курортко келген Бөдөшбектен врач мурда оорудуң беле деп сураса, анда ал: «Жо-ок, илгери гана тамдын үстүнөн тайгаланып кетип, уктап жаткан иттин үстүнө бир тийип, мына бул чыканагымды үздүрүп алгамын. Андан бери соомун» – деп, жооп берет. Албетте, пьесаларда арбын кездешкен мындай жагдайларга киши күлбөй коё албайт. Бирок, мындай күлкү маанилүү комедиялык объектинин ички «быкыйын» улам бирден чубап көрсөтүү үчүн максаттуу, «план ченемдүү» колдонулган, предметке карата тутулган жогорку комикалык позициянын элегинен чубуруп түшүп жаткан күлкү эмес, көпчүлүк учурда залда отургандарды кандай да болбосун «боорун катырып» күлдүрүүгө багышталган жөнөкөй куудул сөздүн, жеңил юмордун деңгээлинде кала берет.

Анткен менен 60-жылдарга чейинки комедиялардын бардыгын тең жөнөкөй жеңил-желпи юмордук күлкүнүн деңгээлинде калган деп кескин бүтүм чыгарышка да болбойт. Комедиялардын жалпы хорунан бөлүнүп турган жогоруда аты аталган «Махабат», «Тар капчыгай», «Менин айылым» ж. б. пьесалары комедиянын жанрдык өзгөчөлүктөрүн, кесиптик сырларын өздөштүрүүдөгү алгачкы кадамдардан болгондугун танууга болбойт.

Баарыга белгилүү, дегеле, кыргыз адабиятында 60-жылдарда көркөмдүк-эстетикалык, идеялык-философиялык жактан өзүнчө бир кескин бурулуштар, секириктер болуп өткөн. Буга мисал катары прозадагы Чыңгыз Айтматовдун, Узакбай Абдукаимовдун, Төлөгөн Касымбековдун, поэзиядагы Сүйүнбай Эралиевдин, Омор Султановдун, драматургиядагы Т. Абдымомуновдун, Б. Жакиевдин, М. Байжиевдин, Ж. Садыковдун, М. Тойбаевдин чыгармачылык ийгиликтери күбө. Бул контекстте биз ушундай эле жаңы тепкичке көтөрүлүү кыргыз комедия жанрында да болуп өткөндүгүн баса белгилегибиз келип отурат. Ошо кездеги кыргыз комедиясынын жаңы деңгээлин айрыкча Токтоболот Абдымомуновдун «Жыгылган оогонго күлөт» пьесасы менен Мырзабек Тойбаевдин «Жаңы келин» комедиясы ачык мүнөздөп берет десек жаңылышпас элек. Т. Абдымомунов менен М. Тойбаевдин художниктик жетишкендиги аталган комедияларда авторлор турмуштагы орчундуу комикалык объектини «кароолго» алып, таасирдүү сатиралык боёктор жана жандуу образдар аркылуу коомдук-эстетикалык терең маани-мазмундагы комикалык кулкүнү жаратып, көрүүчүнү күлдүрүү менен терең ойго салгандыгында эле. Дегеле, М. Тойбаевдин драмалык чыгармачылыгын кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов мындайча мүнөздөйт: «Ар бир драматургдун өзүнүн сүйгөн жанры бар. М.Тойбаевде – ал комедия. М. Тойбаевдин чыгармаларынын сахналык бактылуу тагдыры – анын улуттук драматургиябыздын магистралдык негизги багытында иштеп жаткандыгынын күбөсү. Анын чыгармалары өзүнүн проблематикасынын курчтугу жана актуалдуулугу, улуттук өз алдынча боёгу менен айырмаланып турат». Мына ушул айтылган ойлорго «Жаңы келин» комедиясы кепил боло алат. Пьесадагы комедиялык конфликтти эски менен жаңынын кагылышы түзөт. Бирок, бул адабияттагы адаттагы көндүм конфликт бөтөнчө бир турмуш материалына негизделген масштабдуу, эстетикалык, адеп-ахлактык көз караштын призмасы аркылуу каралып, талкууга алынат. Комедияга сынга алынып жаткан эскилик мында «чыдоого мүмкүн болбогон», мурда дегеле мынчалык тикелей беттешип көрбөгөн жаңы «атаандашка» туш болот. Бул жаңы «атаандаш» Москвада

тарбияланып өскөн орус кызы, Кыргызстанга келин болуп келген Олянын интеллектуалдык дүйнөсү, психикалык жаратылышы ойлоо табияты жана адеп ахлагы. Драматург пьесасында патриархалдык салт-санааны жана ойлоонун эскиче ыктарын алып жүргөн каармандарды, алардын рухий кебетеси өзүнөн өзү ачылып көрүнө тургандай өзүнчө бир турмуштук жана сюжеттик кызыктуу жагдайга койгон. «Жаңы келин» өзүнүн сүрөттөө формасы, ички композициялык уюштурулушу жана стилдик жаңыча жөрөлгөсү менен өзгөчөлөнөт. Пьесадагы алып баруучу чыгарманын структурасына зордук менен киргизилген жасалма элемент болбостон, тескерисинче комедиянын көркөм системасынын органикалык бөлүгү катары сюжеттин кыймыл-аракетин иреттүү уюштурууда жана композициялык бүтүндүгүн чыңдоодо, ошондой эле сахна менен көрүүчүнү бири-бирине жакындаштырууда ийкемдүү кызмат өтөйт. М. Тойбаевдин комедиялык чыгармачылыгындагы көзгө толумдуу көрүнүштөрдөн болуп калган «Жаңы келин» өзүнүн ашкерелөөчү, айып ачуучу пафосу менен гана эмес, жаңы турмуш образынын жаңыча адеп-ахлактык бапталмаларын даңазалаган бекемдөөчү күчү менен да айырмаланат. Мына ушундай сапатынан улам «Жаңы келин» комедиясы Т. Абдымомунов атындагы Кыргыз академиялык улуттук драма театрынын сахнасында 600дөн ашуун ирет чоң ийгилик менен коюлган. «Жаңы келин» Советтер Союзунун көптөгөн сахналарын кыдырып чыгууга да үлгүргөн. «Жаңы келиндин» олуттуу комедиялык мазмуну Союздук театралдык басма сөздү да кызыктырган.

М. Тойбаевдин комедиясын Москвадан чыгуучу «Молодежная эстрада» журналы толук басып чыгарат. Анын баш сөзүн көрүнүктүү драматург, СССР Жазуучулар союзунун секретары А. Д. Салынский жазган: «Меня привлекла новая комедия киргизского молодого драматурга Мырзабека Тойбаева «Московская сноха», своей непосредственностью... Ее жизненный конфликт в юмористическом решении. Идея ее весьма благотворна:» «Дружба народов нашей страны» (альманах «Молодежная эстрада» М., 1968).

Мырзабек Тойбаев «Жаңы келиндин» артынан чоң эргүү менен көптөгөн пьесаларды жазып, алар да республика-

быздын сахналарында ийгиликтүү коюлуп, көрүүчүлөрдүн купулуна толгон. Анын драмалык башка чыгармалары да бара-бара СССРдин башка республикаларынын сахналарында жүрө баштаган. Бул фактынын өзү Мырзабек Тойбаев өзүнүн чыгармаларында жалпы адамзат баласына тиешелүү маанилүү, актуалдуу проблемаларды козгой билгендигине күбө өтүп турат. Маселен, «Талаа гүлдөрү», «Ак жол», «Жоронун жоруктары», «Карт бойдок», «Унутчаак жеңе», «Сыйкырчы кыз», «Чоң атамдын осуяты», «Жөн эле Майраш» сыяктуу пьесалары Кыргыз театрларынан тышкары казак, өзбек, тажик, түркмөн, каракалпак, татар, башкыр, Россия, Украина, Саха-Якутияда, Монголияда жана башка өлкөлөрдө чоң ийгилик менен коюлган.

Мырзабек Тойбаев кеңири диапазондогу художник болуп эсептелет. Анын чыгармачылык кызыкчылыгы комедия менен эле чектелбейт. Ал бир жагынан акын, публицист, илимпоз, эң негизгиси тарыхый темадагы таланттуу жазылган драмалардын автору. Анын полководец Михаил Васильевич Фрунзе жөнүндө жазылган «Биринчи таймаш», милициянын генералы Эргеш Алиев туурасындагы «Ыйык Жол», атактуу коомдук-мамлекеттик ишмер Султан Ибраимовдун өмүрүнө арналган «Эрте өчкөн жылдыз» аттуу тарыхый-биографиялык драмалары кыргыз тарыхый драмасынын урунттуу фактыларынан болуп калды. Аталган драмалар нравалык бай мазмуну жана көрүүчүлөрдө тарыхый эстутумду, патриотизмди калыптандыруучу чоң тарбиялык потенциалы менен айырмаланган чыгармалар. Ошон үчүн бул драмалар республикабыздын борбордук сахналарынын дээрлик бардыгында ийгилик менен коюлду жана азыр да жүрүп жатат. «Эрте өчкөн жылдыз» драмасы жана анын сахнага коюлушуна байланыштуу президентибиз Аскар Акаевдин жана маркумдар Шүкүрбек Бейшеналиев менен Кадырбек Матиевдин таасын ойлору менен таанышканыбыз оң: «Ош драма театрында драматург Мырзабек Тойбаевдин пьесасы боюяча коюлган Султан Ибраимов тууралуу спектаклди дагы чыгармачылык ийгилик катары карасак болот. Бул спектакль дагы көрүүчүлөрдү тарыхый инсан болуп калган көрүнүктүү атуулдарыбыз үчүн сыймыктануу сезимине бөлөп, патриоттук духубузду көтөрөт». (Аскар Акаев. Маданияттын

нускалуу салты, «Кыргыз Туусу», 4–6-ноябрь, 1997-жыл.) «Жакында кыргыздын мыкты уулдарынын бири Султан Ибраимовго арналган драматург Мырзабек Тойбаевдин «Өчпөс жылдыз» драмасы Кыргыз академиялык драма театрынын сахнасында коюлду. Мен аны атайын барып көрүп, абдан кубандым. Маркум курдашым, көрүнүктүү мамлекет ишмери Султан Ибраимовдун тарыхый инсандыгына татыктуу жазылган чыгарма экен». (Шүкүрбек Бейшеналиев, «Кыргыз Туусу», 3–5-март, 1998-жыл). «Султан Ибраимовичтин бийик даражасын, интеллектуалдык потенциалы молдугун, даанышмандыгын, анын кыргыз элине жасап кеткен жакшы иштери айтып турат. М. Тойбаев каармандын улуулугуна куп жарашкан жупунулугун, жөнөкөйлүгүн, руханий сулуулугун сомдоп, ынанымдуу бейнесин түзө алган.

Драматургиялык материалды иргөөдө автор билгичтик кылган.

Канткенде да драмачы Мырзабек Тойбаевдин «Эрте өчкөн жылдызы» узак мезгил сахнадан түшпөшү шек туурбайт». (Кадырбек Матиев. «Кут билим», 17. 04. 98-ж).

М. Тойбаевдин мындан башка да чыгармачылык ийгиликтери арбын. Аларды да терип-тепчип айтып өтпөсөк аңгемебиз бөксө болуп калар. Кыргыз-Орус Славян университетинде кыргыздын Россияга барган биринчи элчилеринин 215-жылдыгына арнап, 2000-жылы 14-декабрында өткөргөн «Россия-матушка моя» деген чыгармачылык жолугушуусунда императрица Екатерина IIни катыштырган «Биринчи элчилер» аттуу драмалык сценкасы да кызыктуу көрсөтүлдү. Ушул эле драмасы, ушул эле Славян университетинде өткөн 2001-ж. 6-декабрында элдердин Ынтымак-Достугуна арнап, Европа Союзу уюштурган пресс-конференцияда дагы ийгиликтүү аткарылды.

Мырзабек Тойбаевдин чыгармаларына кыргыздын улуу жазуучулары калыс, жогору баа беришкен. Маселен, Аалы Токомбаев, Касымалы Жантөшев, Райкан Шүкүрбеков, Кубанычбек Маликов, Токтоболот Абдумомунов, Чыңгыз Айтматов, Абдыганы Эркебаев, Асанкан Жумакматов, Жалил Абдыкадыров, Теңдик Аскараров, Качкынбай Артыкбаев, Мар Байжиев, Эсенгул Ибраев, Шүкүрбек Бейшеналиев жана москвалык улуу устат драматургдар менен театр сынчылары

Афанасий Салынский, Виктор Розов, Владимир Пименов, Инна Вишневскаялар «Правда», «Литературная газета», «Советская культура», «Комсомольская правда», «Молодежная эстрада», Театральнаялшзнь», «Детская литература», «Литературное обозрение» сыяктуу газета-журналдарга Тойбаевдин драматургиясынын кеңири коюлуп жатканы жана башка ийгиликтери тууралуу көп жазышкан.

А Д. Салынскийдин минтип жазганы бар: «...К удачам могу отнести и комедию М. Тойбаева «Полевые цветы». (Интервью из Всесоюзного совещание молодых писателей: Всегда видеть философскую задачу», газета «Комсомольская правда», 4.04.1969 год).

Ал эми кыргыздын улуу классиктеринин бири Т. Абдымомунов М. Тойбаевдин чыгармачылыгына төмөнкүдөй баа берет: «Мырзабек Тойбаевди мен өзүнүн кайталангыс үнү, өзүнүн кызыктуу чыгармачылык жүзү бар эң мыкты драматург деп эсептейм. Анын комедиялары менен драмалары бизде жана союздун көп театрларында ийгиликтүү» коюлууда.

Тойбаев драматургиянын мурда ачылбаган түнт жолу менен басууга бел байлап, өзүнө чыйыр сала келет. Ал турмушунда дайыма изденген жана иш менен алектенген тынчы жок адам» – деп жазган Чыңгыз Айтматов.

«М. Тойбаевдин таланты көп кырдуу, ал акындын, прозаиктин, драматургдун, котормочунун жана илимпоз-адабиятчынын сапатын бир өзүндө үзүрлүү айкалыштырып жүрөт», – дейт Абдыганы Эркебаев.

«Мырзабек ушунча көп пьеса, кызыктуу монографияларды жазды кандидаттык диссертациясын жактады, акын-композиторлор менен алака түзүүдө. Эми анын чыгармаларын анализге алып, изилдөөгө мезгил жетти», – дейт Качкынбай Артыкбаев.

Кайра куруу, демократия келип, чыгармачылык эркиндик берилген шарттарда Мырзакебиз дагы бир мыкты чыгарманы жаратып салды. Биз анын ыр менен жазылган «Сыйкырчы кыз» аттуу жомок-пьесасы жөнүндө айтып жатабыз. Бул пьеса өзүнүн мазмундук байлыгы менен да, жанрдык, формалык жаңылыгы менен да өзгөчөлөнгөн новатордук чыгарма десек жаңылбас элек. «Сыйкырчы кыздын» оригиналдуу көркөмдүк жана адеп-ахлактык жаңы

касиетин таамай баалоо жагынан ошол эле сынчы Кадырбек Матиевден ашыра айта албаспыз. Эмесе сөз Кадырбек Матиевде: «Балдар үчүн ыр менен жазылган «Сыйкырчы кыз» жомок-пьесасында олуттуу проблема – кантип адам болуу маселеси курч коюлуп, фантастикалык, мистериялык ыкмада кызыктуу чечмеленген. Пьесанын катышуучулары бир туугандар Акай, Чакай, Сыйкырчы кыз, алардын чоң атасы, жин шайтандар, дарак, тикенек ж.б. гипербоалык, аллегориялык образдар аркылуу өспүрүмдөр менен чоңдордун адамдык мамилелери, адам-жаратылыш философиясы терең жана көркөм сүрөттөлгөн. Эгер бөбөктөр «Улуулуктун сулуулугу», «Улуулуктун жупунулугу» деген түшүнүктөрдүн түз жана өтмө маанисине сүңгүп кире алышса, ой толгой алышса, бул пьеса-спектакль аларга түгөнбөс рухий жем таштаары бышык. Чындыгында мында чоң мандем бар. Эки бир туугандын ортосундагы карама-каршылыктар, шайтандар менен таймаш ж. б. өтө коллизиялуу сыпатталган. «Сыйкырчы кыз» Мырзабектин тажрыйбасында – жаңы көрүнүш, жаңы кубулуш. Балдар үчүн ал көп эле пьеса жазган. Бирок бул фантастикалык, мистериялык чыгарма өзүнүн мазмуну, форма. касиеттери боюнча автордун талантын күтүлбөгөн жагынан көрсөттү. Ак ниет жашоо, жупуну жүрүү, кеңпейилдик, айкөлдүк кылуу, чынчыл болуу, эмгекти сүйүү, улууларга кайрымдуулук, мээримдүүлүк көрсөтүү өңдүү бийик жана аруу сапаттар тек гана кургак патетикалуу эмес, нукура сүрөткерлик пафос менен жаңыча көрсөтүлгөн. Ушундай өзгөчөлүктөрү менен бул драманын өмүрү балдар үчүн узак болоору шексиз» (Кут билим, 17.04. 98-ж).

1970-жылы «Кыргыз драматургиясында жаңы адамдын образы» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. М. Тойбаев «Замандаштардын образы жана сахна», «Мезгил, адам, драма», «Турмуш, сахна, мүнөз» аттуу сын жана адабият таануу боюнча изилдөө китептеринин автору. Бул изилдөө китептери М. Тойбаевдин чабыты кенен, теориялык даярдыгы жетик илимпоз экендигин ырастап турат. Драматургиялык искусствонун теориясын мыкты билгендиктен ал драмалык чыгармачылыкта бараандуу ийгиликтерге жетишип отурат.

ЖЕТИМИШЕВ СЕЙИТ (1936)

Кыргыз совет адабиятынын соңку мезгилдеги муун өкүлдөрүнүн арасында жазуучу Сейит Жетимишев да бар. Адатта, биз ар убак өзүнчө канааттануу менен айттып жүргөн алтымышынчылардын тобуна кирген Сейит Жетимишевдин чыгармачылыгы жөнүндө атайын адабий портрет катары ой-пикир бөлүшкөндөр болбоптур. Буга чейин жазуучу С. Жетимишев жөнүндө бирин-экин газеттик материалдар менен юбилейлик макалаларды эске албаганда дээрлик кенен илимий нукта адабий талдоо жүргүзүлбөптүр. Албетте, мындай түзүлгөн жагдайдын объективдүү жана субъективдүү шарттары, себептери болду. Өзгөчө, жыйырманчы кылымдын 60–70-жылдары Айтматов сыяктуу алп жазуучулардын адабий айдыңы катуу жүрүп, улуттук адабият таануу илими эле эмес мурунку Союздук масштабда анын биринин артынан экинчиси зор кызыгууну жаратып, өзүнчө жаңы көрүнүш катары кабыл алынып жаткан чыгармаларынын айланасында кызуу талаш-тартыш, суроо-жооптор бийик рухий деңгээлде өтүп жаткан. Атактуу жазуучунун ажары улуттук баскычта эле эмес, бүтүндөй союздук, анан калса дүйнөлүк аренадан ажайып чыгармачылык кубулуш катары ачык көрүнө баштаган. Натыйжада, адабият, маданият жалпы эле көркөм өнөр адамдары кыргыз жазуучусу Ч. Айтматов жараткан рухий туундулардын айланасында алп урушуп, алардын чоо-жайын, адамзат кенчине айланган сапаттык жаңычылдыгын, сүрөттөө өзгөчөлүгүн, адабий каармандарынын тутунган турмуштук позициясын, тилин ж. б. жазуучулук чеберчиликтин башка да компоненттерин аталган калемгердин мисалында талдап, аңдаштырууга

жапырт киришишти. Ошол эле мезгилде улуттук адабият майданында Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Узакбай Абдукаимов ж. б. кара сөз чеберлери катары таанылган улуу муун калемгерлердин жазуучулук аброю да төмөн эмес болчу. Алардын жазгандары да көпчүлүк окурмандар үчүн кадимкидей чыгармачылыкка таасирленүү жаратып, зор канааттануу менен кабыл алынып жаткан. Ал эми ошол мезгилдерде адабият астанасын аяр аттап, эми жаңыдан калеми төшөлүү жагына бет алып келаткан адабий талапкер С. Жетимишевдин чыгармачылыгы жөнүндө, анын алгачкы ийгиликтери менен кемчилдиктерине атайын токтолгон изилдөө иштерин шар эле колго алуу жумушу да улам кийинкиге калып келе берген. Чындыгында, мындай чыгармачылык тагдыр жазуучу С. Жетимишевдин курагындагы дээрлик көпчүлүк калемгерлерге мүнөздүү болду десек аша чапкандык болбос. Демек, адабияттагы авторитеттерден шыр эле бөлүнүп чыгалбаган шарттар менен катар жазуучунун өзүнүн жеке керт башына таандык болгон мүнөздүк өзгөчөлүгү, карманган турмуштук позициясы, ички моралдык-психологиялык турпаты, ушунун баары чогулуп келип эле Адамдын Адамдыгын айгинелөөчү негизги критерий катары кашкая көрүнөт экен. Бул өңүттөн алганда С. Жетимишевдин чыгармачылыгы негедир кеч сөзгө алынып жатышына анын өзүнүн жөнөкөйлүгү, мансап-байлыкка, бийликке, сыйлык-наамдарга жутунбагандыгы себеп болсо, экинчиден, ал өзүнүн чыгармалары аркылуу өткөн социализм доорундагы кемчилдиктерди, жетекчилик принципке туура келбеген жорук-жосундарды ийине келтире ачып сүрөттөгөнү үчүн айрым адамдарга, өзгөчө жогорку кызматтагыларга жакпай, андай чыгармалары «сүрсүп», чаң басып чыкпай жатышы, чыкса да жылуу сөзгө, жакшы мамилеге ээ болбой, баягы эле көпчүлүктүн көмүскөсүндө калып келген. Жазуучу С. Жетимишевдин калеминен поэтикалык этюддардан, кыска «ирмемдерден» тартып чакан аңгеме, повесттерге чейин, кийин 1980-жылдардын II жарымынан соң анын «Тоо булагы», «Эл арасында» романдары жаралып, калың окурмандардын сүймөнчүлүгүнө арзыган. Кыргыз адабий коомчулугу жаш калемгер С. Жетимишев-

дин чыгармачылык дараметин 1964-жылы жарык көргөн «Ички кайрыктар» прозалык жыйнагынан баштап ачык сезип туюшкан. Ушул жылдардан баштап эле анын чыгармачылыгы жөнүндө басма сөз беттеринде ой-пикирлер айтылып, негизинен жазуучудагы жандуу чыгармачылыктын илеби туура байкалып, бааланган. (Алар жөнүндө сөз өз нугунда айтылат.). Ал эми кыргыз көркөм прозасындагы көлөмдүү жанр катары саналган романдар жазуучу С. Жетимишев тарабынан алда канча мурун жаралса да жогоруда сөз болгондой ал чыгармалары ошол мезгилдеги айрым адамдарга жакпай алты-сегиз жылдап чыкпай, кармалып жатты. Демек, аталган жазуучу роман жанрына XX кылымдын 80-жылдарынын аягында гана кайрылган экен деген түшүнүк болбоого тийиш. Анан калса жазуучу С. Жетимишев өз чыгармачылыгын ыр жазуудан баштаса да, негизинен бүгүнкү күндө кыргыз журтчулугу аталган калемгерди кара сөз чебери катары кабылдашат.

Жазуучу С. Жетимишевдин алгачкы прозалык чыгармалары Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги жаш өспүрүмдөрдүн турмуштук тагдырына, мезгилге карата болгон көз карашына, ар бир окуядан чыгарган бүтүм-тыянагына арналган. Натыйжада, автор өткөн кандуу жылдардын элесин чоң адамдардын дүйнө тааным түшүнүгү менен эмес жаш балдардын баёо сезимдери аркылуу ачып көрсөтүүнү өз алдына атайын максат кылып койгон. Ошондой нукта жазылган «Бактыбек он төртүндө», «Менин атам», «Жамантайдын баласы», «Ууз тилек» ж. б. чакан аңгемелерине көз жүгүрткөнүбүздө жаш жазуучу С. Жетимишевдин чыгармачылык жөндөмү бул жылдарда кадыресе байкалып, акырындык менен калыптануу этабына баш коюп калганына күбө болобуз.

Жазуучу Сейит Жетимишевдин аталган алгачкы прозалык чыгармаларынын дээрлик басымдуу бөлүгү ошол учурдагы чыгармачылык салтка айланган биринчи жактын («Мен») баяндоосу менен окурмандарга түшүндүрүлөт. Булардын арасында жогоруда аталган «Бактыбек он төртүндө» аңгемеси кийин 1961-жылы жазуучунун туңгуч прозалык жыйнагы катары жарык көргөн «Менин атам» китебинен да орун алган. Бул прозалык жыйнактагы аңге-

мелер жөнүндө эң алгач пикир айткан¹ КМУнун студенти М. Өмүрзаков алардын чыгармачылык алгылыктуу жактарын белгилөө менен өзүнүн айрым кемчилдик катары байкаган жерлерин да көрсөтөт. Алсак рецензент М. Өмүрзаков бул прозалык жыйнактын ийгилиги катары «бирде биз жаш өспүрүм каармандардын эмгекти сүйгөн, адамкерчиликти билген жакшынакай мүнөздөрү менен кезиксек, бирде алардын СССР элдеринин бир туугандыгын айгинелеген жакшынакай сезимдери менен таанышабыз. Ошондой эле алардын согушту жек көрүүлөрү аңгемеде ачык боёктор менен сүрөттөлөрүн да көз жаздымга калтырбайт. Тескерисинче, аталган прозалык жыйнактан орун алган аңгемелерге мүнөздүү болгон кемчилдиктер жөнүндө айтканда да биринчи болуп пикирин билдирген рецензенттин көз карашын аттап өтүү калыстыкка жатпайт. «Албетте, ал эмгекте эч кандай мүчүлүштүк жок деп кескин айтууга болбойт. Кай бир учурда автор окуяны өнүктүрүү жолунда келатып, аны өзүнчө, кызыктуу түйүндөштүрбөстөн даяр деталды колдоно коёт. Алсак, агасы армияда жүргөн Болоттун түшү (9-бет) менен атасы жоокер Бактыбектин түшү (28-бет). Биринде Болоттун агасы каза болсо, биринде Бактыбектин атасы ажал минген танк тебелеп кетүү коркунучун туудурат. Бул экөө эки аңгеменин башкы каармандары. Эмнегедир эки каармандын түшү бир жактуу болуп калган. Бир линияда жатат. Кээде автор тээ атам замандан берки легенда сыяктуу болуп калган, азыркы өспүрүмдөрдүн оюн чындыктан четтеткен нерсени алып келип жабыштырат»². Булардан тышкары бул алгачкы аңгемелеринде С. Жетимишев типтүү каармандарды жаратуу жагынан да аксай турганы ачык байкалат. Сөз маанилерин туура пайдаланбагандыктын натыйжасында анын «Менин атам» аңгемеси көзгө кыйла эле комсоо көрүнөт. Мисалы: «Жармаңды коё турчу, Нуркан, эшиктеги аттарды жайлап келели» – деди. Апам үнсүз-сөзсүз гана макул болду»³. Эшиктеги аттарга жем берип, чөп салып жана жабуулап жайгаруу менен аларды такыр эле «жайлап келүү» эки башка түшүнүк экени эч кимге жашыруун эмес. Мында аттарды жайгаштырып т. а. жем-чөп салып абалын оңдоо, жакшыртуу жөнүндө айтам деп туруп, би-

рок аны такыр эле жайлап салганын автор элес албайт. Дагы эле ушул чыгармадан «Арабаны дарылдаткан бойдон кампага келдим»⁴ деген сүйлөм учурайт. Адатта арабаны калдыратып, дөңгөлөгүн кыйчылдатып, кылдыратып, өтө катуу кеткенде зырылдатып же зуулдатып айдашчу эле. Дарылдап жүргөн арабаны ким көргөн? Араба дарылдап жүргүдөй бул же трактор болсочу... Дагы белгилеп көрсөтүүчү жагдай – каармандардын сүйлөгөн сөздөрүндө да кандайдыр бир жасалмалуулук байкалат. Бул чыгармада да Болоттун атасы өз уулуна «Болот балам» деп кайрылат. Чындыгында ата өз баласына жогоркудай формада атын айтып («Болот балам») кайрылбайт. Жөн гана уулум, балам, кулунум, чүрпөм д. у. с. сөздөр менен же көпчүлүк учурларда эркелетип Бокин, Боке, Бокентай ж. б. деп кайрылат. Ал эми жазуучу С. Жетимишев жазгандай балага кайрылуунун түрү аны (Болотту – Б. Б.) сыртынан тааныган сый мамиледеги же эми жаңы таанышкан чоочун, жашы улуу адамдын кайрылуусу гана ушундай абалда болмокчу. Демек, жазуучунун алгачкы аңгемелеринде ушундай айрым тилдик мүчүлүштүктөр да орун алганын, анын чеберчилик жактан толук жетилбегендигин, чыгармачылык тажрыйбасынын аздыгын, ушундан улам каармандардын образын, мүнөздөрүн типтүү деңгээлде ачуу жагы ойдогудай болбой жатканын алгачкы такшалуу мезгилине таандык көрүнүштөрдөн деп билсек туура болот.

Жазуучу Сейит Жетимишевди кыргыз окурмандарына кененирээк тааныткан анын «Ички кайрыктар» прозалык жыйнагы болду. Бул китеп 1964-жылы Фрунзе шаарында «Мектеп» басмасы тарабынан өспүрүмдөр үчүн багышталып, көлөмү 4,11 басма табак болуп чыккан. Бул жыйнакта негизги орунду «Ички кайрыктар» повести ээлеп, андан башка «Перзент» новелласы, «Өпкө» тамсил-аңгемеси жана кыска-кыска «этюддар» аталган китептин ички маңызын түзөт.

Жазуучунун жаңы жазылган «Ички кайрыктар» повести өз мезгилинде окурмандар тарабынан сүймөнчүлүк менен кабыл алынып, айрым адистердин көңүлүн өзүнө бурган. Алгач ирээт аталган повесть «Ала-Тоо» журналынын 1964-жылкы № 5 санына жарыяланып, кийин айрым

кыскартуулар менен жазуучунун прозалык жыйнагына кирген. Бул повестте сүрөттөлгөн башкы каармандар: ветврач Темир, журналист Сапарбек, чабандар: Бакас, Кыдырбай, зоотехник Абас жана Бакастын аялы Күлүйпалар болуп эсептелет. Чыгарманын негизги өзөк окуялары ветврач Темирдин айланасында өтөт. Аталган «Т» совхозуна башкы ветврач болуп барганга чейин шаарда жашагандыгы, айылдан таякеси барып анын жашоо-турмушун көзү менен көргөн соң Темирдин ар-намысын козгоп, өзүнө ылайыктуу жумуш жасоону, айыл жерине барып ак эмгек, маңдай тери менен кенен-кесири жашоого болорун айттып, аны аталган совхозго өз кесиби боюнча ветврач болуп иштөөгө алып келген да ушул таякеси болуп саналат. Темирдин ветврач катары совхоздогу иштиктүү аракеттери айылдык чабандар Бакас менен Кыдырбайга жана башкы зоотехник Абастарга жакпайт. Анткени, ветврач катары Темир өз милдети менен адамдык, адистик укуктарын так сактап, мурда жасалып келген жалган түшүнүктөргө, жасалма түрдө аткарылып жаткан план-милдеттенмелерге, көз боёмочулукка катуу чек коюу менен башкы зоотехник Абаска жана анын көрсөтмөсү менен көп «пайдалуу» иштерди бүтүрүп жүрүшкөн Бакас менен Кыдырбайга кыйла эле кыйынчылык туулат. Мындай патриот, өз кесибине тың адисти алар чогулуп алышып ар кандай айла-амалдар менен жаман көрсөтүп, элге уят кылуунун, өздөрүнө чөгөлөтүп баш ийдирүүнүн түркүн-түмөн жолдорун иштеп чыгышкан жана өздөрүнүн андай «жогорку профессионалдуу» өнөрлөрүнө бекем ишенишет. Ошол «методдоруна» таянышкан уюшма топ (Абас, Бакас, Кыдырбай) кандай болгон күндө да ветврач Темирди өздөрүнүн катарына, ыплас иш-аракеттерине аралаштыруунун, жаман көрсөтүүнүн жолдорун издешип, жалган жалаа жабышат. Бакастын аялы Күлүйпа өзүнүн ички маданиятынын бийиктиги менен күйөөсү Бакастан жана чабан Кыдырбай менен башкы зоотехник Абастан кескин айырмаланат.

Чыгарманын финалында Темирдин маселеси БКнын бюросунда каралуу менен ал өзүнө тагылган жалган жалаалардан акталып, өзүнүн ишмердигиндеги тутунган позициясынын тууралыгын далилдөөгө жетишет. Чынды-

гында бул аталган повесть жазуучу С. Жетимишевдин буга чейинки чыгармаларынын ичинен бир топ дурус жазылгандыгын айтышыбыз керек. Повесттин эпилогунда автор бул чыгармадагы каармандардын тагдыры, жандуу образдары чыныгы реалдуу турмуштан алынгандыгын, алардын баарынын прототиптери бар экендигин жана жазуучу буларга дагы кайрылууга ниеттенирин билдирет. Демек, жазуучунун чыгармаларында башталган жандуу процесс дагы уланарын билгенде ичинден кадыресе сүйүнүп, кубаттанасың. Бирок, ошондой болсо да бул аталган чыгарма айрым мүчүлүштөрдөн да куру эмес экендиги өз учурунда калыс белгиленген. «Мына ушуларды жыйынтыктап келгенде повесттин аягында Темир биз күткөндөй көрөгөч, тажрыйбалуу күрөшүүчү катарында өзүн көрсөтө албайт. Адилетсиздик сөзсүз жеңилүүгө тийиш. Жазуучу повестте адилетсиздикти соттойт, бирок бул соттоо чыгарманын негизги конфликттеринен тышкары өтөт. Автор каармандарды моралдык жактан күнөөлөбөстөн, административдик жактан күнөөлөйт. «Жөргөмүштүн кылдаттык менен жайган чырмашкан тору быт-чыты чыгып үзүлдү» – деп билдирет автор повесттин аягында. Бирок, бул жыйынтык кагылыштардын тереңинен зарыл түрдө келип чыкпайт. Мында «сыйкырдуу жөргөмүш» бизди ишендире албайт. Жазуучу адамдарды жөн гана сентенциялар менен эмес, мүнөздөр менен ишендирүүсү керек. Көркөм чыгарманын өзгөчөлүгү мына ушунда»⁵ – деп өз көз карашын билдирген Г. Хлыпенконун мындай пикиринин айрым жерлери ашыгыраак чен-өлчөм менен айтылса, айрым жерлерине чын эле келишпей коюуга болбойт. Чындыгында, чыгармада көркөм образдардын типтүүлүк деңгээлине көп жете бербегендиги байкалат. Чыгарманын окурмандарга жагып, аны бир дем менен окуп чыгуусуна эң негизги себеп – анын биринчи жак аркылуу жатык тилде баяндалгандыгы көп сөздүүлүккө жол бербей, окурман окуядан окуяга тездик менен аралашып жүрүп олтуруусу десек болот. Ал эми кезегинде республиканын эл жазуучусу А. Стамов да бул чыгарма жөнүндө өз оюн билдирип, анда чыгарманын алгылыктуу жагы катары Темирдин образына, анын өжөрлүгүнө, бет алган жагынан кайтпаган көктүгүнө ба-

сым коёт. Ошону менен бирге макаланын автору аталган чыгармадагы айрым кемчиликтерди да көрсөтүүнү унутта калтырбайт. Алар: 1. Темирге кам көргөн таякеси чыгармада оң образ катары ачылган эмес. Темирге чынчыл, таза адамдар таасир этсе дурус болмок. 2. Повесттин тилинде да жетишпегендиктердин бар экендиги, т. а. автордук речь менен персонаждардын сөздөрү бири-биринен көп айырмаланбайт. 3. Темирдин ички сезимин берем деген максатта автор аны айрым жерлерде өтө эле муңкантип жиберет – деп көрсөтөт⁶. Албетте, бул пикирдин да чындыкка жакын экенин танууга болбойт. Анткени, жазуучунун бул мезгилдеги жараткан чыгармаларындагы тилдик жактан болгон чайналууну биз өз сөзүбүздүн башында айрым мисалдар менен көрсөткөн элек, жазуучу А. Стамов да бул кемчилдикти туура байкаган. Ал эми 1969-жылы кыргыз педагогика илим изилдөө институтунун илимий кызматкери Н. Имаева бул аталган чыгармадагы алгылыктуу жагдайлар менен жогоркудай мүчүлүштүктөрдүн орун алуу себебин мындайча түшүндүргөн экен. «Бул повесттин («Ички кайрыктар») ар бир главасы, ар бир абзацы, сүйлөмү жөн гана окуяны баяндаган сөз тизмеги эмес, жүрөктүн баяны. Бул чыгармада драматизмдин күчтүүлүгү, каармандардын бири-бирине окшошпогон айкындуулугу, турмушту жакшы билгендиги өзгөчө көзгө урунуп турса да али өзүн-өзү изденип жүргөндүгү байкалып турчу»⁷. Мындай түйшүктүү чыгармачылык изденүүнүн натыйжасында жазуучу С. Жетимишев 1964-жылы СССР Жазуучулар Союзуна мүчө болуп кабыл алынган. 1965-жылы Кыргызстан Жазуучулар Союзунун жаштар чыгармачылыгы боюнча өткөн пленумунда эл жазуучусу, академик Т. Сыдыкбеков жаш жазуучулардын калемине таандык сапаттык алгалоолор жөнүндө өзүнүн улуулук, чебер калемгерлик калыс пикирин билдирген.

«Ал эми С. Жетимишев, же Аман Саспаев бул жагынан өздөрүнчө, башкача. Сейит да, Аман да ушул кездеги колхоз, совхоздо эмгектенген адамдардын тиричилигин, кулк-мүнөздөрүн бир топ туура баяндашат. Так, таамай көрүшөт. Буларда кандайдыр башка жактан көрүнбөй таасирин тийгизген нерсе анча байкалбайт. Сейит өзүнүн

«Ички кайрыктарында», артыкча Аман өзүнүн «Тууганында» кыргыз кишилериндеги жакшы сапаттарды да, андагы эскиден илээшкен жаман нерселерди да так кыргыздардын көзүнө көргөзө, кулагына куя – бир сөз менен айтканда анча-мынча акыл-эси бар кишилердин намысына тийгизе, сөөгүнө жеткизе элестүү сүрөттөшкөн»⁸.

Кара сөз чебери Т. Сыдыкбеков өзүнүн көз карашын «Кеңешмеден кийинки ойлор» катары да ошол эле жылы бир айдын аралыгында тереңдетип, жалпылаштыра жыйынтыктаган⁹.

Демек, жазуучу С. Жетимишевдин «Ички кайрыктар» повести анын чыгармачылыгында өзүнчө мааниге ээ болгон алгылыктуу чыгарма десек болот.

Жазуучу С. Жетимишевдин чыгармачылыгындагы башталган изденүүнүн акыбети 1968-жылы «Кыргызстан» басмасы тарабынан жарык көргөн «Мезгил закымдары» повесттер жана аңгемелер жыйнагынан да көрүндү десек болот. Аталган прозалык жыйнактан жазуучунун «Мезгил закымдары» жана «Жылдызсыз» повесттери менен кошо жети аңгеме, очерктери да орун алган. «Мезгил закымдары» повестинде башкы каармандар өспүрүмдөр Мелис менен Азистин согуш күндөрүндө баштан кечирген окуялары көркөм баяндалат. Автор дээрлик көпчүлүк чыгармаларында, согуш мезгилиндеги өспүрүм балдардын көргөн күнүн, баштан кечирген оор тагдырларын сүрөттөйт. Бул повестте мурда жарык көргөн (1964) «Перзент» новелласындагы Жунуш карыя менен анын байбичеси Бурулдун тагдыры, багып алган кызы Асыйпанын никесиз төрөп, баласын өлтүрүшү өзгөчө маанайда баяндалат. Мында автор негизинен мурдагы «Перзент» новелласындагы адам тагдырларын, турмуш көрүнүштөрүн, согуштун трагедиялуу терс таасирлерин кененирээк сүрөттөөгө аракеттенген. Мурда өзүнчө көркөм чыгарманын өзөгүн түзүп келген «Перзент» новелласы жиги билинбестен «Мезгил закымдары» повестине кыналып, ыктуу фондо киргизилген. Натыйжада, аталган чыгармадагы Мелис, Азис, Керээз сыяктуу өспүрүм балдардын согуш күндөрүндөгү оор тагдырлары кимди болсо да ойлонууга, согушту жек көрүүгө мажбур-лайт. Жазуучунун прозалык чыгармала-

рында орун алган өспүрүм балдардын образдары, тагдырлары өзүнчө бир атайын сөз кылууну талап кылат. Ал эми аталган прозалык жыйнактан орун алган «Жылдызсыз» повести жөнүндө да учкай түшүнүк берүүгө туура келет.

Анткени, автор «Жылдызсыз» повестинде Туратбек деген студент бала жөнүндө баяндайт. Анын эпчилдиги, куулугу өзүнчө эсте калат. Мындагы Туратбекти биз кийин «Эл арасында» романындагы Дыйканбектин образынан да ачык көрөбүз. Туратбек: «Тарых чындыгы мага акча болуп береби? Түкүрдүм! Пайдаң тийбегенден кийин тарых эмес, өзүң кумга сиңип, жерге сорулуп кет!» – деп бардык турмуштук жагдайларга ушул өңүттөн карайт, жыйынтык чыгарат. «Бул повесттин артыкчылыгы – биздин турмушубуздагы кай бир чындыктын бурмаланбай жана ошону менен бирге апыртылбай реалдуу берилгендигинде»¹⁰. Бул аталган прозалык чыгармасы жарык көргөндөн соң 1969-жылы 29-майда жазуучу С. Жетимишевдин өзүнүн чыгармачылыгы жөнүндөгү пикирлери жарыяланып, анда көркөм чыгармага баа берүүдө эмнеге таянасың, кимге ишенесиң? – деген суроо узатылып, ошондо жазуучу: «Адатта тигил же бул чыгарма чыкканда айрымдар жазуучуга тыңсынышып, андан өйдөсүнүшүп, жаагын жанышып, жер чечегин безешет. Чыгармадан кемчилик таап жактырышпайт. Бул чыгармачылыкта кездеше турган көрүнүш. Бирок, ага чөгүп калбай, биринчи ирээтте, убакытка, мезгилге ориентир жасоону максатка ылайыктуу деп ойлойм»¹¹ – деген чыгармачылык позициясын ушул күнгө чейин бир калыпта сактап келатышы бул – Адамдык, жазуучулук эрдик. Болбосо, башка калемгер достору сыяктуу жазуучу С. Жетимишев да бирөөлөргө кошомат кылып же эң жогорку бийлик орунду он жылдан ашык оюндагыдай калчап турган жердешине күлө багып күндө эшигин жырта берсе эл чыгарган сырты кооз, ал эми ичи бош, көңдөй кирпич көлөмдүү китептерди чыгаруу анын колунан келбейт беле?! Баары жарашмак, баары ойдогудай болмок. Бирок, ага жазуучу С. Жетимишевдин адамдык ар-намысы жол бербей, мурункудай эле сабыр тутуп келет. Өткөн кылымдын 70-жылдарындагы жараткан чыгармалары, алардын жалпы окурмандарга жасаган реакциясы

жөнүндө адабиятчы К. Кырбашев 1976-жылы жазуучу С. Жетимишевдин чыгармачылыгы жөнүндө жазган бир макаласында төмөнкүдөй пикирин билдирген: «Жазуучунун ушул мезгилде жараткан айрым чыгармаларына байкоо жүргүзгөнүбүздө, ошол багытта иштөөнүн жана турмуш менен аралашып таанышуунун өзү ийгиликтүү жыйынтыктарды бергендиги көрүнүп турат. Анын «Кызыл миллиса», «Жашоо кумары» сыяктуу кийинки аңгемелери өзүнүн кыскалыгы жана ойлуулугу менен жазуучудан дагы көп нерселерди күтүүгө үмүттөндүрөт»¹². Адабиятчы мындай тыянакка жазуучу С. Жетимишевдин «Мезгил закымдары» прозалык жыйнагынан орун алган «Мезгил закымдары», «Ички кайрыктар», «Жылдызсыз» повесттери жана «Перзент» новелласын окугандан кийин келгендиги ачык байкалат. Ошол эле учурда аталган прозалык жыйнактагы жазуучунун «Этюддары» жана «Өпкө» тамсил-аңгемеси курулай жазуучулук калемдин күчүнө салынып эле жазылып, көркөм таасирленүү жетишсиз болуп калганын да калыс белгилеп көрсөткөн. Негизинен жазуучунун ошол мезгилдеги жеткен ийгилиги менен айрым мүчүлүштүк жактары адабиятчы К. Кырбашевдин бул макаласында көрсөтүлгөндөй чыгармачылык алга жылуулардын, чоң үмүттөрдүн өбөлгөсү катары роль ойноду десек болот.

Жазуучу С. Жетимишевдин 1980-жылдардагы чыгармачылык изденүүлөрү анын 1988-жылы «Кыргызстан» басмасы тарабынан жарык көргөн «Тоо булагы» прозалык жыйнагынан байкалат. Бул аталган жыйнактын жазуучунун мурунку китептеринен айырмасы – автор мында биринчи жолу эпикалык жанрга кайрылып «Тоо булагы» романын окурмандарга сунуштаганы болду. Өз чыгармачылык жолунда бийик мансап, жалган атак-даңк көксөбөгөн жөнөкөй адам, чыныгы чебер калемгер катары өзүн эл журтка айгинелеген Сейит Жетимишевдин бул аталган романы кечээ 80-жылдардын II жарымынан башталган Кайра куруу саясатына, ал жалпы жараянга таасир этип жаткан объективдүү жана субъективдүү жагдайларга арналганы менен кызыктуу болду. Канча жылдар бою эл чарбасынын бардык тармактары үчүн мүнөздүү болуп келген айрым терс көрүнүштөрдүн бет чүмбөтү эми Аман Чо-

робаевичке окшогон ички адамдык ыйманы, жетекчилик көз караш, кудурети таза жана жогору турган адамдар тарабынан ачыла баштады. Алар биздин коомдун ишенимдүү өкүлдөрү эле эмес, карапайым адамдардын эртеңки үмүтү, келечеги катары да кызмат өтөштү. Романдын тили, көркөм образдар системасы жана композициялык курулушу кыйла жогорку деңгээлде ишке ашырылган. Бул жагынан жазуучунун чыгармачылык өнөрканасы тынымсыз узануунун, жандуу чыгармачылык изденүүнүн жыдымагына айланып калганын ачык күбөлөйт.

Аталган романдын негизги идеясы башкы каарман Аман Чоробаевичтин сөзү менен айтканда «Мындайда таянар таянычың да, ишенер ишеничиң да жалгыз гана бүгүнкү катылып жаткан чындык, ошол чындыктын эртеңки күнү болуп калат тура». Аталган романдагы көтөрүлгөн проблемалар менен мурда жарык көргөн «Ички кайрыктар» повестиндеги проблемалар негизинен бир нукта көрүнүп, ошол эле учурда аталган повесттеги башкы каарман Темир менен «Тоо булагы» романындагы Аман Чоробаевичтин иш-аракеттери, турмуштук позициясы, жетекчилик тутунган принциптери, негизинен окшош планда өнүгөт. Бул жагынан алганда жазуучу С. Жетимишев оң каармандын образын (Темир) биринчи жолу повестте өз оюндагыдай көркөм планда окурмандарга жеткире албай, кийин 1988-жылы бул аталган романында аны Аман Чоробаевичтин образы аркылуу алда канча тереңдетүүгө жана көркөм жасалгалоого жетишкен. Экинчиден, повесть жанрынын ички өзгөчөлүгү да башкы каарманды автор ойлогондой планда кеңири ачууга мүмкүнчүлүк бербегендей туюлат. Кандай болсо да, аталган «Тоо булагы» романы жазуучу С. Жетимишевдин чыгармачылыгында негизги этаптык мааниге ээ болгон маанай жаратты.

Жазуучунун күрдөөлдүү иштөө ритми кийинки 1989-жылы «Адабият» басмасынан жарык көргөн «Эл арасында» романы менен да көрүнүп, бекемделди. Бул аталган роман китептин кириш сөзүндө айтылгандай ошол өз мезгилиндеги чыгармалардан жанры, көтөргөн проблемасы боюнча негедир айырмаланып турган. Мындагы негизги өзгөчөлүк ошол 1985-жылы КПСС БКнын Апрель Плену-

му элге маалымдагандай «гүлдөп, өнүккөн социализмдин» кайнаган убагында биздин коомдо, жашоо образыбызда кайдагы бир жексур, өзүнүн арам оюн түрдүү ыкмалар менен, адамгерчиликке сыйбаган жорук-жосундар менен ишке ашырган «жаңы кумарчынын» ыплас жан-дүйнөсү романдын ички өзөгүн түзүп турушу болду десек жаңылышпайбыз. Албетте, мындай адамды жийиркенткен көрүнүштөр, алардын негизги алып жүрүүчүлөрү – кадимки эле биздин арабызда жүргөн адамдар экен. Биз негизги бул «типтерди» мурда көрсөк да көңүл бурган эмеспиз, же билсек да билмексен болуп келгенбиз. «Айтмакчы, социалисттик коомдо кризистин коркунучу болот деген түшүнүк үч уктаса түшкө кирчү беле? Жок. Бирок, биздин социалисттик коомдогу өсүш кризистин нака кырына келип калгандыгын «дымуу мезгили» – өжөр турмуш эки жерде эки-төрт дегендей чекеге чертип туруп көрсөттү. Мына ушундай шартта адамдардын ниетинде, кулк-мүнөзүндө, жүрүм-турумунда кандай оң, кандай терс өзгөрүштөр болот деген суроолор адамдардын өздөрүнө билинбей, алардын көңүлүндө катылып жатат экен».¹³ Болбосо Дыйканбектей адам социализм доорунда кайдан жаралды? – деген суроо туулат. Биз жашап жаткан коом, баштан кечирип турган андагы саясат мындай «жаңы кумарчыларды» жер үстүндө жан багып жүрүүсүнө мүмкүнчүлүк бербей тургандай сезилчү. Бирок, анын баары мурунку чыныгы коммунисттер бийликте турган мезгилдеги аң-сезим, түшүнүк менен соңку 70–80-жылдардагы бийлик, аң-сезим, түшүнүк, алган багыт менен кайнаса каны кошулбагандай мүнөздөгү карама-каршылык келип чыкты. Ансыз да дүйнө Жер шары ал жылдарда адам баласы акыл-эс менен чечүүчү зор глобалдуу маселелер менен да баш оорутуп, жарыша өнүгүүнүн экологиялык жана материалдык эбегейсиз ысырапчылык менен жоготуунун, ядролук согуш коркунучу жана жан дүйнө жакырдыгынын оор маселелери ой чордонун ээлеп турганы да чындык болчу. Ошого карабастан биздин адамдар эч нерсе болбогондой, сезбегендей маанай менен өзүбүздү өзүбүз сооротуп, кээде алдап келдик. Соңку мезгилдеги социализмдин деформацияланышы чыныгы социалисттик коомдон, идеялардан, жо-

бо-түшүнүктөрдөн адамдардын көңүлүн калтырып, андан ары кайдыгерликке, өзүм билемдикке, куулук-шумдукка, зөөкүрлүккө ж. б. бүгүнкү күндө орун алып жаткан үрөй учурган көрүнүштөргө аралашуусуна атайын шарт түзүп берген. «Эл арасында» романынын башкы каарманы Дыйканбекке окшогондордун түпкү тамыры да ошол жакта. Аталган роман XX кылымдын 80-жылдарын чагылдыруу менен коомдогу айрым адамдардын катмарын терең саясий-социалдык, моралдык-психологиялык жактан көркөм иликтөөгө алган, өз мезгилинде жазылган актуалдуу чыгарма десек болот. Жазуучу С. Жетимишевдин калемине таандык бир өзгөчөлүк – ал өзүнүн мурда жарык көргөн «Ички кайрыктар» повести менен «Тоо булагы» романдарынан байкалган терс образдарга үстөмдүк берүүт. а. алардын жан дүйнөсүн атайын өңүттөн кенен көрсөтүү, саны боюнча да аларга артыкчылык артуу жагын белгилеп кетүү зарыл. Мунун башкы себеби, чыгармада окурман турмуштун терс көрүнүштөрүн өзүнө бекем сиңирген адамдардын чөйрөсү менен канчалык көп, терең таанышса, андан ошончолук оолактайт жана оң образга таандык сапаттарды, иш-аракеттерди жан дүйнөсүндө өзү жаратууга тийиш деген аксиомалык түшүнүк кайра кайталанып, жаңырат. «Романдагы элдин бир данынын эки болушуна кедергилик кылган, ар кандай маселеде арам амал менен утууну көздөгөн кубулма кумарчылардын жорук-жосундарын эч бир акылы бар окурман туурабайт, өзүнө үлгү тутпайт». Бул аталган роман бизде Кайра куруу эмес, улуттук Кайра жаралуу доору жаңы башталууга бет алып турган мезгилди өз кучагына алган өткөөл – роман сыяктуу элес калтырат. Сегиз жыл сенек доордун кара сандыгында катылып жаткан бул роман биз жашаган турмушта көп адамдардын безине тийип, ошондон улам жазуучу «оозуна устара тиштеп отуруп» иштөөгө мажбур болгондугун да айта кеткенибиз жөн. Жазуучунун жогоруда аталган бир топ чыгармаларында турмуш чындыгы, анын түрдүү кырдаалдары сүрөттөлсө да алардагы илгери үмүт, жеңилбес дух автордун бүтүндөй чыгармачылыгынын маңызын түзгөн өзүнчө бир жандуу организм сыңары ички композициялык ырааттуулукка баш ийип, бир

системалуу көз караш, түшүнүк катары көрүнөт. Чыныгы турмуш элегинен өтүп, реалдуу зарылчылыктан улам жаралган чыгарма гана ошол жазуучунун нукура жүзүн айгинелейт, анын турмуштук позициясын аныктайт.

Жазуучу С. Жетимишев кийин бул айтылган романынын II китебин жазып, I–II китеби «Бийиктик» басмасынан 2006-жылы жарык көрдү. Албетте, романдын I китеби жарык көргөн 1989-жыл менен эгемендүүлүккө ээ болгон 2000-жылдардын айырмасы автор үчүн бир топ эле сезирерлик болгондугун байкоо романдын эки китебин тең окуган окурмандар үчүн көп кыйынчылыкты туудурбайт. «Эл арасында» романынын соңку толукталышы (2006-ж.) авторго көп жаңы образдарды, турмуштук жагдайларды көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Алардын көпчүлүгү биздин күнүмдүк турмушта аралашып жүргөн, биз жакшы билген, кыял-жоругу, кылган иши, тутунган турмуштук принциби ж.б. жактары боюнча өздөрүн өтө эле «идеальный» деп эсептешкен Бардабай, Тюлень-философ, Сыпaa киши, Сары жүрмө ж.б. образдардын жөн гана персонаждык каарман катары көрүнсө да романда өз орду бар, эсте каларлык элес, тубаса турмуш-турпаты менен кызыктуу сүрөттөлгөн. Демек, романдын I–II китебинин жарык көрүшү жазуучу С. Жетимишевдин чыгармачылык узануусунун узак жылдык жемиши десек болот.

Жазуучу С. Жетимишевдин калеминен жалаң гана ырлар, прозалык чыгармалар жаралбастан көркөм очерктер, публицистикалык макалалар да жазылып, анын атуулдук жана калемгерлик жүзү булар аркылуу дагы ачыгыраак көрүнөт. Анын калеминен жаралган «Сыр», «Эстелик», «Негедир элестейт», «Кайран киши» сыяктуу очерк, эскерүүлөрү академиктер А. Токомбаев, М. Ауэзов, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиевдердин жаркын элесине арналган өзүнчө бир көркөм дүйнө. Мындан жазуучу С. Жетимишев жалаң гана көлөмдүү жанрларда өзүн көрсөтүүнү ойлобостон кыска, жөнөкөй чыгармалар аркылуу да бир топ пайдалуу ойлорду, маанилүү маселелерди көтөрсө болорун далилдеди. Ал эми публицист С. Жетимишевдин жүзү, соңку эгемендүүлүккө ээ болгондогу көргөн күнүбүз жөнүндө жазылган публицистикалык ой толгоосу

анын «Бийлик, жокчулук жана токчулук» аттуу макаласынан¹⁴ улам көпчүлүккө белгилүү болот. Мындан да жазуучу С. Жетимишевдин атуул жана чыгармачыл адам катары жүзү айкын көрүнөт.

Көөдөндөгү көлкүгөн аруу тилек, асыл ой-максаттар көпчүлүк учурларда калемгер С. Жетимишевдин «төрт саптарында» өзүнчө үн, өзүнчө өңүткөн көркөм кудуретке ээ болот.

Бүркүт – ой, жалгыз учат, бийик учат,
Көздөрү баарын көрүп күйүп учат.
Канчалык көк Теңирге жакындаса,
Шончолук кара жерди сүйүп учат...

Мындай жөнөкөй саптардан куралган ыр түрмөктөрү автордун ички сезими, Ата Журтка болгон таза сүйүүсү, турмушка болгон таасын көз караш, мамилеси катары туюлат жана автордун аңгеме, повесть, романдарында аягына жете айтылбай калган ой-пикир, таза сезимдер ыр болуп жан дүйнөнү жарып чыгат.

Сөз аягында Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, жазуучу, акын жана публицист С. Жетимишевдин чыгармачылыгы жөнүндө айтылган айрым ой пикирлерди бекемдөө жана авторго чын дилден ден соолукту, чыгармачылык ийгиликти кааларыбызды анын өзүнүн «төрт саптары» менен билдирүүнү туура көрдүк:

Кыл чачым түшүп саналып,
Кыл мурут кетти агарып.
Эргиймин – бирок карыбайм,
Эмгектен кайра жаралып.

Чыдамы кеткен карылык,
Чыктыңбы жерден жарылып.
От болуп күйүп кеткен оң,
Бергенче сага багынып...

АДАБИЯТТАР

1. *Өмүрзаков М.* «Менин атам»//Ленинчил жаш. – 1962. –28-ноябрь.
2. Аталган макаладан.

3. *Жетимишев С.* Менин атам. – Фрунзе, 1961. – 7-бет.
4. Жогоруда көрсөтүлгөн чыгармадан. 15-бет.
5. *Хлыпенко Г.* Мүнөз жана конфликт//Ала-Тоо. – 1966. – № 1. – 147–148-беттер.
6. *Стамов А.* Бүгүнкү күндүн каарманы жөнүндө//Советтик Кыргызстан. – 1965. – 23-январь.
7. *Имаева Н.* Ички канаттар//Ленинчил жаш. – 1969. – 26-январь.
8. *Сыдыкбеков Т.* Чоң адабияттын жаш өнүмдөрү//Ленинчил жаш. – 1965. – 8-январь. – 3-бет.
9. *Сыдыкбеков Т.* Кеңешмеден кийинки ой//Ленинчил жаш. – 1965. – 5-февраль. – 3-бет.
10. Жогорку аталган макаладан.
11. *Жетимишев С.* Өзүм менен өзүм//Ленинчил жаш. – 1969. – 29-май.
12. *Кырбашев К.* Турмуштун көркөм элестери//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 28-октябрь.
13. *Жетимишев С.* Кайрылуу. Китепте: С. Жетимишев. Эл арасында. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1989. 6-бет.
14. *Жетимишев С.* Бийлик, жокчулук жана токчулук//Кыргыз туусу. – 1996. – 24-февраль.
15. *Жетимишев С.* Эл арасында. I–II китеп. – Б.: «Бийиктик», 2006.

АЛЫБАЕВ БИРИМКУЛ (1937)

Кыргыздын белдүү акындарынын бири Биримкул Алыбаев өткөн кылымдын 70–80-жылдарында күрдөөлдүү өнүккөн кыргыз поэзиясына кыйла салым кошуп, окурмандарга ондогон ыр жыйнактары менен таанымал болгон акын. Анын поэзияга келген учуру, жалпы эле кыргыз искусствосу анын ичинде адабияты мурда-кийин болуп көрбөгөндөй дүркүрөп өнүгүп турган мезгилге туура келет. С. Эралиев, Б. Сарногоев, О. Султановдор башында болгон кыргыз поэзиясынын күчтүү бир толкуну «тогузунчу балды» чапчып турган ошол мезгилде акындык атак түгүл, жөн эле «акын» деген статусу алып жүрүүнүн өзү – өтө оор жана ардактуу эле. Таланттардын күргүчтөгөн жоон тобунан суурулуп чыгып, эл арасында кеп-сөзгө илинүү – ар акындын багына туш келе бербеген. Бүтүндөй жан-дүйнөсүн, тажабаган мээнетин чыгармачылыкка арнамайынча, ошол учурдагы поэзиябыздын деңгээлине, талап кылган сапатка жетиш да кыйын эле. Мына ошондой мезгил сынынан моюбай өткөн Б. Алыбаевдин поэтикалык көркөм дүйнөсү кыргыз поэзиясынын бай казынасына белгилүү деңгээлде өз салымын кошуп, өзгөчө элпек, ийкемдүү поэтикалык саптары поэзия күйөрмандарынын сүймөнчүлүгүнө айланды. Акындын «Акчардак» (1968), «Бурганак» (1970), «Гүлбурак» (1974), «Жаштык рапсодиясы» (1978), «Таштагы жазуулар» (1979), «Жазды күтөм» (1987), «Көк жээк» (1989), «Лирика» (2002) аттуу ырлар жыйнактары республикалык басмалардан жарык көрүп, дагы эки көлөмдүү жыйнагы («Катаал күндүн ырлары», «Таберик») мына-ана колго тийген турат.

«Тегин жерден өрт чыкпайт» дегендей, Б. Алыбаев акындык өнөргө «жөн эле» карпа-курпа келе калган эмес. Анын

жөндөм-шыгы тээ алыстан, атасы Алыбай аксакалдан тамыр алып, уулуна өткөн. Мындай генеалогиялык жактан укумдан-тукумга өткөрүлгөн шык-жөндөмдүн мурасталышы көптөгөн чыгармачыл адамдарда кездешет (Тыныбеков, Молдобасановдордун династияларын эстесек болот). Алардын ата-теги сөзсүз эле акын болбосо да, ошого жакын чыгармачыл өнөрдүн ээлери болушкан. Акындын атасы Алыбай аксакал кезегинде чоң уста болуп, өз айылына мектеп, көпүрө салган адам экен. Кол өнөрчүлүктүн түрлөрү, ар нерсени ыгы менен жасай билген устаттык адамдын көркөм ойлоосу менен өтө тыкыз байланышы бар өнөрлөргө жагат. Архитектура-лык көркөм жасалгалоо менен образдуу, элестүү сөз айтуу жөндөмү – «бир айылдын балдарындай» бирине-бири жакын турушат. Алыбай аксакалдын молдочулук жайы да бар экен. Молдо болуш да кез келген эле адамдын колунан келе бербейт. Ал үчүн да тубаса зиректик, эске тутуу жөндөмүнүн күчтүү болушу, ар ишке так, таза, такыба болуу өңдөнгөн кыйла сапаттар талап кылынат. Атасынан оогон Биримкулдагы жөндөм-шыктар мезгилге жараша ылайыкташып, аны көркөм сөз дүйнөсүнө дилгирлентип, акындыкка болгон ышкынын ойгонушуна себеп болгон.

Акындын жалпы поэтикалык дүнүйөсү менен таанышканда, анын Ата Мекен, жаштык, махабат, эмгек, согуш темаларына көп кайрылгандыгы баамга урунат. Булардан сырткары ал Алыкул темасына өзгөчө ынтаа коюп, ага арналган ырлардын циклын жараткан. Кыргыз акындарынын ушул Б. Алыбаев курдууларынын бүтүндөй бир плеядасы Алыкулдун керемет поэзиясына катуу таасирленишип аны менен «оорушкан». Бул «оору» – ал акындарды жакшы жолго салуучу жакшы «оору» эле. Алыкулдун «9-балынын» эпкини Б. Алыбаевдин кайыгына да жетип, аны да калдактаткан... Жогоруда белгилегенибиздей, Б. Алыбаев Алыкулду катуу урматтап, ага арналган бир катар ырларды жараткан. Алсак:

Айыгып кыйын дартынан,
Кубалап толкун артынан.
Ак чардак болуп Алыкул
Жүргөнсүйт көлдө чалкыган.

(«Ак чардак» 34-б.)

Б. Алыбаев Алыкулду Ак чардакка теңеп, Көл үстүндө эркин кайкып учкан канаттуудан Алыкулдун поэтикалык образын көрөт. Ошентип, ал алгачкы жыйнагын «Ак чардак» атап, алгачкы көз ачып көргөн, ооз ачып өпкөн саамалыгын Алыкул менен байланыштырат. Ушул жыйнактагы «Акын» аттуу көлөмдүү ырында, оору менен алпурушуп жүргөн Алыкулдун Ысык-Көлдөгү элеси тартылат. Улуу акын чарчоону билбей, дамамат ыр жазуу түйшүгү менен алек болгон, көгөргөн мүнөзүнө баа берип, жакшы ырларын жаратыш үчүн жанынан аша кечкенге чейин барган акынга таң калат. «Акындын өзү өлсө да ырлары тирүү» дегендей жедеп ашмалтайы чыккан, штамп саптарды колдонбой, ошол эле ойду мындайча берет:

Жыл өтөт самсып бириндей,
Өмүр да кошо билинбей,
Караанын үзүп жок болот
Камчыланбай, минилбей...
Артында калган ырлары
Сабагынан күбүлбөй,
Эстетип турат акынды
Дагы эле күнү бүгүндөй.

Алыкул темасы акындын «Таштагы жазуулар» аттуу жыйнагында дагы улантыла ырдалат. Мында, акын өткөн кылымдын 70-жылдарында кыргыз поэзиясына жаңы көрүнүш катары кирип, көпчүлүк акындар жапырт эксперимент жасаган эркин ыр формасында поэма жазган. Поэма «Автопортрет» деп аталып, негедир автор өзүнүн автопортретин эмес, Алыкулдун элесин, анын чыгармачылык оор тагдырын элестүү тарткан. Автор бул поэманы «Көл жана акын», «Толгонуу», «Чабыт», «Дүбүрт», «Жаңырык», «Бийиктик», «Ташкын», «Акыркы түн» деген темачаларга бөлүштүрүп, ар биринин астына Алыкулдун ырларынан пролог келтирип, анан андагы ойду тарамдата өз жүрөгүнөн өткөрүп, өзүнчө бир поэтикалык толгонууларга, ой-санаага батат. Б. Алыбаевдин Алыкулдун талантына куштарланып, аны абдан катуу ызааттаганы мына ушул поэмасында ачык көрүнөт. Күчтүү эмоция, психологиялык толгонуу менен коштолуп көтөрүңкү тондо жазылган поэма Алыкулдун ырларындагы жогорку са-

патка жете түшкөн. Акындын ырларына Алыкулдун ыр жолдору эрип кошулган. Алсак:

Жашыл ала көйнөк кийип окшошкон,
Жаштар жүрөт аянтчада топтошкон (44-б.).

.....
Чоктой кызыл жагоо тагып желбирек,
Арык экен,
Азгын экен бала деп,

Адам кылган алгач ушул эмеспи.
(44-б. «Гурья Савелевнага»)

Айда, Алыкул,
Арабаңды айдагын
Ак боз атка камчыңды бас, чамдагын.

.....
Отуз жаштын тоолоруна желек ил
(45-б. «Отуз жаш»).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, Б. Алыбаев Алыкулдун ыр саптарын чыгармасына устаттык менен пайдаланып, өз оюн тереңдетип берүүнүн эффективдүү жолун тапкан. Натыйжада, Алыкулдун образы ар тараптан жеткилең ачылып, анын жаркын поэзиясы жөнүндө түшүнүктү кеңейтет. Улуу акындын талантын даңазалап жатып Б. Алыбаев да алыкулдук бийликтикке чыга түшкөн учурларын көрүүгө болот.

«Автопортрет» поэмасы айтаарга сөзүн таппай балпактаган акындын агынан жарылып, Алыкулга карата болгон чоң урмат-ызаатын көрсөткөн оригиналдуу чыгарма, көп жылдар бою чоң акындын чыгармаларын бериле окуп, андан алган жакшы сабактын жемиши.

Акын кыргыздын чыгаан уулдары менен сыймыктанып, аларды даңазалап ырдоодон тажабайт. Басмадан чыгуу күнү жакындап калган «Таазим» аттуу ырлар жыйнагы менен таанышканыбызда, ал алгач Атажурт, Ысык-Көлгө таазим кыла келип, анан Манас, Чыңгыз баш болгон эпикалык жана реалдуу кыргыздын улуу инсандарына ыр арнап, аларга таазим кылат. Мурда-кийин жарык көргөн чыгармалар жыйнактарында, мезгилдик басма сөздөрдө

Алыкул менен Чолпонбай баатыр туурасында өтө көп жазып, алардын кыргыз эли үчүн жасаган асыл иштери өзгөчө бир симпатия менен ырдалат. Ушул эки инсан акындын жашоосундагы туу туткан, идеал имерген адамдары өңдөнүп турат. Алар менен дамамат мактангысы келип, эрдиктерине суктанат:

Буга чейин эч ким минтип чыкпаган,
Буга чейин эч бир жерде укпагам,
Чокту өзүнүн денесине кактаган
Чолпонбайдын эрдигине суктанам.

Ар бир сөзүн азем менен кадаган
Ооруп жатып ой учугун улаган,
Ырларына опол тоодой күч берген
Алыкулдун эрдигине суктанам.

(«Кыргызстан маданияты» 1980. 28-ноябрь).

Улуу инсандарга ызаат кылып алардын эл үчүн жасаган иштерине суктануунун өзү – адамдык парасаттын жогорулугун айгинелеп, аны баалаган адамда да ошондой алгы иштерди жасоого болгон умтулуунун күчтүү потенциалы бугуп жаткандыгынан кабар берет.

Б. Алыбаевдин Көл темасында жазган ырлары өзүнчө бир ырлардын циклын түзүп турат. Дүйнөлүк акындардын дээрлик бардыгы кайрылган эне, мекен, махабат сыяктуу түбөлүктүү темалардан сырткары кыргыз акындарына гана тиешелүү болгон орток бир тема бар, ал – Ысык-Көл. Анын керемет сулуулугуна суктанып, ага арнап ыр жазбаган кыргыз акынын табуу кыйын. Кээси бир-эки ыр арнаса, айрым бир Алыкул сыяктуу акындарыбыз өмүр бою аны даңазалап жүрүп өтүшкөн. Б. Алыбаев да Ысык-Көлдү ыйык тутуп, андан чыгармачылык шык алып, ага арнап ыр жазуудан тажабайт. Акын көпчүлүк учурда Ысык-Көл менен Алыкулдун бирдигинен, эки ыйыктын ширөөсүнөн бүткөн поэтикалык ойлорун ыр жолуна түшүрөт. Алсак, «Ысык-Көл менен Алыкул» аттуу ырында:

Сулуулук Көлдө башкача,
Суусун көр тунук, таптаза,
Суйкайган көлдүн ак таңын
Жарашат кандай мактаса.

Сулуулар Көлдө көп экен,
Сулуу Көл десе эп экен.
Ар дайым Көлгө суктанган
Алыкул акын шер экен.

Жүгүнбөйт ага ким гана,
Жүрбөштүр акын тим гана,
Менимче жалгыз Алыкул
Медери Көлдүн бир гана.

Б. Алыбаев жыл сайын Ысык-Көлгө бир чети эс алуу үчүн барса, бир чети түйшөлгөн мээнет менен ыр жазып чарчоо үчүн барган сыяктанып да кетет. Албетте, ал чарчоо убактылуу, жакшынакай ыр саптары жазылган барактардын астына басылып калат. «Ал акыры ойдогуну жазат да, башты булкуп чыга түшөт азатка, ал түйшүктөр, эч окшобой турмуштагы азапка» – деп акын Нурпаис Жаркынбаев жазгандай Б. Алыбаев да Ысык-Көлдүн суусуна да, поэзиясына да чумкуп, сергиген. Ал Көлгө барганда:

Саламатпы Көл-Эне,
Салам берем деп эле,
Келип калдым жөн эле.

Урмат кылып, Көл-Эне,
Учурашам деп эле,
Балдарымды жетелеп
Басып келдим жөн эле. –
(«Жазды күтөм» 58-б.)

деп, «жөн эле» басып барса, касиеттүү Көлдөн мыкты ырларды жаратып, анын нан, тузун актап, ал жактан «олжолуу» кайтып турган. Анысын акын жашырбай:

Көп сактап жүргөн ичиме,
Көргөнүм жаздым кичине,
Көңүлгө жакса дастаным –
Көгөргөн көлдүн күчү де!

деп, жакшы чыккан ырларын Ысык-Көлдүн таасири менен байланыштырат. Акын кыйла жылдар бою поэзия дүйнөсүнө сүңгүп, он чакты ыр жыйнактарын жарыкка чыгарганын жогоруда айткан элек. Жакын арада жарык көрө турган «Таазим» аттуу ырлар жыйнагынын негизин

ошол чыгармалары түзөт. Албетте, алымча-кошумчаланган жана жаңы жазылган ырлары да бир кыйла. Мында, элибиздин улуу инсандарына, мекенибиздин ыйык жерлерине таазим кыла ийилген акындын ырларынан ыйман чачырап, окурмандардын сезимин козгоп, патриоттук духун көтөрөт. Ошондой эле эл керегине жараган инсандарды урматтоого чакырып, Ала-Тоо, Манас, Ысык-Көлүбүздүн керемети даңазаланат.

Акындын махабат лирикалары да өзгөчө сөз кылууга арзыйт. 2002-жылы акындын «Лирика» аттуу жыйнагы К. Матиевдин «Махабат ааламында...» аттуу баш сөзү менен коштолуп жарык көргөн. Мында, негизинен арзуу ырлары топтоштурулуп, акындын махабат темасындагы сезим ыргактары чагылдырылат. Ошол ыйык сезимдер көпчүлүк окурмандардын махабат тагдыры менен үндөштүк түзүп, зор ынтаа менен окулган да, бир катар чыгармаларына атайылап обондор чыгарылган. Буга акындын элпек, куюлушкан рифмада жана ассонанстык, аллитерациялык уйкаштарды эптүү пайдаланышы да себеп болгон.

Б. Алыбаев өзгөчө сезимтал, назик жана баамчыл акын. Адабиятчы – философ К. Матиевдин сөзү менен айтканда: «...Биримкул Алыбаевдин лирикалык каармандары уйгутуюму, аң сезими жактан канчалык ар кыл мүнөздөгү, ар кыл дүйнөлүү типтерден болсо, анын ырларынын мукам аваздары, жел аргыдай жеңил ыргактары, чырайлуу боёктору да ошончолук ар башка».

Сени ойлоп, сен жөнүндө жазган ырым,

Кирип тоонун кызыл кечтерине.

Жылт этип кирип кетти

Сага ыр жазган дептериме.

Мына ушул сыяктуу ойт берген поэтикалык ойлор аталган жыйнакта жыш учурап, акындын купуя сырларын, ички дүйнөсүн сыртка тээп чыгат. Акындын махабат лирикалары өтө жөнөкөйлүгү, табигыйлуулугу, үлбүрөгөн назиктиги, жашык-мелонхолиялуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Акын кайрылган тематикалардын бардыгынан үзүрлүү түшүм жыйнаган. Булардан сырткары ал сатира, юмор жанрын да терең өздөштүрүп, бир катар чыгармаларды жаратты. Ал ырларында элди ыймандуулукка, акый-

катуулукка үндөп, коомдогу терс көрүнүштөргө каршы «согуш» ачат, аларды келекелеп шылдыңдайт.

Жыйынтыктай айтканда кыргыз поэзиясында сезилерлик салым кошкон Б. Алыбаевдин көркөм дүйнөсүнөн көкөйгө тийген кургак идеячылык, акылдуусунган дидактикалуулык, ыр куруунун техникасын үйрөнүп алып өзүнчө иллюзия түзүү, карандай штампка түшүп кетүү сыяктуу оркойгон кемчилдиктерди табууга болбойт. Ал кадыр – эсе кыргыз поэзиясынын жүгүн көтөргөн белдүү акындарыбыздын катарында туруп, мезгил шарына ылайык элдин руханий маданиятын көтөрүүдө албан эмгектерди жаратып келди.

БОРБИЕВ ЭРКИН (1937–2014)

Кыргыз элинин адабиятына жана киноискусствосуна кыйла эмгек сиңирген жазуучу жана кинодраматург Эркин Борбиев – пегастын эки тизгин бир чылбырын бирдей кармаган, же эки тоонун чөбүн эркин оттогон талант кайберенинин татыктуу ээси. Ал – жалпы адамзатка мүнөздүү болгон тагдырларды жүрөгүнөн өткөрүп, талант элегине элеп, өткөндү жазса да, азыркы учурду жазса да эч бир кылчактабай, чындыктан боёк таап, көркөм дүйнө тарта билген сүрөткер.

Ал – искусствонун эң татаал жана эң ардактуу тармагы болгон кино өнөрүнүн мыкты билерманы, таланттуу киносценарист.

1960-жылдардан тартып газета-журналдарга алгачкы аңгемелери жарыялана баштайт. 1967-жылы «Кыргызстан» басмасынан «Мен жазды сагындым», 1978-жылы «Кайрадан саат тогузда» аттуу жыйнактары жарык көрөт.

Жазуучулук шыгы менен коомдук ишмердикти эришаркак баштап, жогорку окуу жайын бүтүп-бүтпөй жалындуу жаштыктын деми менен комсомолдук ишке аралашат. Мында иштеген көп жылдык тажрыйбасы, жаштар арасында күжүрмөн эмгеги, жазуучунун демине – дем берип, чыгармачылыгына күлазык болуп калды. Алгачкы адабий чыгармалары да ошол мезгилге туш келип, аларда жаштык жигер, комсомолдук дымак, табигый сезимталдык, көп нерсеге жетүүгө болгон ынтызарлык байкалып турат. Журналисттик жөндөмү жаш чагынан алоо күйүп, кийин ал адабий өнөргө – жазуучулукка айланып көрүнүктүү прозаик болуп чыга келишин шарттады. Алгачкы жарык көргөн «Мен жазды сагындым», «Кайрадан саат тогузда»,

«Мала күндүн батышы», «Жылмайган таш», «Үмүт калсын», «Бейшемби күнү жаандан соң», «Телефон эмнеге унчукпайт» жана башка аңгеме, повесттери чыгып, окурман журтчулугу тарабынан жылуу кабыл алынып, кепке илинди. Ар бир жазуучу өзү ылайык тапкан, аны ойго салып толгонткон темасы болот. Жазуучунун башка жазуучулардан айырмаланган артыкчылык сапаты – ошол мезгилдин чалкеш маселелерин козгоп, адамдын адеп-ыйман касиеттерине сүңгүп изилдегенинде. Э. Борбиевдин ушул касиетин туура баамдаган Чыңгыз Айтматов: «Эркин Борбиевдин чыгармачылыгын атайын баса белгилей кете турган, белгилеп эле эмес, аны ар тараптан кызуу колдой турган дагы бир негизги артыкчылыгы бул анын көркөм ой жүгүртүүсүнүн учурдун таламына шайкеш өзгөчөлүгүндө, улуттук адабияттын салттарынан жазбай, кайра ага өзүнчө бир жаңылык кошуу аркылуу, Борбиев орус жана Европа адабиятынын чеберчилигинен агып чыккан азыркы адабий жетишкендиктердин мыкты үлгүлөрүн өздөштүрүп жана ошол эле учурда нукура улуттук жазуучулук жүзүн сактап калуу менен өз чыйырын салууда»¹ – деген.

Ооба, жазуучунун орус тилин да, кыргыз тилин да бирдей билиши анын чыгармачылыгынын көп кырдуу болуусуна бирден-бир себеп болду. Орус жана Европа адабияттарынын үлгүлөрүн чыгармачылык менен пайдаланып, кыргыз адабиятында ошол мезгилде жаңыдан телчигип келе жаткан айрым жаңы жанрлардын өркүндөшүнө өз салымын кошо алды. Анын бир катар очерк, мыскыл-тамаша, новелла, публицистика, аңгеме-повесттери буга ачык мисал боло алат.

Борбиев Эркиндин атасы айылында «биринчи мугалим» болуптур. Ал кыргыздардын оозеки тарыхын, санжырасын, каада-салтын жакшы билчү экен. Зээндүү Эркин атасынын билимине жаштайынан сугарылып, аларды чып-чыргасын коротпой көкүрөгүнө сактап калган. Чоң энеси Карачач көптөгөн жомок, уламыштарды айтып берип, жаш Эркиндин көркөм ойлоосуна үрөн таштаган. Мына ушундай ата-энеден агылып чыккан алгачкы сабактар автордун ар тараптуу ойлонуусуна, ар бир жанрды өз

алдынча туура, так, кызыктуу кылып логикалык ыргакта жаза алуусуна шарт түзгөн.

Анын жазуучулук кадамы 1957-жылы «Комсомолец Киргизии» газетасына студенттик турмуштан алынып жазылган кичинекей макаласынан башталды.

1983-жылы автордун «Мала күндүн батышы» аттуу жыйнагы чыкты. Чыгармада сүйүү темасы өтө орчундуу каралып, ыгы менен баяндалган окуялар улам бир тепкичтен экинчисине өтүп, турмуш чындыгы жазуучунун көркөм дүнүйөсүнөн өткөрүлөт. Ар бир окуяда өзүнчө проблема козголуп, ыймандуулук, өмүр, сүйүүнүн аруулугу сыяктуу, эзелтеден келе жаткан түбөлүктүү темаларга бүгүнкү күндүн көз карашы менен карайт. Алар замандаштарыбыздын иш аракеттери, максат-мүдөөлөрү аркылуу жайынча гана баяндалат. Повестте учкуч жигит Адам менен студент кыз Наристе тууралуу баян жүрөт. Адамдын башына түшкөн оор иштеринен башталган окуя каармандын өткөн күндөрүн көз алдына тарткан элес картиналары аркылуу чыгарманын сюжеттик линиясы өнүктүрүлүп жүрүп отурат. Адам менен Наристенин ортосундагы ынактык алардын бири-бирине болгон мамилелеринен, иштеген иштеринен, айткан сөздөрүнөн билинет. Ал экөөнүн тең ичтеринде кир жок, ойлору ачык тунук суудай таза адамдар. Бири-бирине болгон мамилени, жүрөктөгү таза сүйүүнү чындап далилдөө – башка мүшкүл иш түшкөндө билинет. Ушул ой чыгармада каармандардын жасаган иш-аракеттеринен ачык көрүнөт. Экөө алгач таанышып, анан ак сүйүүнүн кумарында, таттуу кыялдардын кучагында жүрүшкөн кездери менен таанышкан окурманды, автор оор сыноого туш болгон каармандардын окуясына күбө кылат. Учкуч жигиттин башында пишик бар экендиги догдурлар тарабынан табылып, самолётко учууга туюу салынышы, ал турсун келечек өмүрүнүн өзү коркунучта калышы окурмандардын жан дүйнөсүн дүрбөлөңгө салат. Автордун баяндоосу боюнча учкуч Адам кесиби боюнча ак кызмат өтөгөн, накта адамдык ыйманы менен жашаган, коомдун керектүү жүгүн майышпай көтөрө алган мыкты жигит. Наристе – мындай жигиттин сын-сыпатын, адамдык бийик даражасын алыс-жакындан көрө билип, аздек-

теп сүйүп, аны менен өмүр өткөрүүгө татыктуу жаралган жан. Чыгарманын алгылыктуу сапатка жетишинин башкы сыры катары биз повесттеги образдардын жеткилең иштелгендигин, каармандардын ортосундагы мамилелердин жөнөкөйлүүлүгүн, табигыйлыгын, психологиялык жагдайлардын көбүнесе ишенимдүү жана жүрөккө жетерлик чыккандыгын айтар элек.

Ушул эле жыйнакта «Дүмүр баяны» повести, «№ 531-каттам» ж. б. аңгемелери орун алган. Бул чыгармаларында да, жогоруда айтылган жаштардын ортосундагы орчундуу проблемалар козголуп, сюжеттерди абдан кызыктуу, логикалык жактан бирин-экинчисине уланта мотивкалап, окурмандардын оюна жеткизе алган. «Дүмүр баяны» повестинде көзгө комсоо дүмүрдүн алгач көчөт болуп өсүп, анан бүрдөп баралына жетип, акыры, күнү бүтүп куураган жыгачтын таржымалы тууралуу баяндалат. Чыгармачыл адам, сүрөтчү Асектин басмырт, токтоо мүнөзү, көзгө комсоо жүрүм туруму, олдоксон мамилеси, кыялкеч түнт мүнөзү – ага жасаган мамиленин аяр, кылдат болушун талап кылат. Ал сүрөтчү болгусу келген жана боло алды. Анан ал сүрөтчүлүктүн даңкына кызыктыбы? Албетте жок, аны кызыктырган нерсе – дүйнөнүн көркөмдүгү, сулуулугу. Ал адам образын искусствонун ошол түрү менен берүүгө куштар. Дегеле, автор чыгармаларындагы башкы каармандар Асек-Гүлмира («Дүмүр баяны»), Адам-Наристе («Мала күндүн батышы»), Анара-Берен («№ 531-каттам»), Мален-Мунара («Жылмайган таш») жана башкаларында каармандардын көздөгөн максаттарынын бири – тунук махабатты сактап калуу, сүйүүнүн күчүнө ишенүү. Сүйүү проблемасын козгоо менен кошо эле, жазуучу ар кандай турмуш чындыктарын чагылдыруу максатында сюжеттик линияларды түзүп, тарбиялык мааниси бар чыгармаларды жарата алган. Махабат туурасында жазылган чыгармаларындагы эң кызыктуу окуяларды ушул аңгемелеринен кездештире алабыз.

Ал эми жазуучунун балалык чагы согуштун учурунда өткөндүктөн, балалыктын жан дүйнөсүн ошол учурдун таасири менен калыптандырылгандыгын чыгармаларынан байкайбыз. Жазуучу адеп калем кармаганда эле өзү даана

билген материалга кайрылып, («Жоокердин уулу» сценарийин жазган) өспүрүм учурундагы оор турмушту сүрөттөө менен чыгармачылык жолун баштаган.

Автордун сан жагынан эмес сапат жагынан жогору жазылган чыгармалары жыл өткөн сайын баркы көтөрүлүп анын көркөм дүнүйөсүнө кызыгуучулардын жоон тобун арбытып келүүдө. Э. Борбиевдин «Мен жазды сагындым», «Мала күндүн батышы», «Бейшемби күнү жаандан соң», «Бүгүн жана күн сайын», Бир кемпир чал болуптур», «Дүмүр баяны», «Агарат жалгыз жел кайык», «Үмүт калсын», «10-А он жылдан соң», «Жылмайган таш» чыгармалары окурмандар арасына кеңири таралып, өзүнчө эстетикалык рахат бере ала турган, кайдыгер окулбаган татынакай чакан көркөм сөз архитектурасы. Биздин оюбузча сценарист Э. Борбиев менен прозачы Борбиев бирин-бири танбайт, өнөрдүн эки түрүнө ал тең бөлүнгөн. Көркөм ойлоо, сөз менен иштөө жалпылыгы – эки Борбиевди кайра бириктирет.

Борбиевдин такаат алган аскар тоосу – бир жагынан нукура элдик чыгармачылыктын көрөңгөсү болсо, экинчи жагынан дүйнөлүк адабий өнүгүштүн мыкты үлгүлөрүн өздөштүргөн интеллектуалдык деңгээл, дагы бир жагынан анын көркөм ой жүгүртүүсүндөгү кыргыз тилинин бүрү күбүлбөгөн, желаргыдай лепилдеген табигыйлыгы болсо, экинчи жагынан орошон орус тилин толук өздөштүрүп, анда да ээн-эркин кулач жайып кадимкидей рухий баалуулуктарды жарата алышы.

Анын аңгеме, повесттери лирикалууулугу, турмушту терең аңдап билүүсү менен өзгөчөлөнөт.

Азыркы мезгилде руханий-эстетикалык маданиятыбызды кеңейтүү үчүн ар адам өзүбүзгө, балдарга көп деле көңүл бура албай жатабыз – дегенге толугу менен кошулса болот. Азыркы учурдан айырмаланып сексенинчи жылдары маданий деңгээл өзгөчөлөнүп турчу. Шаардын көркү ачылып, көчөлөр таза шыпырылып, күндүзгү кооздук көз жоосун алса, кечкисин салкын желге сейилдеп калк маданияттуу эс алып кино-театрларга үзбөй барып турушчу. Кинотеатрларга келген адамдар жөн гана эс алып, сергип, көңүл черин жазып гана кайра кетчү эмес, мурда адамдар көрбөгөндөрүн көрүп, укпагандарын угуп, түшүнүктөрүн

кеңейтчү. Кинотеатр – илимий ачылыштардан, техникалык жаңылыктардан үзгүлтүксүз маалыматтарды берип туруучу булакка айланган. Э. Борбиев ошондой учурда өзүнүн зор эмгегин кыргыз киноискусствосуна жумшаган. Кино – эл тарыхынын эң сонун санжырачысы, жарчысы болуп келген. Ал эми кино – режиссёр, сценарист, артист, продюсерлердин колунан жаралаары баарыга маалым. Кинону жаратуу оңой-олтоң иш эмес экендигин бардыгыбыз эле билбейбиз. Мына ушундай ары оор, ары ардактуу кесипти тандап алган Эркин Борбиев бир жагынан кинодраматург, киносценарист болсо, бир жагынан жазуучу, публицист катары кыргыз искусствосу үчүн чындыгында көп эмгектерди жараткан. Советтик киноматографиянын ичинде кыргыз киносу өзүнүн өмүрү традициясы боюнча жаш болгондугуна карабастан, эл оозуна илинип, дүйнөгө таанымал болду. Мындай киноматорграфияны өнүктүрүп өстүрүп, ал ишке үзүрлүү салымын кошкондордун бири – Эркин Борбиев. Анын чыгармалары өзүнүн касиети, козгон проблемасы, терендиги жана поэтикалуулугу кыргыз адабиятынын жана драматургиясынын рухий кенчине айланды. Борбиевдин белсемдүү кинодраматург экени «Таштагы жылмаюу», «Он үчүнчү небере», «Жоокердин уулу», «Кубанычтуу дагы бир күн», «Катаал жылдар» «Советтик Кыргызстандын кинонамасы» аттуу толук метраждуу көркөм, даректүү кинофильмдерге жана көптөгөн маалымат фильмдерге жазган сценарийлеринен даана көрүнөт. Айрыкча, кыргыз кино-мультипликациясындагы «Сандардын чатагы» деген биринчи мультфильмдин сценарийин жазып бергендиги – кино күйөрман балдардын сүймөнчүлүгүнө ээ болду. Өз мезгилинде эмгек көздөгөн максатына жетип, балдарды кубантууга карата жасаган аракетин текке кеткен эмес. Экран тасмасында тунгуч мультфильм ийгиликтүү тартылып, ынтымак, достук, биримдик жана адептүүлүккө тарбиялоочу максатты көздөгөн орчундуу маселелер көтөрүлгөн. «Таргыл мышыктын таржымалы» деген жомок аңгемеси кыргыз мультипликациясынын алгачкы туундусуна негиз болуп бергендигин эскере кетсек болот. Биринчилерден болуп кичинекей балдардын кыялына канат бүтүрүп, жаратылыштын ар кандай кубулуш-

тарына кызыктырып, сезимин ойготкон, тарбиянын чыныгы дарегине багыт берген мультфильмдер экрандаштырыла баштаган. Эркин Борбиев мындай иште чыгармачылык күчүн сынап, өз салымын ийгиликтүү кошо алды.

Автордун ар бир жаңы чыгармасы – улуттук киномамографиябыздын андан аркы өнүгүшүнүн кезектеги баскычы катары кызмат өтөгөн. Эркин Борбиевдин ар бир чыгармасынан улам көтөрүлүү, изденүүдөн төрөлгөн табылгалар, трактооканын оригиналдуулугу, көтөргөн проблемалардын жигердүүлүгү байкалат.

Чыгармачылыкка бел байлаган адамдын баарыдан мурун табигый шыгы болуп, көкүрөгүндө кири жок, адамдыкты баарынан бийик койгон таза руху болуусу керек. Чыгармачылык – эч качан олку-солкулукту сүйбөгөн, күйүп-бышып эмгектенген адамдардын майданы. Кинонун тили менен биз элди гумандуулукка, тазалыкка, адамгерчиликке, чынчылдыкка үндөйбүз. Мындай ишке табигый шыгы, даярдыгы бар авторубуз Эркин Борбиев «Жоокердин уулу» фильминен сценарий жазган. Өз учурунда (1973-1974) бул фильмдин жаралуусу туурасында бир катар пикирлер айтылган. Ошолордун бири З. Тургумбеков мындай дейт: «Мне бывшему фронтовику, особенно дорого это чувство гражданского, человеческого долга перед памятью погибших советских солдат, которое пронизывает весь фильм»² Мында сценарист Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» аттуу чыгармасынан сюжет алып, автордун оюн толугу менен сактап, көркөм фильмдин өз нугуна жеткире алган. Согуш мезгилиндеги ар бир жоокердин согуш майданында өткөргөн, салгылашкан учурларын журт алдына көрсөтүп, фронттогу жана тылдагы элдик психологияны терең баамдап көрсөтө алган. Ошону менен бирге, улуу адамдардан өзгөчөлөнгөн жаш балдардын психологиясын, айрыкча, чыгарманын өзөгү болуп турган жаш баланын ички дүйнөсүн сценарист көрөрмандарга толугу менен жеткире алган. Автор өз жан дүйнөсүндө тамыр алып көкүрөгүндө жүргөн ойлорду, жаңы идеяларды ушу чыгармадан тапкан жана искусствонун башка жанрында кайрадан иштеп чыга алган. Негизги каарман Авалбектин образы, анын согушка кеткен атасына болгон сагынычы,

ой-толгоосу, санаркоолору сценаристтин ой-санаалары менен тең салмак түзгөн. Ушу жагдайдын тубаса сүрөткерлик шык менен жуурулушу оригиналдуу көркөм чыгарманын жаралышына шарт түзгөн. Жетимишинчи жылдары бул көлөмү чакан чыгарма болсо да, психологизм күчтүү берилген, мазмуну терең чыгарманы кинолентага тартуу оңой-олтоң иш болгон эмес. Себеби, көркөм чыгармадагы жазылган ойлорду кино аркылуу экрандаштырып берүү, кинотасмага ойду бузбай сценарий жазуу чоң жоопкерчиликти талап кылган.

Андан соң 1975-жылы Э. Борбиевдин сценарийи боюнча (режиссеру Дж. Рахматулин) «Каардуу жылдардын хроникасы» деген толук метраждуу документалдык фильми тартылат. Бул фильм Ата-Мекендик согуштун катаал жылдарындагы кайгылуу окуялар көрсөтүлөт. Мында, архивдик материалдардын жардамы менен согушту өз көзү менен көрүп келген жоокерлердин эрдиктерин күбөлөндүргөн тасмалар кошумча материал катары пайдаланылган. Адамдардын кыйналып, кандай кымбат баа менен жеңишке жеткендиктери тууралуу бул тасмага карата жазган Л. Белокодун макаласында толук айтылат³.

Мына ушундай согуш темасына арналган документалдуу фильмдердин бири – «Сыноо» кинотасмасы. Кинотасмада элибиздин жоокерлери Улуу Ата мекендик согушта көрсөткөн эрдиктери дагы бир жолу даңазаланат. Катаал мезгилдин реалдуу бейнесин ачып берүүдө эл каармандыгы, тылдагы кажыбас кайрат, эркиндик үчүн күрөш, келечек үчүн ишеним идеясы комплекстүү чагылдырылган. Мына ушундай сценарийлеринин негизинде тартылган кинокартиналар жалпы журтчулук тарабынан жылуу кабыл алынып, анын таланттуу киносценарист экендигинен күмөн санатпайт.

Кыскасы, көркөм сөз өнөрүнөн көрөңгөлөнгөн Э. Борбиевдин табийгат берген таланты – кажыбас эмгек, чымырканган чыгармачыл аракет, акыл иштеткен мээнети менен кошулуп, прозада да, кино искусствосунда да жемиштүү натыйжаларды берди. Айтматов башында турган киноиндустриябыздын бир кездеги жаркын учуруна туш келген Борбиевдин чыгармачылык доору – бактылуу доор.

Ал кыргыз киноискусствосунун алдыңкы сабында жүрүп, «Кыргыз керемети» аталган кино өнөрүбүздүн өркүндөшүнө чоң салым кошкон. Э. Борбиевдин чакан аңгеме, повесттери – Батыш менен Чыгыштын көркөм дүйнөсүнүн ширөөсүнөн бүткөн чыгармалар.

АДАБИЯТТАР

1. Цитата Н. Жаркынбаевдин «Жазды дайым сагынам» аттуу макаласынан алынды // Советтик Кыргызстан. – 1987. – 4-сентябрь.

2. *Тургумбеков З. Солдатёнок* // Советская Киргизия. – 29-январь. – 1974.

3. *Белоконь Л. Подвиг* // Вечерний Фрунзе. – 29-ноябрь. – 1975.

МОМУНОВА ГҮЛСАЙРА (1937)

Ушул тапта окурман журтчулугуна «Жан дүйнө», «Кут дүйнө» аттуу ырлар жыйнагы менен таанымал болгон акындарыбыздын бири – Гүлсайра Момунова.

Канаттуу поэзия дүйнөсүндө кеңири кучак жайып, чыгармачылык мол тажрыйбасы менен ар бир окурманынын сезимине бүлүк түшүрө алган акын бүгүнкү күндө кыргыз поэзиясында өзгөчө орду бар.

Г.Момунованын чыгармачылыгынын башаты тээ 60-жылдарга таандык. Маяковский атындагы кыз келиндер педагогикалык институтунда окуп жүргөн кезинде жаш акын кыз катары таанымал болуп, студенттер арасында келечегинен көптү үмүттөндүрүп чыгармачылыкка эрте аралаша баштагандыгын ошол жылдарда чыккан «Жалын», «Дүбүрт», аттуу альманахтарда акындын жалындуу жаштык дем менен жазылган алгачкы ырларынан байкоого болот.

Жарым кылымга тете чыгармачылык өмүрүнө дит багып кылчая карай келсек, анда Гүлсайра Момунованын чыгармачылык өнөрканасындагы ыр сепили – нукура аял жүрөгүнөн өнүп чыккан, аялдык аруулук, аялдык тазалык, аялдык чыныгы сүйүү менен энелик мээримдүүлүккө ширелишкен сезим ырларынын «гүлбакчасын» аралайбыз.

Г. Момунова «ыр жазып жатканда биринчи ирет окурман көз алдымда турат. Ушул ырымдан эл өзүнө керектүү бир нерсе ала алса экен, окуп жатканда мүдүрүлбөй, шыр, жыргап, рахат алып, эргип окуса деген тилек менен ырларымдын уйкаштыгы ойлоруна куп келишип куюлушуп туруусу үчүн түйшүктөнөм» – деген акындын сөзүнөн ал ар бир ырына өзүнчө мамиле кылып баладай бапестеп, то-

ролтуп туруп анан окурманга тартуулаган чыгарма жазуу алдындагы жоопкерчилигин көрө алабыз. Жаратылыштын дал өзүндөй кээде аптаптуу ысык, кээде ызгаардуу суук, кээде толкун, кай бирде тоо гүлүндөй өтө назик кээде Таластын Күрпүлдөк суусундай жазылган ырлар Г. Моунованын акындык жүзүн ачып турат.

Анын чыгармачылыгында поэтесса катары негизги темасы Ата Мекен, эл жер, жарык дүйнө, адамкерчилик, абийир, ыйман, аялдык сүйүү, энелик сүйүү, ташкындаган махабат, жашоого кумарлануу адамзатты жан дүйнө тазалыгына, сезимдердин аруулугуна чакыруу. Ал өзүнүн калеминен жаралган ар бир ырына кайдыгер карабайт. Анын башкалардан өзгөчөлүгү ар бир ырын бардык жагынан жеткире бышырып, жакшы ой, жарашыктуу сөз, жалындуу илеп, жагымдуу эмоция менен ырды окурманга жеткиликтүү тартуулай алгандыгында.

Акындын төгүлүп ташып чын дилинен жазган ырларын окурман да төгүлүп ташып кыйналбай, мүдүрүлбөй эргүү менен кабыл алат. Демек, ал акындык жан дүйнөдөн сызылып чыккан асыл максаттуу ырлар.

Ар бир жакшы ыр жазганым майрам мага,
Кайра-кайра окуймун оттой жанып.
Мен андан жашап келем каниет алып,
Күндөр да күлө карайт токтой калып.

Чыгармачылык менен алпурушуп, ыр жазуунун далай ашуу кырларын ашып поэзия жаратуунун ысыгына күйүп суугуна тоңууга бел байлаган калемгер өзүнүн алгачкы ырына кандайдыр бир табышмактуу «сыр» каткандай. Өзү аркалаган кесиптин оор жүгүн көтөрүүгө болгон аракетинин акыбети кайтар бекен деген өңдүү Г. Момунова өзүнүн алгачкы ырлар жыйнагын «Тилек» (1965) деп атаган. Келечегин өрүш алган поэзиянын кең дүйнөсүнө кадам таштаган жогорудагы ыр жыйнагына үзөнгүлөш эле анын «Кыял чабыты», «Саябан», «Менин күнүм», «Жылаажын», «Өмүр бешиги», «Тереңдеги берметтер», «Ак марал», «Табаар белем» өңдүү ырлар жана поэма жыйнактары ыр ышкыбоздоруна тартууланды. Чыныгы поэзиянын жөнөкөйлүгү менен көркөмдүгүнүн ширөөсүнөн бүткөн акындын чыгармачылык ыр чачыласы көп кырдуу.

Эл жер, Ата мекен, табигаттын не бир ажайып айтып бүткүс сулуулугу турмуштун түмөн түйшүктүү ой кырларын көркөм интерпретациялоо ар бир чыгармачыл адамдын калемине таандык.

Г. Момунова деле башка акындар сыяктуу эле өз элин, өз мекенин, жаратылыштын кооздугун, адеп ахлак, адам турмушунда кезиккен адалдык менен арамдыктын көркөм образын ачып берүүгө кайрылган. Бул адабияттагы жалпы тема. Ал эми Г. Момунованын чыгармачылыгы мына ошол жалпылыктан өз алдынчалуулукка касиетке ээ болуп ар бир ырына чыныгы акындык аракет менен мамиле кылгандыгын көрө алабыз.

Бирок ал кандай гана темада ыр жазбасын анын ыр саптарынан кандайдыр бир адам жүрөгүн булк эттирген сырдуу сезимдерди н уюткусу бар экендигине ынанасың.

Алла-таалам жаратканда алгачкы тун баласын,
«Адам» деген ысым берип адамзаттын атасын.
Кошуп берип жалгыз койбой Обо энени жанына
Өзүң менен көбөйгүн деп берген экен батасын.

Теңир сүйүп ал уулуна пейил берген турбайбы,
Жарык кылып жан дүйнөсүн кеңир берген турбайбы.
Жер чокусу асман менен жакын турган канатташ,
Бейиш кылып Ала-Тоодой жерин берген турбайбы.

Жерди Теңир айткан экен жалпыңардын үйүңөр,
Ошол үйдү бийлеп турсун жүрөктөгү сүйүңөр.
толтургула, ээлегиле, көбөйгүлө тукумдап,
Айланткыла, бейиш болсун жерде өмүр сүрүүңөр.

ал эми Ата мекен аттуу ырында:

Ата Мекен, көркөмүнө карызын,
Бар байлыгың, бар келбетиң меники.
Өнүп-өстүм окшошсом деп өзүңө,
Жан дүйнөмдө бар байлыгым сеники.

Мен ыр карызын өзүң берген баягы,
Жүрөгүңдөн жүрөгүмө төгүлгөн.
Сезимиме агып кирип шаркырап,
Жан дилиңден жан дилиме өрүлгөн.

Өмүр карызын өзүң берген бөпөлөп,
Өзүң үчүн өмүр бөлөм өмүрдөн.
Канат бол деп, уул төрөп, кыз төрөп,
Аларды мен өзүң үчүн өстүрөм.

Акындыктын түмөн түйшүктүү өр жолуна багыт берип
окуу менен билимге каныктырган алтын уясы Талас жер-
геси жөнүндөгү ыр топтомдору да белгилүү орунга ээ.

Оо тууган жер, сени аралап басканда,
Талааң өңдүү кеңип кетет жүрөгүм.
Карлыгачтай кайкып учуп кыялым,
Асманыңдай бийиктенет көңүлүм.

Кырка тоолор, сени тиктеп турганда,
Бул жүрөгүм кубанычка толтура.
Ак калпакчан элин коргоп кырсыктан,
Бакай ата отургансыят чокуда.

Сени менен кубанчым да, кууралым,
Сенден сезгем бул жашоонун жыргалын.
Дале жанга берип келет жылуулук,
Жылаңайлак бурт-бурт кечкен турпагың.

деген тууган жерге арзуусу ыр саптарына айланып, жүрө-
гүнөн суурулуп чыккан сезимдери ак куш болуп ата жур-
тун айланып тургансыят.

Ал эми сүйүү лирикаларында болсо акын бул жашоодо
сүйүүнүн ыйыктыгын курулай кургак сөз тизмектери менен
шөкөттөй бербестен, ар бир окурмандын көңүлүн өзүнө бу-
руп өз жашоо-турмуш кербенинде эмнени көрүп, эмнени сез-
се, дал ошол турмуш элегинен өткөн кашкайган чындыкты
акындык жүрөгүнөн өткөрүп берүүгө зор күч жумшаган.

Мен сага жазга айланып баргым келет,
Жаныңда жаздай жайнап калгым келет.
Чачылган сенин күндөй нуруң менен,
Кырдагы кызгалдактай жангым келет.

Жүрөгүм жаз болгусу келип турат,
Жүрөгүм жазгы кардай эрип турат.
Сага мен жазга айланып баргым келет,
Жол бербей жалгыз жагдай жеңип турат.

Жүрөгүм жаз болгусу келип турат,
Көңүлүм сени көздөй эргип турат.
Ачылган сезимдеги аппак гүлдү,
Жаз гүлү үлпүлдөтүп желпип турат.

Акындын сүйүү лирикалары, ашыктык ырлары жөнүндө Э. Турсунов мындай деп жазган: Гүлсайра Момунованын ырлары ал аял жүрөгү аялдын жан дүйнөсү, аял сүйүүсү. Гүлсайранын сүйүү лирикаларындай эркектерге арналган аялдык ашыктык сезим ырлары кыргыз поэзиясында гана эмес, дүйнөлүк поэзияда чанда.

Эркектер айланайын асыл жолдош,
Турмушту алга сүрөп келе жаткан.
Алпечтеп сенин жумшак алаканың,
Аялдар сени менен таалай тапкан.

Турмуш чындыгын кашкайта айтып берүү менен дегеле адамды кадырлап сүйө билүүгө чакырган асыл ой-тилек жатпайбы тереңинде. Эркекти сүйүү, жарды сүйүү – бул жашоо сүйүү эмеспи.

Чынында эле жогоруда ырда ойдун жөнөкөйлүгү менен уккан кулакка жугумдуулугу үстөмдүк кылат.

Г. Момунованын жаштыкка, анын шаттык-кубанычына бөлөнүп кайгы муңуна арбалып жазган ырлары көп. Ошентсе да анын ой кыялы, турмуштун «тар жол тайгак кечүүлөрүнө моюн сунбай, бул жашоонун кызыгына болгон ишеними, алды жагынан эртең мененки шоола чачкан таңкы күн сымал анын эбегейсиз чексиздигине кумарланган эргүүсү автор тарабынан поэтикалуу, психологиялык жактан терең ишенимдүү чагылдырылган.

Жашоо жалаң жаралбаптыр шаттыктан,
Жүрөктү титиреткен ыйын көрдүм.
Жашоо жалаң жаралбаптыр кайгыдан,
Жүрөктү кубандырган сыйын көрдүм.

Жашоо жалаң жаралбаптыр күлкүдөн,
Көңүлдү сыркыраткан күйүт көрдүм.
Жашоо жалаң жаралбаптыр күйүттөн,
Көңүлдү көккө ыргыткан үмүт көрдүм.

Тобо дейм көргөнүмө мунун баарын,
Теңирдин жарык аалам, жарык күнүн.

Өмүрдү бергенине ыраазымын,
Жайнатып көңүлүмө сүйүү гүлүн.

деп акын өзүнүн поэтикалык ыр саптарында бул дүйнөнүн кеңдиги ага ыйык күч бергенин, бүт жер бетине жалпы адамзатка ар бир айткан таң менен кут келерин ал эми өзү болсо «дүйнө кезип» кыял чабытында ай ааламга, сапар алып, кучагына ыр дүйнөсүн жыйнап келеринен кабар алабыз.

Акындын «Кут дүйнө» деп аталган ырлар жыйнагы тематикалык жактан «Кут дүйнө», «Куттуу адамдар», «Куттуу махабат» деген бөлүмдөрдөн о.э. кыргыз элинин ыйык туткан «Боз үйү» өңдүү поэмалар топтомунан турат.

Ата мекен, жаратылыш, адамдар чынында эле куттуу. Адамзатты курчап турган дүйнө, андагы жашоо менен алпурушкан адам баласы акындын акындык жүрөгүнө, сезим туюмуна куттай конуп ырга айланган.

Дүйнө тууралуу жазса анда аны акындын ырын сөздүн түз маанисинде кабыл алуу туура эмес.

Поэзиянын тили көркөмдөп, ажарлантип, жандандырып, айтайын дегенди ойго сыйымдуу жана көп кырлуу бере алгандыгы менен айырмаланат. Андыктан Дүйнө – акындын лирикалык каарманынын бири өңдүү жүктү көтөрүп турат.

Акындын дүйнөсү кадимки эле дүйнөнүн чексиздигин сыпаттап тургандай. Ал канчалык сырдуу, мейкиндик болсо андагы каарман да бирде күлүп бирде муңайып турат. Поэтессанын дүйнөнүн кеңдигин чагылдырган ички поэтикалык монологу барган сайын тереңдеп тамыр жайып бараткандыгы дароо көзгө урунат.

Куттуу Мекен деп атаган биринчи бөлүмүндө ал өз элинин киндик каны тамган тууган жердин топурагына таазим этет. Ырдап бүткүс ырга айлантат. Ал эми куттуу адамдар бөлүмүндө акын өзүнүн ой түйүнүн замандаштарынын ак эмгегине, бактысына, кубана билүү менен аларга чын ыкластан чыккан арноо ырларын тартуу кылат. «Арноо ырлары көп экен деп ойлоор окурман, окуп көрсөңүз ошол ар бир арноо ыры өзүнчө бир чыгарма, өзүнчө ой, өзүнчө ыргак, өзүнчө образ.

Сүйүүнү бүттү дегем,
А сүйүү бүтпөйт экен.
Сүйүүдөн жаралыштыр өмүр, дүйнө,

Кудайдын өз аты да сүйүү экен.
Калбаптыр эч бир нерсе көңүлдөн сырт,
Бардыгын жаратыптыр сүйүү менен.

Биз дагы жаралышыбыз ал сүйүүдөн,
Дүйнөнү мен сүйгөндөй сүйсүн дептир.
Балдарым мени тартып жер жүзүндө.
Өмүрдү сүйүү менен сүрсүн дептир.
Бул өмүр кайдан келди, кайда барат,
Ойлонуп акылына түйсүн дептир –

деп акын, жыйнагынын экинчи бөлүгүн «махабат жазына» арнап «Куттуу махабат» деп атаган. Анда күтүү, сагынуу, кумарлануу сезимдерине табигаттын не бир түстүү пейзаждык түркүн боёкторун элестеткен көптөгөн саптар бар.

Акындын махабат ыр чачыласынан анын жеке турмушунда адамга мамилеси кандай ачык айрым жана таза болсо ошонун баары жарын сүйгөн жароокер, асылкы аялзатынын жаркын маанайынан төгүлүп чыккандыгы айгинеленет.

Мага кымбат сенин үйгө пашканын,
Жарк деп күлүп сенин эшик ачканың.
Өзүң менен келген сымал күн кирип,
Мага кымбат жанга шоола чачканың...

же

Сени сүйүү-жашылдануу,
Гүлүн ачуу жашарып.
Сени сүйүү-асылдануу,
Аруулануу-тазарып...

же

Келдиңби сүйүү эсимди эки оодарып,
Эчаккы өчкөн сезимге кайра от жагып,
Эскиртпейм сени эскирсе мели өмүрүм,
Эзилип жанып, алоолоп күйөм тутанып...

деп акын сүйүү ар дайым кажыбастыгын адам өз өмүрүндө канчалык узак жашап, нечендеген бийик ашуу бел апса да, махабат ар дайым акындын жүрөгүндө «кызыл жоолугун булгалап» дайым жаш бойдон нурдана берерин

Күлүктөй алга озгон аркырайсың,
Күн-түнү кулагымда шаркырайсың.
Күн болуп жүрөгүмө күлүп кирип,
Ай болуп асманымда жаркырайсың.

Кап кайдан кулач жайып шашыласың,
Кайрадан жаштыгыма чакырасың.

ошондой эле

Келдиңби сүйүү эсимди эки оодарып,
Эчаккы өчкөн сезимге кайра от жагып,
Эскиртпейм сени эскирсе мейли өмүрүм,
Эзилип жанып, алоолоп күйөм тутанып...

Акындык жүрөктөн оргуп чыккан сүйүү темасы тууралуу сөз кылганда балага болгон сүйүү ырлары да курулай жалынуу менен чектелбестен энелик таттуу назиктик менен берилген сезим ыргагы экендиги байкалат.

Балдарга жөнөдүң кошуна,
Менин да баламды көрүп кой.
Өзүмдү издейт го жаныңдан,
Имерип бетинен өөп кой...

же

Кадамдарым чимирик болуп,
Мен үйүмө шашып барамын.
Жатты бекен кайдалап ыйлап,
Көздөн учуп менин карааным.

Сен үчүн кур калгамын далай ырдан
Сен үчүн жалгыз аштым далай кырдан.
Бир сенин күлкүң үчүн, көөнүң үчүн,
Өмүрдө кызыгымды курман кылгам.

«Тагдырыма», «Табар белем», «Таптым сени», «Сен бар үчүн», ««Сыр», «Кызгалдак», «Сен болбогун», «Издейм сени», «Сен мага», «Билбейм кандай» аттуу ырларына обончу-композиторлор тарабынан обон жазылып Г.Момунованын аталган ырлары экинчи өмүр сүрүүдө.

Акындын тээ 60-жылдардан бери карай чыгармачылык табылгалары менен таанышып отуруп, анын поэзиясынын идеялык-тематикалык диапозонунун кенендигин, ички ой толгоолорун философиялык-психологиялык, публицистикалык мүнөздөгү ыр саптары менен жуурулуштура сүрөттөп берүүгө жөндөмдүү чыгармачыл инсан катары калыптангандыгын байкоого болот.

Жалпылап айтканда, Г. Момунованын акындык жүрөгү кенен. Өзү ырдаган дүйнө сымал көп кырдуу. Эң негизгиси бүгүнкү күндө ал акын катары кыргыз поэзиясынын кең мекенинен өз ордун тапкан белдүү поэтесса.

ОСМОНАЛИЕВ КАЛЫБАЙ (1938–2000)

Өзүнүн өмүр жолунда эки тизгин, бир чылбырды колго алып, чыгармачылыгынын бир өңүтүндө журналистиканын түмөн түйшүгүн тартып, экинчи жагынан жанына ырды шерик тутуп, биринен алган тажрыйбасы экинчисине жугуп, экинчисиники бирине өтүп, эки өйүздү тагдыр кылган калемгерибиз – Калыбай Осмоналиев.

Калыбай Осмоналиевдин калемине таандык ырларга көз жүгүртүп чыксак, («Сагыныч», «Аткан таң» жыйнактары) анын чыгармачылык өнөрканасын, поэтикалык багытын, эстетикалык кредосун аныктап турган жалгыз сөздү табууга болот. Ал – таасирленүү. Анын айлана чөйрөдөгү көрүнүштөрдөн, миң кырлуу турмуштан өзү үчүн улам жаңы ачылыштарды жасап, андан көркөм чындыкты калпып алууга аракеттенип отурат. Мында ар бир адамдын көз карашы түптөлүп, бекемделет. К. Осмоналиевдин биз сөз козгоп жаткан жыйнагы да ушундай таасирден улам жаралган «көз карашы».

Анын туулган жерге, эне менен балага арналган ырларында адептик жана коомдук социалдык маселелерди тутумдаштырат. Лирикалык каарман Жер-Энеге кайрылуусунда тынчтыкта, бейкут турмушта жашоо жөнүндөгү ички ой-толгоолорун чагылдырат. Жер бул адамзаттын бешиги, анын ак нанын татып адамзат чоңоёт, өмүр улайт. Бирок, айрымдар баркына жетпей өрт коюшуп, кесир кылышып запкы көрсөтүп жатышат. Мунун залакасынан ачык асман түнөрүп, үйлөр урап, жаркын үмүт үзүлөт.

Жыйнакта элдердин достугун даңазалаган ырлар да жөнөкөйлүгү, таасирдүүлүгүн бөлүп турат. Анын «Орус эли» деген ырында эки элдин бузулбас достугун, анын

боордоштук жардамын, орус элине гана таандык улуттук өзгөчөлүктөрдү эргүү менен баяндайт.

Акындын жалпы, чыгармачылыгына мүнөздүү нерсе жөнөкөйлүккө ыктоо манерасы, ырдын эркин, табигый чыгышына жасаган аракетин. Бирок бул татаалдыктан туулган жөнөкөйлүк. Албетте, жогорку профессионалдык чеберчиликке эгедер болуу – колдон суурулган интеллект жакшы нерсе. Бирок жакшы нерсе чегинен чыгып, ашып кеткенде көңүлгө тиери белгилүү го. Муну акындын көңүлүнө түйүп жүргөндүгү чыгармачылыгынын пайдасына чечилген.

Лирикалык каарман окурманга адам адамга дос, жолдош деп куру үмүт жүргүзбөйт, баарынан да акынды бул жерде коюлуп жаткан маселенин турмуштук-практикалык мааниси кызыктырат. Кадыресе гана турмуштагы айрым көрүнүштөрдү поэтикалык электен өткөрөт да, өзүнүн жеке мамилесин астыртан туйдурут. Окурмандарга көңүлдө баккан ойлорун ушундайча диктовкалоо ыкмасы кыйла ийгиликтүү.

Тууган күттүк... куда

күттүк ... жол тостук

Адам келсе тура калып кол создук!

Бирок айткым келип турат чындыкты!

Бир асыл зат окшобойбу жолдоштук!

Арбын ойлуу, асыл ойлуу жолдошуң

Ылдыйда эмес тээ бийикте жан досуң.

Болбосо болсун дүнүйөң аз, акчаң аз.

Асты сенин жолдошуң аз болбосун...

Турмуш болгондон кийин ар кыл мүнөздөгү ар кыл пейилдеги адамдар жолугат. Лирикалык каарман акырындык менен ошол адамдардын дүйнөгө, чындыкка, абийирине, ишенимге болгон көз карашын турмуш элегинен өткөрүү менен талдап, бир бүтүмгө келет. Жолдоштукта «мен сага, сен мага» деп эсептешпей, доолашмайлык болбошу керектиги, жолдошчулук деген жоопкерчилик, ак пейилдик экени ыр түрмөктөрдө даана айтылат. Жолдошчулук кылганда адамда адам сырткы кебетеси, ички дүйнөсү менен эмес, ички сезиминин актыгы жана дүйнөгө

болгон көз караштарынын жакындыгы менен түшүнүүгө, кадырлоого, сыйлоого тийиш. Мезгил – адамдардын ортосундагы достук мамиленин сынчысы, таразасы.

А быйылчы? Быйыл досум, башкасың,
Эгер жайып шахматтын кооз тактасын
Экөөбүздү койгон болсо үстүнө
«Офицердей» кыйгач кетмек атташың.

Турмушта, албетте, «ыгы» келсе жардан алыс кетирүүгө, башына кыйынчылык түшүп турганда ансайын жүдөтүүгө, жумурткадан кыр чыгарууга даяр адамдар жок эмес.

Өз колунан өрнөктүү бир иш келалбай,
Өзгөлөрдү бирок дайым көралбай,
Өзүнчө эле тартып ичи «өрттөнүп»
Өзөгүндө бир дарт ырбап «өлалбай»
Кезиккенде керише айтып саламын
Кээ бир достор көпкө сурайт абалың.
Жал-жал тиктеп жалооруган көзүндө
Бир сүйлөм бар «менмин жакын адамың».
Шекер чууруп, бал тамчылап сөзүнөн,
Бүлбүл жанган от жалтырап көзүнөн,
Айткысы бар, дегиси бар миң ирет
«Ишенип кой чын досуңдун өзү мен».
Турган менен сыр алдырбай сөз менен,
Турган менен жал жал карап көз менен,
Өзөгү анын чычаладай кызарып
«Өтсөм ээ, – дейт тепсеп кызыл өрт менен»–

дейт акын жылма карөзгөй достор жөнүндө.

Акындын «Жоогазын», «Сагыныч», «Көз караш», «Адамгерчилик» жыйнактарындагы эң ириде көзгө урунган нерсе – граждандуулуктун бийиктиги. Ырас, алгачкы китебиндеги ырлар жапырт жаш акындын чыгармачылыктагы изги кадамдары экенин аста кабарлап, сөз курулмалары, ыргак, ой ашкере жупуну болгондугуна карабастан, алар идеялык жагынан советтик адамдардын образын, турпатын толук түзүп, окурмандар күткөн мазмунду чагылдырат. Айталы, «Түбөлүк жарык мекеним», «Москва», «Ысык-Көлгө», «Фрунзем», «Аскалар» өңдүү ырлары лирикалык кейипкердин туулган жерге болгон сүйүүсүн кабарлап, экинчи жыйнагы «Сагынычтагы» эне жана бала

ырлары менен бирдикте адептик жана коомдук социалдык маселелерди туюндурат. Эгерде алгачкы китепте акындын мекени, айылы, тоолор, Ысык-Көл, Фрунзе, андан ары барып Москва менен чектелген болсо, «Сагынычта» анын горизонту «Тууган жер», «Ата журт» деген кеңири аталыштарга ээ болуу менен «Жер энинин» деңгээлине чейин көтөрүлөт. Ал кыргыз уулунун гана эмес, жалпы адам баласынын көз карашы менен дүйнөгө көз чаптырат. Көз караш, түшүнүктүн өсүшү менен катар ал ырлар көркөмдүк жагынан дагы алда канча бийиктегендиги көрүнөт.

«Чоң акынбы, жеткинчекпи жаш калам,

Кимдер гана арнап саа ыр жазбаган?!

Кээси бышып... кээси чийки чыкса да,

Ал ырларда сүйүү бар дат баспаган» –

деп Ата Журтка ымандай сырын айтып, агынан төгүлсө:

«Кийиктер жок канжар зоону ашпаган,

Жолборстор жок адам кууса качпаган.

Кайда качсын, кайда гана кетпесин,

Эч бири жок өз көңүлүн таштаган» –

деп Ата-Журттун адам үчүн гана эмес, жалпы эле жандуу делгендин бардыгы үчүн ыйык, кымбат, кыйбас экендигин билдирет. Мындай ой, көз караш поэтикалык табылга акындын элге, жерге болгон сүйүүсүн дагы тереңден ачат. Мында жасалма эч нерсе жок. Акын тек гана турмуш чындыгын баяндайт.

Дегеле Калыбай Осмоналиевдин калемине таандык нерсе – турмуш көрүнүштөрүн болгонун болгондой, жасалмасыз чагылдыруу касиети.

Ар бир адам жүрөгүнүн буйругу аркылуу жаркын адамын издеп келет, эгер ал жолукса бүт өмүрүн арнап койгонго да даяр. Муну жылт деп өтчү бир учур деп түшүнбөө керек. Ал башка адамга жөпжөнөкөй топ жылдыздын бири болсо, лирикалык каарман үчүн андай эмес, ал ага таң Чолпону сыяктуу, ажайып бир бүткөн көөнөргүс дүйнө.

Махабат деген бул кыз менен жигиттин ортосундагы жалпылык, жакындык, ички сезимдердин майрамы: «Махабат – жаштыктын жаркын тилектери, ал кыз-жигитке бакыт-таалай алып келет» – деген ой акындын «Сага арналган ырлар» аттуу бөлүмүнүн негизги лейтмотивин түзөт.

Бірларды окуп жатканда махабаттын эң назик, табышмактуу, миң бир кыял сезим экендигине ийийбиз. Махабат деген жароокер жана таарынчак келет эмеспи! Мындай чакта жаштар бири бирине түшүнө алышпаса, турмуштун борошологон чапкыны сүйүүнүн бышып турган мөмөсүн кагып кетиши мүмкүн деген ойлорду ырлардан сезебиз.

Али да бирөөнүн сезимине дүрбөлөң түшүрүү менен экинчи бир адамга «артисттик» мамиле кылып, сүйүүнүн ишенчээк кулагына жагымдуу сөздөрдөн шыбырап, «махабат» деген сөзгө жашынып алып, адамды чексиз кусага чөктүрүп жүргөндөр али да турмушта жолугары акынды тынчсыздандырган.

Акындагы граждандык милдет менен озуйпа бир гана тууган жер, эне-бала туурасындагы ырларына эмес, анын жалпы поэзиясындагы ар кыл ырлардан туюлат. Ал тургай, «Сагыныч» деп аталган ырында өзүнүн сүйгөн адамына болгон сагынычын дагы чыныгы атуул катары, өз мекени менен байланышта билдирет.

«Өзүндөн алыс жүргөн кезимдеги
Өзгөчө кымбат сырым сезимдеги –
Сабылып,
Сагынып бир күтүүлөрүм,
Жоокердей Ата-Мекен чегиндеги».

Махабаттын табы менен аптабы кандай экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Ал үчүн адамзат тарыхында Лайли менен Мажнундун, Раймалы менен Бегимайдын тагдыры болуп өткөн. Ошондой өмүрдөн кечээрлик абалга жеткире турган сезимдин жанында акындын түшүнүгүндө мекенге болгон сезим дагы андан кем калышпайт. Уулдук мындай туюм ар кимде эле боло бербейт. Бул жагынан акын агынан төгүлөт. Жалпы ааламдык маселелерге кайрылган калемгер ошол эле учурда өзүн, энесин, өзүнүн карачечекей Кичи-Кеминин унутта калтырбайт. Ошол эле учурда табийгат кубулуштары, өзүнүн ысымы элге кеңири белгилүү таланттуу калемдештери да көңүлдүн сыртында эмес, акын аларга кош көңүл карай албайт. Капасына кошо кайгырып, кубанычына тең орток.

Брас, акындын акын катары калыптанып, өскөндүгүн туюндурган жыйнак – «Көз караш». Жеке ырдын

көркөмдүгүнө келсек, бул жагынан да акын бир далай өсүшкө жетишкен. Бул жыйнагында жана андан кийинки «Адамгерчиликте» жогоруда аталып өткөн темалар дагы кеңейтилип, өзүнүн жаңы бийиктигинде окурмандарга тартууланган. 1998-жылы жарык көргөн үч томдугунун биринчи томунда аталган жыйнактарындагы ырлар киргизилип, андан тышкары арноо ырлары, котормолору, жаңы ырлары орун алган.

Абийир – адамдын ички жана тышкы турмуштан чыгарган күзгү, ал аркылуу адамдардын коомдо жашаган ордун, өз ара мамилелерин объективдүү түрдө анализдөөгө болот. Акын махабаттын таянган тоосу кыз-жигиттин бири-бирине болгон тунук сезимдеринде деп туура жыйынтыкка келет. Бул акындын турмуштук көрүнүштөрдөн чыгарган бүтүмү, жеке көз карашы.

К. Осмоналиевдин ырлары жогоруда айтылып өткөндөй турмуштан алынгандыгы, табигыйлуулук менен поэтикалуулуктун шайкештиги менен окурманга таасир этет. Таасирленүү – демек, акындын өз милдетин абийирдүүлүк менен аткаргандыгы.

МАМЕЕВ ТӨЛӨГӨН (1938)

Кыргыз поэзиясынын жаралышы, калыптанышы, өнүгүшү, ийгилиги жана кемчилиги туурасында адабият таануу илиминде көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, бирдиктүү системадагы фундаменталдуу эмгектер жаралып, ошол эле учурда айрым-айрым ойлор айтылып, айтор улуттук поэзиябыздын бардык аспектилери жакшы эле изилденип келе жатат. Анын ичинде жеке акындардын чыгармачылык өнөрканасына токтолуп, талант ченин, изденүүчүлүк иш аракетин ачып берүү маселелери да камтылган. Бул – көркөм сын, адабият таануу илими өзүнүн профессионалдык деңгээлин көрсөтө алды дегендик. Көркөм адабият менен адабият таануу илиминин ортосундагы жандуу катыш – өсүүнүн диалектикасын көрсөтөт. Демек, экөөндө да тынымсыз чыгармачылык изденүү бар.

Кыргыз поэзиясынын айдыңында эмгектенген акын Төлөгөн Мамеевдин чыгармалары сынчы-адабиятчылар, окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, талант деңгээли туурасында сөз болгондо жөндөм менен чыгармачылык изденүү шайкеш келген, көркөм концепциясы жетилген, туюнтуу каражаттары мол, образ ачууда, ой жүгүртүүдө өзүнө мүнөздүү индивидуалдуулукка ээ акын катары бааланып жүрөт.

Абсолюттук идеялуу нерсе болбогон сыяктуу эле толук идеялдуу акын да, кынтыксыз жаралган чыгарма да болбойт. Жазгандарынын баары үлгү боло турган, адабий процессте шедевр чыгарма болсун деген талаптын өзү туура эмес. Бул чыгармачылык изденүүгө, тажрыйбага, талантка жараша боло турган татаал маселе. Ушул жагдайдан алып караганда Т. Мамеев алты ыр жыйнак чыгарып, бар-

дык теманын, түрдүү форманын, образ, мазмундун, көркөмдүк өзгөчөлүктүн үстүндө иштеп, мүмкүн болушунча искусствонун эстетикалык принциптерин өздөштүрүүгө аракет кылат. Тынымсыз чыгармачылык изденүүнүн натыйжасында өз чыйырын тапты. Ал негизинен поэзиядагы образ, сюжет, мазмунга б.а. ырдын ички мүмкүнчүлүктөрүнө өзүнүн нукура талантынын багытын буруп, өмүр, өлүм, ата журт, эмгек сүйүү жана адамзат нравасынын оң-терсин таразалаган түбөлүктүү темаларга арналган жаңы мазмундагы чыгармаларды жаратты.

Акындын поэзиясынын формасына токтолуу зарыл эмес. Анткени кыргыз поэзиясында бул маселе жетишерлик түрдө иштелип, түрдүү эксперимент (ак ыр, верлибр, традициялуу ыр) жүргүзүлүп, поэзия жанры үчүн жаңылык деле болбой калды. Анын үстүнө Т. Мамеев көбүнчө традициялуу ыр куруу формасында жазат. Поэзиядагы олуттуу маселе мазмундун үстүндө болууга тийиш. Ырдагы образ, ой жүгүртүү, сюжет түзүү ырдын чыныгы мазмунун, эстетикалык наркын аныктайт эмеспи.

Чарчадым абдан, ырп этер алым калбастан,
Тосподум бүгүн тоолордон сулуу таңды аткан.
Ыйлагым келди ырларым көрүп бактысыз,
Чабадан толо чабыттап учпай чаң баскан.

Учуучу ырды үстүнөн каалгып булуттун,
Неге сен, мезгил, тагдырын байлап куруттуң.

.....
Аттиң ай кара, тагдырдын тайкы тардыгын,
Акчага саткан ыйманды, ырды, бардыгын.

деп ырларынын тагдырын айтуу менен руханий маданиятыбыздын баркы, баасы кетип, баары акча менен гана чечилген заманга нааразы болот. «Каякка алпарасың заман дагы», «Акыр заман эмеспи», «Уктай бербе, кыргызым», «Кайгырамын» деген ырларды жазып жан-дүйнөбүздүн сокур, дүлөй болуп баратканын айтат. Ал өзүнүн чыгармаларында турмуш көйгөйлөрүн көркөм образда чагылдырып, ааламдын чексиздигин, атажурттун ыйыктыгын, акчага сатылган ыйманды, жүлүн сыздаткан кайдыгерликти, аруу сезимди, сүйүүнүн ысыктыгын, достуктун би-

йиктигин, өлүмдүн күчтүүлүгүн, өзөктү өрттөгөн карылыкты, өмүрдүн таттуулугун, жаратылыштын сулуулугун сүрөттөйт. Ички маңызын көркөм формалар менен туюнтат. Сөздүн улуулугун көрсөтөт.

Караңгы менен жарыктын жаздым күрөшүн,
Куу өлүм менен өмүрдүн жаздым тирешин.
Эстүүнү жаздым туюктан жарык жол тапкан,
Зөөкүрдү жаздым өлбөстөй сезген бир өзүн.

Акын дүйнөнүн жаралышына, ак менен каранын, чындык менен жалгандын, өмүр менен өлүмдүн күрөшүнө, бирде жеңип, бирде жеңилген диалектикалык мыйзамына образдуу ой жүгүртөт да

Аалам турат алгачкы эле
Боёгундай баягы.
Жок өңдөнүп бул дүйнөнүн
Башталышы, аягы, –

деп чексиздикке таң калат. Чексиз ааламда адамзат жашап, тирүүлүк өмүр сүрүп турганда **асыл ой, ак сөз, адал иш** деген философиялык триада бүтпөгөн проблема болорун, карама-каршылыктын түбөлүк күрөшүн көркөм ойлоо менен чечмелейт. Санаа тартат. Ата журттун түйшүгүн кошо тарткысы келет. Бактылуу жашоого үндөйт. «Бакыт деген – ааламды түшүнүү, Бакыт деген – дүйнөдө таза жашоо, Бакыт деген – адал күрөштүн жыйынтыгы, Бакыт деген – артында из калтыруу» – дейт акын.

Тарыхка көз чаптырып, сан кылымдар бою эркин, тынч, бакубат жашоо үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келген бабалардын тарыхый басып өткөн жолун образдуу туюнтуп, өтө узак мезгилди жана чексиз мейкиндикти, ат жалында күн кечирген жоокер элди, шамал менен жарышкан жигиттерди, жайлуу конуш издеген кыргыз көчүн, далай көз жашы төгүлгөн энелерди, аккан канды, Ала-Тоосун, Ысык-Көлүн, алты куплет ырга сыйдырып койгон. Элдин тагдырына экспозициялык саякат жүргүзүп келип, «Кайгырамын» деген ырында бүгүнкү күндү сүрөттөйт. Деги адамзат сүйүнгөн кез болобу? деп суроо коюп, цивилизация өнүккөн ХХ кылымда үстүндө үйү, жегенге наны жок, адамча жашай албай отурган кыргыздын тагдырына күйүп-бышат. Элдин эмгеги менен жаралган байлык кайра кетип жатканына таң:

Кечээ эле дүкөндөрдө батпаган,
Кийим кайда, кийсең наркын актаган.
Кайра куруу деген ураан ушулбу?
Дүйнө жүзү дүңгүрөтүп мактаган.

Т. Мамеев чыгармаларында турмуштун түрдүү негативдүү проблемаларын көтөрүп чыгуу менен жалпы адамзаттын суроо-талаптарына, көйгөйүндөгү мүдөөлөрүнө дал келген, жан-дүйнөсүн жаркыткан көркөм поэзиясын тартуулайт.

«Чабандын арманы» деген ырында колхоздун коюн багып, кыштын ызгаар аязына, жаз, күздүн кара суугуна денесин тосуп, кара башы бир жакшылык көрбөй, түйшүк менен өмүр кечирген чабандын образын берет.

Калтырак басат денемди
Ойлосом аны мен эми.
Козу өлсө тилдеп башкарма
Өлсөңчү өзүң дегени.

деп адамдын баасы, баркы бир козуга тең келбеген катаал мезгилди көз алдыңа тартат. «Катыра бер жаш чабан деп калп эле мактап, дүйнө өңүн көргөзбөй көзү таңылган жашоосуна нараазы. Берген эт менен жүн каякка кеткенине башы маң». Акын бир чабандын образын ачуу аркылуу ал жашаган учурдагы коомдук көрүнүш, идеология, кызматта турган башкаруучулардын мүнөзү туурасында жалпы маалыматты элестүү бергенге жетише алган.

Социализмдин учурундагы колхоздун коюн баккан чабандын образы менен Мамеевдин чабанынын образынын ортосундагы турмуш чындыгынын көркөм чагылышын көрөлү: жайылган койго көз салып жамбаштап жаткан чабан кечинде келип, ысык үйдө телевизор көрүп, радио угуп, мамлекетке жүзүнөн эки жүз козу алып (койдун баары эле эгиз тууйт), эт, жүндү эсепсиз берип, төшүнө орден тагынып, жыргап жашайт. Мындай кургак патетика, жасалма образ өз мезгилинин идеологиясына туура келген менен адам чыдагыс шартта жашаган чабандын чындыгы турмушуна, жашоо чындыгына жакындаган эмес. Ушул мүнөздөгү ырларды жазган акындар өз жазганына иренжибей, койчунун бир күндүк түйшүгүн көз алдына элестетпей эле куру кыйкырык менен шыбай берген. Бир жолу окулуп, ошол замат унутулуп калган топон ырлар-

дан көрө, сапаттуу, көркөм эстетиканын туу чокусуна көрүнгөн, кайталап окуган сайын маанисин жоготпогон, сезимди козгогон ырлар абройлуу эмеспи.

Мезгил бир жерде токтоп турбайт. Адамзат жашоосундагы бардык көрүнүшкө карата болгон суроо-талап күнүгө өзгөрүп турган сыяктуу көркөм сөзгө, поэзияга болгон табит да улам жаңыны, өзгөчөлөнгөн, бүгүнкү күндөгү эстетикалык көркөм табитти канааттандыра ала турган поэзияны талап кылат. Т. Мамеев мезгил менен үзөңгүлөш жүрүп, турмуштук да, акындык да тажрыйбасы аркылуу реалдуу дүйнөнү чагылдыруунун, эстетикалык жактан таанып билүүнүн өзүнө гана мүнөздүү ыкмаларын таап алган. Бирөөлөрдү туурабай, өз акылы менен чечмелөөгө аракеттенет.

Толкундун добушунан чарчап бүтүп,
Түн бою бирин-бири желкелеген.
Көл кээде булуттарды жамынат да,
Көшүлүп уктап кетет эрте менен.

Булуттар ойготпостон Көлдү уктаган,
Акырын этек-жеңин жыйнап алып
Заматта тоо тарапка качып кетет,
Чыгарбай бир да добуш жылып алып.

Бир кезде Көл уйкудан ойгонот да,
Таарынып качып кеткен булуттарга.
Буулугуп күр-шар этип ыйлап кирет,
Үңүлдөп көкүрөгүн уруп жарга –

деп табигатка жан киргизип, көзү көрүп, жан дүйнөсү туйган жаратылыштын сулуулугун, жаңы чыккан айды, түнкү пейзажды, көктөгү жылдызды, жердеги дайраны, мөлтүр булакты, көгүлтүр көлдү көз алдыңа даана, жандуу тартылган сүрөт түрүндө тартуулайт. Акындын «Бороон артынан», «Бүгүн аалам апаппак», «Таң алды көлдүн үстүндө», «Капчыгайдагы күзгү этюд», «Ушул түндү албайын деп чоочутуп», «Күнгүрөнгөн үнүн уксам дайранын» деген ырларында табигаттын образы, адам менен байланышы, дайыма кыймылда турган диалектикалык мыйзамы көркөм сүрөттөлөт.

Искусстводогу жаралган чыгарма автор менен окурмандын же көрүүчүнүн ортосунда байланышты түзө алганда, адамдын көңүлүн көтөрүп, ага эстетикалык ырахат тартуулаганда жана адамга аңдап түшүнүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк, инсан катары калыптануусуна таасир этүүчүлүк күчкө эгедер болгондо гана өзүнүн кызматын өтөдү десе болот. Төлөгөн Мамеевдин чыгармаларын ушул призмадан алып караганда бир топ ийгиликтерге жетишкени байкалат.

Кыйырыңа көз таштасам тирүүлүк,
Сабагынан өмүр жатат күбүлүп.
Асыл өмүр азайганын байкабай,
Ар бир күндү тосуп алам сүйүнүп.

* * *

Бир кезде байге бербес аргымак,
Азыр турат куйрук-жалы салбырап.
Курчу кеткен көзү менен кез-кезде,
Жайлоо жакты карап коюп жалдырап.

* * *

Тирүүсүндө баа бербейбиз адамга,
Бардыгынан ушунубуз жаман да.
Көзүн жумса дурус киши эле деп,
Кайгырабыз кабак бүркөп анан да.
Өзү барда көрбөй байкуш немени,
Өлгөнүндө мактоонун не кереги.

Акындык өнөрдүн диалектикалык маңызын түшүнүп, ырлары акындын жан дүйнөсүндө бышып жетилип, өзүнүн бүтүндөй көркөмдүгү менен жаралып, акын менен окурмандын ортосунда бекем гармония түзүлүп турат. Бул ойду бышыктоого «Кыйырыңа көз чаптырсам тирүүлүк», «Акын жана ажал», «Каргыш», «Жорго», «Сокур чал», «Сары кыз», «Чындык», «Айтчы адамзат», «Берген тура», «Куран окуп өткүн барсаң эгер сен» деген ырлары толук жарамдуу. Аталган ырлардагы лирикалык каарман токтоо, жашоону аңдап билүү тажрыйбасы терең. Ал башынан өткөргөнүн, көзү менен көргөнүн, көкүрөгү менен туйганын жазат. Мазмун менен форма төп келип, чындыкты сүрөттөөсү, реалдуу ой жүгүртүүсү менен окурманды өзүнө тартат. Каармандары турмуштун издери бетине түшкөн

кары адамдар, малчы, дыйкан, дос-жар, кадимки эле өз түйшүгү менен жүргөн пенде, өз койнунда жашагандарга дооматы да, суроо-талабы да жок кең пейил Атажурт. Элим, Жерим, Улутум деген куру кыйкырык жок. Тышкы белгилерине ашепке көңүл бөлүп, мактап эмоцияга берилип сыймыктануу менен кыргыз поэзиясында далай ырлар жазылганы белгилүү. Предметтин ички маңызын, ички ой-толгоону, кубанычты, санаркоону, өзөк болуп турган атуулдук камкордукту көтөрүп чыгуу керек. Айтыла турган идея, көтөрүлгөн проблема кайсы? деген суроонун тегерегинде ой жүгүртүү (эгер чыгармачылык эргүү пайда болуп, кайсы бир маселе ой-сезимиңди козгоп, жан дүйнөңө таасир этип турса) да зарыл. Демек, ой менен сезимдин жандуу кыймылы шайкеш келип турбаса болбойт.

Бул мезгил дайра болуп күрүлдөгөн,
Мыйзамга тизе бүгүп жүгүнбөгөн.
Билгизбей кеште салат акырындап,
Сулуунун жамалына күлүңдөгөн.

* * *

Таруудай тургай, чандан да болуп кичине,
Биң-жыңсыз сиңип кетесиң аалам ичине.
Жок болот денең, сен жоксуң жарык дүйнөдө,
Кайрылбайт өмүр окшошуп көргөн түшүнө.

Акындын тынчын алган нерсе – өмүрдүн аздыгы. Эч бир мыйзамга баш ийбей, өз өкүмүн жүргүзгөн Мезгил. Мезгил улуу. Ал түпсүз. Өлүм улуу. Ал күчтүү. Чоң ааламда адам кыпын сыяктуу. Мезгилдин, ажалдын алдында өзүн алсыз сезип, өмүрдүн аёсуз өтүп жатканын ырдайт. Жок, лирикалык каарман өлүмдөн коркпойт. Ал мезгилдин закымын тиктеп, кыска өмүрүндө эмнеге жетишти, артында из калдыбы? Же чоң турмуштун дайрасында чамындыдай биң-жыңсыз жоголдубу? Мына ушул маселе аны түйшүккө салат. Өмүр, өлүм, мезгил туурасында ой жүгүртүп, бир топ чыгармаларды жаратат.

Т. Мамеев реалист акын. Сөз менен көбүртүп-жабыртып, жоктон барды жасабайт. Сүрөттөө каражаттары даана. Айтайын деген ою так. Мазмундун үстүндө иштейт:

Биз дүйнөнүн коногу,
Эртең кетчү аттанып.

Билинсе да кашкайып,
Иш кылабыз жөнү жок
Өлбөй турган баштанып.
Калтырабыз бирөөнүн,
Катуу айтып көңүлүн.
Ушак менен көбүнүн
Кыскартабыз көрүнөө
Ансыз да аз өмүрүн.

Ырларын бирде жаны ачып, каары келип, келишпестигин айкын көрсөтүп жазса:

Сегизге чыккан сербейген байкуш сары кыз,
Сүйлөбөйт экен кейидик көрүп баарыбыз.
... Кайрымсыз кылган ишиңе адам калат таң,
Кай жакта деги адилдик деген Жараткан?

* * *

Биздин күндө оомал-төкмөл опуртал,
Какшап ырдап, кан базарда отурса ал.
Көзүм туруп көрбөгөнгө өкүндүм,
Көргөндөрдү бул дүйнөдөн сокур чал.

же «Жүрөгү өрттөнгөн акындын сурануусу» деген ырында бирөөнүн үйүн бузган «кара беттин» башын кыя чаап, жүрөгүнө канжар малгысы келип буркан-шаркан түшөт. Бирде мээримин төгүлүп, чын дилден ийип, көңүлү кубанып, «Сагынуу», «Энеме», «Бөбөккө», «Күзгү талаа», «Ата журтка суктануу» деген ырларын жаратат. «Ит», «Ким билет» сыяктуу ырларынан каймана ойлорду, подтексттерди ачык байкоого болот. Демек, ушундай реалдуу турмуштук көрүнүштөр, жандуу предметтер акындын сезимин козгогон. Чыгармачылык эргүүсү эстетикалык ой чабыты менен жуурулушуп, сезимди толкуткан ырлар жаралган.

Ал ар бир эле жаңыдан жазып жүргөн акындарга мүнөздүү болгон дебютанттык мезгилден, чыгармачылыктын балалык доорунан эчак өтүп, олуттуу ой жүгүртүп, мазмунга көңүл буруп, сөз менен иштөө ыкмасын өздөштүргөн. Мисалы «Ак куулар болсо» деген ырында:

Жылдыздар көктөн жыңалач болуп чечинген,
Таң алды келип, киринет Көлгө көшүлгөн.
Периште болуп сүзүшүп, кууп чабакты,
Ойношот оонап жээгинде кумга эшилген.

Таң менен алар шашылып кайра кайтышат,
Күн чыгып анан Көл үстүн нурга жаркытат.
Ак куулар Күнгө денесин тосуп магдырап,
Ак булут болуп көшүлгөн Көлдө калкышат.

Кызгылтым, көгүш .. ал кезде болот Көл бөлөк,
Тарталбайт эч ким түс бөлөк анда, өң бөлөк.
Ак куулар болсо үлгүрбөй таштап кетишкен,
Перилер кийген апакай көйнөк өңдөнөт.

Түнкү жана таң алдындагы пейзаж. Эмне деген кооздук. Көл, Жылдыздар, Күн, Ак куулардын жандуу кыймылы бүткүл сулуулугу менен көз алдыңа тартылат. Бул кооздукту, бейкуттукту эч бузгуч келбей, кылдат окуйсуң. Кокус үнүңдү катуу чыгарсаң магдырап сүзүп жүргөн ак куулар дүр этип учуп, көшүлгөн көл толкуп, ушул пейзаж бузулуп, будуң-чаң түшүп калат. Образдуу туюнтуу деген ушул. Дагы ушул тариздеги «Каргыш», «Балапан», «Акын», «Таң алдында» аттуу ырларын да мисалга тартууга болот.

Же болбосо:

Адал наным ак дасмалдан жеп жүрүп,
Көп жасаптыр жең ичинен жамандык.

* * *

Айла болсо жамандыкты чогултуп,
Келер элем башка ааламга калтырып.

* * *

Жалын чачып карап турган көз ысык,
Жан жыргатып, дилден чыккан сөз ысык.

* * *

Өзөктү өрттөйт бүлүк салып жаныма,
Өмүр кышы келатканы жакындап.

деген саптарында ойдун тактыгына, образдуулугуна, сыйымдуулугуна кам көргөн.

Акындар өзүнүн устаканасында олтуруп алып улам бир буюмду жасаган зергерге окшошот. Зергер зор түйшүк менен көөрүк үйлөгөн оттун ысыгына күйүп, маңдай тер төгүп, жан дүйнөсүндөгү ойду, образды жасаган буюмуна ыйгарат. Көркөм шөкөттөлгөн буюмдар бири-бирине окшобойт. Ар биринин керектеле турган орду, максаты,

кооздугу, ой-сезим тартуулаган касиет-сапаты бар. Ырлар да акындын поэтикалык дүйнөсүнөн так ошондой жаралып, окурмандын жан-дүйнөсүнөн түнөк тапса деген ниетте болот. Төлөгөн Мамеевдин ырлары өз окурманын таап, алдына койгон максатын актап жатат. Анткени анын ырлары куру кыялдануу эмес, реалдуу турмуштук көрүнүштөргө замандашынын тагдырына негизделген. Заманбап ойлор камтылгандыгы үчүн көңүлгө жугумдуу.

Биз негизинен акындын чыгармаларынын жетишкен жагына назар салдык. Албетте, айрым адабий стереотиптерден, көндүм ыкмалардан, схемалуулуктан арыла албаган кемчил жактары болгон. Ошонун терс таасиринен улам чабал жаралган ортозаар ырлары да бар. Бул адабий процесстеги мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Демек, ушул алдыңкы жана кийинки чекти байланыштыруучу чыгармачылык изденүү, жандуу умтулуу адабияттагы тажрыйбасынын өсүшүн шарттаган, жаңы бийиктиктерге жетишкенге өбөлгө болгон.

ЖАРКЫНБАЙ НУРПАИС (1939)

Акын Нурпаис Жаркынбай тынымсыз ыр жазып, китеп чыгарып, ара-чолодо котормочулук менен да алектенип, гезит-журналдардын редакцияларында журналисттик кесипте да иштеп келди. Ал өзүнүн автобиографиясында мындай бир сүртүмдөрдү сүртүп өтүптүр: «Киндик каным тамган жер Жумгал өрөөнүндөгү Карачий айылы. Айтылуу Соңкөлдүн түндүк тоо этегинде. Атам ошол тоо этегиндеги Көкбулакты кыштоочу. Момун, молдо, малжандуу, аңчы жан тура. Мен дүйнөгө таң атарда келгендиктен, азан чакырып, атымды «Нурпаис» коюптур. Чечилмеси: нур – жарык, пайыз – береке (арабча). Демек, Жарыктын берекеси.

А апам Билерик чоң ырчы-кошокчулугу менен бүт өрөөнгө таанымал, кадырман аялзаты экен. Келиндери «Чоң шакек жеңе» деп тергешчү, азыр дале калгандары кемпир болуп калышса деле «Чоң шакек жеңемдин» баласы келген турбайбы деп айтышат.

Атамдын экинчи аялы Быты бизди төрөгөнү менен колу оокаттан бошобой, энелик ымаласы болбоптур. Билерик апам аш-тойго мени өңөрө кетчү. Калтырган күндө да короодо ойноп жүрсөм, ат үстүнөн тукаба кемселинин чөнтөгүнөн момпосуй уучтап чыгып: «ме, менин алтын чачым» дей турган. Канчалык чындык экени белгисиз айылга бара калганда байбичелер «Ошо апандын шык-даары колдосо керек» деп кобурап калышат. Мен буга кыйла ишенип да калгам. Бул кадыресе табигый көрүнүш эмеспи.» (1)

Демек, акындын балалыгындагы анын ички дүйнөсү поэзияга жакын адам болуп калыптанышына таасир эткен шарт-жагдайлар булар болгондой: айтылуу Соңкөлгө жа-

кын эң кооз аймактын жаратылышы; эл кездеги адамдардын жүлүн-жүрөгүнө тепчилип өткөн согуш жылдарынын оор кайгысы; атасынын молдо болуп, дин-шарыят жол-жоболорун айтып кеткени элде калышы жана атаң ушинтип айтчу деп анын насаатын башка бир билген адамдардан угушу; Билерик апасынын элдик адабий мурастарды жакшы билиши жана баланын кулагына аларын кумдай куюп турушу; жалпы эле ошол жылдардагы этнопедагогикалык күчтүү чөйрөнүн болгондугу. Ушунун баары биригип келип, анын дилине ышкы уялатып, сөз үйрөтүп, кеп баркын сыйлоого көнүктүрөт. Ошондонбу, ал Казарман айлында 5-класста окуп жүргөндө «далбактаган кулаалы бир жөжөбүздү тамаркадан чыйпылдата илип кеткенин көрүп, боорум ооруп, альбомго сүрөтүн тартып, ыр жазгамын...» (2) деп эскерет кийин-соңу.

1975-жылдан «Кыргызстан коммунисти» журналында бөлүм башчы, 1986-жылдан «Советтик Кыргызстан» газетасында кабарчы болуп иштеди. «Мына ушул гезит-журналдын түйшүктүү иштеринин баары менин чыгармачылык ишиме эч тоскоолдук кылган жок. Кайра калемимди төшөлттү», – деп жазат Н. Жаркынбай (3). Мунун чындык жагы да бар. Анткени газета-журналдарга ар кандай саясий окуяларга, күнүмдүк өнөктүк-ноокандарга, календарлык даталарга карата ыр жазуу керек болсо, бирпаста жазып, ошол эле күнкү массалык-маалымдоо каражаттарына басылып, эртесиндеги эле басылмалар менен элге тарап турган. Бул бир жагы. Жакшы жагы. Экинчи дагы бир жагы бар: комсомолдук, партиялык басылмаларда иштеген, партмектепти бүткөн киши коммунисттик көз карашын өзгөчө калыптап, стандарт менен ойлоп, түз жүрүүгө мажбур болгон. Бул талап алардын чыгармачылыгын сөзсүз түрдө көрүнбөс жиптер менен тушап келген. Балким Нурпаис Жаркынбайдын чыгармачылыгында трагедия болсо, ушуга байланыштуу болгондур, балким ал дилиндегини окурманы менен тең бөлүшө албай калса, ушуга байланыштуу бөлүшө албай калгандыр.

Мектепте, № 5те, окуп жүргөндө эле ырлары газеталарга, журналдарга басылып келген менен биринчи китеби 1966-жылы «Жаштык жазы» деген ат менен жарык

көрөт. Андан кийин «Өмүрлөр тоодон башталат» (1970), «Жүрөк тартуулары» (1975), «Мезгил бийиги» (1979), «Бешик ыргагы» (1983), «Кыргыз көчү» (1986), «Бүчүрлөр жарылганда» (2001) деген ырлар, поэмалар топтомдору басылды. Балдар үчүн «Чабалакей» (1972), «Түндө кимдер уктабайт?» (1984), «Азаматсың, Жылкычы» (1987) деген китептерин чыгарды.

Н. Жаркынбаев адабиятка башбаккан жылдар кызык бир учур эле. Ошол мезгилдеги жаштар поэзиясына ошол кездин жаш сынчы-эстетиги Кадыркул Даутов мындай баа бериптир: «Кийинки муун өкүлдөрү болгон Н. Жаркынбаев, Ж. Мамытов, Ж. Бекниязов, С. Тургунбаев, Т. Самудинов, К. Ташбаев, Б. Алыбаевдер жана буларга удаалаш келаткан жаш акындар – С. Акматбекова, А. Өмүрканов, Т. Муканов, А. Жакшылыков, А. Рыскуловдордун чыгармачылык тажрыйбасын бүгүнкү кыргыз поэзиясынын жалпы идеялык-эстетикалык өнүгүш контекстинен ажыратып кароого болбойт. Алардын чыгармалары адабиятка жакында эле кошулган жана жаңыдан келип жаткан жаштар поэзиясына абдан мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Булардын чыгармачылык тажрыйбасынан кийинки беш, он жыл аралыгындагы идеялык-эстетикалык жана стилдик багыттагы изденүүлөрдүн негизги белгилерин, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өрнөктүү салттары менен дүйнөлүк классиканын мыкты үлгүлөрүн айкалыштыруу багытында болгон чыгармачылык тажрыйбадагы оң натыйжаларды, айрым жетишип жаткан ийгиликтер менен мүчүлүштөрдү ачык-айкын эле көрүүгө болот.

Алсак, Н. Жаркынбаев менен С. Тургунбаев поэтикалык натурасы, дүйнөнү көркөм кабыл алуу, турмуш чындыгын искусство чындыгына айландыруу жана көркөм жалпылоо ыкмасы, жекече стили боюнча бири-биринен кескин айырмаланган акындар. Анткен менен булардын жалпы чыгармачылык багытына өтө мүнөздүү болгон жакындык бар. Ал – эки акындын тең нагыз профессионалдуулукка, поэзияга интеллектуалдуу башталмаларды киргизүүгө, поэтикалык ойдун масштабдуулугуна жетишүүгө, поэтикалык туюнтуу каражаттарды жаңылоого болгон аң-сезимдүү умтулуусу. Мындай белгилер аталган

акындардын кийинки чыгармаларында, мисалы Н. Жаркынбаевдин акындык ийгилиги катары баалап, кадыресе оң мааниде сөз кылууга арзый турган «Жүрөк тартуулары» (1975) жыйнагы менен С. Тургунбаевдин басма беттеринде жарыяланган ырларында, алардын системалуу түрдө өнүктүрүлүп келаткан көркөм принциптери менен туруктуу тутунган позициясын улам аныктап баратканы баамдалат». (4)

Азыркы бизге караганда ошол кездеги булар менен аралашып жүргөн жаш сынчынын айткан-дегени кыйла омоктуу келип, бир муундун чыгармачылыгын мүнөздөөдө дал үстүнөн чыгары турулуу иш. Андай болсо Н. Жаркынбаев жаш акындардын катарында алдыңкы сапта айтылып, анын поэзиясынын оң жактары катары: биринчиси – нагыз профессионалдуулукка умтулуусу; экинчиси – поэзияга интеллектуалдуу башталмаларды киргизүүгө аракеттенүүсү; үчүнчүсү – поэтикалык ойдун масштабдуулугуна жетишүүгө далалаты; төртүнчүсү – поэтикалык туюнтуу каражаттарды жаңылоого болгон аң-сезимдүү аракети белгиленет, булар келип-келип чоң нерселер, жаш акындын келечегинен көптү үмүт эттирген сапаттар болчу.

Н. Жаркынбайдын чыгармачылыгында атуулдук пафостогу ырлар өтө эле басымдуу болсо, мына ошолордун ичинде да Улуу Ата мекендик согуш темасы, согуштан кайткан жоокердин же согуш эпкинин көргөн баланын образы өзгөчө орунда турат. Бул балалыгын жоготкон муундун ырга айланбай коюуга мүмкүн болбогон оор трагедиясы, кара тамгалар менен катка түшкөн биографияларынын бир үзүмү эле. Нурпаис акынды ой жүгүртүүгө, анан ошол оюн кагазга ыр кылып алып чыгууга мажбур эткен нерселер да анын уруш уурдап алган, өксүк балалыгыбы, еспүрүм курагыбы деп ойлойсуң...

Балдардын согуш оюнун ойноп жатканын көргөн ардагердин айтар сөзү:

...Карай салса

Баласы тилин сунуп,

«Өлүп жатат» тигинде... тири суук!

Чал ачуулуу таягын сокту жерге,

– Токтоткула! Ойнуңар кетсин куруп.

.....
.....

Чал кайрадан
Таягын чапты жерге,
Чаап жаткансып Жер шарын башка, мээге.
– Токтоткула, дүйнө эли эсиңе кел,
Оюнуңар жетишет баштагы эле!
(«Чал жана согуш»)

Же дагы бир «Көктөп турса» деген ырында кош балдак менен келе жаткан согуш майыбын көрүп туруп, «турмушта эки буттун изи калып, балдактар көктөп турса... тал боюнча» деген аруу тилегин айтат. Мынчалык бул теманы каза иштегендин бир себеби ал экинчи дүйнөлүк согушту кинодон көрүп, китептен окуп гана билген жок, ал майдандын отунун алоосуна Ала-Тоодо туруп, денесин күйгүздү:

Бул тагдырдын
Тайгак жолун карачы
Кетти атам... келди «кара кагазы».
Ата ордуна чийне тарттым, чөп чаптым,
Күбө буга Карачийдин талаасы («Балалык ай»).

Анын сүйлөшөр каармандары, сырын айтар адамдары – согуш катышуучуларына тургузулган эстеликтер, алыстан келаткан майыптар, кино баатырлары, өзүнүн өксүк да, өкүнүчтүү да балалыгы.

Экинчи бир нерсе – социализмдин салтанаттуу жеңишин көкөлөтүп ырдоо менен коомдун көйгөйлүү маселелерин көтөрүп жүрүү акындын чыгармачылыгынын башкы принциби болуп, ал ушул позициясынын күүсүн дайым жандырбай жүрдү. Бул өзгөчөлүгү аны окурман чөйрөсүнө публицист акын катары таанытты. «... Н. Жаркынбаев башынан эле сөздүн нукура маанисинде публицист акын катары көрүнүп келатат – деп жазат адабиятчы А. Эркебаев. Ал кай бир акындарга окшоп граждандык, коомдук-саясий темада өзүн зордоп жазбайт. Граждандуулук, публицистикалык пафос анын акындык табиятына кошо бүткөн, улам өркүндөп, өөрчүп келаткан сапат». (5)

Бул пикир айтылгандан бери да жыйырма жылдай өтүп кетти, ал учурда бир калыпта, такыр өзгөрбөөчүдөй болуп келген социализмдин тымтыракайы чыкты, ошондо

коомдук чоң маселелерди көтөрүп чыккан публицистиканын азыр айрымдарынын идеялары мусорго салуудан башка эч нерсеге арзыбай калды, бирок ошол эле кезде күнү-күнкүсүндөй жаңырып, айтар сөзүн айтып турган түбөлүк публицистикалар эскирбей жашап эле келе жатат. Ырас, мындай публицистика да, тигиндей публицистика да Н. Жаркынбайдын жазгандарында болуптур. Сөз жок, анын чыгармачылык бийиктиги бир топ өмүрүн алган, чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн, интеллектисин ичкериден сууруп чыккан «Кыргыз көчү» поэмасы болгон. Ырас, алашалбырттагы кардай айрым жерлери ачык тийген күнгө эрип берди, айрым жерлери дале актуалдуу бойдон туруптур. XX кылымдагы кыргыз поэзиясынын тарыхын, персоналдарынын чыгармачылык дареметин «ичип-жеп» билген сынчы А. Эркебаевдин бул чыгарма боюнча пикирин алдыга тарталы: «Поэmanın аты да (сөз «Кыргыз көчү» жөнүндө баратат – М. А.), заты да, курулуш ыкмалары да көңүл бөлөрлүк. Кыргыз көчү – элибиздин өткөнү, азыркысы жана келечеги, бул – жандуу тарых. Автордун чыгармачылык концепциясы мына ушундай. Ал эми тарых деген ар түрдүү муундардын ой-максаттарынан, тикелей иш-аракеттеринен түзүлөрү белгилүү. Н. Жаркынбаев дал ушул кызыл жипти таамай кармайт: бабанын атага, атанын балага, баланын келечек урпактарга калтырган иштерин сүрөттөө керээз-мурасын туюнтуу аркылуу ушул ойду бекемдейт. Акындын элестетүүсүндө, кыргыз көчү башка элдердин, биринчи кезекте совет калкынын улуу көчүнөн обочо калбайт, ал ошол улуу көчтүн ажырагыс бир бутаны, бүктөмү.

Н. Жаркынбаев өз концепциясын ишке ашырууда ар кыл ыкмаларды колдонот: ал бирде жайбаракат баяндоого жол берет, бирде чукул бурулуштарды жасап, сюжеттик кыймылды басаңдатат; бир туруп жалпыланган образдардын (баба, ата, бала ж. б.) монологдоруна кезек карматат, анан өзү да автордук чегинүүлөрдү жасайт. Мунун баары кандайдыр чаржайыттыкты түзбөстөн, жогорудагы башкы концепцияга баш ийип, аны ар кайсы жагынан ачуу кызматын аткарат. Ушундан улам биз поэмадан сюжеттик баяндоо менен философиялык ой толгоолордун, пуб-

лицисттик ачыктык менен лирикалык сырдашчылыктын эриш-аркак ширешүүсүн көрөбүз. Акыры келип мындан идея менен форманын, мазмун менен структуранын биримдиги жаралат» (6).

Адабий туундуга өзгөчө бир эстетикалык катуу талап коюп караган адабиятчынын мынчалык мактоо сөз айтышы бекеринен эмес эле, анткени анда ошол мезгилдин духу, ой жүгүртүүсү, ошол кездеги советтик сүрөткердин позициясы ар тараптуу чагылдырылып гана калбай, акындын масштабдуу чыгармачылык көрөңгөсү демонстрацияланган.

Бүгүн эми кийинки кылымдын да алгачкы беш жылдыгын артка таштап туруп, адабият баягыдай коом турмушуна, эл турмушуна аралашпай калган кезде деги Нурпаис Жаркынбай деген акын коом менен саясатты гана ырдап жүрүп, граждандык лирика, публицистика жаза берип, өзүнүн ички интимдүү дүйнөсүн ача албай калган болуп жүрбөсүн деп ойлобой койбойсуң. Мындай дегеним адабиятта түбөлүк аты калгандар, ыры кайра-кайра окула берчүлөр коом менен мамлекет кайгысын көтөрүп чыккандар эмес, ичиндеги жеке бугун, переживаниелерин, кубанычын, өрөпкүүсүн өзгөчө басым менен айтып өткөндөр эмеспи.

Андай болсо акындын тышкы үнүн эмес, ички үнүн купуя байкап көрбөйлүбү?

Таарынткам...

Эми кайра кечир баарын,

Кетирген кемчиликти кечир дагын,

Эркеле, эркелечи улутунбай,

Эркимде болчу кайра мурункудай.

Эзилип биз өткөргөн сырдуу түндөр,

Жүрөктү эзип бүттү, унутулбай...

Кайрадан көчөсүндө махабаттын,

Экөөбүз бир басалы жыргал-бактым.

Кайрадан сырдуу түндөр өткөрөлү,

Кайрадан сүйүү өртүнө өртөнөлү.

Кечирчи, менин гүлүм болчу кайра,

Назданчы...

Кучагыма толчу кайра!

Кумарлуу көзүң менен бир карачы,

Таркасын көптөн берки жан ызасы.

Тагындан билбей сенин түшүрүпмүн,
Сен эми кайра жүрөк падышасы («Кечирим суроо»).

Өз кезегинде отуруштардын хит-ырына айланган бул саптарда акындын ички аруу дүйнөсү, аздектеген назик махаббаты ушунчалык бир сезимге жуга турган маанайда, эллегиялуу да, трагедиялуу да, оптимисттик илеп менен да берилип, лирикалык каармандын таза жүрөгү окурманды таң калтырып, акын менен кошо түйшүк тарттырат.

Н. Жаркынбайдын интим лирикасында сүйүүнү бийик койгон, качандыр бир өткөн окуяны кумарлана эстеген жана ошол күндөрдүн кайрадан кайрылып келишин самаган идея берилет да, анда карама-каршылыктар алдыңкы планга чыгат.

Акын купуя бир каарманды сүйөт. Анткени:

Тунук, таза кыз чагыңдын,
Күлкүсү сезимимде жүрөт али.
Узаткан ыктоосунда кучагымдын,
Түндөрдү... биз канткенде унуталы...

Ошол эле ырында акындын купуя бир сезими ошол эле каарманды сүйбөйт. Анткени:

Салкындык бар жүрөгүмдө,
(Калса да кечирүүгө убак жетип)
Жыйрылып жылаан жатат түнөгүндө,
Балапан сүйүүм андан учуп кетип...

Ошентип анын бүтүмү:

Мен сени
Сүйөмүн да, сүйбөймүн да,
Эки ача сезим жашайт жүрөгүмдө.
Экөөбүз кошуу менен алуудайбыз,
Кошулуп-алысташкан бул өмүрдө!..
(«Сүйөмүн да, сүйбөймүн да...»)

Бул адамдык жана акындык сыр жашырбас ачыктык, өзүнүн татаал дүйнөсүн өзү моюнга алуусу, акыры келип турмуш диалектикасын художниктик көз караш менен кароо.

Нурпаис акындын чыгармачылыгындагы байкалган жана анчалык байкала бербеген бир өзгөчөлүк бар, ал – стилинин ар түрдүүлүгүнө умтулуусу. Анын ырларын бүт окуп чыккан киши төкмө акындардын салтындагы сегиз

муундуу традициялык ырларды да, профессионал жазуучулардын кеңири таралган он бир муундуу поэзиясын да, чыгыш адабиятындагы ыр формаларын да, эркин ырды да, ак ырды да, эки саптуу бейтти да, үч саптуу ырларды да, ар түрдүү саптардан куралган строфаларды да, рубаи, сонетти да, кыскасы, көп нерсени колдонуп көргөнүң байкайбыз. Демек, Нурпаис Жаркынбай ыр техникасын коркпостон батыл эксперименттен өткөрүүнү сүйгөн акын деп айтууга негиз берет. Мунун өзү анын чыгармачылык даремети кыйла бийик экендигин тастыктайт.

Мына анын эксперименталдык ырларынын бири:

Даңкайган дарбыз үстүнө
Чалкалай жаткан бир тилим
Балбылдап жанган чырактай.
Алма жыт аңкып жүзүндө,
Алмалар саткан селкинин
Азабы барат чыдатпай!

А жүзүм тарткан беркинин,
Жүзүмүн койчу! Жүзүм де
Көздөрүн... күйдүм чын, пай-пай!..

(«Базар сүрөтү»)

Акын базар сүрөтүн ушундай кылып тартат, б. а. үч саптарга үч түрдүү көрүнүштү батырып, уйкаштыктарды кыйла алыс алат, сырдык сөз менен эмоциясын көтөрүңкү пафосто ичтен атырылтып чыгат. Н. Жаркынбайдын художниктик палитрасынын көп кырдуулугу ал которуу үчүн кайрылган классиктердин да ар түрдүү багыттагы, стилдеги, индивидуалдуулуктагы чыгармачылык таланттар экендиги айгиленеп турат. Алар: В. Маяковский, М. Светлов, Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Е. Исаев, О. Сулейманов ж. б. советтик акындар болушкан. Мына ушулар анын поэтикалык кан тамырына глюкоза куюп турган.

Жыйынтыктап айтканда, Нурпаис Жаркынбай жарым кылым бою кыргыз поэзиясына ак кызмат кылып, айтар ойлорун поэтикалуу сөздөр менен айтып-деп келди, анын мезгил сүрүп салган ыр-поэмалары да болду, ар дайым жаңы, эскирбес ырларды да жаратып берди.

АДАБИЯТТАР

1. *Нурпаис Жаркынбай*. Бүчүрлөр жарылганда. – Б.: Ульпат ЛТД. – 2001. – 140-б.
2. *Нурпаис Жаркынбай*. Бүчүрлөр жарылганда. – Б.: Ульпат ЛТД. – 2001. – 140-б.
3. *Нурпаис Жаркынбай*. Бүчүрлөр жарылганда. – Б.: Ульпат ЛТД. – 2001. – 140-б.
4. *Даутов К.* Ырдын өмүрү. Ф.: Кыргызстан, 1977. – 36-б.
5. *Эркебаев А.* Элдик эпостон адабий эпоско. – Ф.: Адабият, 1990. – 180-б.
6. *Эркебаев А.* Элдик эпостон адабий эпоско. – Ф.: Адабият, 1990. – 190–191-б.

ОТУНЧИЕВ ЭЛҮҮБАЙ

(1939)

А дегенде журналист, котормочу катары келип, кийин проза жанрында арымдуу эмгектенүүгө өткөн Отунчиев Элүүбай кыргыз адабиятына жеке өзүнө гана тиешелүү дүйнөсү, кооздугу бар сүрөткер катары таанылып, өзүнө талапты катуу койгон, мыкты жазуучулардан үлгү алып, таасирленген, адабий даярдыгы бар экендигин чыгармачылык сапарында көрсөтүүгө жетишти.

Жазуучу аралашкан 60-жылдарда кыргыз адабиятында күрдөөлдүү учур башталып, өнүгүүнүн, алга жылуунун мезгили эле. Ал эми проза жанрында поэзия жанрындагыдай жанрдык, формалык изденүүлөр абдан орун албаса дагы, жаңыча изденген, жаңычыл мүнөздөгү чыгармалар башталып калган. Так ушул мезгилде чыгармачылык жолун баштаган Элүүбай Отунчиев бул ыкмадан алыстап кете албастан, бирде мезгилдин темасын колго алса, бирде жеке өзүнө гана тиешелүү темада, багытта жазды.

Ар бир жазуучунун тандап алган багыты, темасы, жанры болгон сыяктуу Отунчиевдин да көп кайрылган, жазуучулук дараметин кенен-кесири көрсөтө алган багыты бул айыл турмушун, элет дүйнөсүн чагылдыруу, чынында жазуучу түрлүү теманы кошо ала жүргөн, бирок айылдагы жашоо, элет тиричилигин сүрөттөөдө башкалардан айырмаланып, айрыкча ийгилик жарата алган.

Бир чети бул теманы өзгөчөлөнтүп иштеп берүүсүнө айылда жашап калуусу себеп болдубу, же табияттан берилген таланты түрткү болдубу, өмүрүн бүтүндөй коштоп, аны жазуудан четтеген жок.

Алгач аңгеме жазуудан баштап, кийин прозанын эпикалык формасына өткөн жазуучунун чыгармачылык жо-

лунда кайрылган темалары ар түрдүүчө: элет дүйнөсү, согуш, тарыхый темаларга чейин кайрылып, бир топ жемиштүү эмгектенди.

Чыгармачылыгы башталган эле жылдарда повесть жазууга киришип, 1969-жылы «Сергек өмүрлөр» аттуу повесть жарык көрөт. Повесть чыгары менен эле, окурман, адабиятчыларга жакшы кабыл алынып, калайыкка таанылып, кыргыз прозасына дагы бир жаңы үндүн келгендигин кабарлап, бир топ кызыгууну жаратуу менен бирге чыгармачылыкта алгылыктуу иштей аларын көрсөтүүгө жетишкен. Чынында «Сергек өмүрлөр» көпчүлүк жазуучулар колдонуп жүргөн эле темада жазылган, бирок айыл турмушун, жаш адамдын калыптануусун көрсөтүүдө элет тиричилиги жалаң гана шаңдуу эмгектен турбастыгын көркөм чеберчиликте айтууда башкалардан өзгөчөлөнүп, жаза аларын көрсөткөн. Бирок, жаш бала Умардын дүйнөнү түшүнүүсү, адам катары калыптанышы, аны түз жолго түрткөн адамдардын аркасында терс, жаман жолдон өтө тез чыгып, оңолуп кетиши ж. б. Розанын, анын атасы Осмондун, иш-аракетин, жашоосун, көз карашын көргөндөн кийин эле, бат өзгөрүп, максатынын айкындалып, чыга келиши чындыкка көп кошо бербей, жасалма абалда калгандай. Бул мүчүлүштүктөрдү убагында сынчылар да белгилеп өтүшкөн.

Бирок мындай мүчүлүштүктөрдүн бардыгына карабастан повесть жаш адамдын калыптануусун, тарбияланышын жана турмуштан өз ордун таба алышын көрсөтүүдө бир кыйла ийгиликтерге жетип, мезгил талап кылган теманы жазууда, чагылдырууда коюлган талапты аткара алган жана эмгек темасын даңазалоо аракети жакшы чыккан.

Жогоруда белгилеп кеткендей жазуучунун мезгил-мезгили менен кайрылып, жазып жүргөн темасынын бири – согуш темасы. Дал ушул темага чыгармачылыгын баштаганда эле кайрылып, «Баткан күн чыгат» деген повестин жазат. Убагында бул повесть бир топ кызыгууну туудурган, себеби, повесть жаңы маанайда, кыргыз повесттеринен бир кыйла өзгөчөлөнүп, мазмуну дал согуштун өзүн баяндап, болгон окуя бизге жакындан тааныш эмес, такыр башка кырдаал сүрөттөлгөн. Адегенде эле Улуу Ата

Мекендик согуштун башталышы, чек арада жашаган орус кыштагында болуп өткөн окуяны баяндоо орун алат.

Сюжеттик курулушу так согуш башталган күн жана автор баса белгилеп кеткендей, жылдын эң узун күнүндөгү окуя, чек ара кыштагында жашаган Эрнест аттуу бала Марс аттуу ити менен таңды тосууга камданганы, бирок фашисттик Германиянын кол салышы менен Эрнест да, ата-энеси да жок болушкандары кеңири сүрөттөлөт да, фашисттердин шумдук жоруктарын көрсөтүүгө атайын көңүл бөлүнүп, ээси өлүп, жолбун калган Марсты немецтик солдаттар укмуштуудай кыйнагандыктарын шашпай сүрөттөйт. Финалында иттин кыжыры кайнап, немец офицеринин кекиртегин жулуп алат, ал эми Эрнестин досу Капитан да немецтерден чоң кишилердей өч алат.

Аты эле айтып тургандай, капыстан басып алган, баскынчылар акыры жеңилээри, жок болушаары, кыйналып, кармалган эл акыры жеңишке жетээри повесттин концепциясында орун алган да, окуялар ушуга ылайыкташып курулган. Автор согуштун азап-тозогун көрсөтүү максаты үчүнбү окуяларды шашпай, кеңири сүрөттөйт, маселен, Эрнесттин курман болушун ыр саптары менен көркөмдөөгө чейин барып, ал эми анын ити Марстын тентип калганы, түрдүү азапка түшүшү, ачкасынан өлгөн денелерди жеши, акырында немец офицеринин кекиртегин үзүп таштап өлтүрүшү, жалгыз калган Семен чалдын жашоосун өзү дагы ушул жерде кошо аралашып жүргөндөй сүрөттөйт.

Повесть негизинен түзүк чыккан, бирок окуялар майдаланып кетүү менен бирге фашисттин образын тереңдетем деп жатып, өтө эле ашыра сүрөттөп жиберүү орун алган, мисалы: Марс ит болсо да, жек көрүү сезими менен немец офицерин өлтүрүшү, чынында мындай окуя болушу мүмкүн дечи, бирок автордун идеясы боюнча Марстын өч алышы, тынч күндөрүн бузуп, азапка салгандыгы үчүн кадимки адамча өч алышы. Мына ушул сыяктуу көрүнүштөрдөн улам «Баткан күн чыгат» повести жазуучунун бөлөк повесттерине караганда күчтүү чыгарма болбой калган.

Белгилеп өткөндөй Э. Отунчиев кыргыз проза жанрын айыл турмушунун, элет тиричилигинин ички дүйнөсүн, жашоо-образын, карапайым адамдардын тиричилигин тар-

тып бергендиги, болгондо да өтө кылдаттыкта, дал турмуштун өзүндөгүдөй, күмөн саноого жол бербестен сүрөттөгөн чыгармалары менен байыта алды. Мисалы: «Айыл таңы», «Алтын казык», «Жарым жан» повесттери, көптөгөн новелла, аңгемелеринде – нукура Турмушту, адамдардын мүнөзү, жашоосу, көз караштарын жасалмалуулукка берилбестен, көркөм чеберчиликте айтып берүүгө аракеттенген.

70-жылдары кыргыз прозасындагы «келечегинен көптү үмүттөндүргөн, ийгиликтүү жаш жазуучу» деген атка татыган жазуучу чынында кыргыз прозасына айтарлык ийгилик алып келе алды. Жеке өзүнө гана тиешелүү «элеттик жазуучу» деген атка конуп, көркөм чыгармачылыкка аралашууга мүмкүнчүлүгү чектелүү болгондугуна карабастан бир канча мыкты чыгармаларды жаратууга жетишти. Өзүнүн айылда жашап калышы бир чети өзүнө жакын турмушту, өзү аралашып, көрүп-билип турган айыл турмушун таасын сүрөттөп берүүгө түрткү болсо, экинчиден айыл жеринин ачуу чындыгын, терс көрүнүштөрүн ашкерелөөгө, ачууга, көйгөйлүү темадан сөз козгоого алып барган.

Өзү өмүр бою эмгектенип келе жаткан журналисттик кесиптин борбордон алыс, элет жериндеги жашоо-абалын «Ташбака» аттуу баянында жакшылап сүрөттөп берген, райондук редакциясынын майда-чүйдөсүнө¹ чейин сүрөттөп, кеңири картина түзгөн. Өзү бул тармакта көп жыл эмгектенген үчүнбү, редакциясынын турмушу, иштөөсү так таамай ачылган. Редактор Сөлпүк Басмайыловдун иштөө образы, мүнөзүнүн майдачылдыгы, киши менен сүйлөшө албагандыгы, сараң, кара мүртөздүгү, бирок керт башынын камын ойлой билген айлакерлиги ж. б. сапаттарына басым коюлуп сүрөттөлөт. Автор дал ушул образды алып чыгуу максатында, редакциянын майда-чүйдөсү, кирди-чыкты окуяларды кечке, тажата сүрөттөйт да, бул адамдын кыял-жоругун ачууга басым коёт.

Окуя ушундай маанайда өнүгүп отуруп, акырында Сөлпүк Басмайыловдун айыбы ачылып, иши текшерилип, райкомдун уюштуруу бөлүмүнүн башчысы Акмат Саби-ровдун «калыс, чечкиндүү, кылдат» текшерүүсүнөн кийин ташбакага айланып калат. Сюжетке алынган окуя ушул.

Повестте айыл жергеси, турмушу, редакциядагы майда-барат жакшы сүрөттөлөт, бирок элет чындыгын сүрөттөөдө, айрыкча кызматкерлердин иштөөсүн чагылтууда ошол мезгилдин адабиятында өмүр сүргөн образ куруу, идеалдуу образ түзүү талабына ылайык партия мүчөлөрүнүн «кынтыксыз» образынан четтей албоочулук, кадимки оң-терс каарман жасоодогу бир беткейликтен алыстап кете албоо орун алган.

Баштапкы оң каарман бардык жагынан кынтыксыз делген көз карашка ширетилген партиянын мүчөсү, райкомдун кызматкери Акмат Сабировду бардык жагынан мыкты кылып көрсөтүү: жүрүш-турушу, сүйлөгөн сөзү, адамдарга жасаган мамилеси, ал гана эмес үйүнүн сүрөттөлүшү да «эл деп жашаган, эл деп жанын берген, бирөөнүн кемчилигин көргөндө, өзүнүн кемчилигин көргөндөй болгон, маселен Сөлпүктү текшерип жатып, өзүн текшергендей болгон адамдын» образына ылайыкташтырылган. Ал эми аты, фамилиясы эле айтып, кимдигин билгизип тургандай болгон Сөлпүк Басмайыловдун мүнөзү, ишке болгон мамилеси, адам менен мамиле түзө албагандыгы, сөлдөй жүргөндүгү ж. б. терс образга гана ылайыктылып курулган.

Жазуучу мындай маанайдагы окуяларды кургандыгы менен чындыкты, көпчүлүгүбүз байкабаган, сезбеген чындыкты күнүмдүк, көр-тиричилик, болбогон иш үчүн жанталашуу, кенедей нерсени чоң деп көрсөтүү, өзүн-өзү мактоо, жаштарды ачык айтууга тарбиялабастан, ушак айтуу, сөз ташууга үйрөтүү, адамды эмгегинен же адамдыгынан байкоо эмес, тескерисинче терс кылык-жорук, жосундар менен баалоо, адамдын наадандыгы, түшүнбөстүгү сыяктуу көрүнүштөрдү редакциянын турмушун көрсөтүү¹ менен ачып берүүгө жетишкен.

Э. Отунчиевдин ийгилиги катары эсептелип жүргөн, дегеле кыргыз проза жанрындагы ийгиликтүү» чыккан «Алтын казык» повестинде согуш темасын, тагыраак айтканда согуштун алыскы кыргыз айлына тийгизген таасири, анын азабынан оор кырдаалга кабылган айыл адамдары, бирок буга да карабастан өз тагдыры, бактысы үчүн болгон күрөшкө чыккан адамдардын оор турмушу баяндалат.

Автор повесттин сюжетин абдан ыктуу курган да, мүнөз түзүүдө жеке өзүнө гана тиешелүү ыкманы пайдаланып, мисалы Тунук, Уулча, Карбоздордун образын мазмунундагы кыйын кырдаал сүрөттөлгөнүнө жараша түзгөн, алар канчалык кыйын турмушту баштарынан өткөрүп жатышса да, адамдык сапаттарын бузбастан, келечектен үмүттөрүн үзбөстөн жашап, күрөшүп келишет. Ал эми негизги каарман Тунукту турмуштун аябаган кыйын кырдаалына, кыйын кысымга салат, бирок канчалык кыйналса да нравалык жактан бийик касиетин жоготпой, караниеттикке каршы күрөшүн токтотпойт, жакшы турмуш, сүйүүгө болгон үмүтүн өчүрбөй, адамдык касиетин түшүрбөй алып кете алат.

Повесттин концепциясындагы жалпы адамзаттык суроо – адам адамдык сапатты жоготпоо, адамды алга жетелеген үмүт, келечектен күдөрдү үздүрбөгөн үмүт гана жашатарын туюнткан гуманисттик ой жана адам нравалык жактан таза, бийик болуу керек деген идея окуянын өнүгүүсү, каармандардын күрөштөрү аркылуу ишке ашкан. Же, сынчы К. Эдилбаев белгилеп кеткендей: «Адам күч, акыл-эси жана духовный жактан оор кысымга туш болуп турса да өзүндөгү жашоо кумарына, көздөгөн идеалга деген сүйүүсү менен өмүрүнүн акырына чейин жашашы «Алтын казыктын» көздөгөн концепциясы» (4).

Дал ушул гуманисттик ой повестте орун алып, согуш алып келген азаптуу турмуштун оор кырдаалында да өчпөстөн, кайра көкөлөп чыгышы повестин мазмунун түзгөн.

Элет жазуучусу, элеттиктерге тиешелүү иштерман, эмгекчил экендигин жана дал ушул сапат менен кошо элет турмушун жакшы билгендиги чыгармаларында дайыма чагылдырылып келатканын сынчылар белгилешип айтып жүрүшкөндөй Отунчиев чындыгында да айыл турмушун, элеттик адамдардын кулк-мүнөзүн, жашоо образын башка кыргыз жазуучуларынан айырмаланып мыкты жазып жүрөт. Элет адамынын жөнөкөй, баёо, мүнөзүн жөнөкөй, шаан-шөкөттөбөй ашкере көркөмдөп жибербей, нукура жүзүндө окурмандарга тартуулоодо.

Же болбосо, кээ бир жазуучулардай көркөмдөөгө же кооз жазууга берилип, кумарланып кетүү, же чындыкты

бурмалап, мыктылап жазам деп жатып, көп сөздүүлүккө ооп кетпестен, жөнөкөй, жасалмасы жок, ашкере кооздугу жок чыгарма жаратуу аркылуу турмуш чындыгын ачып берип койду. Мына ушундай айыл чындыгын бурмалап-түзөбөстөн, нукуралыкта, чындыкта ачкан чыгармаларынын бири «Жарым жан» повести.

Повестте айылдагы жашоо адамдардын мүнөзү, көз карашы, түшүнүгү абдан кылдаттыкта жакшы сүрөттөлгөн. Маселен, Кебек менен Тезектин үй-бүлөлүк турмуштары, актив чалыш, билимдүү болумуш болгон адамдардын жашоо образы, же зөөкүр, ичкич адамдын оңолушуна турмуш чындыгы себеп болгондугу ж. б. кыскасын айтканда, повести окуганда көз алдыга айылдын накта картинасы тартылат.

«Жарым жандын» сюжеттик курулушу өтө жөнөкөй, эки бир туугандын жашоосун, дүйнө таануусу, акырында бирөөсүнүн жашоого жеңил-желпи карашынын жана адамды адам көрө албастыгынын натыйжасында оорулуу болуп, ошондо гана акылына келиши, мазмунга алынган окуянын бар болгону ушул. Ушундай чакан окуяны сүрөттөө менен мындан бир аз мезгил мурда элет турмушунун бүтүндөй көрүнүшү чагылдырылган.

Жарым жан, оорулуу Кебектин жай турмушту ооруп калган учурда эске түшүрүүсү менен окуя баяндалат да, Кебектин бир кездеги дуулдаган, зөөкүр турмушту түшүнө бербеген мезгилиндеги образынын ачылышы аркылуу айыл адамынын мүнөзү, турмушу, түшүнүгү көз алдыга тартылат.

Автор жөнөкөй тилде, кооздобостон накта турмушту өзүндөй кылып сүрөттөйт, бирок ошол жөнөкөй турмуш, каармандарды табитинде кандай болсо ошондой сүрөттөө ыкмасы анын идея-максатын ишке ашырууда зор көмөгүн көрсөткөн. Мисалы, Кебектин же Тезектин, жосунсуз жоруктары, айылдык көз караштагы дүйнө таануусу, адамдарга жасаган мамилеси, айылдын маданий эс алуусу болгон арак, бозо ичмей, карта ойномой, чогулуп алып, талашып-тартышмай, үй-бүлөгө жасалган мамиле ж. б. автордун кылдат баяндоосунун аркасында ачылган.

Өтө актуалдуу тема жаш адамдын тескери, туңгуюк жолго түшкөнү тескери тарбияны көрүп калгандыгы,

адамдардын дүйнөнү таануудагы башкача түшүнүктөрү повестте абдан жакшы берилген да, реалдуу окуя көркөм чеберчиликте каармандарын турмуш чындыгынан ажыратпастан, көркөм чындыкка алынып келип, ишенимдүү сүрөттөлгөн.

Жасалмалуулук жок, куду турмуштун өзү көз алдына келет; айрыкча эркек адамдардын айыл кечтерин өткөрүүсү дегеле кадимки турмуштары кандай болсо дал ошондой сүрөттөлөт, бирок көркөм дүйнө түзүү, сюжет куруу, мүнөз жаратуу ж. б. жазуучу жасалмалуулукка берилген эмес, тескерисинче кылдаттык менен дал турмуштун өзүн реалдуу дүйнөдөгү чындыкты, көркөм чындыкка жогору чебердикте айлантат алган.

«Семиз эттен тууралган куурдак күрөң кызыл майы кылкылдап келгенче бирден айлантып жуткан эмелер тигини бири кашык менен, бири тим эле колу менен качырып киришип шүйкүмүн учуруп, анан куурдактын майы суукка бир айлантып согушуп, анан май акырындап тоңуп, чоң кеседеги шактын кара кесектери ар кай жерде бирден төмпөйүп калганда гана сөзгө киришти» (6) – тексттен көрүнүн тургандай, айылдагы жашоону сүрөттөө, элет адамдарынын ички дүйнөсүн окурмандарга тартып берүү кыйла даражада, ишенимдүү сүрөттөөнүн жардамында ишке ашырылган.

Айыл турмушунун «кызыктай» жашоосу аркылуу, аракечтик, ыймансыздык, таш боордук сыяктуу тескери жоруктар кынтыксыз сүрөттөлөт акырындап отуруп, автордун айтайын деген оюна жакындайт. Башында аракеч, туруксуз, өз көмөчүнө күл тарткан өзүмчүл адам, оорунун аркасында турмушту түшүнүп башкаларга, коомго жанталашып жакшылык кылган адамга айлантат.

Мунун баарын жазуучу акырындап отуруп, көркөм сүрөттөө менен чечип берген. Маселен, Кебек, Тезек, Текебай, же Бүлдүркөндөрдүн турмушун, өзүн, же Кебектин оңолушун турмушта анчалык байкала бербеген, бир караган кишиге кадыр эсе эле нерсе сезилген көрүнүш-фактыларга кайрылып, анан окурмандарга таасирдүү сабак берүүчү маанисин жекече көркөм каражаттар, өзүнө гана тиешелүү ыкма менен чечмелеп берет.

Повестте көкөлөтүп, же жамандап, же ашыкча чоюп сүрөттөө жок, анын оруна борбордук түйүндөгү адамдын адам болуп оңолушу, нравалык сапатынын ойгонушу, жоопкерчилик, милдетти сезе билиши окуянын өнүгүшү аркылуу ачылып, кызыктуу сюжет түзүүгө жетишкен алгылыктуу көрүнүш болгон. Майда, чүйдө, көзгө көп көрүнө бербеген, көңүлгө алына бербеген көрүнүштөр аркылуу турмуштун бир келкисин, элет дүйнөсүнүн бир үзүмүн, адам мүнөзүнүн татаалдыгын ача алган.

Дал ушундай бул жашоонун татаалдыгын, адам мүнөзүнүн ар түрдүүлүгүн ачып берүү «Кара кемпир, кара нан» новелласы, айрыкча «Бала деген бала да» аттуу аңгемелеринде бир кыйла даражада ишке ашкан.

Жаш адамдын образын түзүү, адамды ачуу ниетинде жазылган бул аңгемелердин идеялык мазмунун түзгөн ыймандуулук, кайрымдуулук, шашуу, жакшылык кылуу деген эң ыйык касиеттер экендиги, бирок адамдар бул касиет сапаттарды билип-сезип, бир-бирине тартуулоонун ордуна, майда-от пикир келишпестиктер, араздашуу, жек көрүү, жамандык кылуу сыяктуу нерселерди көбүрөөк колдоноору Калыбектин тагдыры аркылуу көрсөтүлсө, боорукерлик, адамкерчилик, ыймандуулук, кайрымдуулук касиеттери «Бала деген бала да» деген аңгемедеги аты аталбаган Баланын, «Кара кемпир, кара нанда» жалгыз калган чоң энесине келген Куттубектин мүнөзү аркылуу жана турмуштук конфликтин негизинде чечмеленген.

Эки чыгарманын тең окуясы өтө чакан, кичине гана, бир эле мезгилдеги окуя камтылат, бирок, толук бүткөн бир ой, идея айтылып, сүрөттөгөн адамдардын образдары толук ачылып берилген.

Чындыгында Элүүбай Отунчиев чыгармачылыкка көп жылдан бери шашса да, чыгармаларды өтө көп жаратууга аракет кылган жок. Элүү жылга жакын мезгилде саналуу повесть, аңгемелерди гана жаратууга жетишти. Мына тарыхый темага кайрылып, улуу акын Жеңижоктун бейнесин тартууга аракеттенген «Аккан суу» романын жазып, баштап, мезгилдүү басмага үзүндүлөрүн жарыялаганына бир топ жыл өтсө да, ушу кезге чейин жарыкка чыгара элек.

Мындай деп айтуу, начар жазгандыгынан, же көп жаза албайт дегендик эмес, тескерисинче чыгармачылыкка абдан катуу баа берип, жоопкерчиликтүү мамиле жасгандыгы, көркөм дүйнөнү барктап-баалай алуусуна, дараметине, талантына байланыштуу.

Жыйынтыктап айтканда, Элүүбай Отунчиев кыргыз проза жанрына изин салып, элет жазуучусу деген атка конгон, өзүнө гана тиешелүү баяндоо ыкка ээ, элет темасын козгоп, көпчүлүккө элет тиричилиги тууралуу көркөм дүйнөнү жарата алган чебер жазуучу катары таанымал.

АДАБИЯТТАР

1. *Отунчиев Э.* «Сергек өмүрлөр». – Ф.: Кыргызстан. – 1970.
2. *Отунчиев Э.* «Баткан күн чыгат». – Ф.: Мектеп. – 1969.
3. *Төлөбеков Ө.* Алтын казык //Советтик Кыргызстан. – № 22. – 1990. – 26-январь.
4. *Эдилбаев К.* Сөздүн жооптуулугу//Кыргызстан маданияты. № 33. – 1978. – 10-август.
5. Аталган китеп. – 185-бет.
6. *Отунчиев Э.* Алтын казык. – Ф.: 1981.

МЕДЕТОВ ЖАКЫП (1939)

Жакып Медетов – прозачы, драматург, котормочу, сценарист жана журналист. Алардын ар бир тармагында анын аздыр-көптүр салымы жана белгилүү орду бар. Ошондой болсо да ал өз жолун проза жанрынан ачып, чыгармаларынан баар таап, окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ болду.

Жакып Медетовдун чыгармачылыгы 1972-жылы «Ала-Тоо» журналына жарыяланган «Бүркүттөр поэмасынан» башталган. Ошондон бери ал окурмандарга «Мурат улама» (1976), «Дабаагер» (1978), «Зоболо» (1982), «Күрөш» (1984), «Сый» (1986), «Жер ысмы» (1989) деген повесттер жана аңгемелер жыйнактарын тартуулап келди.

«Бүркүттөр поэмасы» алгач басма сөздө жарыялангандан тартып окурмандардын көңүлүн өзүнө буруп, аздыр-көптүр оозго алынып, жылуу пикирге татыды. Себеби, ошол мезгилдеги көркөм чыгармаларда көбүнчө согуш жылдары, андан кийинки оор учур, же болбосо адам баласынын башынан өткөн түркүн жагдайлар, коомдук турмуш камтылса, Ж.Медетов алардан айырмаланып, фольклорго кайрылгандыгы көрүнүп турат. Адабиятчы К.Асаналиев мындай дейт: «Жазма адабият менен фольклор бирин-бири толуктап, аралашып, канаатташ өнүгүп жаткандыгын билебиз. Биздин адабиятта да өзүнчө учурлар бар, бир мезгилде фольклордон чыксак, кайрадан фольклорго келип жаткан сыяктанабыз. Мына ушуларды эске алып, Ж.Медетов аң сезимдүү түрдө старттык аянтчасын фольклордон баштаган-дай туюлат» (Асаналиев К. Кыргызстан маданияты, 1976, № 47, 18-ноябрь, 5-6-б.). Элдик казына профессионал адабияттын соолубас башаты экендиги көркөм аң-сезимдин өнүгүү тарыхынан айкын байкалат. Азыркы

учурда да көркөм сөз чеберлеринин элдик казынага болгон кызыгуусу күч алууда. Жазуучу Жакып Медетовдун кыргыз эл уламыштарынын негизинде чыгармаларды жаратып, элдик фольклорго атайылап кайрылгандыгы колдоого арзыйт. Фольклорго болгон мамиленин бүгүнкү адабий процесс үчүн мааниси зор. Байкап көрсөк, эл оозундагы көркөм байлык азыр ушул мезгилде, илимдин, техниканын өнүккөн заманында адамдардын табигый касиеттерге куштарлыгы артып, таңсык боло баштаган мезгилде толук бойдон бизге кызмат кылбай жаткандай. Тарых улуу нерсе. Уламыш, санжыра – жалпы элдин казынасы. Кайсы элдин фольклорун албайлы, адамдардын табиятка болгон, табияттын күчүнө болгон таза мамилеси, адам менен жаратылыштын өз ара байланышы өзөк болуп турат.

Окурмандардын көңүлүн бурган өзгөчө сыр – чыгарманын негизи элдик уламыштардан тургандыгы болсо керек, Жазуучунун кийинки чыгармаларын барактап көрүп, автордун бардык чыгармаларынын өзөгүн элдик уламыш-болумуштар, жомоктор түзөрүнө күбө болубуз. Мунун да бир өзүнчө жөнү болуу керек. Бул тууралуу автор мындай дейт: «Ар ким өз жөндөмүн сыноо абзел. Атам Талас өрөөнүнүн көкүрөк тарабында «Сары-Чечен» атанган адам эле. Чоң атам Бөкөл «Манас» айтчу экен. Сыягы багым алардан го дейм» (Медетов Ж. Ленинчил жаш, 1988, 29-дек. № 156). Демек, биринчиден жазуучу атасынан, чоң атасынан, эл сөзмөрлөрүнөн таасирленип, алардан жорго сөз ыкмасын өздөштүрүп колдонгондугу, дегеле табият тартуулаган таланты шык, дем бергендиги көрүнүп турат. Экинчиден, автор ошол шык, жөндөмдүн баарын профессионал адабияттын бардык жанрында түйшүктөнүп, калемин сынагандыгында.

«Мурат улама» чыгармасынын алгачкы бөлүмүн автор «Бүркүттөр» поэмасы деп атап, окурманды өзүнүн Мурат абасы менен тааныштырат. Жазуучунун Мурат абасы өз мезгилинин акылман, көрөгөч, сөзмөр адамы болгон экен. Чыгармада баш каармандын аңгемеси боюнча Мурат менен Курманбайдын ортосундагы тап күрөшү тууралуу сөз козголот. Жазуучу Курманбай менен окурмандарды алгач Токтомуш манаптын үйүндө кушчунун «жакшылары» чогулган жерде тааныштырат:

«– Ээ, дүйнөдө бир кесирлүү адам жаралса, ошентип анын залалы калгандарга тиет тура. Колунан майып болгон менен биздин ушул чогулуп отурган кадырмандардын баарыбыздын бабаларыбыз Баратаалы каапырдын запкысын тартышкан экен. Ошентсе да Ыбырайымдан калган жалгыз чыракты – Бердибайды самтыратып таштабай, жакшылар жарнакташып, ынтымак көтөрүшүп, мал чогултуп беришип, эл уулу менен тең кылат. Ошентип, – деди Токтомуш зор милдет жүзөгө ашып, оор жүктөн жеңилдей түшкөндөй сергек сүйлөп, – Сенин малың бир түндө эле «тийилип», кандайдыр бир «уурулар» тарабынан «тонолуп», сен итке минген кедей болуп отуруп каласың. Мен айткан жети аталарың да анча бай эмес болгон» (Медетов Ж. Кежир Алп. –Б. 1991, 208-б), – деп Бердибайдын баласы Курманбайды колхозго мүчө болуп киришине болгон аракетин жасайт.

Ошентип, Курманбай колхозго мүчө болуп кирип, башкармалыкка чейин көтөрүлөт. Бирок, Токтомуш манаптын оюндагыдай болбой, кулакка тартылып, тап катары жоюлуп, малы ортого алынат. Канчалык жаап-жашырса да Курманбай өзү башкарган «Кызыл Октябрь» колхозуна бөлүнгөн малдын ичинен элүү кой, отуз жылкы, тогуз уй Курманбайдыкы экендигин Мурат Калыбаев, Жолдош Сарбанов, Чоткара Кушчубаев ж.б. күбөлөндүрүп, районго кат жазышат. Бул каттын мааниси мындай болучу: «Ортолук малга тийбесин дегениңерге карабай, башкарма Султанов Курманбай сойдуруп, «өзүмдүн малым, бирдеме десеңер Сибирге айдатам» –деп коркутуп жеп жатат. Бай заманын жойдук дедиңер эле, канакей? Каяша айткан Калыбаев Муратты атка сүйрөтүп сабап, бир-эки кабыргасын сындыртты. Тезинен теске салбасаңар, колхозуңардан тарайбыз!» (Медетов Ж. Кежир-Алп. –Б., 1991, 210-б.).

Мына ушундан соң райондон текшерүү келип, катта жазылгандар далилденгендиктен, ал түзөтүүгө жөнөтүлөт. Мурат карыя менен Курманбайдын «душмандыгы» ушинтип башталат.

Жазуучу Мурат карыянын портретин түзүүдө портреттик сүрөттөөнү ыктуу колдонот: «Мурат абам орто бойлуу, чымыр денелүү, чийкил сары адам. Мүрүсү алдыга жүткүнө берип жайгашкандыктан, далысы саал бүкүрүрөөк

көрүнөт. Бул көрүнүшү аны корсунтпай, кайра комдонгон илбирс өңдөнтүп, айбаттуу көрсөтчү, Ал тургай эр сайышка түшкөн намыскөй баатыр тууралуу кеп курганда куушурулуп, качырып сала берген бүркүткө окшошо түшчү, көзү жалындап, далысын күүшөй обдулганда «мелтирей найза кезеген баатыр» элестелип, көркүнө чыга түшөр эле» (Ошондо, 211-б.).

Бул портреттик сүрөттөө жазуучуга Мурат карыянын сырткы келбетин сүрөттөө менен ички жан дүйнөсүн, адамдык асыл сапаттарын ачып берүү үчүн өзгөчө роль ойногон.

«Бүркүттөр поэмасы» повестинин экинчи бөлүмү «Кара көз» деп аталып, бул поэмага «Кара көз» аттуу бүркүткө тургузулган эстелик тууралуу баян менен башталат. Автор бул окуяны баяндоодо Суусамыр МЖСинин директорунун аңгемесин пайдаланат. Автордук баяндоого караганда окуяны каармандардын бири аркылуу туюнтуу – жазуучунун чеберчилиги. Бул бөлүмдө негизги каарман – мүнүшкөр Кулуке. Кулуке асмандагы бүркүттөрдү карап туруп, аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү айта алган мүнүшкөр.

Жазуучу өзүнүн чыгармасында кыргыз элине мүнөздүү табиятты таанып-билүүдөгү элдик билим, шык, жөндөмдү кылдат ачып берет. Кыргыз элинде адамдын ички жан-дүйнөсүн, адамдык сапатын жаңылбай айткан элдик таланттар көп эле болуп, жалпы элдин байлыгы болуп эсептелген. Кулуке да тубаса туюм-сезимдин жекече көрүнүшү. Автор өз чыгармасында жалпылык менен жекеликтин, окшоштук менен өзгөчөлүктүн диалектикасын кылдат чеберчиликте, элдик жомок-уламыш менен профессионал адабияттын ширелиши аркылуу ишенимдүү көрсөтө алган. Жазуучунун чеберчилиги Байызбек саяпкер, Кулуке мүнүшкөр өңдүү жалпы элдик кыраакылыктын туундуларын өзүнүн чыгармачылык дараметинин элегинен өткөрүп, жомок-уламыштан реалдуу көркөм чындыкты жарата билгендигинде.

Повестте жазуучу Кулуке мүнүшкөрдүн касиетине баа берүүдө автордук баяндоону экинчи жак аркылуу алып жүргөн Медербектин айылында төмөнкүчө баа берет: «Кулуке укмуш мүнүшкөр болгон экен. Адам чыкмак түгүл, дит багып кароодон айбыккан аска-зоонун бийигинде кыштын кыраан чилдесинде жумуртка басып, чайкап

балапан түлөткөн канаттуулардын падышасын томогосуз, боосуз адамды айланчыктатып, бир боорундай караан туттуруп, эч бир бүркүткө көнүмсүз жагымсыз жайды - түздү мекендетип, андан чыккысыз кылып бүркүт эркин багынтып койгон адамдын акылынан айланса аздык кылат го!...» (Ж. Медетов. Кежир-Алп. - Б., 1991, 217-б.).

Аңгеме куруп жаткан Медербектин ар түрдүү сезимдердин туу чокусунда калгандагы өзгөчө абалын, аны угуп жаткандардын ичинен автор гана туюмдук дараметинин шарапаты менен кылдат түшүнүп, өз каарманынын жандүйнөсүндөгү сыймыктануу менен өкүнүүнүн карама-каршылыгы менен биримдигин, сагыныч-кусалыгын туюп, ага өз баасын берет. Чыгармада жазуучу жөн жерден эле Кара-Көздүн күмбөзү тууралуу баяндабайт. Кара-Көз чыгармада Кулуке, Тургунбай өңдүү эле негизги каарман. Болгондо да адамзат тукумунун үмүт-тилеги аркылуу байланыштырып турган символикалык «адамдаштырылган» каарман. Ошол эле учурда ал адам менен табияттын биримдигинин, тилектештигинин, улуулугунун жана сыртандыгынын символикалык образы.

Жазуучунун дагы бир белгилей кетчү чеберчилиги анын адамга жана канаттууга жалпы сапаттарды ажырагыс биримдикте жуурулуштура алгандыгында. Бул эки табият кубулушу болгон адам менен бүркүткө тиешелүү кыраакылык менен сырттандык сапаттарды сүрөттөөдөн жана Кара-Көз менен Тургунбай аксакал күткөн азадан көрүнөт. Кулуке мүнүшкөрдүн өлүмү Кара-Көз менен Тургунбайды азага салат. Кулуке – адам сырттаны, Кара-Көз – паранда сырттаны. Сырттандын кадырын сырттан гана түшүнөт, түшүнгөндө да өз атасы Тургунбайдан кем түшүнбөйт. Ошондуктан ал ага адамдай мамиле жасап, адамдай кайрылат. Автор Тургунбай карыянын Кара-Көзгө кайрылуусу аркылуу адамзат табиятынын карама-каршылыгын жана биримдигин, кайгы-кубанычтын, өкүнүч-сүйүнүчтүн, арман менен муңдун, үмүт менен үмүтсүздүктүн закым сыяктуу бир ордунда турбастыгын, азгырмалыгын, дегеле адам баласына мүнөздүү сезим-туюмдардын комплексин көрсөтөт.

Баласындай медер туткан Кара-Көздөн ажыраган соң Тургунбай карыя ооруга чалдыгат. Карыянын оорусу – бул

үмүт үзүлгөндөн пайда болгон дарт, Аны айыктырар даба, дары да жок. Жазуучу адам баласынын жашоосунун маңызы эмне деген маселени Тургунбай карыянын мисалында чечмелейт. Тукумуз, уламасыз калуу – жашоонун бүтүшү, уламанын үзүлүшү. Мындай уламаны улоо – жаңы жашоонун жаралышы менен байланыштуу. Тургунбай карыянын үзүлгөн жашоосун улаган улама болуп небересинин төрөлүшү эсептелет. Жазуучу жаңынын жаралышы менен эскини түп-тамырынан бери жок кылбай, айрым учурда эскинин да жаңырта турган учурларын кылдат сезет. Өз мисалында мындай учур бизге көнүмүш болуп калган өнүгүү мыйзамына сыйбагандыгына басым жасап, коомдун жана табияттын өнүгүү мыйзамдарынын айрым учурдагы каталыгын байкайт. Мындай өзгөрмөсүз деп эсептелген илимий чындыктарды көркөм чындык аркылуу жокко чыгаруу ар бир эле жазуучунун колунан келе бербейт.

Тургунбай карыянын эки медери бар: биринчиси – атадан калган туяк небереси Медер, экинчиси – уулунан калган медери Кара-Көз. Атвор табият менен таттуу мамиледе болуу, аны боор этиндей сезүү өңдүү түшүнүктөрдү туюнтат. М.Жакыповдун оюна ылайык адам жашоосу өз тукуму аркылуу улантылбай калган учурда табият катары улантылышы мүмкүн. Кара-Көз мында адам өмүрүнүн өзгөчө учуру, б.а. Кулуке көз жумгандан анын уулу төрөлгөнгө чейинки адам жашоосун үзбөй келген өзгөчө учуру катары көрүнөт.

«Бүркүттөр поэмасынын» үчүнчү бөлүмү «Жашоодогу кумар» деп аталат. Негизги каарман – Абдылда карыя. Карыянын Мурат жана Абылкасым деген эки уулу бар. Абылкасым – мугалим, Мурат – агроном. Ал өмүрү аз калганда эки баласын Бүркүт-Уяга алып баргыла деп өтүнөт. Балдары алып барат. Бүркүт-Уяга барганда Абдылда карыя кырк беш жыл мурун болгон окуяны айтат. Анын айтымында кырк беш жыл мурун ушул бүркүттүн жалгыз балапанын алып кетип, ал үчүн бүркүт катуу өч алат, Бүркүт айылдан малды эле эмес, карыянын болочок кайын атасы Чыныбайдын үч жашар кызын алып кетет. Кийин анын бир кызын Абдылда карыя алат. Бул тууралуу карыя мындай дейт: «Ээ, балдар, ошентип анын бир кызын бүркүт, бир кызын мен алдым. Биз дагы учурунда бүркүт элек!».

Жазуучу бул бөлүмдө адам менен бүркүттүн ортосундагы ар кыл мамилени ачып берет. Бүркүт өз балапанын Абдылда карыя алып кеткени үчүн адам сыяктуу кек кууйт. Чыгармада кимде-ким табиятка зомбулук көрсөтсө, ал адам баласына кайрылып келет деген идея жатат.

Ал эми «Бүркүттөр поэмасынын» төртүнчү повести «Мүнүшкөрдүн мүнүшкөрү» деп аталып, мындагы негизги каарман Алымбай мүнүшкөр эсептелет. Алымбай мүнүшкөр өзүнүн «Болот тырмак» деген бүркүтүн табына келтире албай абдан кыйналат. Акыры ал эл аралап, Ысык-Көл, Нарынга чейин барат. Акыры Жумгалдан жетимиш беш жаштагы Сабыраалы деген карыяга жолугуп, анын кеңеши менен бүркүтүнүн сырын түшүнүү үчүн Ак-Талаанын Койлуубай уруусунан чыккан Калыбай деген жаш жигиттин жубайына берет. Бул бөлүмдөгү окуялар поэмадагы мурунку идеяларды тереңдетет, кыргыз элиндеги мүнүшкөрлүк өнөрдүн сырларын ачыкка чыгарат.

Адабиятчы Ү.Касыбеков мындай пикир айтат: «Жалпы эле чыгарманын борборунда элдин жышаналуу көркөм мүлкүн, демек, идеалын кылымдан кылымга чып-чыргасын коротпой аяр сактап келген элдин өзү жана анын өкүлү уламалуу Мурат турат. Мураттын образы китептин башынан аягына чейин өзөк болуп уламалардын биримдигин түзөт. Ошондуктан ал китепте тек гана айтып берүүчү эмес, окуянын активдүү катышуучусу, элдин нукура улуттук касиеттерин өз керт башына сиңире алган образ десек жаңылышпайбыз, Мына ушундан улам эл казынасы менен уламалуу Муратты бири-биринен ажыратпай, бир мааниде карап жатабыз» (Касыбеков Ү. Кыргызстан маданияты, 1978, № 6, 5-б.).

Жыйынтыктап айтканда, жазуучунун «Бүркүттөр поэмасы» аттуу чыгармасы бир канча майда повесттерден турганына карабай, бир идеяны туюнтат. Автор бул чыгармасында ар кыл сюжеттерди колдонсо да, анын ар түрдүүлүгүнө карабастан бир идеяга, б.а. адам менен табияттын биримдигин, адам жашоосунун түбөлүктүүлүгүн, уламалуулугун ачып көрсөтө алган.

МАМБЕТАКУНОВ КАДЫРБАЙ (1939–1990)

Акын жана драматург Кадырбай Мамбетакунов кыргыз окурмандарына «Шоола» (1971), «Нур көпүрө» (1976), «Жубар берметтер» (1980), «Арзуу» (1989) ырлар жана поэмалар жыйнактары, «Омор Хаямдын махабаты» (1986) аттуу драмалар жыйнактары аркылуу кеңири белгилүү.

К. Мамбетакунов – биринчи иретте акын. Анын драмалары да дээрлик ыр менен жазылган. Акындын ырларын окуганда анын авторунун поэтикалык фантазияга бай, тереңдикке умтулган, акылга дыйкан чыгармачыл инсандык сапаттары кошо сезилип турат.

К. Мамбетакуновдун коомчулукка, театр күйөрмандарына таланттуу драматург катары тааныткан драмалык чыгармасы – «Омор Хаямдын махабаты» пьесасы болду жана ал кыргыз драматургиясынын мыкты чыгармаларынын катарынан орун алды. Бул чыгарма жөнүндө учурунда белгилүү сынчы С.Байгазиев мындайча жазган. «Аталган пьеса К.Мамбетакуновдун сөзсүз чыгармачылык табылгасы, кыргыз драматургиясынын мыкты чыгармасы. Драматургдун художниктик мүмкүнчүлүгү, чыгармачылык дарамети, инсандык жүзү, адабий-маданий даярдыгы учурунда мына ушул улуу Омор Хаям жөнүндөгү драма аркылуу ачык көрүнгөн. Мына ушундай талант-шыкка, художниктик көрөңгөгө бай чыгармачыл индивидуалдуулуктун мөөр-тамгасы басылгандыктан улам «Омор Хаямдын махабаты» өзүнүн жаралган күнүнөн тартып (1978) сахнадан түшпөй, көрүүчүлөрдүн көңүлүн курсант кылып келатат. Биздин оюбузча аталган драма бат эле боёгу оңуп актуалдуулугун жоготуп, аренадан түшүп кала турган күнүмдүк чыгарма эмес. Анткени мында коом турмушун, пенде тири-

чилигин, адам рухун, тагдырды дайыма коштоп жүрө турган түбөлүктүү чындыктар, туруктуу мотивдер, боло жүрчү карама-каршылыктар жөнүндө сөз жүрөт. «Омор Хаямдын махабатында» драмалык сюжеттин негизин инсан менен мамлекеттин, акын менен шахтын ортосундагы конфликт, катып калган догмалар менен эркин ойлоонун, чыныгы махабат менен карасанатайлыктын, киши рухунун бийик романтикалык умтулуусу менен пенделик пастыктын, күнүмдүк менен түбөлүктүүлүктүн ортосундагы күрөш түзөт. Албетте, мына ушундай олуттуу мотивдерди сюжетке негиз кылып алган соң, мындай чоң материалдын жүгүн көтөрө ала турган чоң инсан – каарманды табыш керек эле. Драматургдун бул үчүн XI кылымдагы чыгыштын атактуу акыны Омор Хаямдын турмушун тандап алышы мүдөөгө төп чыккан. Пьесада К. Мамбетакунов, өзгөчө, акын Омор менен күң кыз Элпинин ортосундагы алоолоп жанган махабатты бөтөнчө поэтикалык эргүү жана терең ой чабыттары аркылуу жеткире алган Омор Хаямдын диндин, бийликтин өкүлдөрүнө, ой жүгүртүүнүн жана тирилик кылуунун орто кылымдык стандарттарына каршы күрөшү да ишенимдүү жана драматизмге карк чыккан»¹.

Пьеса 1978-жылдан бери кыргыз Академиялык драма театрынын сахнасынан түшпөй коюлуп келе жатат. Ушул жерден пьесанын авторунун акындык чеберчилиги жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Көрүүчү акындын поэтикалык керемет саптарына арбалып, мөлтүр махабатка тамшанат.

Сүйөм сени, тартсам да миң алаамат,
Сүйбөгөнгө бул сезим туюлаар жат.
Махабаттын шарабы дилге дары,
Буюрбаган мереске бул ырахат...

Канча болсо өмүрдө мен көрөр күн,
Жалгыз сага жан сырын тең бөлөрмүн.
Сени сүйүп бул башым көргө кирер,
Бир сен үчүн көрдөн баш көтөрөрмүн!

Пьесанын ыр саптарынын алдында жаштарга, деги эле сүйүү сезимин баштан кечирип жаткан адамдарга сүйүүнүн байлыкка да, бийликке да алмашпас ыйыктыгын, аны таза сактай билүү керектигин кандай күндө болгондо

дагы, кандай кыйынчылык башка түшпөсүн өз махабатыңды коргой жана баалай бил деген чакырык жатат.

К. Мамбетакуновдун сүйүү темасына арналган кийинки чыгармасы атактуу ырчы Боогачы менен айтылуу сулуу Үкөйдүн эл арасында айтылып калган армандуу сүйүүсү тууралуу баяндын негизинде жазылган «Укей» аттуу трагедия.

Аялзатын адам катары көрбөй, ырчыны киши ордуна санабай, сулуу кыздарды колунда бар бай адамдардын малга сатып алчу олжосу катары баалап, байлыгына манчыркаган журт башы билермандардын адам табиятына, кедей кембагалдардын мүдөө талаптарына дегеле туура келбеген, жосунсуз жоруктары октябрь революциясына чейинки кыргыз кыз-келиндеринин көбүнүн тагдыры болгон.

Бул чыгармадагы тема, идея жаңы деле эмес, трагедия кандайдыр бир деңгээлде Ак Мөөр сулуу менен Болоттун жана алардын сүйүүсүнө тоскоол болгон Жантай чалдын окуясын эске салат. Болгондо, бул жерде сюжет Боогачы менен Үкөйдүн тагдырына арналып, армандуу сүйүүнүн кийинки муундар үчүн дагы бир тарыхын калтырып жаткандыгы менен баалуу. Окуянын аягында айтылуу сулуу Үкөй Боогачыны өлдү деп угуп, ага ишенип, аскадан боюн таштап учуп өлөт. Өлүмдөн аман калган Боогачы Үкөйүн издеп анын энесинин үйүнө келип, сүйгөнүнүн боюн аскадан таштаганын угуп байбиче менен Календердин катуу айткан кайратынан эсине келип, Үкөйүн жар салып, көкөлөтүп ырдап калат. Автор трагедиянын аягын эл арасына кеңири белгилүү Боогачынын ыры менен аяктайт.

Алалуу гана жылкы элде бар,
Ашыктык илдет сенде бар
Ээй, Үкөйүм,
Ал милдетиң менде бар...
Кулалуу гана жылкы элде бар,
Кусалык илдет сенде бар.
Кусадар гана болдум жете албай,
Ээй, Үкөйүм,
Көп милдетиң менде бар...

Айлыңа гана баргам кечинде,
Ар дайым болот эсимде,

Алтынга гана окшош Үкөйүм,
Ээй, ана ошо
Ак карлуу тоонун бетинде...

Күнүгө келем кечинде,
Күн сайын болот эсимде
Күмүшкө гана окшош Укейим,
Ээй, тетиги
Күн тийбес тоонун бетинде...

Драматургдун калеминен «Жаныш, Байыш» эпосунун негизинде жазылган «Желкайып», 1920-жылдары Нарын аймагындагы басмачылар уюштурушкан козголоң, анын талкаланышы, карапайым калктын жаңы турмуш жүнүндөгү түшүнүгүнүн өсүшү тууралуу «Кызыл таң», жаштар турмушуна арналган «Эдельвейс» радио-пьесасы окурман, көрөрмандарга тааныш болгон. Драматург ошондой эле өзүн комедия жанрында да сынап көрүп, «Бозбойдок» аттуу чыгарма жараткан. «Соңку жомок» аттуу фантастикалык новелласы кыргыз телевидениеси аркылуу көрөрмандарга тартууланып келе жатат.

Белгилүү журналист Б.Аракеев К.Мамбетакуновдун 50 жылдык юбилейине арналган макаласында: «Элибиздин ырысына жаралып, бир жарк деп дүйнөдөн өтсө да чыгармалары түбөлүк жашап калган залкар акыныбыз Алыкул Осмоновго арналган «Акын жана ажал» аттуу драмасы Кадырбай абаны драматург катары дагы бир белестен ашкандыгын күбөлөп койду. Алыкулдун акындык дарамети, адамдык касиети, терең изилдөөдөн өткөн ички дүйнөсү кылдат ачылгандыктан драма көрүүчүлөрдүн дилинен терең орун алды» деп драманы жогору баалап жатат.

Сөзүбүз бир жактуу болбосун үчүн К. Мамбетакуновдун чыгармачылыгына арналган айрым бир сын пикирлерди да келтире кетели. Сынчы А.Медетов «Сөз атасы өлбөсүн» деген адабий турмуш жана сын жөнүндөгү макаласында драматург К.Мамбетакуновдун «Акын жана ажал» драмасы Алыкулдун образын сахнага алып чыгууга жасалган алгачкы аракет экендигин кубаттоо менен А.Осмоновдун өмүрүнүн айрым фрагменттеринен турган бул пьесаны толук кандуу чыгарма катары кароого мүмкүн эместигин,

акындын ырларынын туткунунда калып, Алыкулдун ырларынан көрүнүп турган терең философиялык ойлорго каныккан, карама каршылыктуу татаал образын, мүнөзүн жаратуу оңунан чыкпай калгандыгын айта келип, ажалдын символикалуу образы менен акындын ортосундагы конфликт табигый түрдө ичкериден жүрбөгөндүгүн белгилеп, драмада психологизмдин жетишсиздигин жана актер акынды терең түшүнүп, оор мүнөзүн ачып берүүгө көбүрөөк изденсе болмок деп, актерлорго да дооматын айта кеткен. Демек сынчы спектаклди көргөндөн кийинки оюн айтып жатат².

Драматургиянын жана театрдын тарыхында китептик вариант менен сахналык варианттын ортосунда кээде асман менен жердей болгон айырмачылыктар учурабай койбойт, Кээде анчейин күчтүү эмес чыгарма чебер режиссер, чебер актёрлордун колуна жан киргизилип, кайра жаралып, актёрдук талант, табылга изденүү аркылуу каарманды өтө күчтүү эсте калаарлык образдардын деңгээлине алып чыккан учурлар болот. Ал эми кээде тескерисинче жакшы жазылган чыгарма актердун темпераментине, ичтен туюнтуу, ойноп туюнтуу жана башка чеберчиликтердин жетишсиздигинен улам оңунан чыкпай калган образдар да болот. Ошол үчүн драмалык чыгарма – драматургдан коллективдүү изденүүчүлүктү, көп түйшүктү талап кылган татаал жанр.

Сөзүбүздүн башында К.Мамбетакуновду биринчи иретте акын экендигин белгилеп өттүк. «Адабият» басмасынан 1989-жылы жарык көргөн «Арзуу» деген жыйнагы акындын көп жылдык поэтикалык изденүүлөрүн корутундулаган сыяктуу. «Арзуу» китеби менен таанышуу, – деп жазат адабиятчы, журналист Б.Аракеев, – акындын чыгармачылык мүмкүнчүлүгү, поэтикалык изденүүлөрү жөнүндө жакшы таасир калтырат. Китептеги «Эки саптар», «Төрт саптар», «Сегиз саптар», «Санжыралар», «Ой мөмөлөрү» аттуу темалардын алдында жарыяланган ырларда окурманды ойго салган салмактуу ойлор, олуттуу поэтикалык толгонуулар, ынанымдуу турмуштук корутундулар, жүрөктөн туйлап чыккан аруу сезимдер, аңсап жетпес арзуулар камтылган. Бир сөз менен айтканда «Арзуудан»

поэзиянын жыты кадимкидей буруксуп турат. Китептен бир чымчым ырды окуп өтөлүчү:

Кыркынчы жаздын кыркаар турналары
Кыйкуулап көздөн кайып зуулдап барат.
Кош айтып мен кыя албас ыйык күндөр
Турнанын канатында ыйлап барат...

Кыскасы, «Арзуу» жыйнагы поэзиянын, жалпы агымында байкалбай калбай турган, акындын өз алдынча жүзүн тааныткан, ичинде каткан поэтикалык мүлкү бар, салмактуу жакшы китеп»³.

Б. Аракеев «Ак дил адам» деген чакан макаласында К.Мамбетакуновдун эң негизги сапаты анын адамгерчилигинин күчтүү экендигин, ошол сапат анын чыгармаларынан дагы даана көрүнүп турарлыгын баса белгилеп, «Адамдык парзын жакшы өтөп келатып, чыгармачылык парзын да жаман өтөгөн жок. «Шоола», «Нур көпүрө», «Жубар берметтер» деген поэтикалык жыйнактары менен таанышканыма кыйла жыл болду. Бирок ошол окуган убакта жөнөкөй, асмандын башын айтып татаалдатпай эле ыр саптарын айткан бир акын бар экенин өз баа-мымда туйдум эле. Кийин К.Мамбетакуновдун «Омор Хаямдын махабаты» драмасын сахнадан көрүп, бир таланттуу драматург бар экенине күбө болдук.

Колубузда К.Мамбетакуновдун басмадан жаңы эле жарык көргөн «Арзуу» жыйнагы турат. Кайра кайра барактайм. Анан акын менен кошо не бир түркүн маанайды баштан өткөрөм, Жашоонун миң түркүн элеси келет көз алдыга, бирде көңүл көкөлөп асманга учсам, бирде көкүрөк түпөйүл. Ушундай маанай китеп менен таанышканда акындын калп айтпаган ак дили, жакшылык болсун деп жан үрөгөн тили менен дили сезимге сезим кошот, өзү менен кошо дегдеңдете жетелеп кетет.

Шуу дей түшөт жүрөгүм
Акты кара жеңгенде.
Туудай толкуйт иреңим
Караны ак эңгенде.
Бапырап калам өзүмчө
Баары ордуна келгенде.

Ушундай бир саптары өзүнүн да, чыгармачылыгынын да табиятын айтып тургансыйт. Чыгармаларын окуп, андагы актык, адамгерчиликти даңазалаган саптарын кылдат электен өткөрүп, анан ошол сөздүн ээси менен таанышып, чечиле сүйлөшүп көрүңүз, ошондо кай сөз айтса да чыныгы дилден чыккандыгын, эч кандай жасалма бүтүмү, жасалма ою жок экендигине сиз да күбө болосуз»⁴.

К. Мамбетакуновду жакшы билгендер анын талбаган эмгекчилдигин сөзгө өтө жогору маани берип, бал жыйнаган аарыдай эл арасынан, отурган жеринен уккан макал, лакап, учкул сөз берметтерин жазып ала коюп жыйнап жүрчү деп эскеришет.

К.Мамбетакунов котормо жаатында да эмгектенип, дүйнөгө белгилүү Карел - финн элинин «Калевала» эпосун которгон.

К.Мамбеткунов адбий чыгармачылыктын ар кыл багытында: поэзия, драматургия жана котормо жаатында үзүрлүү эмгектенип, көркөмдүк деңгээли бийик, эл сүйүп окуган чыгармаларды жаратып, улуттук адабиятка өз салымын кошуп кеткен таланттуу акын.

АДАБИЯТТАР

1. *Байгазиев С.* Кош жанр жүгүн аркалап // Кыргызстан маданияты. – 1989. 15-июнь.

2. *Мамбетакунов К.* Омор хаямдын махабаты. -Ф.: Кыргызстан, 1986

3. *Аракеев Б.* Ак дил адам // Мугалимдер газетасы. 1989. 16-июнь.

4. *Медетов А.* Сөз атасы өлбөсүн// Кыргызстан маданияты. 1988. 14-апр.

АБАКИРОВ МЕЛИС

(1940)

Адабий-көркөм процесс тигил же бул чыгармачыл инсандын субъективдүү эркине, ички мүдөөлөрү менен каалоолоруна механикалык мүнөздө баш ийе коюучу коомдук-эстетикалык көрүнүш эмес. Ал дайыма жандуу, тарыхый тутумдаштыкта, карама каршылыктардын, сандан сапатка өтүүнүн, танууну тануунун түбөлүктүү жана кыйшайгыс мыйзамдарына ылайык жашаган объективдүү кубулуш экендигин жадыбыздан чыгарбасак, анда азыркы улуттук адабиятыбыздын практикасында орун алып жаткан көрүнүштөр менен кубулуштардын себеп-натыйжаларынын төркүнүн даана элестетүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Демек, тарыхый-адабий кыймылдын азыркы адабий процесс деп атала турган мезгили да барып-келип шарттуу аталышка, бөлүштүрүүгө жатат. Анткени адабий процесси кандайдыр бир мезгилдин он, жыйырма жылдыктары менен чектеп, анын мүнөзүн өлчөп-бычып коюуга дегеле болбойт, ал сандаган булактардан өз боюна кубат жыйнаган, чарчабаган дайра сымал.

Бүгүнкү күндөгү Кыргыз эл жазуучусу (2011), окурмандардын калың катмарына таланттуу прозачы жана котормочу катарында таанылып жана кабыл алынып отурган Мелис Абакировдун чыгармачылыгысыз дал ошол азыркы адабиятыбыз кыйла жагынан бөксө, ажарынан кемчил. Жазуучу Улуу Ата Мекендик согуштун кесепетин өз көзү менен көрүп, жон териси менен сезген, ошол катаал мезгилдин таалимин алып, граждандык жактан эрте жетилген чыгармачыл муундун катарына кирет.

«Боорду көтөрүп, боконо ката элек кезден колхоздун кара жумушуна аралашып, Сары өзөн Чүйдүн аптаптуу

жай саратанында эртеден-кечке жылаңач-жыртык, өп-чөп өзөк жалгап кызылча суюлтуп, буудай аянтынан сары ындоо отодук. Кетмен көтөргөнгө каруу жетилгенден тарта отоо чаап, жер жумшартып, жылаңайлак муздак суу кечип кызылча, эгин сугарып жүрдүк. Анан он эки-он үч жаштан баштап эрте жазда трактористке прицепчи болуп сокодо отуруп, күздө комбайнердин саман түшүрүүчүсү болдук, кеч күздө лобогрейка менен чабылып кол менен жыйнаган эгинди молотилканын барабанына бастырдык. Күндүзү араба айдап, түндөсү ат бактык, чөп чөмөлөп, сарыгыр кылып саман үйдүк. Кыргызда кызыл сапырыштык, көп-көп кызылды арабага салып адегенде калаадагы заготзерного, ана айылдагы кампага ташыдык. Азыр белибиздин саал бүкүрдүгү, өңүбүздүн кара-торулуугу ошол кездин белгиси. Калп айткан менен болобу, кара жумуш көкөйгө көк талкандай эле тийген» –деп эскерет ал кыйын кезендерди жазуучу кыйла мезгил өткөн соң.

Ошол «өз киндигин өзү кескен» муундун бир өкүлү катарында М.Абакировдун, балалык, өспүрүмдүк доорунун катаал сабактары анын автобиографиялык мүнөз күткөн «ойлоп чыгарылбаган окуялардын» негизинде жазылган «Түшкө кирет», «Күн жана нан», «Тоют кызылчасы жана жүгөрү бадырак», «Балтек жана мадырабаштар», «Кызыл аэроплан», «Жарты пише каймак», «Мен бала эмесмин», «Жакшылык жерде калбайт», «Кайран шешем» (Эне бейнесине элегия), өңдүү аңгемелеринде элестүү жана таасын чагылдырылган. Жөнөкөй жана кыска, ары таасирдүү иштелген бул чыгармаларда доордун катаал чындыгы, карамакаршылыгы, адам жана мезгилдин алакасы өңдүү саясий-социалдык, моралдык-психологиялык маанини өз кучагына камтыган проблемалар менен бетме-бет кездешибиз.

Автордун жогорудагы реалдуу факты, маалыматтарга ширелген, биографиясындагы орчун учурларды камтыган кыска аңгемелерине дароо эле бекер жеринен кайрылган жокпуз. Анын жөнү бар. Автордун турмуштун мындай катаал сыноосунан өтүү, анын таалимин өз боюна сиңирүү, айлана-чөйрөсүндөгү турмуштук жагдайларга, адамдар тагдырына, мүнөзүнө сергек кароого, сезимталдык менен кабыл алууга да үйрөткөн. Ал эми мындай кырдаал жа-

зуучунун чыгармачылык иши үчүн өтө маанилүү. Демек, М.Абакировдун көркөм өнөрүнүн бир башатын ошол жактан издөө максатка ылайык.

Биздин жеке байкообузда, өткөн кылымдын 60-жылдарынын башынан тарта 70-жылдардын аягына чейинки мезгил аралыгы анын чыгармачылык дүйнөсүнүн ойгонушуна, калыптанышына, жазуучулук өңдүү ары татаал, көп сырдуу өнөрдү аркалашына да олуттуу роль ойногон учурлардан болду. Бул кезде ал филологиялык жогорку билимге ээ болду, ар кайсы мектептерде мугалимдик кылды, андан көп өтпөй журналистикага баш оту менен ооп, республикалык абройлуу газеталардын редакцияларында эмгектенди. Мейли агартуу системасындабы же массалык маалымат каражаттарында кызмат өтөйбү, ал турмуштун кайнаган жеринде болду, мурдагы баамдарын дагы өстүрдү, чыгармачылык иштин татаал сырларын өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк алды. Айрыкча басма ишинин жетекчилигинде жүргөн убагында жазуучулар чөйрөсүнө активдүү тартылышы өзгөчө мааниге ээ болду. Ошондон бүгүнкү күнгө дейре ал улуттук адабиятыбыздын проза сындуу айдыңында бел чечпей кызуу узанып келет.

М.Абакировдун чыгармачылык өнөрканасын жалпысынан сомолоп мүнөздөсөк анда ал өзүнүн адабий кадамын балдар жазуучусу катарында баштаганын, кара сөздүн аңгеме, повесть, роман өңдүү жанрдык формаларынын үстүндө жигердүү иштегенин айтаар элек. 1978-жылы автордун алгачкы аңгемелеринин топтому болгон «Жаштык рапсодиясы» андан көп өтпөй эле эң кичинелердин жанрларынан турган «Чоң энемдин жомогу» (1980) жыйнактары жарык көргөн. Эгерде автордун тунгуч китебиндеги аңгемелерде чыгарманын аталышы туюнтуп тургандай (Рапсодия-элдик ырлар, эпикалык баяндар темасындагы музыкалык чыгарма) элет жериндеги жаш адамдардын чоң турмуштан өз ордун табуу аракеттерине, алардын социалдык-нравалык жана граждандык жактан калыптанышына, жетилишине байланыштуу проблемалар көтөрүлөт жана чечмеленүүгө алынат. Арийне, бул китепке жазуучу тарабынан жеткиликтүү ийленбеген, ойдогудай иштелбеген, көркөмдүк, образдык жагынан аксаган айрым чыгар-

малардын кирип кеткенин айтпаганда, жыйнак негизинен М.Абакировдун көркөм сөз өнөрүнө ыбаа караганын, анын мүмкүнчүлүктөрү али толук ачылбаганын, андай жагдайлар эртеби-кечпи өз ордуна коюларын шоораттаган эле.

М.Абакировдун чыгармачылык жолунда анын калемгерлик потенциясынан чындап кабар берген китеби анын эң кичинелерге арналган адабий жомоктору болду окшобойбу. Ырасын айтыш керек, кичинелер үчүн жазыш өтө кыйын жана татаал. Ал эми алардын дүйнө таанымын кеңейтүү, түшүнүгүн тереңдетүү жана алардын жазуучунун жазгандарына, чыгармачылык идеяларына, образдарына ишендириш азап. Мына ушундай кыйчалыш кырдаалда айбанаттар жөнүндөгү жомоктор табылгыс каражат жана ал таасирдүү куралдын милдетин жеткиликтүү түрдө аткарып бергенге жарайт. Мына ушундай талап-мүдөөнү жана мүмкүнчүлүктү ал өзүнүн адабий жомокторун айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун салтына ылайык түзөт.

Адатта, балдар үчүн жазылган адабий чыгармаларда аларга жеткиликтүү таалим-тарбия берүү, кругозорун, көз караштарын кеңейтүү, жакшылык, абийирдүүлүк, адамкерчилик, каармандык өңдүү сапаттарга сугаруу идеялары негизги мааниге ээ болуп, дидактика алдыңкы планга чыгат. Мындай сапаттар арийне М.Абакировдун адабий жомокторунун мазмунун жана башкы пафосун түзөт. «Улакчунак» жомогунда ата-эненин тилин албаган, тарбиясына кош көңүл караган балдардын кандай коркунучка кептелерин, «Шок балапан короз жөнүндөгүсүндө» курулай шоктонуунун, «Тайраке тайлакта» кежирленүү, «Күкүк-Зейнепте» ынтымактын жоктугу өңдүү терс сапаттын натыйжалары көркөм баяндалган. Балдарга арналган адабий жомоктордун ичинен «Бачайы чымчык баяны», «Төө менен чычкан, же эскиче жыл-ай санагы», «Жоогазын жөнүндө жомок», «Тумаш мерген» өңдүү чыгармалары сапаттык жактан айырмалуу иштелген. Аларда автор ириде эл оозунда айтылып жүргөн уламыштардын, жөө жомоктордун мазмунунун, идеясынын алкагын социалдык-нравалык жактан өз алдынча толуктаганга, дидактикалык кубатын курчутууга олуттуу көңүл бурган. Чынында мындай аракет акыбетсиз калбаган. Сюжеттер жеңил жана түшүнүктүү,

кыска алынып, ал дидактикалык идеяларга сугарылган, жеткиликтүү көркөм тилде баяндалат. М.Абакиров Жаш жеткинчектердин ички дүйнөсүнө, кабыл алуу психологиясына өзгөчө маанай берген жазуучу катарында да өзүн көрсөтө алды. Көркөм тексттердин жорго сүйлөмдөр, уйкаштыктар аркылуу уюштурулушу, небере менен чоң энинин диалогуна негизделиши, жеңил баяндалышы адабий жомоктордун көркөм-эстетикалык жактан ишенимдүү чагылышына кол кабыш кылган деп айтууга болот. Дегинкисинде автордун бир катар адабий жомоктору балдар адабиятынын корун байытууга жасаган, оригиналдуу иштелген көркөм фактылардан болуп калууга акысы бар. Бекер жеринен жазуучунун бул китеби орус (1984), түркмөн (1985), өзбек (1986) тилдеринде чыкпаган чыгар.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын башынан тарта М.Абакировдун чыгармачылыгында жанрдык изденүүнүн жаңы багыты туруктуу орун ала баштады. Биз муну автордун прозанын орточо көлөмдөгү жанры болгон повестке ынтызарлык таштаганынан улам айтып жатабыз. Атап айтканда 1982-жылы анын «Алмалуу бак» аттуу повести жарык көрөт да, калемгер бул багыттагы изденүүлөрүн «Алчалуу төр» (1988), «Кумар» (1989), «Жинди Сабыр» (1994), «Канталамай» (1998), «О, оопасыз, оопасыз дүйнө» (2005), «Куугунда өткөн балалык» (2005) өңдүү повесттери аркылуу андан ары активдештирет, адабий процесстин мүнөзүн, табиятын жана багытын аныктоого жарамдуу калемгерлердин тобуна ишенимдүү түрдө аралашат.

М.Абакировдун повесттерине дыкаттык менен көз сала отуруп, улуттук прозабызда али жетишерлик түрдө көркөм изилденбеген турмуш көрүнүштөрүн, темаларын жана ошондой эле каармандардын жаңы тибин жаратуу демилгелерин колго алгандыгына күбө болубуз. Анын жогоруда аталган повесттеринде адам бытиесин тарыхый кырдаалдар менен биримдикте кароо, турмуштук окуяларды, трагедияларды жөн гана чагылдырып тим болбой, ага социалдык, нравалык проблемаларды тутумдаштыруу, рухий тайкылык, бечелдиктин натыйжаларынын турмуштук, саясий негиздери, эпикалык арымды арттырууга болгон ышкылыктын азабы даана байкалып турат. Анткени

бул чыгармалардан окурмандардын жүрөгүнө мурдатан жат болуп, жедеп бышы кулак кылып бүткөн стереотиптүү сюжеттер, трафареттик каармандар, мотивдер жокко эсе, эгер болсо да алар чечүүчү мааниге ээ эмес. Мунун өзүндө эле көркөм прозабыздын саясий, социалдык-нравалык проблемалардан нравалык-философиялык жана психологиялык проблемаларга өтүү кыймылын өз башынан өткөрүү динамикасы жатат. Өз ойлорубузду тастыктоо максатында чыгармалардын өзүнө кайрылып көрөлү. Маселен, автордун алгачкы повесттеринен болгон «Алмалуу бакта» кыргыз жергесине багбанчылык кесиптин келиши, анын улут психологиясы тарабынан карама-каршылыктуу кабыл алынышы, ага таптык позициядан баа берилиши, Улуу Ата Мекендик согуш алдындагы жалпы элдин күжүрмөн эмгеги, башкача айтканда Чоң Чүй каналынын курулушу, согуш алдындагы жаштардын демилгелери, жалындуу оптимизмдин, каармандыктын, тылдагы кыйынчылыктын көрүнүштөрү көркөм чагылдырылат. Сыртынан караганда бул тема калемгерлерибиз тарабынан жетиштүү көркөм иликтенип калгандай таасир калтырышы ыктымал. Бирок тереңирээк баам салганыбызда бул адабий тажрыйба башкалардан айырмалуу иштелгендигин көрөбүз. Автордун максаты согуш алдында элдик кыймылда ким канча процентке иш аткарды, айтылуу каналды казууда кандай айырмаланды, согушка ким кетип ким калды, кайсынысы аман келди деген примитивдүү суроого жооп бере турган сюжетти жана каармандарды издөө эмес эле. Ал кыргыз турмушуна социалдык, экономикалык, нравалык жана психологиялык жаңылыктарды алып келүүгө жарамдуу өнөрдү, анын көчмөндөр жашоосундагы прогрессивдүүлүгүн, эмгекчи адамдын жаңы тибинин, психологиясынын кандайча тамыр жайганын, жаңы көрүнүш эми стереотиптер тарабынан кантип кабыл алынып, кандай тагдырга дуушар болгондугун окурмандар ортосуна коюуда болду. Демек, автор чыгармачылык башкы басымды повесттин негизги каармандарынын бири болгон «бала чагында калаада орус кулактарынын каз-торопоюн кайтарып жүрүп, тил билгенин, жемиш бактарын тигип өстүрүүнү орус багбандарынан үйрөнгөн, төңкөрүштөн мурда эле эки теше-

дей жерге алма көчөттөрүн тигип, багып өстүрүп, айылдын атын «Алмалуу» атка кондурган, бийик стол, отургуч жасап, тамак-ашты ошондо отуруп ичкенди, жыгач керебет жасап, аны саамалык кылып айылга киргизген, жада калса сакалды да орустун дыйкан карыяларындай коюп алган Өтөгөндүн» адамдык тагдырын, андагы оошкыйыштарды, жан дүйнөсүн, анын кыргыз коомчулугу тарабынан кабыл алынышын жана бааланышын ачып бериши кажет эле.

Арийне, чыгармадагы Адылбек менен Бүкөндүн сүйүүсүнө, Шаршенаалы менен курдаштык мамилесинин жөн жайына негизделген сюжеттик сызыкты эске албаганда жазуучу өз максатынан анча деле тайган эмес. Асылбек, Бүкөш, Шаршенаалы өңдүү каармандар кандайдыр бир даражада көркөм чыгармачылыктагы стереотиптүүлүккө жетеленген менен оригиналдуу иштелген, колориттүү түзүлгөн образдар катарында Өтөгөн, Ээпай, Күлташыр жана Талканчиев өңдүү каармандарды киргизсе болот. Өзүбүз байкап олтургандай бул каармандарды жөнөкөй эле көрүнгөн турмуш-тиричиликтин формасында көркөм иликтөөгө алат, алардын жүрүм-турумуна, ойлонуусуна жана психологиясына тарыхтын оошкыйыш мүнөзү кандайча таасир тийгизгенин ачып бергиси келет. Аталган повестте чыгарманын жалпы салмагын арттырып, автордун идеяларын кубаттандырып, окурмандарды айласыздан ойлонууга түрткөн эки маанилүү эпизод жана андагы диалогдор бар. Анын биринчиси уулу үйгө патефон алып келгендеги Өтөгөн менен Ээпайдын, ал эми экинчиси Өтөгөн жалган жалаа менен камалып НКВДнын тергөөчүсү Талканчиевге сурак бериши. Дал ушул эпизоддордо автор каармандарын нравалык-философиялык жана психологиялык проблемалардын таразасынан алып өтөт. Эгерде Өтөгөндүн Ээпай менен сукбатташуусу турмуш, жашоо, байлык, максат, өнөр деген түшүнүктөрдүн тегерегинде жүрүп, талаш-тартышка айланса, ал эми Талканчиев менен Өтөгөндүн маеги саясий, идеологиялык, таптык мүнөз алат. Сталиндик репрессия калабасынын карапайым кыргыз дыйканына, прогрессивдүү эмгекчисине чейин тийиши, анын көркөм адабиятта биринчилерден болуп чагылдырылышы М.Аба-

кировдун жазуучулук жана инсандык позициясынын деңгээлинен жетиштүү кабар берет.

Калемгердин чыгармаларында айкын көрүнүп турган момундай бир өзгөчөлүктүү сапат бар. Анын чыгармалары бир өзөктүү идеяга, көркөмдүк максатка баш ийдирилгендей көрүнөт. Ошондуктан бир повестиндеги идеялык-тематикалык багыт, социалдык-нравалык, философиялык проблемалар, каармандардын тиби экинчи, үчүнчү чыгармаларында табигый жана логикалык жагынан улам толукталып, ички бекем тутумдаштыкта туруп, ыраатуу өнүктүрүлүшкө, көркөм иликтенишке дуушар болот. Ал эми мындай идеялык-эстетикалык «бир бүтүндүк» башка прозачылардын чыгармачылыгында анча жолуга бербейт. Менимче М.Абакировдун жазуучулук индивидуалдуулугунун бир жагы, болгондо да маанилүү, позитивдүү жагы ушунда турат. Маселен «Алчалуу төр» (1988) повести анын алгачкы «Алмалуу бак» (1981) повестин идеялык-тематикалык жагынан улантат, ал эми «Алчалуу төрдү» анын андагы кийин жараткан «Кумар» (1989), аны «Канталамай» (1998) повесттери ар тараптан толуктап турганын көрүүгө болот. Эгерде «Алчалуу төрдө» автордун жаратылышка, табиятка көз карашы, замандаштарынын алдында аларды коргоп, баштагы көрүнүшүндө, мазмунунда сактоо, коргоо чакырыгы, табиятка аяр мамиле жасоого граждандык жана калемгердик өтүнүчү өзгөчөлүктүү пафос менен чагылдырылса, ал эми «Кумар» жана «Канталамай» повесттеринде адам бытиесинин, абийиринин экологиясына байланышкан маселелерге көтөрүлүп чыгат. Дагы конкреттештирип айта турган болсок, автор жөнөкөй турмуш-тиричиликтеги катардагы социалдык-нравалык проблемалардан нравалык-философиялык жана психологиялык проблемаларга өтүү кыймылында болгондугу, анын акыбети белгилүү өлчөмдө кайтканын өзгөчө белгилеп коюуга болот.

Экинчиси, автор өз каармандарынын биографиясын, адамдык мүнөзүн, жан дүйнөсүн иликтөөнүн ар кандай ийкемдүү жана таасирдүү ыкмаларын издөө жолунда жүргөндүгүнө ынанарбыз. Маселен «Алмалуу бак» повестинде чыгарманын башкы карманы Өтөгөндүн башкаларга ок-

шобогон тагдыры, өмүр жолу, мүнөзү, адамдык жүзү чыгарманын аяк жагында Өтөгөндүн Талканчиевдин сурагындагы жооптордон улам белгилүү болсо, ал эми «Алчалуу төр» повестинде жазуучу борбордук каармандардын бири Касендин граждандык, социалдык дасмиясы менен чыгарманын башында эле дароо тааныштырат. Чыгарманын сюжетиндеги окуялар, эпизоддор калган деталдар Касендин ким жана кандай экендигин чечмелеп берүүчү каражаттардын ролун аткарат.

М.Абакиров каармандарын бир гана ракурста көрсөтүүнү сүйбөгөн жазуучулардын катарына кирет. Ал өз персонаждарын өндүрүштүк, үй-бүлөлүк, сүйүү, психологиялык кырдаалдардын сынагынан астейдил алып өтөт. Ошондуктан, анын каармандары бая биз көнүп бүткөн стандарттык алкактагы стереотиптүү образдардын кебетесин кийбейт. Буга ошол эле «Алчалуу төрдөгү» Жанжигиттин, Касендин, Бекиштин, Зейненин, Үпөлдүн, Серкебай карыянын, Күлүйпанын образдары мисал. Ошон үчүн бул каармандар колориттүү, өз мезгилинин, доорунун, моралдык, социалдык-психологиялык белгилерин алып жүргөн жандуу адамдар катарында элестетилет. Чыгармадагы сюжеттик коллизиялардын бири Бекиш менен Касендин ортосундагы мамилелерге негизделген. Анын түпкү себептери алардын жеке биографиясында, ата-энеден, коомдон алган тарбиясында, ойлоо жөндөмдүүлүктөрүндө болгондугун жазуучу повесттеги тиешелүү эпизоддордо, окуяларда жетиштүү кабар берет. Бирок, алар али жетиштүү, ынанымдуу болбогондугун унуткарбаган автор алардын ортосундагы социалдык-нравалык, психологиялык карама-каршылыктын дагы бир маанилүү жагына басым коё көрсөтүүнү эстен чыгарбайт. Ага ишенич үчүн повесттеги автордук баяндын төмөнкү үзүндүсүн күбө катарында тарталы: «Деги кийинки күндөрдө экөө тең биринин сөзүн экинчиси жактырбай, жөндөн жөн эле сиркелери суу көтөрбөй титирендеше түшчү. Бекиш Касендин ага караганда жумушту аз кылганына, анан да тыңсынып көптү көргөндөй сүйлөгөнүнө, жашы улуу экен деп ийменбей тең ата болгусу келгенине терикчү. Касен болсо Бекиштин моюн сунган жер карамалыгын, Жанжигитке

жасаган майда кошоматчылыгын жактырчу эмес. Намыскөй, эр көкүрөк Асипа апасы аны кыйын кезең учурларда да канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай элкин өстүргөндүгүнөнбү, кийин бой тарткандан баштап элкин жүрүп көнгөнүнөнбү, Касен өзүн биерде Орук-тамда аны билгизбей басынткандай, билдирбей кордогондой, эң башкысы анын намысына, абийирине шек келтиргендей, а түгүл адамдык парасатын, анын гана эмес, биердегилердин бардыгынын адамдык касиетин секин-секин тебелеп-тепсеп аткандай туйчу. Ошого каяша кылаар, каршы тураар козголоңдуу ой көкүрөгүнүн түпкүрүндө ойгонуп-ойгоно албай козголуп, же жарылып сыртка чыга албай бушайман кылчу кээде. Ошо оюн бирге бөлүшөөр, кошо кошулаар шерик издөөчү көңүлүндө. Такошондой шерик чыкпаганына, чыкмак тургай кайра аны Бекишке окшоп тебелегенге чейин барганына кыжаалаттанып кетчү. Анан да экөөнүн тең кулагына зайыптарынын мамилесинен чыккан күңкүл-мүңкүл сөздөрү да жетип жүргөнү да колтуктарына суу бүркүп жүргөндүр.

Бекиштин аяккы сөзү Касенди кара келтек менен чыккыйга чапкандай эле тийди. Ачуусу келгендигинен, же сөгүп ийе албай, же ачуу сөз таба албай, чеке териси кош кабаттана бүктөлө түштү.

– Был-жыраба! – деди Касен тутуккандай сөзүн бөлө-бөлө айтып. – Жугундукор болуп жүрө бер. Мен анте албайм. Жугундукор болгум келбейт. Адаммын мен! Адаммын!

– Оозуңа кара! Омурткаңды омуруп коём! Кара муну. Ким жугундукор? Сен эле киши, башкалар киши эмеспи? – деди Бекиш чындап титирендеп».

Касендин аң-сезиминдеги, тула-боюндагы козголоңчулдук социалдык, нравалык-философиялык кубатка ээ эмес, анда эгоизмдик, индивидуалисттик сапат өзгөчө мааниге ээ. Ал эми сүрөткер катарында М. Абакиров мына ушул жагдайды эске алганын баамчыл окурман оңой эле ажыратат.

Кайталайбыз, «Алчалуу төр» повестинде чыгарманын мазмунуна, идеялык-эстетикалык пафосуна өзүнчө кубат берип турган сезим мында автордун жаратылышка болгон экологиялык мамилесине, көз карашына сугарылганды-

гында, табият көрүнүштөрү менен кубулуштарын живо-
пистик илберинчилик, таасындык, предметтүүлүк жана
элестүүлүк менен сүрөттөгөнү, прозадагы лирикалуулук-
тун өз ара камыр-жумур аралашышы окурманды кайдыгер
калтырбайт. Мына ушундай ажайып табият адамдардын
ачкөздүүлүгүнөн, кайдыгерлигинен улам кедеринен кетип
баратышы автор-дун муун-жүүнүн чындап сыздатат, окур-
манды ойлонууга чакырат. Чынын айтыш керек, жара-
тылыш экологиясы М.Абакировдо жөн гана чыгарманын
проблематикасын актуалдаштырууга, өзүнүн чыгармачы-
лык көз караштарына коомдук маани берүү далбасасынан
эмес, баа- рыдан мурда адам бытиесинин экологиясына
тутумдаштырганы менен баалуу. Жазуучу катарында ал
бул эки түшүнүктү бирин-экиичисинен ажыратпай, обо-
чолонтпой кош бирдиктүү көрүнүш катарында кабыл ал-
гандыгында жана ошол турпатынан өзгөртпөй чагылта ал-
гандыгында. Ал эми бул сыяктуу сапат көркөм сөз өнөрү
үчүн канчалык маанилүү экенин айтпасак да түшүнүктүү.

М.Абакировдун жазуучу жана инсан катары граждандык позициясы ачык-айкын, бекем. Ал коомдун түрдүү сферасында жүрүп жаткан негативдүү көрүнүштөргө, социалдык-нравалык кубулуштарга, адамдардын абийириндеги деградацияларга кош көңүл карай албайт. Айкын чынчыл каламы четте байкоочунун милдетин аткарып калбайт. Буга тематикалык-идеялык багыты, проблематикалары, образдык системасы жагынан мурдагы повесттеринен өзгөчөлөнүп тургансыгандай таасир калтырган «Кумар» (1989) жана «Канталамай» (1998) өңдүү прозалык туундулары ишенимдүү далил боло алат. Бул повесттер М.Абакировдун прозачылык жолундагы олуттуу жана угумдуу көркөм окуялардан болуп калды десек апырткандыкка жатпайт. Эгерде «Кумар» чыгармасын бир сөз менен мүнөздөп, баасын быча турган болсок, анда аны коомдун социалдык турмушунда статусу жагынан айырмаланган, башкача айтканда элет жеринин карапайым дыйканы менен бүгүнкү чыгармачыл интеллигенциясынын ортосундагы нравалык-философиялык, психологиялык эрөөлүн чагылдырган көркөм туунду деп айтаар элек. Мындай карама-каршылык, кагылыш эки замандаштын, болгондо

да бир айылда туулуп, чогуу өскөн, мектепте бирге окуган Сармат менен Дайынбектин ортосунда өтөт. Ошол себептен, повесттин образ системасы да чакан. Андан өңүтүсү, мүнөздөрү белгисиз, топурап кирип-чыгып жүргөн каармандарды да жолуктурбайбыз. Арийне, чыгармада жогоруда аталган эки персонаждан тышкары Темирбек, Кенжебек, Калбүбү өңдүү эпизоддук каармандар катышат. Бирок, алар чыгарманын жалпы идеялык багытына, проблематикасына олуттуу таасир тийгизе алышпайт.

Негизинен Сармат менен Дайынбектин кездешкенин жана баарлашканын өзөк окуя кылып алган бул повестте ретроспекциянын жардамы менен анын мезгилдик жана мейкиндик, сюжеттик алкагы кеңейтилет, башкы каармандардын социалдык позициясы, граждандык концепциясы кандайча калыптанганын, адамдык жүзү, мүнөзү кантип жетилгендигин көрсөтүүгө кол кабыш кылат. Алардын өз ара маегинде көптөгөн маселелер, башкача айтканда жашоо, материалдык байлык менен рухий байлыктын карама-каршылыгы, адамдын граждандык милдети, абийир, атак-даңк, жалган мамилелерден сырткары өндүрүштүк пландагы, коомдук мамилелердеги маселелерге чейин камтылат. Жазуучу катарында М.Абакиров өз каармандарынын тигинисине же мунусуна жан тартып, боор толгобойт. Мүмкүн болушунча алардын эркине коёт. Ал эми каармандардын прозачынын симпатиясы менен антипатиясынан окчун турушу мазмундук, идеялардын, мүнөздөрдүн реалдуу жана табигый чыгышына мүмкүндүк берет. Жазуучу үчүн кумардын коркунучтуусу жана олуттуусу, ары татаалы атак-даңк кумары болуп саналат. Дайынбек дал ошол кумардын курмандыгына айланган бечара. Бул жогорку пафостогу идея жалаң гана Дайынбектин тагдырынын мисалында эмес, башка персонаждардын тагдырлары менен да ырасталат.

Канткен менен «Алчалуу төр» жана «Кумар» повесттеринде ата-бабалардын мезгил тарыхын карытып келген каада-салттары менен ырым-жырымдары, алардын аткарылыш жөрөлгөлөрү автор тарабынан билгичтик менен ишенимдүү баяндалганы чыгармалардын көркөмдүк ажарынын көтөрүлүшүнө өз үлүшүн кошкондугун да айтпай кетсек

болбойт. Мындай этнографиялык көрүнүштөр «Алчалуу төрдө» улакты садага чабуу, акиташ чыгаруучу мешти жасоону баяндаган эпизоддордо, ал эми «Кумар» повестинде упай ойноо тартибин көрсөткөн сценаларда орун алат. Булар күндөн-күнгө ата-бабалардын көөнө жана таалим-тарбияга мол мындай сапаттарынан алыстап бараткан кийинки урпактарыбыз үчүн алардын улуттук маданий салттарды таанып-билиши, баалашы үчүн канчалык мааниге ээ экендигин айтып отуруунун зарылдыгы болбойт.

«Кумар» жана «Канталамай» повесттеринин ички дасмиясына баам сала отуруп М.Абакировдун чыгармачылык өнөрканасындагы дагы бир өзгөчөлүктү, башкача айтканда анын ыйманына камчы чаппаган, коомдун турмушундагы болуп жаткан оош-кыйыштуу, карама-каршылыктуу көрүнүштөрүн жасаламалуулук менен косметикалап көркөм сүрөттөөдөн өз боюн бөлөк кармаган, граждандык позициясы бекем, чынчыл, реалист калемгер экендигине толук ынананыз. Эгерде «Кумар» повестинде коомдук турмуштун, адамдар мамилесинин сенектик деп атаган доордогу ички деградациясы анын натыйжалары жылаңачтанып, жашырылбай көркөм баяндын предмети болсо, ал эми «Канталамай» повести бүгүнкү күндүн ачуу чындыгын чагылдырган. Анда дагы автордун бүтүндөй чыгармачылыгындагы өзөктүү проблема адам бытиесинин мазмунун аныктап турган философиялык проблема болуп келген абийир маселеси жаңы кырдаалдардын фонунда көркөм иликтенет. Чыгармадагы абройлуу газетанын башкы редактору Абдынасыр Исаков, депутаттар Жолой Аликеевич, Бакинова, тажрыйбалуу, чындык үчүн чыркыраган Касым Мусаев, Садыр Атагулов, газеттин редакциясында иштеген Эргешаалы Назаров, Айдар жана Төлөн өндүү кабарчылар азыркы замандын типтүү өкүлдөрү. Мындагы каармандар жашоо философиясы, граждандык позициясы, турмуштук максат-мүдөөсү жагынан бири-бирине келише албаган полярдык карама-каршылыкта турат. Автордун симпатиясы мындай учурда эски, карыя, коммунист журналисттер тарабында. Бирок андан автордун эски коммунисттик режимге болгон ностальгиясы жатат деген чолок бүтүм чыкпашы керек. Эки башка замандын, коомдун, системанын,

муундардын карама-каршылыгы жана күрөшү, алардагы абийир деген бийик этикалык категориянын кабыл алынышы жана практикаланышы жөнүндөгү маселеге байланыштуу түшүнгөнүбүз жана түшүндүргөнүбүз жөн.

Редакциянын тажрыйбалуу журналисти Касым Мусаевдин реалдуу фактылардын негизинде жазылган, саясий-экономикалык, социалдык-маданий, психологиялык олуттуу идеяларга мол «Канталамай» макалалар цикли, ага байланыштуу келип чыккан окуялар, адамдар мамилеси жана анын натыйжалары чыгарманын негизги сюжеттик мазмунун түзөт. Элибиздин чүкөлөр менен канталамай өңдүү өтө сыпаа жана ыкчамдыкты, айлакерликти машыктырчу оюнундагы идеяны салыштырма мүнөздө колдогон автор чыгармадагы негизги идеясын, сүрөткерлик концепциясын Касым Мусаев менен башкы редактор Абдынасыр Исаковдун диалогунда ачыкка чыгарат. Замандын трагедиясы менен драмасын, коомдогу анархиянын өрүшүн, жалган патриотизм менен трайбализмдин, бюрократизм менен кайдыгерчиликтин, материалдык дөөлөт менен уят-сыйыттын күрөшүн камтыган бул сукбат повесттин идеялык пафосун аныктайт. «Канталамай» жазуучунун көркөм өнөрканасындагы позитивдүү башталыштардын ыраатуу өнүктүрүлүп жатканын, айрыкча автордун жанрдык-стилдик жактан жаңыча арымын, турмуш фактыларына, этикалык-философиялык планда мамиле жасоого өткөндүгүнө күбө болуп берчү адабий туундулардын катарында турууга акысы бар. Ал кыргыз прозасынын сапаттык кыймылын көрсөтүүчү көркөм кубулуштардын бири болуп саналат.

Баса, анын буга чейин сөз болгон повесттериндеги өзгөчө маани бере турган жагдай бар экендигин эскере кетүүбүз абзел. Ал анын чыгармаларынын образдык системасына таандык көрүнүш болуп эсептелет. Анын каармандары чыгарма менен жаралып, аны менен жашап, ал бүткөндө өлүү нерсеге, элеске айланып калбаганында. Социалдык типтердин улам жаңы кырдаалдарга, шарттарга ылайык тонун хамелеончо өзгөртүп жашай берерин, алар менен күрөшүү өтө кыйыш экендигин автор чеберчилик менен ачууга жетишкен. Маселен Талканчиев («Алмалуу бак»),

Тапаев («Алчалуу төр»), Дайынбек («Кумар»), Абдынасыр Исаков («Канталамай») мына ошондой табылгалардын катарында турат. Коомдук турмушта, жөн-жай тиричиликте, айлана-чөйрөбүздө бетме-бет келе турган мындай социалдык типтердин метаморфозасын М.Абакировчо чын дилинен, атуулдук жана калемгерлик позициясынан көркөм изилдөөгө алган прозачы сейрек деп айтууга болот.

Ал дайыма жөнөкөйлүктөгү татаалдыкты, бийиктикти жана улуулукту издеген жазуучу. Болбосо азыр да эл арасында анын окуялары аңыз болуп айтыла жүргөн каармандарынын бири жинди Сабырды алалы. Адаттан тыш айтыла жүргөн жүрүм-туруму, өктөмдүгү, тентектиги менен калк арасына таанылган Сабырдын абийир алдындагы улуулугун, тазалыгын М.Абакировчо көрүп, сезе коюу көрүнгөндүн колунан келе бербейт. Автор өзүнүн башкы каарманын карандай идеализациялоодон өз боюн оолак кармайт да, чыгарманын финалында аксакалдын эскерүүсү менен кыска жана нуска мындайча берет: «Мындан он жылча мурда, тиги элүүнчү жылдарда Сабыр Ак-Сайда колхоздун иригин бакчу. Ириктерди Ак-Сайга жаңыдан кыштата баштаган кез. Билесиңер, эки короо жанаша конгону менен калгандарынын аралыгы жарым күндүк жол, катнаш каат. Кайда анда азыркыдай машиналар? Ал кезде деле машине кышкысын Кынданын белинен аша алчу эмес. Апасы раматылык каза болот. Айлалары кетет. Коңшусу жакын жердеги малчыларды чакырып, эптеп жашырып коелу десе, Сабыкең: «Элге, жеткирип эл катары койбосом, энемдин сүтүн актаганым кайсы?!» – деп көгөрүп болбойт. Ошентип энесин эптеп кепиндеп, капка салып, атына арчындап арта салып Кынданын, Ак-Торпоктуң, Кызылдын белин ашып, эки-үч күн жолдо түнөп, акыры аты баспай калганда энесинин сөөгүн жонуна көтөрүп мына ушу Ийри-Сууга апкелген. Ушерден ак кепиндеп койгон. Кана айткылачы кайсы эрдиги буга тең келет?! Кана айткылачы, кайсы уул ушундай кыла алат?! Ээ, башкасын – айтпайын баарыбыз сыймыктанып, ооз толтура ошо биздин кулун деген, тиги Фрунзеде, бүгүн-эртең министр болот деген Орусбайыбыз жалгыз энесин ошо жердеги орус менен жүүттүн, лөлү менен күрттүн аралаш

көрүстөнүнө коюп, көбүбүз топурак сала албай калдык. Аталаштан алты эле киши барыптыр. Айланайындар, кана айткылачы, Сабыр ким да, Орусбай ким?!»

Арийне күчтүү сезимге сугарылган бул сапаттарды көргөзгөн мындай саптарды кайдыгер окууга мүмкүн эмес. Сүрөткерлик чеберчиликтин, үлгүсүнүн бир танабын таасын аныктаган мындай жагдайлар М.Абакировдун башка повесттеринен да жетишерлик жолуктурабыз.

Идеялык-тематикалык, проблемалык жана образдык өз алдынчалыкка умтулуу анын керкөм өнөрканасына мүнөздүү көрүнүш. Мына ушундай өбөлгөлүү кадамдарды анын соңку «Куугунда өткөн балалык» (2005) аттуу повестинен да учуратабыз. Ата Мекендин эпикалык образын түзүү, анын ыйыктыгын, улуулугун аздектөө, баалоо идеясы өзгөчө күч, чыгармачылык кумар менен берилген. Саясий кызыкчылыктардан улам өз мекенинен башка республикаларга аргасыздан депортацияланган балкар, чечен, карачай үй-бүлөлөрүнүн трагедиялык тагдырынан алынып жазылган бул чыгарма окурмандарды олуттуу ойлонууга чакырат. Балалык кезин кыргыз айылынын биринде калтырган Али өңдүү каармандын ата журтуна болгон сүйүүсү, кусасы, арманы өзүнчө турмуштук сабак. Мына ушул жерде айтылуу сүрөткер Ч.Айтматовдун «Кыямат» романына киргизилген «Жетинин бири» аңгемесинин башкы каарманы Гурам Джохадзенин мекен жөнүндөгү мындай сөздөрү эрксизден эске түшөт: «Ата-Мекенди алып кетүү мүмкүн эмес, алып кетсе сарсанаа, кусалыкты гана алып кетүүгө болоор, эгер Ата-Журт деген баштыктай сүйрөп, өзүң менен алып жүрө турган нерсе болсо, анда анын баасы сокур тыйынга турбас эле».

Ата-Журтунан саясий бийлик тарабынап депортацияланыштын жөнү башка, ал эми өмүрдө, бул жарыкчылыкта эл тарабынан Мекенден куулуп чыгыштан, ажыратуудан оор жаза болбосо керек. Повесттеги автор тарабынан айтылган идеянын подтексти дал ушуну каңкуулайт.

Эгерде М.Абакиров көпчүлүк повесттеринде элет жеринин турмушуна, андагы карапайым адамдардын мүнөзүнүн, психологиясынын сырларын көбүрөөк сүрөттөп, арбыныраак керкөм иликтөөгө алып келсе ал эми анын

«О, оопасыз, оопасыз дүйнө» (2005) повестинде тарыхтын тээ түпкүрдө унутта калган окуяларга, адам тагдырына жаңыча дем берүү, жандандыруу аркетине кызуу киришкени байкалат. Бул чыгарма анын эпикалык ойлонуусун масштабдуулугуна умтулуусунун ачык мисалы да болуп берет. Повесть деген жанрдык аныктамага ээ болгон бул адабий туундуда романдык ойлонуунун элементтери толугу менен жашайт. Демек, муну автордун романга өтүүдөгү алгачкы кадамы, көркөмдүк тажрыйбасы катарында кабыл алган оң. Көп өтпөй эле жазуучунун «Көкөй кести» өңдүү тарыхый пландагы, андан соң курч окуяларды камтыган «Барымта» сыяктуу романдары кыргыз адабиятындагы эпикалык жанрдын алкагын ар тараптуу кеңиткендиги менен айырмалана келди.

Соңку мезгилдеги адабиятыбыздагы тарыхый планда жазылган сандаган чыгармалардын фонунан салып карасак М.Абакировдун жараткан туундулары тарыхый окуяларга, ошол учурдагы коомдук мамилелерге, конкреттүү инсандарга, алардын ишмердигине, кыргыз турмушундагы аткарган ролуна мүмкүн болушунча историзм принцибинен тайбай өз позициясынан туруп сүрөттөгөн деп айтаар элек. Романдагы Абайылда батыр, Атаке бий, Аюке баатырдын өмүрүнө, коомдук ишмердигине байланышкан окуялар өзүнүн тарыхый ажарынан ажыратылбай жана ошондой эле жазуучунун алып учма кыялынын күчү менен берилген эпизоддор, сүрөттөмөлөр анын чындыктуулугуна, тарыхыйлуулугуна көлөкө түшүрбөйт. Албетте, романдын сюжеттик өзөгүн түзүүгө автор тарыхый булактардан, официалдуу маалыматтардан тышкары эл оозунда калкып жүргөн аңыздарды, санжыраларды пайдалангандыгында талаш жок. Бирок мындай катмарлар чыгарманын туундусуна ийкемдүүлүк менен сиңирилген.

Уруучулуктан улуттук идеологияга, биримсиздиктен биримдикке, жалпы максат-мүдөөгө, ынтымакка чакырган, анын бийиктигин, аруулугун эртеңки окуялар аркылуу көрсөткүсү келген М.Абакировдун «Көкөй кести» романы доордун карама-каршылыктарын, алдыңкы адамдарынын коомдук ишмердигин таасирдүү чагылтканы менен эсте калат.

«Барымта» (2008) М.Абакировдун романчылык диапозонунун, эпикалык арымынын кеңдигин, жаңычылдыкка, өзүнчөлүккө умтулганын ырастаган чыгармалардан болду. Мында деле мурдагы чыгармаларындай рухий бийиктик жана тайкылык, коомдун карама-каршылыгы, мансап-бийликтин абийир менен бүтпөгөн күрөшү өңдүү олуттуу проблемалар тикесинен коюлат. Ал өзү сүрөттөөгө алган мезгилди, адамдар жан дүйнөсүн, жаңыча өңүттө көрсөтүү ышкысынан жанбайт, психологиялык талдоолорду тереңдетүүнүн жолдорун издейт.

Жазуучунун стилисттик талантын айгинелеген жагдайлар жетишерлик.

Жалпысынан М.Абакировдун эпосу көркөм өнүгүштүн алдыңкы сабындагы өзгөчөлүү кубулуштар менен бекем тутумдаштыкта. Анын прозалары өзүнүн оригиналдуулугу менен окурмандардын көңүлүн буруп келет.

АСАНАЛИЕВ БАЙТЕМИР (1940)

1967-жылы «Жаз боёгу» деген алгачкы ыр китеби жарык көрүп окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган. Андан соң «Булак күүсү» (1970-ж.), «Кыял сапары» (1974-ж.), «Кездешүү» (1976-ж.), «Ойлонуу» (1990-ж.), «Балдар неге күлүштү?» (1998-ж.) деген китептери басмадан чыккан. Ошондой эле, «Край, в котором я живу» (1979-ж.) жана «Краски весны» (1981-ж.) деген китептери орус тилдеринде басылган. Б. Асаналиевдин ырлары азербайжан, казак, латыш, литва, тажик, түркмөн чех ж.б. тилдерге которулган. Ал өзү да чет элдик акын-жазуучулардын мыкты чыгармалары менен кыргыз окурмандарын тааныштырган.

Бирас, Байтемир Асаналиевдин деле акындар кайрылып жүргөн реалдуу турмуш көрүнүштөрүнө, кубулуштарына, анын туруктуу категорияларына мезгил, убакыт, заман, адам, улуулук, максат, сүйүү, эмгек, согуш, тынчтык, балдар, айыл, туулган жер ж. б. темаларына кайрылат. Өзүнүн турмуштук практикасына, адабий билимине, жалпы маданий деңгээлине таянып, ыр саптарын жаратат. Бирок, Б. Асаналиевдин чыгармачыл дүйнөсүнө жакыныраак барып, аны менен жакшылап тааныша келгенде, анын поэтикалык жүзүнө мүнөздүү болгон белгилер, сапаттар, изденүүсүнүн ой-кырлары даана көрүнөт. Ошондой мааниде сөз козгоого арзыган «Булут көчөт» деген ырынан келтирели:

Кайдан жайдан булут чыга калат да,
Шатыр-шутур жамгыр келет заматта.
Жайбаракат басып жүргөн жаш-кары,
Далда издеп, чуркайт туш-туш тарапка.

Балдар болсо жамгыр «оюнун» жактырып,
Жылаңач чуркап жүрөт каткырып.
Элик сымал бирдемеден шек алган,
Аруу барат улам чуркап аптыгып.

Көкүрөктө кош алмасы тирсийип,
Алгың келет ак жүзүнөн бир сүйүп...
Аядыбы чатыры жок сулууну,
Күлмүң этти теребел күн тийип...

Мында шумдукталган троптор, логикалык жактан бирикпеген, тутумдашпаган саптар сезилбейт. Ырдын тулку боюн кыймылга келтирип турган лирикалык образ – реалдуу табият, анын кубулуштары жана кадимки эле «тирүүлүктүн кымкуут» түшкөн базары. Акындын ыры тикеден-тике китептик, бая бизге көнүмүш болуп, тажатып бүтүргөн сүрөттөмөлөрдөн эмес, нукура турмуш, дүйнө чындыгынын таасиринен улам жаралган.

Акындын бүтүндөй поэтикалык стихиясын ээлеп, ээжаа бербей, тээ ичкериден, түпкүрдөн акырындап өнүп чыккан образ – жамгыр. Табияттын жай мезгилиндеги мүнөзүнүн мына ушундай кубулушу чыгарманын тулкусун баштан-аяк кызыл сызык катары аралап өтүп, улам кийинки саптарда толукталат:

Кайдан-жайдан булут чыга калат да,

Шатыр-шутур жамгыр келет заматта,–

деген саптарда добуштук жана элестик деталдар жай мезгилинин элесин даана тартып, окурмандын сезимин аралап, реалдуу турмушка жөнөйт. «Жайбаракат, бейпил басып жүргөн жаш-кары, далда издеп туш-тарапка, балдар жышжылаңбаш, жылаңайлак чуркашканы» жамгырдын катуулап жаап келгендеги учурун, жамгырдын образын табигый түрдө толуктайт. Окурман андан ары лирикалык ырдагы образ акындын калемги тарабынан кылдат кармалган зарыл деталь «элик сымал бирдемеден шек алган» жаш селкинин жамгырдан далдага карай шашканын, анын турпаты сулуулук, жаштык ажары ырдын көркөм элестүүлүгү менен логикалуулугун органикалык түрдө тутумдаштырып турат. Жогорку саптардын ар биринде реалдуу турмуш менен сезим, ой биримдикте жашайт. Автордун айтайын де-

ген ою, идеясы ырдагы образдын түзүлүш туура тандалган аракеттери менен синтездешет, кыймылга келет. Ошол себептен ал көркөм чындык катары кабылданат.

Б. Асаналиевдин ырларын окуп отуруп дүйнөнү, турмушту адам бытиесин поэтикалык жактан өз алдынча өздөштүрүү, жетик мазмундагы көркөм чыгармаларды жаратууга чындап аракеттенген калемгерлерден экенин баамдайбыз. Граждандык пафос, патриотизм сыяктуу сапаттар анын чыгармаларынан айкын сезилет.

Акын мезгилдин, доордун элдин алдындагы милдетин айкын сезет, анын таламдарын канааттандыруунун жолдорун тынымсыз издейт. Ошол себептен акындын айрым ырларында сыр жашырбас ачыктык, жаркын маанай чыгарманын идеялык багыты менен жуурулушат.

Жатса мезгил өмүрлөрдү карактап,
Кээлер жүрөт элес албай шарактап.
Өмүр – китеп актай калса уят иш
Кийинкилер ачкан кезде барактап.

Анык эрдик ак эмгекке дит болчу,
Азбы, көппү пайдалуу бир иш кылуу.
Умсундуруп шыбагаңдан кур коёт,
Куштай учкан убакытка уттуруу.

(«Кыял сапары»)

Акындын жогорку жакта биз санакка алган ырларында фантазия, интуиция, эмоция, поэтикалык жугум, автордун ыймандай сыры өз алдыларында өтмө катар байланышта. Мына ушулардан улам Б. Асаналиев поэзиянын коммуникациялык, таанып-билүүчүлүк, педагогикалык сыяктуу эстетикалык функцияларын бир кыйла деңгээлде өздөштүргөнүнөн кабардар болобуз.

Мен мергенмин
Сөздөр, ойлор – кийиктер.
Үңүлгөнүм алар алган миң издер.
Өмүр бою мерген бойдон өтөмүн,
Ашык кылып ыр жыйылган бийиктер.–

деп «сөз султанын» өнөр жуткан чыныгы художник өзүнө чейин топтолгон көркөм-эстетикалык тажрыйбалардын нукура дөөлөттөрүн өзүнүн чыгармачылык дүйнөсүндө актив-

дүү кабылдайт, жетик өздөштүрөт, ошолор аркылуу жеке маданий бийиктигине көтөрөт, эстетикалык көрөңгөлөрүн байытат, образдуу ойлоосунун индивидуалдуулугун, оригиналдуулугун тынымсыз азыктандырып турган база кылып алат. Андай көркөм сөз чебери реалдуу чындыктын көрүнүштөрүнө, түркүн категорияларына, адам психологиясына эстетикалык жактан мамиле кылуу, өздөштүрүү ыкмаларын, жалпы белгилер менен байытып, жаңыртууга жетишет. Анын дал ошондой позицияда турган аракеттери чыгармаларына канат бүтүрөт, алар окурмандардын жандүйнөсүн асылдандырат, жаңы касиеттер менен байытат.

Акын Б. Асаналиевдин чыгармачылыгындагы бир жагдайды белгилеп кетишибиз керек. Ал көбүнчө традициялуу ыр өлчөмдөрдү жазат. Жазуу технологиясын дурус өздөштүргөндүгү көптөгөн чыгармаларынан байкалат. Бирок, акындын предметке болгон эстетикалык мамилесинин өзүнчөлүгүнө, поэтикалык жүзүнө, мазмундун тереңдигине, ой менен сезимдин биримдиктеги кыймылына, образдын конкреттүүлүгүнө терс таасирин тийгизген, деги эле чыгармачылык стихиясы айрым учурда кысмакка алынган учурлар да жок эмес. Натыйжада фейерверк сыяктуу жылт эткен эстетикалык дем автордун аң-сезимдүү аракетинин улам дымый түшүп, ырдын маани-маңызына парда болуп тартылып жатканын белгилеп коюшубуз керек. Автордун «Үлгү» деген ыры:

Таңдан кечке жер кыдырып талбаган,
Тажап койбой гүлдөн-гүлдү тандаган.
Мээнет менен бал чогулткан аз аздан,
Мен аарыдай күжүрмөнгө таң калам.

Талаа кезип, тоосу калбай барбаган,
Тапкан балын адамдарга арнаган.
Аарычалык иш бүтүрбөй кээ бирде,
Анын балын жегениме арданам.

Акындын бул саптарындагы поэтикалык чабыт ыймандай сыр, доор, мезгил, адамзаттын келечеги үчүн жан аябай эмгектенүү, убакыттан артта калбоо деген ырдын идеялык түшүнүгү менен жөнөкөй жана бекем чырмалышып турат. Чыгарма мына ушул турушу менен окурман-

дардын ички дүйнөсүндө болуп жаткан айрым сезимдерди козголтууга, чыйралтууга чындап жардам берет. Ырда акындын ачыктыгы (искренность) айкын көрүнөт. Анда стилистикалык жасалма саптар, экспрессивдүү сөздөр деле көңүлгө чалдыкпайт. Бардыгы өз-өз ордунда жана табигый. Окурман автордун: «анын балын жегениме арда-нам» деген сабынан соң, акындын маанайын, чыгарманын идеялык пафосун толук түшүнөт, анын жөнөкөй формада чөгөрүлгөн көркөм эстетикалык маани-маңызына кошулат, толкундайт. Жыйынтыкты өзүнчө ичкериден чыгарууга кам уруп, даярданып калат.

А бирок, акындын чыгармачылык дүйнөсүндө уялап, илээшип жүргөн өксүктөр, көркөм ойлоонун тереңинде тамырлап алган инерттүүлүк эрксизден авторго кошулуп, аны менен макул болуп, эргип бара жаткан окурмандын көңүл күүсүн ырдын кийинки саптары дароо кайт кылып таштайт, анткени, автор ырын мындайча улантып, чыгарманын идеялык жүзүн, көркөм-эстетикалык күч-кудуретин, деңгээлин аң-сезимдүү түрдө кургак дидактика менен чидерип салат.

Чынында бал түрдүү ооруга дары да,
Ал пайдалуу жашка жана карыга.
Тамшандырган таттуу балды жараткан,
Аары эмгеги үлгү болсун баарыга...

Б. Асаналиевдин чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо анын балдар адабиятына кошкон зор салымы жөнүндө сөз кылбай кетүүгө болбойт.

Чырк-чырк этип чымчыктар,
Сүйлөшөөрүн билгиниң.
Алар да өз тилинде
Түшүнүшөт бир-бирин.

Бири белги бергенде,
Дароо учуп келишет.
Чоң даракты пааналап,
Чогуу концерт беришет –

(«Чымчыктардын концерти»)

деп көбүбүз күнүмдүк турмушта элес албаган нерселер Б. Асаналиев тарабынан «бөбөктөрдүн көзү менен көркөм

чагылдырылып, кичинекей угармандарын кызыктырып жүрүп отурат»¹. Үстөккө-босток жаадырган суроолоруна жооп алып жадата бергендиктери үчүн айрым учурда тил да угуп, акыры бөбөктөрдүн дүйнөтаанымы өсүп отурат. Айрыкча ушул куракта билгендери алардын эсинде түбөлүк сакталат, ал эми өз кезегинде рухий, духовный жактан байышына таасир этет. Кыргыз жазуучуларынын көпчүлүгү өзүлөрүнүн чыгармачылык жолго түшүп калышында тээ бала кездеги ата-эненин, көпчүлүк учурда чоң ата менен чоң эненин айтып берген жомоктору, ырдаган ыр, кошоктору менен черткен күүлөрү негизги өбөлгө болгонун моюндарына алышат.

Балдардын жүрөгү назик болгон соң, аларга «антпе», мындай кылба», «шүк», «жөн тур» деп кагып-силкип мамиле кылуу психологиялык жактан көп залал тийгизет. Андан көрө мактап, же бирөөлөргө салыштырып акырындык менен түшүндүрүү аларды көбүрөөк ишенирет.

Тандан туруп Ырысбек,
Келет тоодон жылкы айдап.
Кубандырат атасын,
Кулундарды бат байлап.

Турнабайын имерип,
Түгөл карайт ой-жонду.
Айдап келет калтырбай,
Бөлүнүп калган койлорду...

«Ырысбек» деп аталган бул ырда чыгарманын мазмунунан эле көрүнүп тургандай Ырысбектин эмгекке дилгирлиги келечегинен чоң нерсени үмүттөндүргөн кылык-жоругу ичти жылытат. Ырды окуган балдар дагы ушинтип ата-энеге пайдалуу иш кылгылары келет, үйрөнөт, тарбияланат.

Ал эми мүнөз, балдардын психологиясы маселесине келгенде акын эң эле кылдат, ошол эле учурда анын жазгандары жасалмасыз, турмуштун көчүрмөсүндөй.

Буга «Азыр» дебей, «Анан» дейт деген ыры күбө:

«Оку» десе,
«Анан» дейт.
«Ойно» десе

«Барам» дейт.
Башын чайкап апасы,
«Ананың көп,
Балам» дейт.
* * *

Качан
кайда жумшаса,
«Азыр» дебей,
«Анан» дейт.
Башын чайкап атасы:
«Анан деген
Жаман» дейт.

Айбанаттар дүйнөсүн балдарга жеңил, көркөм элестүү кылып ачып берген жагынан Б. Асаналиев уста десек жаңылбайбыз:

Тон кийген жалаң ийнеден,
Жырткычтар ага тийбеген
Бозомук, күрөң өңү бар,
Таанып алсын билбеген.

Талаа, токой жана да
Жашайт өзөн боюнда.
Курт-кумурска жегени,
Унутпай сакта оюңда
Кабылса кармап сен аны
Катып кетпе коюңга.

(«Кирпи»)

Б. Асаналиев бүгүнкү күндө да эң керектүү жана таңсык болуп келген балдар адабиятынын бир жак тарабын тартып, чоң эмгек кылып келатат. Мунун далили катары 1997-жылы балдар жана өспүрүмдөр адабиятын өнүктүрүүгө кошкон салымы үчүн Тоголок Молдо атындагы адабий сыйлыктын лауреаты деген наамга арзыганын, 2001-жылы «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» деген ардактуу наамга татыганын белгилеп кетсек болот.

МУРАТАЛИЕВ МУСА
(1942)

Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүш тенденцияларына көз салганда ага аздыр-көптүр чыгармалары, демек, көркөм ойлоонун заманга ылайык тиби менен окурмандарга таанымал болуп калган жазуучулардын бири катары Муса Мураталиевдин ысымы да аталууга толук акылуу.

Анын чыгармачылык дебюту катары чакан жанрлардагы изденүүлөрүн көрсөтүүгө болот. Биринчи прозалык жыйнагы «Түшкө жуук» деген наам менен 1970-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көргөн. Анда жаш калемгер китепке аталыш берген повестин жана «Табылга», «Карылар» аттуу эки аңгемесин сыйдырган. Андан соң «Токой» аттуу повесттер жана новеллалардан турган экинчи (Ф: Кыргызстан, 1974), «Көктөм» наамдагы повесть жана аңгемелерден турган 3-китебин (Ф.: Кыргызстан, 1977) жарыялаган эле.

Алгачкы эки китеби кыргыз окурмандарынын назарын көркөмдүк идеялык чалгыны менен аздыр-көптүр бурганына карабастан адабий сында өз мүдөөсүндө тиешелүү сөз айтылбаган. Үчүнчү «Көктөм» жыйнагынын жарыкка чыгышы менен М. Мураталиевдин чыгармачылык дасмиясын түшүнүү жана түшүндүрүү иштери башталды десек болот. Ал эми анын ушул китептеги «Жаңы конуш» повестинин орус тилине (орусчасы «Эки өмүр» деген наам менен 1978-жылы Москвадагы «Советская писатель» басмасынан чыккан, которгон Т. Сартакова) жана ал аркылуу башка тилдерге которулушу менен жаш жазуучунун адабий-эстетикалык камылгасына, дүйнө чагылтуусуна көз салуулар республикалык жана бүткүл союздук деңгээлде ишке аша баштады.

М. Мураталиев «Түшкө жуук» повестинде жана ушул жыйнактагы аңгемелеринде адамдын турпат өзгөчөлүгүнө ылайык дүйнө таануусунун өзүнчөлүгүн түзүү жөндөмүнө ээ экендигин көрсөтө алган. Аталган повесттин сюжети жөнөкөй. Чабандын Окен аттуу баласынын апасы шаарга «боз машине» менен «чоң жыйынга» кеткенден кийинки энесине болгон сагынычы, жайлоодо көргөн билгени баяндалат. Автор бул учурда кичинекей баланын курчап турган жаратылыш көрүнүштөрүнө, тегерегиндегилерге карата жекече мамилесин жана чоңдордун өз ара карым-катышын түшүнүү, баалоо аракетин каарманынын табиятын ачуу аркылуу көркөм берүүгө жетишет. Окендин балалык кыялы, сезими бир жерде байыр алып тура албайт. Тажездеси Айдаркулдун согушта эрдик көрсөткөнү тууралуу аңгемеси менен бала болуп туруп жыландан Окендин корккондугу, ал эми акесинин «колундагыны ташта» деп жин тийгендей безеленип, так түйүлүп чуркап кетишке баёо акылы жете бербейт. Автор каарманынын реалдуу кырдаалдардагы ички дүйнөсүн, ой толгонууларын ишенимдүү берүүгө көп учурда жетише алган. Айталы баланын тайына чыйрак минип жүрүшүнө, тармал кашка козусунун курсагын ачырбастын аракетин көргөн камкордугун ачкан сценалар ынанымдуу болгону менен Окендин табият менен таанышуусун чагылткан эпизоддор баланын балалыгын баса белгилөө үчүн кошумча табылгалар болуп саналат жана алар психологиялык да, реалисттик да жактан көркөм толуктоого муктаж.

«Токой» жана «Чарпая» повесттеринде сюжет алда канча татаалданып, нравалык проблемалар олуттуу мааниге көтөрүлгөн. «Токойдо» окуя биринчи жактан баяндалгандыктан биографиялык мазмунга ээ деп тике айтууга болот. «Чарпая» повестинде да (коюлган маселелердин үндөштүгү, лирикалык каармандын кыйыр катышы) баяндоо ушул манерага жакын деп айтууга мүмкүндүк берет. «Аталар менен балдар» проблемасы М. Мураталиевдин «Токой» повестинде биринчи жолу жана өтө курч коюлган. Лирикалык каарман жездеси Баястан менен анын уулу Кубаттын ортосундагы нравалык конфликт бир гана планда – Кубат менен жесир келин Шарипанын ортосунда

гы аруу сезимдерге карата мамиледен аныктоого шашылбайт. «Мен» муну терең, ар тараптуу чечмелөөгө, Баястан менен Кубаттын коомдук ишке, айлана-чөйрөсүндөгүлөргө, үй-бүлөгө жасаган мамилелерин тиешелүү сценаларда талдоого өтөт. Андан тышкары автор ретроспекцияны ыктуу колдонуу аркылуу өзүлөрүнүн балалык, өспүрүмдүк чактарын эске түшүрүп, тереңдетүүгө да жетише алган.

М. Мураталиевдин нравалык маселелерге арналган «Токойдон» кийинки «Чарпая» повести болуп саналат. Мезгилинде бул повесттерди талдоого алган рецензенттердин бири «Токой», «Чарпая»... мазмун жактан да, форма жактан да повесть деп аталууга арзыбагандай таасир калтырат»,¹— деп өтө кескин, ошол эле учурда негизсиз бааны курчтук менен берген эле. Рецензент өзүнүн оюн төмөнкүдөй аргументтер менен бекемдөөгө аракет кылган: «... жаш адамдардын граждандык жетилүүсүн иликтөө максаты сиңирилбестен, көркөмдүктүн жол жоболору боюнча талдоого жана жалпылоого алынбастан, бир катар эпизоддор газеттик-журналдык стиль өтүп кетсе, биринчи жактан алып барган каарман, анын мүнөзү, жеке көз караш, мамилелери дааналанбай калган». Калемгерге коюлган дооматтын жүйөсүз экендиги талашсыз, анткени ал «биринчи жактан алып барган каарманды, анын мүнөзүн, көз караш мамилесин» көркөм шөкөттөөнү алдына максат кылбастан, турмуш чындыгын, тактап айтканда, кыргыздардын элеттик жашоосун, алардын түйшүк, түшүнүгүн, кубаныч, проблемаларын жара тилгендей ачык түзүүнү чыгармачылык ою катары алгандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ага тагылган көркөм идеялык функцияны М. Мураталиев чен өлчөмүн так туюп, чектен тыш пайдаланууга ашыккан эмес. «Мен» сюжеттеги окуяларга, каармандарга мүнөздөмө берүүгө да, баасын айтууга да чакырылган эмес, эгер мындан башкача болсо, анда ал окуянын жүрүшүндөгү олуттуу эпизоддорго көз токтотууга келген, калемгердин жалаңкат идеясын жарыялоочу ролунда калмак. М. Мураталиев бул повести композициялык жактан түзүүдө ийкем, чебер мамиле жасаган деп корутундулоого болот.

М. Мураталиевдин ысымын адабий журтчулукка кеңири белгилүү кылган чыгармаларынан болуп «Жаңы ко-

нуш» повести саналат. Повесть жарыяналар менен («Көктөм», Ф.: Мектеп, 1977) ага карата негизинен жылуу пикирлер айтылды. Кийин бул жаралганын башкы каарман-дары калемгердин башка да формадагы чыгармаларындагы туруктуу фигуралардан болуп калды. Жазуучу негизги каарманы Мусакунду кыргыз жериндеги социалдык кайра куруулардын алдыңкы сабындагы Адам катары сыпаттаганы менен чыгармачыл максатын анын өмүр жолун, коомдогу өзгөрүүлөр фонунда иликтөөгө бурбастан, антиподу Айдаркул менен болгон моралдык таймашын, мунун натыйжасын ачууга багыттайт. Жаңы конуш – нравалык конфликтке ээ чыгарма.

Кара күчкө ээ Айдаркул Мусакун менен тээ илгери күрөшкө түшүп жыгылып, ошондон ага ички эрегишүүсү күчөп калган болот. Санаадагы каршыгуу бара-бара анын жашоодогу каршыгуусуна айланып, бир адамдын бүт өмүрүн мүлжүгөн тынымсыз таймаш Мусакундун дүйнөдөн кайтуусу менен андай мамиленин Айдаркул тарабынан негизсиз жасалып жүргөндүгү, эң башкысы беймаани экендиги аныкталат.

Повесттин структурасы чынында татаал. Анын мындай өзгөчөлүгүн адабиятчы Э. Сергеева өз учурунда туура аңдап: «М. Мураталиевдин жаңы жыйнагынын наамын алып жүргөн «Эки өмүр» («Жаңы конуштун» орусча которулусундагы аталышы ушундай – Ж. М.) повести негизинен романга мүнөздүү конфликтте түзүлгөн: үй-бүлөнүн карама-каршылык коомдук өзгөрүштөрдүн фонунда өтөт, коом турмушу адамдардын үй-бүлөлүк биримдигин аныктайт»,² – деп пикирин билдирген. Повесть жанрынын романизацияга ык сала баштаган тенденциясы 70-жылдардын ичинде адабий процессте аныкталып калган эле. Кыргыз жазуучуларынын 60-жылдарда адабиятка бут койгон мууну бул кубулушту түрдүүчө өздөштүрүштү. Бирлери М. Мураталиев сыяктуу жанрдын ички мүмкүнчүлүктөрүн интенсивдүү пайдаланышса, айрымдары, Ш. Эсенкулов өңдөнүп, экстенсивдүү өздөштүрүү жолуна түшүштү. (Бул жерде Ш. Эсенкуловдун «Ак шоола» аттуу үчилтигин эске алып жатат.). Айтор, неси болсо да, кыргыз адабиятынын идеялык-эстетикалык табиятын жаңылатуу, тема-

тикалык, жанрдык горизонтторун кеңитүү аракеттери көп түрдүү багытта жүргүзүлгөндүгү 60–70-жылдардагы адабий өнүгүштөгү манилүү, көрүнүштөрдөн болуп саналат.

«Эки өмүр» повестинин каармандары айрым учурда сынчы Э. Сергеева белгилегендей, «психологиялык жактан кыймылсыз», «оң каарман» Мусакун туруктуу жана бекем, «терс каарман» Айдаркул күнөөгө белчесинен баткан: же болбосо өзүнө тиешеси жок деген нерселерге таптакыр кайдыгер. Ал тургай айрым моменттерде чектен тыш мерез. Мисалга, анын уулу Ысак менен болгон мамилесин айталы. Уулу Ысак окуусун бүтүп мал чарба башкармасына башкы зоотехник болуп областка келгени: «Кадырыңыз, жардамыңыздан колхоз жарып кетпес, колуңуздагы малды саап ичип убаасын көрүңүз» деген. Ошондон тарта кышы кыштакта, жайкысын жайлоодо болуп келет»³. Бу эпизодко караганда «алма өз жыгачынан алыс түшпөгөндөй» таасир калтырат да, Ысак атасынын ички дүйнөсүн башка ыңгайда улантып тургандай пикирге такайт. Ал эми жаңы ишке туруп теңтуш баласы, колуктусу болуп шаардан эс алууга келген Ысакка атасы короо толгон малынан бирди («Кол менен баккан малдын боор эт менен тең болуп каларын ал кайдан билсин») союуга таппай дүкөнчү Богодон үйүндө жокто сурап келген күрпөңдү ээси келип аягы буулуп калганына карабастан сууруп кеткенде, Ысак, «Пейилиңизди оңомоюн босогоңду аттабайм», – деп атасы менен аразга чыгат. Мындай ачалык бир жагынан караганда Айдаркулдун ким экендигин, кандайлыгын ого бетер дааналап, автордун тапкан мотивдеринин, турмуштук деталдарынын жетишсиздигинен деп саналса, экинчи жактан алганда реалдуу окуяларды жалпылаштыра бергендик катары саналууга да акысы бардай көрүнөт.

Повесттеги эки башка фигуралар: – Мусакун, Айдаркул – полярдык турмуштук позициядагы адамдардын типтүү өкүлдөрүнө кирет. Булардын жүрүш-туруштарынын түз сызыктуулугу автордук идеянын түз сызыктуулугуна көз каранды болбостон, биринчи иретте каармандары туш келген турмуштук ситуациялардын эки анжысыз чечим талап кылышына байланыштуу жаралат. Ошол себептүү повестке притчалык мазмун мүнөздүү деп баа бериш ыла-

йыктуу. Албетте, 90-жылдардагы коомдук-саясий өзгөрүлгөн көз караштардын өңүтүнөн караганда, башкы каармандар, бир ыңгайдан тартылгандай сезилиши толук ыктымал. Мусакун анда идеализацияланган каарман сыңары баа алышы мүмкүн. Бирок ар бир чыгарманын жаралыш тарыхы, мезгили бар экендигин, ошондуктан ага адабий факт жана коомдук аң-сезимди чагылтуу формасы катары мамиле жасоо объективдүүлүк болмокчу.

Соңунда келип Айдаркулдун жан дүйнөсүнө шоола берген Мусакундун жаштык жигерин, өмүрүн өзүнө оп тарткан, баш ийдирген идеянын күчү болуп чыкпастан, Мусакундун жашоо талабы, кайраты, адамдык өрнөгү болуп калды. Алгач Мусакундун өлүмү жөнүндө кабар келгенде «эң алды табасын кандырган менен өмүрүн ок таарып өткөнсүп, эңги-деңги боло түштү. Кантсе да өмүр бою бирге сырдаш эле. Канча ирет карчылдашып кармашып жеңе албай келаткан тымызын кеги да бар эле». Адам өлүмүнө, эми ага кандай реакция жасайт, сүйүнөбү өчү алынгандай, же күйүнөбү, курдашы, сырдашынан айрылганга? М. Мура-талиев Айдаркулдун бул абалын майда-чүйдөсүнө чейин иликтеп, психикасында болуп жаткан өзгөрүүлөргө айрыкча кунт салат. Антүүгө себеп, каармандын ички дүйнөсүнүн тереңине үңүлүү аркылуу гана, анын кыймылын көргөзүү, демек, повесттин структуралык конфликтисин ачуу ыңгайы түзүлөт. Атап айтканда, чыгарманын өзөктүү конфликт катарында Айдаркул менен Мусакундун кагылышын эмес, Айдаркулдун өзү менен өзүнүн конфликтисин атоо акыйкаттуу жана ал нравалык, психологиялык типтеги конфликтке жатат.

Каарман Мусакун менен үзөңгүлөш өткөн учурдун аркы-беркисин, мамиле катышындагы өйдө-төмөндү элегинен өткөрүп, күндүн, жашоонун маани-маңызын өзүн канаттандырбай келген себебин акыры тапкансыды. Айдаркулдун аң-сезиминдеги өзгөрүш капилеттен болгондой сезилгени менен ал бүткүл өмүр жолу, тагдыры, турмуштук тажрыйбасы аркылуу астыртан даярдалган бурулуш болучу. Ак менен караны, өлүм менен өмүрдү, жакшылык менен жамандыкты, адамдык менен адамсыздыкты, өзгөй менен кең пейилдикти айыра түшүнүүнүн чегине жеткен учуру эми

келгенин Мусакундун, көптөн бери «катуу делинген» курдашынын өлүмү туюнтуп, бет маңдай акыбалга коюп отурат. Айдаркул өлүк коюу аземинде полярдык түшүнүктөрдүн өз аң сезиминдеги кадырын дагы бир жолу айыра көрдү. Мусакунга карата айылдаштарынын мамилеси, ызааты демейки кабылданган, тирүүлөрдүн өлгөн адам алдындагы парзын өтөөчүлүк иштин бири эместигин, ал тургай анын бир өөнүнөн өзүнө жубатуу суроого, көңүл көтөрүүгө даяр турган жаңы тамдын жанына тигилген үйдү көргөндө Мусакундун өлгөнүнө чындап ишенип, дегеле көпкө басылбай жоктойт. Өзүнчө барып көз жашын жеңи менен аарчып отурган учурда Бакас сөөк жууганга киргизүү чечимин билдиргенде абышка боздоп жиберди: «Мен кантип Мукемди жууйм...Колум кантип барат?! Мукем мени жууса болмок! Жууру жок калбадымбы, жууру жок!...»⁴

Бейит үстүндө абышкага карыялардын атынан сөз берилгенде ал мындай учурду көптөн бери күтүп жүргөндөй, Мусакундун мамилесин эми түшүнүү удулу келгендигин даана сезип, анын арбагы алдында акыры жеңилүүсүн моюнга алууга батынды. «...Бул кандай ак жүрөк чыкты» деп нааразы болдум. Көрсө ушунун өзү жакшылыктын жышааны тура, Муке тигинтели-минтели деп айтып калмай адаты бар болчу. Эмнеге минтет дечү элем, өчөшүп тетир болчумун, көрсө ошончо жолу жакшылык кылгысы келген тура байкушум...Мени тирилткени ошенткен тура. Ошол эми, Муке, Сенин ордуңа мен өлсөм болмок...Өзүң көөмп коёт болчусуң...»⁵

Айткандай, ушинтип ушунча жашка келгени бир да бирөөнү көрүнө коюга түшпөгөн Айдаркул биринчи жолу көрүстөнгө кирип, «качантан бери жыгалбай келген балбанды дал ортодон кучактап» жатар жерине далысын тийгизе койду. Мусакундун өлүмү, анын ырасмисине катышуудан кийин Айдаркулдун жашоо образы түп тамырынан бери өзгөрдү. Мурда ага калканч болуп турган жепирейген боз тамынын кырынан да бийик согулган короосу эмнегедир көзүнө жаман учурап, кыжынтып, ошол дубал анын башка дүйнөдөн бөлүп турган тоскоолдой сезилип, акыры аны кетмендеп салып жаны тынды. Кечээ эле туурдай кабылданган жашоо образы негизинде көпчүлүк үчүн

натуура экендигин андаган Айдаркул коргонду талкалоо менен ички дүйнөсүндөгү «коргонду» да бузууга жетишти. Малдарын сатып, раматылык Мусакунга күмбөз тургузууга диттенди да, күз ортолоп калганда «Кызыл-Тууга» көчүп кетти. М.Мураталиев повестин аталышына түз жана каймана маани сыйдыргандыгы анык. Айдаркулдун (сөздүн тике маанисинде) конуш жаңыртып көчүп кеткени ошол эле учурда жан дүйнөсүндө (кыйыр мааниде) көз карашында жаңылануу болгондугун көрсөттү. Калемгер каармандардын турмуштук татаалдашкан кырдаалдарга такап туруп, алардын тагдырындагы бурулуштун зарылдыгын берүү ыкмасынан оолактап, повестинде жашоонун демейки агымындагы каармандын абалын алып, ал аркылуу адамдын жарыкчылыкта баалуулугу эмнеде, деген суроого жоопту издөөнү, табууну окурмандын алдына коёт да, Айдаркулдун бүткүл өмүрүн бадырайта чиеленип келген суроонун маңызын ачууга аракеттенген. Ачыгын айтуу зарыл, жообу ынандуу, таасирдүү, эң башкысы, көркөм ачылгандыгы айгине.

Жазуучунун калеминен жаралган «Караан» жана «Алгырым» повесттери (Фрунзе, 1983.) тематикалык жактан эки башкадай саналганы менен негизинде адам баласынын жашоо максаты эмнеде экендигин көркөм аңдоону көздөгөн маанидеги чыгармаларга кирет. «Караан» повестинин башкы фигурасы Бекташтын өмүрүндөгү окуяларды автор жөнү жок чиелентпей күнүмдүк турмуш агымында баяндайт. Бекташ өгөй энеси Атымбүбүнү кеп кеңешин укпай аны үйдөн кетүүгө мажбур кылат да, колу-жолу бошогонго корстон боло көр оокатты жыйноону, жеке жандын жыргалы деп түшүнгөн иштерди аткара баштайт. Ал иштер үй салуу, дүнүйө күтүү, ак мээнет эмес, ар кимдерге бирдеме жылдыруу аркылуу бүтүүчү нерселер, а энеси эртең болбосо бүрсүгүнү уулунун айыбы ачылып, элге, журтка шерменде болуп, сотко чалынбаса деп күйгүлтүк түшөт. Өзү теңдүү досторун күтсө, алыш-беришти: «кимден пайда келет, эмне алсам, эмне берсем» деп жасабаса деп тилейт, ал үчүн акылын айтып, каршылыгын жасап, суук тумшук да болуп бүттү. Акыры жетиккенде сиңдиси Айымбүбүнү күнө кетип, оорусу күчөп, жаны тынды.

Муса Мураталиев каармандарына ач көз, сараң өңдүү аныктамаларды берип аларды мүнөздөмөсүн жазууга ашыкпайт. Ал ар бирине өзүн өзү ачуунун, көргөзүүнүн мүмкүндүгүн ыйгарат. Бул үчүн автор турмуштагы бардык көрүнүштөрдү тизмектеп, чубалжытуудан алыс, ага баарыдан мурда кыскалык, тактык мүнүздүү көрүнүш. Ошонун натыйжасында жазуучу каармандын өмүр жолундагы ток этер окуяны алуу менен адамдын кандайлыгын түшүнүүгө жол түзө алууга жетишкен.

«Алгырым» аттуу повести кыргыз прозасындагы жаңы темадагы чыгармалардын бирине кирет. Анда М. Мураталиев кыргыз элинин турмушуна жакшы үйүр куш салуу өнөрчүлүгүн аңыздайт. Мында да өзүнө мүнөздүү чыгармачылык манера менен мейли адам, мейли куш болобу, ар бир фигуранын көзү аркылуу окуяга баа берүүнү колдонгондуктан сюжеттеги көркөм-идеялык тереңдик ар тараптуу чечилүү удулуна ээ болуп турат.

Кангай аттуу мүнүшкөрдүн колуна тынар түшүп, үндөгүнө көндүрүү машакаты повесттин сюжеттик өзөгүн түзгөн. Табигый инстинкт акыры анын адам баласынын амалына баш ийүүсүнө, шилтеген ишин аткарууга макул кылат. Ошондо да жаратылыштан берилген сезимдер учу кумары, аң алуу кызыгы, колундагы жемин кызгануусун таптакыр таштабады. Нечен ирет жасалган өз алдынчалыкка ээ болуу аракети адам баласынын улам этин оорута тиштеген айлакердигине тушугуп, каршылык көрсөтүүсү мокой баштайт. А Кангай өз кезинде мүнүшкөрдүк айлаамалы оң натыйжа берип жатканына кубанычы койнуна батпай, куш ээси катары мактоону көксөй берет. Кумар жазуудан пайда табууга кызыгы артып тынарын түлкүгө салууга Кангай бир чоң жаңылыштык кетирет. Жаш бүркүт түлкүнү болгондо да ирдүүсүн тутуп жаңы эле этин таап белин омкоргону калганда тынар көргөн сайын ита-тайы тутулуп, жини келип турчу кара көлөкөдөй артынан калбай жүрчү ээсинин кара тайганы жардам бермекчи болуп жете келип, кайра кесепетке кабылтат. Бүркүт арсылдап үрүп жолтоо болуп турган тайганды текөөрү менен маңдайга шилтеп, так кулак түптөп мыкчып, буту эки жандыкта болуп, бүркүттүн анты боюнча бошотпой бек ту-

туп жатып чаттары айрылып жан таслим болду. Табияттын мыйзамы боюнча ар нерсенин зарылдыкка жараша өлчөмдүү пайдалануу керек, антпегенде алкын агыткандык тигиге да, буга да тескери таасирин тийгизээри анык. Автор алмустактан бери келаткан ушул философиялык ойду бүгүнкү күндүк элеттин кыргыз адамынын психологиясы, иш аракети аркылуу дагы бир ирет бекемдемек болгон. Кангайдын мөнөз сапаттарына карама-каршы мүнүшкөрдүн ишин таасын билген Асаналынын образы повестте берилген.

Муса Мураталиев кыргыз адабиятында романист катары да ысымы белгилүү авторлордон. Ал «Сары кар» (1979), «Май айынын күкүгү» (1981), «Мусакундун өмүрү» (1991) сыяктуу романдардын ээси. 60-70 жылдардын ичинде жалпы союздук адабий процессте повесттердин романдык касиеттерге ээ боло баштагандыгын көрсөткөн пикирлер менен катар «жаңы типтеги романдардын» пайда болушун далилдеген адабиятчылардын аргументтүү байкоолору өкүм сүрө баштаган эле. Акырында «жаңы типтеги романдар» деген түшүнүк жалпы союздук адабиятта орун очок алууга жетишти¹⁶.

Ал эми кыргыздын белгилүү адабиятчыларынын бири К. Асаналиевдин ошол кездеги пикири боюнча «... фольклор менен байланышы али бекем, кала берсе бирге жашап, жанаша өнүгүп жаткан кыргыз романы сыяктуу тажрыйбасы аз, жетишсиз адабият процесси үчүн... мезгилдик глобал маселенин философиялык адеп-ахлактык, социалдык аспектиде толук сүрөттөө үчүн реалдуулук жана тиричилик жай турмуш жана фантастиканы, түш жана өңдү, тарых жана азыркы учурду бирдей камтып, синтездөө азыркы роман жанрынын процессинен мүнөздүү тенденциялары байкалат»⁷. Келтирилген ойдун корутунду бөлүгүндө аныктык тике берилбеген менен байкоосу негизинен талашсыз. Сынчы оюн андан ары улантып, «роман жанрынын көркөмдүк ийкеми ченемсиз эркин экендигин жана ошол эркиндин потенциясын» ар тараптан кеңири пайдалануу азыркы күндүн чыгармачыл максатын түзөрүнө өзгөчө басым коюп, оюн конкреттештирүү үчүн М. Мураталиевдин «Сары кар» романын мисалга кармаган.

Ушул эле автордун романдарына («Сары кар». «Май айынын күкүгү») дагы бир сынчы кайрылып алар «биздин роман үчүн жаңы: Ал жаңылык тандалган темадан, сюжеттик курулуштан, композициядан, каармандарды сүрөттөөдөн, баяндоо ыкмаларынан, тилден, көлөмдөн ж.б. көрүнөт» деп белгилеген. Сынчынын пикирин карасак, романдын «жаңылыгы» өткөндөн азыркыны карай келген түз сызык боюнча эмес, азыркыдан өткөнгө (ретроспекция), бир чекиттен туруп, ушул эле убакыттагы ар кайсы окуяларды, адамдарды жарыш көрсөтүү (муну музыкада контра пункт деп коюшат) аркылуу ачылат. Ооба, М. Мураталиевдин романдарынын (айрыкча «Май айынын күкүгүн») композициялык өзгөчөлүгү, парадокстуулугу дал ушунда: алар адатта көпчүлүк кыргыз романдары бүткөн жерден башталып, тигилер башталган жерден бүтөт. Албетте, бул ыкма аларды ачууга, түшүнүүгө кыйла «тоскоолдук» кылат, башкача айтканда, түшүнө турган окуучуну талап кылат. ... Алар: эки романдын тең (айрыкча синтезинин) таптакыр «кызыксыздыгы», башкача айтканда, сюжеттик чиелеништердин жоктугу, автордук көңүлдүн бүтүндөй каармандарды мүнөздөөгө турмушу майда-бараттардын (подробности) жана деталдардын жыштыгы, тексттин көбүнчө автордук баян эске алынып, же монолог формасында уюштурулуп, диалог, репликалардын аздыгы, демек, туташтыгы, акырындык менен акырында синтаксистин татаалдыгы»⁸.

Цитата алынган адабиятчынын пикиринде рационалдуу нерсе бар экендиги бүлбүл көрүнгөнү менен ал мезгилдин адабий процессинин өзгөчө роман жанрындагы кубулуштардын өзүн ачууга жок экендиги айкын. А. Эркебаев адабий кубулуштардын тенденциясын аныктоонун ордуна анын сырткы белгилерин саноо менен чектелип, роман формасынын жаңы адабий сценада күч алып калгандыгын аңдай албаган. «Сары кардын» сюжеттик линиясын үч муундун тагдырындагы окуялар түзөт. Карыя Болоттун, анын уулдары Мамат менен Сатардын, небереси Акундун өмүр жолдору бул ирет хронологиялык принципти бек сактоо аркылуу циклизация мүнөзүндө баяндалбастан романдын архитектурасындагы мезгилдин жана

мейкиндик параметрлерди «тыгыздаштыруу» жолу менен ачылган. Бүгүнкү күндөгү окуялар кыргыз жериндеги революциянын куруулар, майдандагы согуштук сценалар менен үн алышып Адам турмушунун тутумдашкан биримдигин түзүп турушат. М. Мураталиев бул чыгармасында, деги эле анын кийинки романдарында ретроспекция ыгын абдан жыш колдонулуп анын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүшкө айланып калды. Айталы, анын «Май айынын күкүгү», «Мусакундун өмүрү» романдарынын сюжеттери толук бойдон ушундай композициялык манерада ишке ашырылып, мында ретроспекцияны эби менен пайдаланып романдын көркөмдүк системасына ийкемдүүлүк, идеялык ажар бере алган. Үч муундун тагдырындагы үч башка мезгилдеги окуялар календардык тизмектештикте берилбестен, ар биринин инсандык мүдөө, умтулууларын, көөнөрбөс нравалык түшүнүктүн рамкасынан чагылтууга аракеттенет. Натыйжада мезгилдик айырмачылыктарга карабастан аталар менен балдардын ортосундагы жалпылыктын, идеялык жакындыктын, адамдык жеке максаттын түбөлүктүү аспектилери бадырая чыгып сюжеттин өзөгүн чыңап туруучу касиетке ээ болуп келет.

Болот карыя революциялык курууларга катышып жамандык, жакшылыкты башынан далай өткөздү. Жактырган Бурулушка жетпей ыза да көрдү кезинде. Эки уулун бирдей Мекен коргоого аттантып, Мамайы кайтпай калды. Сатары контузия болуп келип тирүүсүнөн өлүүсү артык болуп далай түйшүктү ата-энесине тарткызды. Үч муундан бир гана Акундун турмушу тынч, бейпилдей. Ал сүрөтчүлүгү менен алпурушуп, эпостогу Айчүрөктүн образын жаратууга бүткүл дитин коюп, изденип жүрөт. Өгөй атасы Сагалы Акунга атасы Мааметтин фронтто кантип өлгөнүн айта албай кыйналса, Болот Рыскул байдын камакка алынгандан кийин орто жолдон качам деп капилеттен өлүмгө кырсыктан дуушар болгонун айтуу удулун таппайт. Ар кимиси абийиринин алдындагы катылуу деген, кийинки тукуму билип алышы зарыл деген турмуштун эпизодун айта албай бушайман. Бул бушаймандык өзүн кандайдыр нерсеге күнөөлүү дегендиктен эмес, жашоонун өйдө-төмөнүн канча көрүшсө да түз жүрүүнү өзүлөрүнүн

милдети деп санагандыктан, ошондой жашаганын билдирүүнү парызым деп тутушкандыктан муундан муунга тазалыкты, адалдыкты кирдетпей өткөрүү ниети экендиги айгине. Анткени, Болоттун колунан өлдү делинген Рыскул менен Болот карыянын өз ара эсеби бар. Ал эми танк алдында калган Мааметти көргөн Сагалынын да анын аялы Сарыгызга карата махабаты өчпөгөн. Ошол себептүү оозу бош кимдир бирөөлөр алардын адамдыгын аягына чейин таза тута алышпаган деген токон наалат кептерди илээштиришпесе экен дешип, болгонун болгондой Акунга түшүндүрүп калууга ашыгышат. Автор бул сюжеттик түйүндү көнүмүш чечпейт. Ар ким өз оюндагы нерсени сактаган боюнча кала беришкени менен сюжеттин портекстинде бул маселе нукура идеялык максатына жеткен дешке болот. М. Мураталиев бул жерде бир караганда традициялуу «үч бурчтуктарды» Рыскул-Бурулуш-Болот, Маамет-Сарыгыз-Сагалы авансценага алып чыгып окуяны курчутуп татаалдаткандай сезилиши ыктымал. Учурунда Болот менен Бурулуштун мамилесине Рыскул байлыгына салып бөгөт турса, соңунда Совет бийлиги орногондон кийин ал «Рыскул байды өлгөндөн апта өтпөй, Бурулушту барып учкаштырып бастыра берип, өз максатынын өтөлүнө чыкты. Ал эми Сагалынын Сарыгызка деген махабатынын ачыкка чыгышына согуш, согушта өз көзү менен көргөн Мааметтин трагедиялуу, бирок эрдикке тете өлүмү жол ачып отурат. Сагалы артка чегинүү учурунда «танктын кат-кат...гусеницасынын алдында белчесинен танктын таманына тебеленип жаткан биздин жоокерди көрдү. Сойлоп жакын келип караса: өзүнүн Маамети! Жердеш, тамдашы, теңтушу, курдашы Маамет! Сагалы аны Сарыгыз боюнча өзүнүн атаандашы экендигин да унутуп, чыгарууга бүт аракетин жумшап, колунан такыр эчтеке келбесине көзү жеткенде Маамет суура албай жаткан гранатаны колуна берип: анын «Айтып кет... киши катарына көрсөң айтып кет...» деген өтүнүчүн аткарууга эч дити жетпей душман каптаганда чегинип чыга берген. Мааметти куткара албаганына заманасы куурулуп турган Сагалы аңгыча «дүңгүрөп жүрөктүн сезин алган катуу жарылышты» угууга үлгүрдү. Ушул окуя анын «өзөгүн өрттөп», өмүр

бою жүрөгүнө тамга болуп басылып калган балакеттердин эң улуусу болуп келе жатат. Ал Мааметти унутам деп өзүн өзү алаксыткандай сезилгени менен аныгында ал согуштун тагын жууым, жок кылсам деген аракет. Бирок аны унутуу мүмкүн эмес. Анын сабагын, оорчулугун Акун да түшүнөөр деген түшкү тилеги бардыгын Сагалы али ачык туйбаса да оюндагы «балакеттен» аз да болсо арылуу башкы максаты. Акундун бүгүнкү күндөгү жеке түйшүгү үчүн кимдер андан жүз эсе оор мүшкүлдү көтөрүп жүргөндүгүн билдирүүнү эңсейт.

Романдагы улуу муундардын, сынчы А. Эркебаевдин сөзү менен айтканда, аталардын соту акыры келип кийинки муундун өкүлү болгон Акундун, демек, азыркы окурмандардын да сотуна коюлат. Ушинтип, кыргыз адабиятынын алгачкы учурларында а түгүл азыркы айрым чыгармаларында да бай-кедей деген чен-өлчөм боюнча оңой гана бир жаңсыл ажыратылып, түшүндүрүлүп келген социалдык-таптык маселени М. Мураталиев адамдык, ыймандык, психологиялык жагдайларга байланыштырат, демек, адамдын табиятынын көп кырдуулугуна басым жасайт⁹. Дагы кошумча киргизүү зарыл. Бул учурда калемгер катары М. Мураталиев адамдын табиятынын көп кырдуулугуна басымды кыргыз романындагы каармандын эстетикалык, идеялык функцияларын ачкан традициялуу ыкмада ишке ашырбастан, ага полифондуулукту ыйгаруу менен көркөмдүү бере алган. Натыйжада кыргыз прозасындагы роман жанрынын көркөм структуралык табияты, горизонту жаңы табылгаларга ээ болгондугун көрөт.

Түшүнүүгө татаал романдан болуп «Май айынын күкүгү» саналат. Чыгарманын борборунда турган Айша апанын образынан таралган сызыктар белгилүү объектилерге, тактап айтканда улуу баласы Султанга, Кызыл Туудагы Жанысакка, кичүү уулу Какайга, улуу кызы Дарияга жана кенжеси Шарипага чейинки траекторияны басып өтүп бумеранг сыяктуу башкы фигурага кайтып келет да, анын тагдырындагы эстен кеткис күндөргө малынып токтойт. Чыгармага карата кыргыз адабий сынында олуттуу деле талаш-тартыш болгон жок. Ага карабастан идеялык каталарды табууга даяр тургандык, өзгөчө романдын

1916-жылдагы окуяларга байланыштуу сценаларынан байкалды.

«Май айынын күкүгү» үстүртөн караганда бир үй-бүлөнүн таржымалын баяндаган роман-хроникага жатат. Бирок бул жерде аныктама традициялуу маанисинде алынбастан, чыгарма камтыган мезгилдин реалийлерин, духун, эң башкысы, сүрөттөлгөн мезгилде жашаган адамдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана өзүнчөлүктөрүн так, даана тизмектүү бере алгандыгын белгилөө ниетинде пайдаланылды. Бул ырастоо роман бардык тарабы келишкен дегендикке жатпайт. Анда чубалжыган сүрөттөөлөр, бир окуяга карата көз караштардын түрдүү ракурсун табуу максатында ченемсиз кайталоолор, деталдык так эместиктер, стилдик алешемдиктер жолугат. Аларга карабастан романга, анын каармандарына айтылган дооматтар айрым учурда анча негиз- дүүдөй угулбайт. Мисалы, Султандын образынан окурман обончу болوم деген кыялынан бөлөк эч бир максатты көрө албайт, окуянын жүрүшүндө карман өспөйт, бул – анын каарман катары позициясынын жоктугун айгинелеп турат» деп белгиленсе, Жанысакты рецензент мындан да катуу сындайт. Атап айтканда, анын адамдык менен арамдыкты таразалай билген ички сезим туюму жана граждандык адил сапаттары Мусакундун гана алган таалими, ошол таалимди өзүнө сиңирген гана образы болуп канааттанган пассивдүү ой жүгүртүүгө¹⁰ ээ каармандын биринен делинип сыпатталат.

Ырасында жогоруда келтирилген сынчынын пикиринде бир топ жүйө бар. Жанысак айылда жашап туруп, айылдын улуттук каада-салтын билбеген, тек гана Мусакундун көрсөтүүсү, насааты менен жашагандай пикир калтырган эпизоддор жок эмес. Мисалы, анын көзү өткөн Мусакунга жай даярдоого шайланган жигиттер менен барып:

– Колум барбай атат, – деди акыры Жанысак. – Агамдай болуп калыптыр... Баарыбызга ата эле го?

– Ит го? – деген Акималы тигилерге жалт карап алды. – Оой, биз болбосок баары бир бирөө казмак. Эмне чыйпылыктайсың? Ой?..

... – Казалбайм, – деген Жанысак күрөгүн үстүгө ыргытып. Анан... тырмышып тышка чыкты.

– Айбан турбайсыңбы, дейт Акимали алакандарына түкүрүнүп айтып. – Мундай неме, ушинтип кишинин аби-йирин төкпөчү убакта төгөт. Оой, кой, тамашаңды! Жанысак, соосуңбу?¹¹

Ушул эпизоддо Жанысак «атамдай болуп калыптыр» сөзүн айтуу менен жай казуудан четтеп, айылды көздөй кете берген эле. Бул эмнеси? Анын ойлоосунун өзүнчөлүгү же ал ошончолук эле гуманистпи? Аныгында тигиниси да мунусу да эмес. Калемгер каармандын өз симпатиясы айрыкча оогон Мусакунду ызаттоо иретинде ушундай чеки жосунга түртүп жатат. Психикасы жайында адам атасындай болгонго эле эмес, өз атасына деле жай казып, ак кепиндеп узатууну адамдык парзы катары санары ырас ко. М. Мураталиев өз ырастагандай: «адам баласы бир көңүлү түшүп, кадырлап, сыйлап калган, элге кызматы өткөн, кадырман кишилерин алардын көзү өткөндөн кийин деле сыйлап, кадырлап келет. Жан-жаныбар, макулуктан айырмаланып турган адамдагы башкы касиеттин бири ушунда» эмеспи. Тилекке каршы, автор айткан башкы касиет бул каармандын иш аракетинде эмес, ага жазуучу таңуулаган ой жүгүртүүлөрдө гана агылып, иш жүзүндө натыйжасыздыгын айгинелеп турат.

«Май айынын күкүгү» романын бир үй-бүлөнүн чакан роман-хроникасы катары аныктоого болот. Айша апанын жеке керт башына тиешелүү окуядан башталган сюжет айланасын кеңитип кучагына анын балдарынын өткөнүн, бүгүнкүлөрүн камтып ар бир глава (автор ушундай аталган экен) улам бирине арналып, ал жөнүндө баяндалып отурат. Ошондон улам романдын архитектуроникасына алынган ар кимисинин өмүр баяны, тагдыры ич ара тутумдашкан өзүнчө алкакты түзүп турары байкалат.

Автордук максат аталган романда бир үй-бүлөнүн жашоо турушун анчейин сүрөттөөдө эмес. Ал баарыдан мурда алардын кызыкчылыктарынын, турмуштук жашоо шарттарынын ар кылдуулугунан келип чыккан тажрыйбаларынын көз караштарынын калыптанышын ачууга багытталган. Дал ошол тажрыйба, көз караштардын алымдуусу, алымсызы кайсы деген суроону окурмандын алдына коюп, жоопту бир үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн түркүн тагдырлары,

кызыкчылыктары, максаттары үчүн күрөштөрү аркылуу чечмелөөнү көздөп, жайынча мезгил агымындагы турмуш жолдору аркылуу берет. М. Мураталиев ушундай чыгармачылык идеясын берүүдө жеңил жолду тандап алгандай сезилет. Жеңилдиги – бир үй-бүлө мүчөлөрүнүн өмүр келкисин көркөм чагылтуу аркылуу хроникалдык полотнону жаратуу. Бирок кийинкиси үстүртөн карагандагы баа. Автор аныгында кыйын композициялык изденүүнү баштан кечиргендиги анык, себеби анын татаалдыгы каармандарын айрым баяндоо аркылуу бир бүтүндүктү түзүүгө жетишүүдө турат. Эгерде калемгер тарабынан романдын көркөм структуралык табияты (композициялык жактан) белгилүү даражада ийгиликтүү чечилген болсо, образдар системасынын көркөм психологиялык шөкөттөлүшү бардык учурда эле канааттандыра аларлык деңгээлде эмес. Бул доомат көбүн эсе каармандарынын иш-аракеттеринин мотивациясына тиешелүү. Анткени, автор жаңы типтеги романдарга мүнөздүү болгон психологиялык же ички монологу, толгонууларды каармандардын жеке дүйнөсүн аналитикалуу көргөзүү ниетинде пайдаланылганы менен алардын курчап турган социалдык чөйрө менен алакасын көркөм үзүү учурунда реалдуулукка жете бербегени сезилет. Биздин оюбузча, андай алешемдик автор өзүнүн каарманынын индивидуалдуулугун берүүгө айрыкча азгырылганына байланыштуу келип чыккан.

Басма сөздө дегеле бир ооз баасын ала элек чыгармалар саны кийинки кездерде арбыды. Ага себеп, адабий сындын же сынчыларыбыздын кайдыгерлиги же чыгармалардын начардыгы эмес, мезгилдин, турмуштун туруксуздугу. Дал ошондой окурмандарга жеткен менен эстетикалык наркы бычылбаган романдардын бири – М. Мураталиевдин «Мусакундун өмүрү» (Фрунзе, 1991) болуп саналат.

Романдын башкы каарманы – наамынан айгинеленип тургандай, окурмандарга калемгердин «Жаңы конушунан» берки таанымал – Мусакун. Автор мында сюжеттин мезгилдик рамкасын кыйла кеңири алып, социалдык фонун айкын көрсөтүүгө умтулган. Мусакундун өмүр жолу коомдогу, коллективдеги өзгөрүштөр менен тыгыз каралып, инсандын массага, массанын индивидуумга өз ара

таасирлери конкреттүү каармандардын тагдырлары аркылуу проекцияланат. Эгерде «Жаңы коңушта», «Май айынын күкүгү» чыгармаларында Мусакун бир багытта коомдук активдүү, үлгү даражасында, андан так айтсак, агитациялык аспектисине автор тарабынан көбүрөөк басым коюлса, соңку романда, жогоруда эскерилгендей, социалдык фонун ар жактуу камтууга назар салынган. Анын натыйжасында, окурмандын көз алдына революциялык куруулардын алдыңкы сабындагы болгон өткүр, күжүрмөн, идея үчүн, келечек үчүн жан аябаган Мусакундун, деги жаңы адамдын сапаттары, драмасы, ал тургай трагедиясы тартылат.

АДАБИЯТТАР

1. *Эркебаев А.* Чыгармачылыктын көктөм//Ленинчил жаш. – 1978. – 5-сентябрь.
2. *Сергеева Э.* Жактоо жана жактырбоо // Кыргызстан маданияты. – 1981, 1-январь.
3. *Мураталиев М.* Сары кар: Повесттер. Роман.– Ф.: 1979. – 65-77-бет.
4. *Мураталиев М.* Сары кар... 106-б.
5. Ошондо.
6. *Караңыз:* Чимпой М. Новые качества эпического (Дружба народов. – 1986, 10.12. – 235–240-б; Зейм П. Пути и перепутья современного латышского романы) (Дружба народов. – 1973, № 9. –244–251-б.; Асаналиев К. Кыргыз романдары. Көркөмдүк критерийлер//Ала-Тоо. – 1973. – № 3. – 143–160-б.
7. *Асаналиев К.* Доор менен бирге: Сын макалалар жыйнагы. – Ф.: 1981. – 140-б.
8. *Эркебаев А.* Кыргыз прозасынын контрасттары: Сын макалалар. – Ф.: 1987. – 59–61-б.
9. *Эркебаев А.* Кыргыз прозасынын контрасттары. – 62-б.
10. *Алыкулов Б.* Көркөм каармандын позициясы// Кыргызстан маданияты. – 1984.– 5-апрель.
11. *Мураталиев М.* Май айынын күкүгү. – Ф.: 1981. – 51–69-бб.

ТУРГУНБАЕВ СҮЙӨРКУЛ (1940)

Өткөн кылымдын 50-жылдарынын орто ченинде «конфликтсиздик» деген теориянын чидеринен, интернационализмдин жасалма шаблонуна жана дагы башка ар кандай идеологиялык кысымдардан бошой баштаган советтик адабият ичтен кайнап, жанар болуп атылып чыгууга аракет кылып, өзүнчө ээжаа бербей, булкунуп жатты. Бул биринчи кезекте дымагы күчтүү, студенттик аудиторияда социалисттик реализм деген адабияттын методун тапкан теоретиктердин лекцияларына канааттанбай, алар менен кермур айтышып отурган, тээ дүйнөлүк адабияттын дөө-шааларынын арасынан өз аттарын кыялында көрүп жүргөн жаштарды ойготту. Мурдагыдай жазууга мүмкүн эместигин, адабият деген башкача болорун ушул муун ири алды жонтериси менен жоруптап билип гана калбай, өздөрү ошондой жаңы, башкача бир адабиятты жаратууга киришти.

Мына ошол космос жылдарынын дымактуу мууна Сүйөркул Тургунбаевдин кирип калганы да кокустук эместей. Ал түздөн түз кыргыз поэзиясынын «жаңы генерациясына» келди жана ошол дүйнөдө улам байып, улам өзүн толуктап жашап келе жатат.

Туңгуч жыйнагы «Салам сага, жаш өмүр» деген мурдагы муундардын китептеринен таптакыр башкача поэтикалык ат менен чыккан жыйнагы адабий сында анча бааланбай, барк алынбай калган менен кийинки «Кечки троллейбус» жыйнагы жакшы сөзгө арзыды. Кыргыз жаштар поэзиясына жаңы ысым келгенин демонстрациялаган бул кибиреген китеп чын эле улуттук адабиятыбыз жаңы нукка бурулуп жаткандыгын, жаңы окурман үчүн жаңы

ойлорду, заманбап формаларды табууга куштарлык ички кыртыштан да өнүп чыкканын өзгөчө бөлүп көрсөттү.

Адабий жыйындарда сөз болуп, авторлор тизмесинде ысмы аталган менен «Кечки троллейбустан» соң он жылдай С. Тургунбаевдин ыр топтомдору чыкпай калды. Жок, бул ал кишинин ыр жазбай койгондугунан эмес, ал киши жазып дале жатты, а түгүл орус тилине айрым ырлары которулуп да жатты, бирок башкаларчылап лениниана, партия, жумушчу-дыйкан союзу, эмгек темасы дегендей адабиятка социалдык заказды кабыл албады, жүрөгүнүн буйруганын жаза берди, ошондонбу, же башка бир себептенби, же басма жаатын тейлеген кишилерге жакпаганданбы, айтор, далай жыл кыргыз поэзиясы бир жакшы акындын жакшы ырларынан өксүү тартып жүрдү. Бирок билинбей турмуш, адабият жыла берди, акын Сүйөркул Тургунбаевдин ыр дүйнөсү да ылгана берди.

Анан анын ыр китептери 80-жылдардан кайра биринин артынан экинчиси чыга баштады. С. Тургунбаев көп жазган жок, бүт жазганы болсо эки том болор, болбосо бир эле том. Бирок ал өзүнчөлүгүн, жеке акындык дидарын көрсөтө алды, бул чыгармачыл киши үчүн, деги эле инсан үчүн өзгөчө нерсе эмеспи.

«Салам сага, жаш өмүр» (1969), «Кечки троллейбус» (1969), «Жарыктын ыры» (1979), «Эки аска» (1982), «Касиет» (1985), «Жылдыз» (1988), «Новый день» (1989), «Жарыктын ыры» (1990) деген ж.б. поэтикалык китептери окурмандарга туртууланган.

С.Тургунбаевди акын катары аны айныбай таанытып турган башкы белгилери кайсылар?

Биринчи кезекте Сүйөркул акын ойлордун поэзиясын жаратат, б.а. анын көп ырлары тирүүчүлүктүн ар кандай көйгөйлөрү жөнүндө акыл чаргытат жана окуп аткан кишини да бу дүйнө-тиги дүйнө, жашоонун маңызы, өлүм-өмүр жөнүндө ой калчоого мажбурлайт. Мисалы, «Футболисттин мүрзөсүндө» деген ыры бар, анда айтылган ой: бир кезде бул белгилүү футболчу болгон, анын аты дүңгүрөп, оюнуна эчен адамдар кол чаап, эчен-эчен дарбазаларга топ тээп киргизген, эми болсо тагдыр аны топтоголок топ кылып, эч бир чыккыс дарбазага камап салган.

Же «Шүдүгөрдө» деген ырда лирикалык каарман:

Тебелеп беделерди,
Качырып чегирткени,
чочутуп жыландарды,
үркүтүп көпөлөктү,
учуруп пырылдатып,
бытпылдык-бөдөнөнү,
ичимден обон созуп
кыңылдап ырдап коюп
кымбат ыр – «Эсимдени»
келатам шүдүгөрдө
ойлонбой эчтемени.

Чыккан соң мен кашатка
жосунсуз ишти туйдум –
чочутуп шунча жандын
бузупмун тынч турмушун.
Үркүтпөй бөдөнөнү,
Тепсебей беделерди
чет менен бассам эмне
аралап боп-бош жерди, –
деп ичтен бир сезимим
өзүмдү жемеледим.

Сүйөркул акындын лирикалык каарманы мына ушундай табият койнунда тазалыкты сүйгөн, аруулукту аваз кылган, пакиза дүйнөнү ошол калыбында сактап калууга аракет кылган гумандуу инсан. Анын башкы принциби – «акындарга бергиле жайлоолорду» деген чакырык. Жазгы жамгыр, кышкы кар, күзгү барик, жайкы көл сыяктуу табияттын толгон-токой көрүнүштөрү акын менен дайым бирге жүрөт, алар бири менен бири ажырагыс гармонияны түзүп турат, акын алардын тилин да, дилин да билет. Мына ошол татаал табияттын кыймыл дүйнөсүндө ошол кыймылды башкарып акын жүргөн болот.

Экинчиси, ал ассоциативдүү ой туюмундагы акын, б.а. ойлорду жана сөздөрдү, саптарды жана турмуштук кырдаалдарды бири-бири менен окшотот, жакындатат, алыстатат, карама-каршы кылат. Мисалга «Түн» деген ырды окуп көрүңүз:

Адамдар төрөлөт түндөрдө,
Адамдар көбөйөт түндөрдө.
Адамдар сүйүшөт түндөрдө,
Адамдар өлүшөт түндөрдө.
Түн – чоң сыр
Түн – дүлөй турмуш,
өз балдарын жутуп
жана тынымсыз
кайра ордуна
төрөп жаткан Мезгилдей.

Мында турмуштагы карама-каршы жагдай-көрүнүштөр (төрөлүү – өлүү; жутулуу – көбөйүү) образ ачууга кызмат кылып, дүйнөнүн жана адамдын татаалдыгын көрсөтүү үчүн, ойду тереңирээк жана эффективдүү жеткирүү максатында кызмат кылат. Акындын баамында турмуш бул – «материя чырмооктой оролошкон буту-колго», «ыпыр-сыпыр жайнап жаткан», «кечки араба бакашака, калдырттап бара жаткан кайткыс жакка», «бирде ал – кечки автобус эл шыкалган», «бирде ал асылкечтей жарык жамал» ж.б. Ошондой образдуулук акын демин делебе кылып, ыр дүйнөсү жаңырып турат.

Үчүнчүдөн, ал эмоциялуу акын, предметин жай баяндаганга караганда буркан-шаркан түшкөн сөз дайрасы менен нөшөр сындуу сабалап айтып берүүнү жакшы өздөштүргөн. Бул өз мезгилинде «эстрадалык акындар» деген баа алган орус поэзиясынын таасиринен улам акын дүйнөсүнө оошуп келгендей элес берет. Анын көркөм аңдап көрүүсүндө жазгы кыздар мындайча түрлөнүп, кубулуп, кулпуруп, обондуу ыргак алып чыга келет:

Гүлдөрдөй

барчалары бажырайган
күнөстөп чыгат кыздар көчөлөргө
түрлөнүп,

турмуштун шамдарындай жалжылдашып,
дирилдешет жаш кайындай,
айнектердей аруу нур чагылтышат,
толкун кечип жүрүшкөндөй
толкуп-толкуп ыр ырдашат,
бүт калаа,

бүт талаага күлкүлөрүн жаңыртышат.
Желбиреп туулар менен
тизилип параддарга
жаштык чыгат аянттарга.
Күн алдында күү калкыйт,
сүйүү калкыйт,
Жаштык барат
той-тойлоп, сүйүү бойлоп,
Көл, деңиз,
дайра кечип,
тоолор ашып
турмуштун токойлорун шуудуратып

Төртүнчү бир нерсе – акындын ырларында сөздөр жаңы кырынан көрүнүп, башка бир түсүн стилистикалык-эмоционалдык жагдайга ылайык кубулта калат да, балык сууда туйлагандай дат басып жаткан кыргыздын көөнө сөздөрү, өзгөчө түштүк лексикасы ырларда туйлап чыгып, күтүлбөгөндөй жакшы поэтикалык баа-баркы бар сөз айкаштары, сүйлөм курулмалары, антонимдик, синонимдик түрмөктөр пайда болот. Мунун өзү тилчилерден дыкат изилдөөнү талап кылган кызыктуу кубулуш.

С.Тургунбаев аксакал муун акындар тапкан табылгаларды жээрип, өз чыйырын, өзү үчүн дайым издейт да, өздүгүн көрсөтүүгө аракет кылат. Окурман бул тургунбаевдик табылга десин үчүн жанын сабайт. Ар кандай чыгармачылык натура үчүн бул башкы нерсе эмеспи. Андай болсо акындын жалпы поэтикалык бейнесине таандык, бешенесинен таанылып турган, ага гана мүнөздүү бир ыр менен таанышыңыз:

Сен – дөңгөлөк,
Мен – дөңгөлөк,
Жер – дөңгөлөк,
Турмуш дагы – дөңгөлөк.

II

Кеттик анда,
Чоң сахнага,
Жанды жанып,
Кымкуут салып,

Жүрө бермей
Өтө бермей дөңгөлөп.

III

Жаз – дөңгөлөк,
Күз – дөңгөлөк,
Ай – дөңгөлөк,
Кыз – дөңгөлөк
Карай калсаң көз алдыда,
Бардык дүйнө көч-көч болуп,
Бир дегенче миң дөңгөлөп,
Кайдадыр бир зып-зып этип,
Кайып барат өңдөнөт.

IV

Дөңгөлөктөр дүйнөсүндө
«Өлбө жаным, өлбөлөп»,
Дөңгөлөктөр дүйнөсү
Тыным албай дөңгөлөп,
Турмуш күтөт өңдөнөт.

V

Сен – дөңгөлөк,
Мен – дөңгөлөк,
Максаттар да дөңгөлөк,
Бул жарыкта бардык затың,
Дөңгөлөк дух өңдөнөт.

«Дөңгөлөк» деген бул ырда акындын негизги бөтөнчөлүктөрү – философиялык ойлорунун тереңдиги, айтайын деген оюн кайманалаштырып, метафоралаштырып берүү ыкмасы даана көрүнүп турат. Акындын идеясы – турмуш деген тынымсыз чимирилген дөңгөлөк сыяктуу, ошол дөңгөлөктө биз да чимирилип дөңгөлөп баратабыз, биз менен кошо ааламдын, адамдын, кала берсе ошол дүйнөнүн өзү дөңгөлөп барат дегендик. Ойдун масштабдуулугу, ошол эле кезде жыйнактуулугу бул ырдын көркүн ачып турат да, ар бир строфа канчалык чоң сөз боло турган нерсени лаконизм менен берип жаткандай, өз-өзүнчө главаларга ажыратылып сунуш этилет.

«Бир сырдуу акын» (Бишкек, 2000) деген Сүйөркул Тургунбаев тууралуу чыккан китепчеде анын поэзиясын калемдештери төмөнкүдөй мүнөздөйт: «70-жылдарда поэзияга ойчулдук менен өзгөчө маанайды, өзгөчө салыштырууларды тартуулап, жүрөктө өчүп-жанган эмоция, айкүрлөнгөн өмүр, шоокумданган жарык, купуя дух жөнүндө ырдап, предмет менен кубулуштун жаңыча кырларын ачып, Сүйөркул Тургунбаев келди» (Н. Мамытов), «Сүйөркул Тургунбаевдин ички дүйнөсү, анын баатырдык фатализи, өз алдынча турмуштук философиясы кооз парадоксалдуу афоризмдерге толгон ырларынан көрүнүп турат» (М. Синельников), «Ал дүйнөлүк айлампа, тирүү дүйнөнүн ар кыл албан түстүү байланышын «жүрөктүн акылы» менен андап, бир катар ырларды жазды. Мисалы «Дөңгөлөктөр», «Дүйнө» аттуу ырлары... ыр ушунчалык жөнөкөй, акылга, эмоцияга бай ыр. Ырдагы ойдун тереңдиги, мазмундун салмактуулугу, таасирдүүлүгү кимди да болбосун кайдыгер калтырбайт» (Алым Токтомушев) (2), «С.Тургунбаевдин поэзиясы – бул ой тегеретиштин поэзиясы, интеллектуалдык поэзия» (Ж. Бөкөшов) (3).

Демек, С.Тургунбаев жалпы эле өткөн кылымдын экинчи жарымындагы адабиятка жаңыча көз караш менен келгендердин, ой менен эмоцияны айкалыштырып орус жана дүйнөлүк поэзиянын учурдагы модалуу формаларын өздөштүрүүгө аракет кылгандардын бир өкүлү болуу менен ал айрым өзү курактуулардан өзгөчөлөнүп, рационалдуу жол менен ыр жазуудан качып, поэтикалык ой айтууда сезим менен акылдын айкашына көбүрөөк басым жасады. Бул, талашсыз, анын, андан өтүп, кыргыз поэзиясынын утугу болду. Ал баары эле окуп түшүнө бербеген, атайын билим-даярдагы бар, интеллектуалдуу адабиятты жаратууга көбүрөк ык койду жана кандайдыр бир даражада анын чыгармачылыгын эксперименталдык чыгармачылык деп атоого болот.

Сүйөркул Тургунбаевдин мындай утуштулуг эки булагын өзгөчө белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Биринчи булагы – акындын адабиятчылыгы, адабияттын теориясын жакшы билгендиги. Анын далили катары 1978-жылы «Кыргызстан» басмасынан «Замандаштын

дүйнөсү» деген китебин чыгарды, Жазуучулар союзунун газетасы болгон «Кыргызстан маданиятынын» сын бөлүмүн башкарды, ошол эле уюмда адабий сын боюнча таалимчи болуп иштеди. Жогорудагы сын китебиндеги «Поэзиядагы изденүү, мазмун жана түшүнүк» деген макаласында ал кездеги жалпы союздук деп аталган адабий процесстин фонунда кыргыз поэзиясындагы изденүүлөр, алардын багыты, спецификасы, бул процесстин бет маңдайында кала берүүчү шаблон, канон, догма, канатсыз жазмакерлик сыяктуу көрүнүштөр жөнүндө өз пикирин айтып, аны ачык-айкын далилдер менен аныктайт жана объект үчүн зарыл болгон адабиятчылардын аргументин, сүрөткерлердин өз тажрыйбаларын мисалга келтирет. Автордун ою боюнча «Азыркы коомдун духовный натурасы бөтөнчө татаал, ал эми азыркы муун анын татаалдашкан организми. Алардын жан дүйнөсү майда-барат сезимдик искусствого козголбой, канааттанбай калды. Алардын табити, руханы ар кандай автордон чоң ойлорду, бийик интеллектуалдык канааттанууларды талап кылат». Ошон үчүн акын-сынчынын ой чордонунун негизин «адабиятка кокусунан аралашып калган» версификаторлор тарабынан түзүлгөн мазмуну тайкы, көркөмдүк салмагы жана жаңы ойлору жок, окурмандын эстетикалык сезимине таасир этпеген чыгармаларга каршы принципиалдуу күрөш түзөт. «Алар басма бетинде жайнап чыкса да, окурманга эскирген дидактикадай таятма таасирден башка эчтеме бербейт» деген пикирди айтат. Мына ушул пикирлерин ал өз чыгармачылык тажрыйбасында апробациялоого аракет кылат. Адабияттын эстетикалык маселелерин аңдап көрүүдө ал өзүнө стили жакын авторлорго өзгөчө жылуу маанай менен бүтүм чыгарат. Мисалы, Рамис Рыскуловдун акындык шыбагасына мындайча баа коёт: «Анын ырларынын дээрлик көпчүлүгүндө ар кандай ой токтотпогон психологиялык кубулмалуулуктар, моменттик эркин стихиялык кыялдануулар, чачкын эрудиция, шарттуулуктар жана жалпылоочу касиеттер үстөмдүк кылат». Ал эми «Акындык чалгында болуу» деген макаласында С.Тургунбаев тарабынан ошол кезде даңкы чыгып жаткан таланттуу сүрөткер Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылык эво-

люциясынын маанилүү учурлары, биринчи кезекте анын формалык табылгаларынын жаңы мазмунга айкалышы, акындын турмушту чагылдыруу диапозону, чыгармачылыктын психологиясы, убакыт, адам жана сүйүү жөнүндөгү философиялык ойлор сыяктуу маселелер да чыныгы эстетикалык баага ээ болгон.

Ал эми экинчи булагы – акындын котормочулугу. Анын котормосунда кыргыз окурмандары А. Навои, Б. Машрап, К. Шаакерим, Букар жырау, Сүйүнбай Арон уулу, Магамед, Бердак, М. Шаханов, М. Канот, Я. Шиваза сыяктуу чыгыш акындарынын жана Э. По, Рильке, М. Лермонтов, В. Маяковский, Е. Евтушенко, А. Вознесенский өңдүү батыш классиктеринин ырлары, монгол элдик поэзиясынын берметтери менен таанышкан. Жогоруда көрүнүп тургандай, Батыш жана Чыгыш классикасынан тартып замандаш каламгерлерге чейин ар түрүү улуттагы, ар кыл адабий багыттагы, стилдеги акындарга кайрылуу ал үчүн теңдешсиз билимкана, өнөркана мектеп болгон. Мунун баары С.Тургунбаевдин дүйнөлүк поэзиянын агымына аралашуусуна жарык көрсөтүп берген. Ошол жарык аркылуу ал Жарыктын ырын ырдап, улуттук поэзиябызды бир кадам болсо да алдыга жылдырууга салымын кошуп келет.

АДАБИЯТТАР

1. Бир сырдуу акын: Сүйөркул Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу пикирлер. – Б.: Сабыр, 2001. – 5-б.
2. Аталган китеп – 5-б.
3. Ошондо.
4. Ошондо.

САМУДИНОВ ТОКТОСУН
(1941)

Т. Самудинов 1941-жылы 5-сентябрда Чүй боорундагы Сокулук айылында, кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Атасы кан майданга аттанат. Анын балалык чагы жөнүндөгү сөздү ырларынан уккан оң.

Бала чагым – чолок шымчан, жыңайлак,
Шүүдүрүмдүү таңда туруп, уй айдап...
Ушаладың көздөрүңдү уйкулуу,
Коеюнчу өзүңө бир ыр арнап.
Балалык ай!
Сенин көөнүң дайыма ачык,
Ойноп кетсең көчө чаңын чаңдатып,
Өзү жебей, барар эле артыңан
Кары таянең коюнуна нан катып.
Ойлогондо ысып чыгып таманың,
Атакеңди тосоор күндү самадың,
Билген жоксуң сагындырып түбөлүк
Ошо бойдон үйгө кайтпай каларын¹

Акындын дагы бир нече автобиографиялык мүнөздөгү ырларында атасынан кийин аздектеген адамы анын таянеси болгону байкалат. Атасын сагыныч менен эңсеп, анын кырчын кезде кыйылган өмүрүнө ичи ачышса, таянесинин тарбиялап өстүргөн эмгегине ыраазы. Бул жөнүндө акындын «Кусаны кантип басабыз» (Бир үй-бүлөнү багып өстүргөн – таянем – Балжаркындын эстелигине) деген ыры бар.

Карысаң да пейилиң
Жаш жааган кардай таза эле.
Дүйнөдө ар бир балага
Өзүңдөй болсун ата-эне –
дейт акын, таенесине ыраазы болуп.

Сексенден аша жашаган мээрбан байбиченин колунан тарбия алган дилгир бала Беш-Көөрүк айылдык мектебинен алган билимге алымсынбай, ошол кездеги Чүй боорунда атагы чыгып турган Асылбаш айлындагы Октябрь орто мектебинен окуп, 1958-жылы аны ийгиликтүү аяктайт. Улгайган адамдын колунда жүрүп, улуу сөз угуп чоңойгон жеткинчек журналист болууну эңсеп, Кыргыз мамлекеттик университетинин «Журналистика» бөлүмүнө тапшырып, сыноодон ийгиликтүү өтөт. Университетте ал адабият дүйнөсүнө сүңгүп кирип, кыргыз, орус, дүйнөлүк адабиятты казып окуйт. Окуу жайдын кереге гезитине чыгармалары чыга баштайт.

Т. Самудиновдун эмгек жолу 1963-жылдан башталат. Ал университетти бүткөндөн кийин Чернышевский (азыр К. Баялинов атындагы) атындагы китепкананын редакция бөлүмүндө редактор, андан кийин республикалык телерадиокомитетинин редактору болуп иштейт.

Адабий чыгармачылыкка болгон кумарлануу аны ошол мезгилдеги эң кызыктуу мезгилдик басма сөздүн бири «Ленинчил жаш» газетасында иштеп калуусуна себеп болот. Ал эми балдардын «Байчечекей» журналы негизделгенден баштап (1976) анын башкы редактору болуп иштейт.

Адегенде «турмуш университетинен» даярдык алган Т.Самудинов биринчи жыйнагын чыгарууга анча пашкан жок. Калем кадимкидей төшөлүп калганда жарык көргөн «Тоолор гана көрүшпөйт» (1971) ырлар жыйнагынан акындын өзүнө-өзү талапчан жоопкерчилиги байкалды. Андан бери акындын «Салам кат» (1974), «Ат чабыш» (1976), «Алтын сырга» (1981), «Жашынмак» (1984). «Бешик ыры» (1986), «Кол чатыр» (1989), «Чаң баспасын сөздөрдү» (1991), «Сүзөнөөк ырлар же 101 пародия» (1998), «Тандамал» (2003), «Эпиграммалар, пародиялар» (2008), «Ар бакчадан бирден гүл» (2012) аттуу чыгармалар жыйнактары жарык көрдү.

Кыргыз адабиятында ал лирик акын, пародист, балдар адабиятынын мыкты сүрөткери катары өзүнүн индивидуалдуу почеркин, стилин тапты. Ошентсе да акын поэзиянын ыйык касиетин таза сактоо үчүн жакшы ырларды эртеңки күнүнөн издеп келет:

Жаз көктөмдө жарык нурлуу күн тилеп,
Жашаң чөптөй өсүп чыккан дүркүрөп,
Мени дагы өрөпкүтүп, шердентип
Көңүлүмдө көктөп келет

Ыр – тилек² – деп дайыма ырларын ак тилегиндей аз-
дектеген акын жакшы ырды көктөн эмес, жерден издейт.
Өзүнүн темасын, көркөм иликтөөчү объект предметин да
ачык билет.

Кол созбойм
Колум жетпес бийиктерге,
Теңелбейм
буудандарга, күлүктөргө,
Учсам деп
көктү самап талпынбаймын,
Буттарым
турат дайым тийип жерге.
Эзелтен
айыбы жок эч жеринде
Алоолоп
Жанып турган көк теңирде
Ааламдын
күнүн жазбай, нурду жазам
Ойногон
Сулуулардын көздөрүндө³

Т. Самудиновдун ырлары сөзгө сараң, ойго бай. Адам
төрөлгөндөгү «Бешик ырынан» өмүр өткөнгө чейинки кай-
сы гана темада жазса да, ал өз алдынча ой жүгүртүп, өзү
кароолго алган нерседен башкалар айтпаган, оригиналдуу
жыйынтык чыгарып, өз алдынча жалпылоого аракетте-
нип, изденип жазган акын.

«Алдей, алдей» – деген кепти /Эстеп, көңүл көшүтө-
мүн. /Мен алиге уктарымда/Бешик ырын эшитемин – дейт
ал өзүнүн «Бешик ырында», бул ырдын адаттагы стандар-
тынан башкача жыйынтыкка келип. Мындай ырды окуп,
акындар романтикалуу кыялдарга бай адамдар эмеспи,
бул да бала кыял неме го – дейин десең, адамды селт эт-
тирген экинчи ырына кезигесиң:

Өкүн мейли, өкүнбө,
Өмүрүңө кеч кирет.

Төрөлүүнүн өзүндө

«Өлүү» деген сөз жүрөт⁴

«Парадокс» деп аталган төрт гана саптан турган бул ыр сөз маанисинин артынан сая түшкөн Самудиновдун стихиясы, анын кум ичинен алтын издегендей, жакшы ыр издеген мээнеткечтигинин күбөсү. Ал «акын» деген ыйык ысым сөздүн коргоочусу, сөздүн пири экендигин жакшы билет. Аны башкаларга да эскерте жүрөт:

Шыгың артып, көкөлөгүн, көктөгүн,

Бирок, муну кайда жүрсөң эстегин:

Барктай билүү баарыбыздын парзыбыз

Бабалардын касиеттүү сөздөрүн⁵.

«Мээр чөп» чыгармалар жыйнагы Самудиновдун акындык «менинин» негизделиши, анын кредосу десе болот. Окурман ушул жыйнактан анын жеке туруктуу көз карашын, позициясын, өзүн-өзү таануусун баамдай алат. Жыйнакка кирген ырлар тематикалык жактан ар түрдүү. Жыйнакта киндик кан тамган жери, эң жакын адамдары, достук, сүйүү, өмүр, өлүм, жашоонун маани-маңызы жөнүндөгү тандалган ырлар, «Атамды көргөн өлбөсүн», «Бөтөлкө» аттуу эки поэма жана пародиялар бар. Негизинен автобиографиялык мүнөздөгү ырлар басымдуулук кылат. Таянеси, атасы, курбусу, уулуна арнаган ырлары аркылуу окурман акын жөнүндө толук маалымат алууга мүмкүндүк бар. Ошол ырларда акындын токтоо мүнөзү, жакындарына агынан жарылган мээрбандыгы, жакшы-жаманды көтөрө билген сабырдуулугу, мамилеге сүйүүгө бекемдиги жашоого олуттуу көз карашы бар принциптүүлүгү, интеллектуалдык деңгээлинин жогорулугу байкалып турат. Жаш куракка ылайык, бул жыйнактагы сүйүү ырлары лирикалуу да, чынчыл да «Баладай алдейлейбиз сагынычты», «Сүйүү оту», «Сенин гана», «Каттарыңда каалаганың кай бакыт?» «Жалгыз гана» сыяктуу ырлары акындын бул улуу сезимге болгон мамилесин, жеке көз карашын чагылтып турат.

Т. Самудиновдун токтоо мүнөзүнө жараша ага **ойчулдук** таандык. Өмүр, өлүм жөнүндө, алардын жалпылыгы, карама-каршылыгы (парадоксу) тууралуу жеке көз карашы оригиналдуу ойлор менен жалпыланат.

Таңда дүйнө сулууга окшойт, сыланган,
Күн батарда карыга окшойт муңайган.
Өткөн өмүр, өткөн күндүн белгиси,
Ар бир үйдөн жылт деп күйгөн чырагдан.

Тирүүлүктүн эзелки бир шарты да,
Күздө кайтат турна менен каркыра.
Жазда кайра учуп келет кубантып,
Күндөр гана кайрылышпайт артына.

Оңой айтпа: «Таң атат да, кеч кирет,
Бир иш бүтпөй күндөр бекер өттү», – деп
Бекер өткөн күндөр болбойт эч качан,
Алар менен кошо кетет көп тилек.

Философиялык ойлорго ширелген «Күндөр» аттуу бул ырды Т.Самудиновдун чыгармачылыгындагы бир бийиктикке серпилүү катары баалоого болоор эле. Таңдагы сулуу – жашоонун, муңайган кары – өлүмдүн, күйгөн чырак – адамдын артына калтырган урпагы баланын символубу дейсиң. Кайра ойлонсоң аткан таң – жаштык, баткан күн – карылык, күйгөн чырак – артыңда калган издей туюлат. Күздө кетип, жазда кайткан каркыра жашоонун түбөлүктүүлүгүн даңазаласа, кайрылбай кеткен күн өлүмдүн актыгын эсиңе салат.

Т.Самудинов Ата-Журттун жаратылышын аяр сүрөттөгөн калемгер. Мекендин төрт мезгилин төрт башка маанай, төрт башка эргүү менен күүгө салат.

Учкандай аппак аарылар
Уюлгуп жерге жаады кар.
Касиет анда, күч анда
Заматта жокту бар кылар.

Үмүтү аны таштабас
Кайрылып келер башка жаз.
Сүрөткө, ырга мелтирер
Ой-тоого жайган ак кагаз⁶ –

деп, кыштан жазды издеп кайталангыс пейзажды кыялында сүрөттөп, кайра жазга келгенде «Жаз сүрөтүн» тартат:

Тийсе күндүн эрини
Кар балкылдап ээриди.
Буу көтөрөт кара жер
Кайнагансып чөөгүнү

Кара чыйырчык чочунбай
Сокоңу ээрчийт досундай.
Созолонот кызыл гүл
Ширеңкенин отундай.

Жаратылышты акын жөн гана кооздук үчүн сүрөттөбөйт. Ал кооздук менен каны-жаны аралаш адам жаратылыштын бир бөлүкчөсү, анын бөлүнгүс тамыры экенин сезип-туюп, жашыл ааламдагы ошол гармонияны күүгө салат:

Күзгү токой чер дагы
Жалын болуп албырат.
Тууган жердин мен дагы
Дарагында жалбырак.

Т. Самудинов пародия жанрынын чебери. Өзүнүн сөздүн кунун, наркын баалай билиши аны кыргыз адабиятындагы бир кемтикти толуктоого багыт берди. Ал дегеле кыргыз адабиятында пародиянын өнүгүшүнө чоң салым кошту. Ал өзүнүн тамашакөй ирониясы, юмордук курч сезими менен өзүнүн калемдеш теңтуштарына гана эмес, таланты таш жарган мыкты акындарга да маданияттуу түрдө «тиш салып», адабий сындын өзгөчө формасын, тексти талдоонун башкача үлгүсүн көрсөтүп, окурмандын адабий табитинин өсүшүнө чоң эмгек сиңирди. Пародиянын сыйкырдуу касиети болбосо ырлары элдик ырга айланып кеткен тубаса акын Б. Сарногоевдин ырларындагы кынтыкты ким байкайт эле?

Жайкысын жашыл тоого чыкканымда
Тоо гүлүн караганды жакшы көрөм.
Кыз көрүп кыялымда, кай бирөөнө
«Кандайсың, карындаш!» – деп колум берем.

Бул ырга жазылган пародия «Кымыз ичип кызыганда» деп аталат:

Төр жайлоо... Кызыганча кымыз ичтим.
(Курусун, эми ал жактан үмүт үздүм)

Баканга кызыл жоолук илип койсо,
«Кандайсың, карындаш!» – деп тийишипмин.

Ата журт жөнүндө ыр жазбаган акын болбойт. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ата журттун ыйыктыгын сезген адам гана акын болушу мүмкүн. Кандай калемгер болбосун өзүнүн эң мыкты чыгармасын, көркөм табылгасын ошол киндик каны тамган жерге арнагысы келет. Кээде ашыкча аракеттенүү куру кыялга жетелеп, ата журт жөнүндө жасалма ойлор айтылып калат окшобойбу. Пародист калемдештеринин бири – Т. Мамеевдин:

Эгерде канат бүтсө капталыма,
Камчы уруп аябастан жан жаныма.
Ата журт, өзүңдү алып жөнөөр элем,
Дүйнөнүн бир ажайып жактарына –

деген ыр саптарына «Ата журтка актануу» аттуу төмөндөгүдөй пародия жазып, тамаша-чыны аралаш жаш акындарга бул ыйык темада ыр жазуунун жоопкерчилигин каутуу эскертет.

Ата журт! Мүнөзүмдү сен билесиң,
Мени ээрчип жер көрүүгө келди кезиң,
Жыйынгың! Колуңа алгын чемоданды,
Этеги кемселиңдин желбиресин!

Ата журт! Ар неме айтып, чебелендим.
Кагылдым, секет кеттим, тегерендим.
Шүгүр де учмак тургай, басканыма,
Болгону – мен Мамеев Төлөгөнмүн.

Т. Самудинов кармап калган ыр саптары кайсы темада жазылса, адегенде ошол теманы терең ачып, андан кийин ага өз кошумчасын кошот, автордун идеясын ар тараптан толуктап жиберет. Пародиянын күчү ошол Самудиновдун «кошумчасында» күчүнө кирип, окурмандын сезимин кытыгылап, андагы юмор менен ирониянын таасири эркиңди ээлеп алат.

Пародисттин мындай чымчыкейлери бирде олуттуу, бирде тамаша. Кээде өтө эле тамашага берилип, оюнга кызыккан баладай айтылуучу ой учугун өтө эле узартып жиберет. Мунун далили, таланттуу акын Ж. Мамытовдун мындай:

Өйдө бассам, ылдый бассам күлүүнү
унуткамын. Ойго тунам мелтиреп
Ушу бүгүн жок дегендер сүйүүнү
Жинге тийип урушкумду келтирет –
төрт сабына Т. Самудинов «Сүйүүнү жок дегендердин эси-
не» деген пародия жазган:

Өйдө бассам, ылдый бассам түнөрөм
Башым көчөт дубалдарга сүйөнөм
Сүйүүнү ким жалган десе, калп десе
Жиним келип үйүн өрттөп жиберем

Сүйүү жокто сокур болуп кайсалайм,
Сүйүү барда керилем да чалкалайм,
Кокус бирөө жок деп көрсүн ошону
Анда үйүнүн терезесин талкалайм –
деп эле токтоп калса, окурман бир жыргай күлүп, ырахат
алып, пародия таттуу аяктамак. Пародист андан ары идиш
аягын талкалап, кыйкырып, түкүрүнүп, сөгүнүп олтурганда
биринчи эки куплеттеги курч ойлорго тескерисинче көлөкө
түшүп калган. Кээде ушинтип чоюп жибергенин акын өзү
да сезет окшобойбу. Жалаң пародиялардын жыйнагы болгон
«Сүзөнөөк ырлар же 101 пародия» аттуу (1998-ж) басмадан
чыккан китебинде «Өзүмө өзүм» деген баш сөз бар:

Алың аз туруп, балбансып,
Акыңа мөөрөй алгансып
Үч саптай ырын бирөөнүн
Жүз саптай ырга айлантып,
Жымыйткан болуп кээлерин,
Кээлерин бир аз ардантып...

Кыйытпай жүрсөң не болот.
Кыйратып өзүң салгансып, –
деген саптарына кайра ыраазы болосуң. Албетте, акындын
өзүнө-өзү минтип сын көз менен караганын окурман ур-
маттоо менен кабыл алат. Анткени менен ошол «бир аз
ардантуу» менен пародист поэзиянын сапаты үчүн күрөш-
көндөй таасир калат.

Т. Самудинов оңунан чыкпай калган ойду, олдоксон
сөздү өтө кылдат байкайт да, анын туура эмес экенин ке-

лекелеп эле тим болбой, ага байланышкан терс көрүнүштөрдү дагы тереңдетип, пародиянын шылтоосу менен өзү айткысы келген ойлорун айтып алат. Акындын көркөм амалына таң калып, көрөгөчтүгүнө баш чайкап, тарс жарыла күлүп жибергенинди байкабай каласың. Буга мисал, кадимки кыргыздын типтүү элдик турмушуна байланышкан Ж. Бекниязовдун «Менин меймандарыма» деген мындай ыры бар экен:

Үйүмө кирерде
Жуурканды самаар көзүңөрдү,
Бой көтөрөөр кезиңерди,
Эски өчүңөрдү,
Ылай көлөчүңөрдү таштасаңар

Өтө эле перифериялык чабалдыкка, пенделик майдалыкка түшүп кеткен бул ырга Т. Самудиновдун пародиясы:

Үйүмө кирерде
Асмай атмайыңарды,
Туш келди басмайыңарды,
Тамакка шашмайыңарды,
Коно жатмайыңарды
Таштасаңар! –

деп эле тим болбой, андан ары улантып:

Меникине келерде: /Момун кылыгыңарды, /Чегер чылымыңарды, /Таксилик тыйыныңарды, /Ырым-жырымыңарды, унутпасаңар – сыяктуу саптар менен оюн тамашага салганы менен, кандайдыр бир реалдуу турмуш көз алдына элестеп, айыл менен шаар тургундарынын психологиялык көз караштары таймаша түшкөнсүйт.

Т. Самудинов – **балдар акыны**. Ал балдар адабиятына кокустан келген жок. Алгачкы жыйнактарында эле балалыктын табиятын аяр көрө билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон акын балдар поэзиясына ички камылгасы, тиешелүү даярдыгы менен келди.

«Байчечекей» журналы негизделген мезгилден баштап, анын Баш редактору катары иштөө менен чыгармачылыгынын чейрек кылымдан ашык убактысын балдар дүйнөсүнө арнап келет. Журналдын кызыктуу чыгышына, ага жарыяланган чыгармалардын көркөм-эстетикалык деңгээлинин жогорулашына Т. Самудиновдун кошкон салымы бар.

Тааныш бирөө көрмөксөн
Салып өтсө далысын,
Алик угуу – парз эмес,
Салам айтуу – парызың.
Сүйө билет эзилип
Өз баласын айбан да,
Сүйүүң арна эр болсоң
Бөлөк-бөтөн балдарга⁷

«Накыл сөздөн жаңырык» –

деп аталган бул ырда көрүнүп тургандай, акындын өзүнүн бала жандуулугу, адам өмүрүндөгү көктөм доор – балалыкка өзгөчө баа беришсе Т. Самудиновду наристелердин сүйүктүү досу болуп калышына шарттады. Балдарга арналган «Жашынмак» (1984), «Кол чатыр» (1989), «Чаң баспасын сөздөрдү» (1991), «Ар бакчадан бирден гүл» (2012) чыгармалар жыйнактары менен балдар поэзиясын бир топ жаңы табылгалар менен байытты.

Балдарга арнап чыгарма жазуунун эң татаал түйшүгү наристелерге жана кенже балдарга адрестелген чыгармалардан көрүнөт. Анткени бул курактагы наристелердин көркөм чыгарманы кабыл алуунун өзгөчө психологиясын, өзгөчөлүгүн, дүйнөнү кабылдоо мүмкүндүгүн, алардын тилин билүү зарыл. Бул маселенин бир жагы. Экинчиден, өзүнүн дүйнөнү кабылдоосу ал курактагы балдар менен салыштырганда асман жердин айырмасын берген кезде чоң кишинин баланын деңгээлине түшүүсү дагы бир өзүнчө түйшүк. Эгер андай болбосо балдарга арналган чыгармаларда жасалмалуулук үстөмдүк кылат да, андай ырларды балдар кабыл албайт. Ушул көз караштан алып караганда, Т. Самудиновдун балдардын тилин таба билгендиги, аларга таасир этүүнүн каймана формасын чебер колдоно алуусу акындын ырларын өзгөчө көркөмдүк деңгээлге көтөрдү.

Балдар гана эмес, ата-энелердин, тарбиячы, мугалимдердин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон «Жашынмак» жыйнагы Т. Самудиновду балдар акыны катары коомчулукка таанытты. Адегенде эле көзгө урунганы – жыйнактагы тарбиялык маанидеги ырлардын ийгиликтүү чыккандыгы. Башкача айтканда, балдар акыны катары Т. Самудиновго таандык индивидуалдуу почерк – балдарга кыйытып таа-

сир этүү чеберчилигинен көрүндү. Пикирди бекемдөө үчүн анын «Байчечекей» деген ырынан үзүндү карап көрөлү:

Байчечекей – баатыр гүл
Бороонго да үшүбөйт.
Колдору шок балдардан
Коркконунан титирейт.

Көркөм табылганын сыйкырдуу күчү менен «гүлдү үзбө, аны баалай бил» деген сыяктуу куру насаатка караганда балдарга жогорудагы ыр кандай таасир этери айтпаса да түшүнүктүү.

Кыргыз элинин этнопедагогикасындагы даанышман принциптердин бири – «уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук». Балдарды тарбиялоодогу элдик маданияттын кыраакылыгын билдирип турган ушул принципти Т. Самудинов кенжелерге арналган ырларында мыкты өздөштүрө алды. Өзүнүн «Күзгү» аттуу ырында акындын балдарга берчү тарбиялык сабагы кызык чыккан.

Кээ бир, кээ бир балдар бар
Безип качкан күзгүдөн.
Бети башы торала,
Тамтык калбай үстүнөн.

Күзгү дагы жаратпас
Андай жалкоо балдарды.
Ошондуктан айта албайт
Жасалмалуу жалганды.

Т. Самудинов балдарга айтчу сөзүн алардын атынан айтат, башкача айтканда баладай ойлонуп, баладай сүйлөй алат. Ошондуктан анын чыгармалары кабыл алууга жеңил, ырдан чыккан идея ишенимдүү, кичинекейлерге таасир этүү касиетине да ээ. Акындын көркөм ыкмаларынын бири ал балдарга таасир этүү үчүн алар кетирген кемчиликти, каталыкты өздөрүнө сездирип, өзүнө-өзүн жазалатат. Буга бир мисал, үч жаштагы бөбөгүн багамын деп алып калып, ал жумушту жакшы эле баштап. айбандарды туурап күлдүрүп, бирок баланын чыгарган бир «чырына» чыдабай, айласы кеткенде бир баштык конфетти астына коюп берип «эс алган» кыз жөнүндө «Конфета» деген ыры бар:

Бирибизди бирибиз
Түшүнүшпөй кыйнаштык
Айлам кетип, алдына
Конфет койдум бир баштык.

Байкабапмын баарынан
Момпосуйдун артыгын.
Ал аарчыды көз жашын,
Мен да терим аарчыдым.

Түндө чочуп ойгондум,
Ойлоптурмун түшүм деп,
Көрсө ыйлоодо бөбөгүм
«Тишим эле тишим» – деп

70–80 жылдардан баштап балдар поэзиясында аздыр-көптүр пайда болгон ийгилик мезгил талабына ылайык балдарды дүйнө таанымын өнүктүрүү максатындагы жаңы мазмундагы ырлардын жаралышы менен шартталат.

Табышмак, оюн элементин камтыган мындай ырлар көбүнесе суроолуу аяктап, балдарга белгилүү бир тапшырма берүү менен балдар адабиятына жылуу маанай алып келди. Мындай ырлар балдарды ойлонууга, акын берген тапшырманы аткарууга мажбурлап, ырдын тексти менен иштөө зарылдыгын пайда кылды. Ушунун өзү бала менен ата-эне, тарбиячылардын байланышын чыңдап, балдар ырларына жаңы көз караштын калыптанышына өбөлгө түздү. Мисалы, «Жаныбарбы, чөппү?» деген ырды карап көрөлү:

Козу карын, төө тикен,
Аюу кулак, каз таман,
Кулунчактын жанынан
Ат кулактар баш багат.

Өсүмдүктөр дүйнөсүн
Сүйө билгин жашыңан.
Дагы кандай чөптөр бар
Жаныбардын атынан?
Ылдам издөө салууга
Баарыңарды чакырам!

Мындай ырлар аркылуу акын мектеп, бала бакчада балдар менен иштөөдө сабактын мазмунун байытууга салым кошту. Тарбиячылар тексти балдарга окуп берүү менен, анда айтылган өсүмдүктөрдүн, предметтердин жаныбарлардын сүрөтүн тартууну талап кылып, мындай ыкманы сабакты өркүндөтүү максатында колдонуп жүрүшөт. Анткени акындын балдардан бир нече ишмердүүлүктү талап кылган ырлары чындыгында эле алардын тексти эсте сактоосуна, ырды тез жаттоого жардам берерин окутуу практикасы далилдеп келет. Эң негизгиси балдардын кызыгуусун арттырып, алардын сабакка болгон оң эмоциясын пайда кыла тургандыгы илимий педагогикада далилденген.

Мектеп жашындагы кенже балдарда сүрөт тартууга болгон кызыгуу менен сөздүн маанисин талдоого аракеттенүү параллель өнүгүүгө ээ болот. Балдардын интеллектуалдык өнүгүүсүндөгү мындай өзгөчөлүктү жакшы билген акын алардын дилиндеги рухий керектүүлүккө жараша ырларды жаратты. Буга акындын «Ким алдыда, ким артта?» аталган ыры далил боло алат:

Тыйын чычкан, кашкулак,
Коён, түлкү, мамалак
Келмек болуп чечишти
Токойду бир аралап.

Тыйын чычкан түлкүнүн
Алдына өтүп алыптыр.
Бирок, шашма коёнго
Жетпей артта калыптыр.

Мамалактын алдында
Бара жатат кашкулак.
«Жетпейсиңби мага!» – деп
Аны түлкү шаштырат.
Карандашың колго алып,
Тартып туруп сүрөтүн
Ким алдыда ким артта
Баратканын билесиң.

Мындай ырлар ХХI кылымдагы окутуунун инновациялык методдорун балдардын көрүү мүмкүндүктөрүн рациона-

налдуу пайдалануу, сынчыл ойлом стратегияларын өнүктүрүү сабакка пайдаланууга эң мыкты материал болуп бере алат. Буга «**Айтканимдан ката тап**» ыры түздөн-түз күбө:

Бара жатып кой айдап
Чоң шар сууга кептелдим,
Эптеп аркы жээкке
Эркечимди өткөрдүм.

Эркеч баштап өткөн соң
Болду эми деп ойлодум.
Агын суудан чочулап,
Кечпей койду койлорум...

Бірды пайдалануу аркылуу балдар арасында талкуу уюштурууга болор эле. Тексттин мазмуну боюнча бала өз пикирин айтуу үчүн мал багуунун элдик сырларын билүүсү зарыл. Ансыз «катаны» таба албайт. Балдар менен чогуу талкууда алар бир-биринин билимин толуктоого (бири-бирин сыноого) мүмкүнчүлүк алат.

«Байчечекей» журналына чыккан балдар ырлары кичинекейлердин билим алуу ишмердүүлүгүнө көмөк көрсөткөндүгү үчүн коомдук сүймөнчүлүккө ээ болду.

Айрыкча балдар акындары мектеп жашындагы кенже балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө, түшүнүгүн кеңейтүүгө ылайык татынакай окуу материалдарын жаратышты.

Мисалы, «Кара кайсы, ак кайсы»:

Аппак карга
Конду карга.
Аппак карга
Түштү тамга.

Кайсынысын ак кылам? – деп
Сүрөтчүнүн башы катты.
Кандай боек кайда керек?
Кана, балдар, тапкылачы?

Албетте, мындай ырларга окуучу кайдыгер карабай тургандыгы талашсыз нерсе. Анын үстүнө балдардын технологиясына кылдат саресеп салган акын аларды монотондуу тапшырмалар менен тажатпайт. Өзү да изденип,

кичинекейлерди да ойлонууга, тапкычтыкка үйрөтөт. Натыйжада улам жаңы ырларында коюлуучу суроонун да, табышмак тапшырманын да, мүнөзүн өзгөртүп барат. Ушундай ырларынын бирин «Викторина» деп атаган. Аны чын эле кенже балдар викторинага пайдаланса болот.

– Кана эмесе, ким табат,
Суроо мындай кийинки:
Чыккан өрттү басууга
Эмне керек биринчи?
Мелис айтты: – Суу керек!
Улан айтты: – Кум керек!
Айгүл айтты – Күрөктү
Мирбек айтты: – Чым керек!
Эң кереги – телефон
Чакырууга 01 ди –
Деп айтканда Айтаалы,
Угуп турган эл күлдү
Кана дагы ким айтат?
Эң биринчи не керек?
Бул суроонун жообу
Баш байгеге теңелет.
Суроо болчу биз үчүн,
Оңой эле көрүнгөн.
Күйгөн өрттү басууга
Эрдик керек, – дедим мен.

Балдар поэзиясынын өнүгүшүндө кийинки жылдары пайда болгон тенденция «Сөз оюндары» циклиндеги ырлардын өнүгүшү менен шартталат. А. Кыдыров баштаган бул багытта Т. Самудинов да үзүрлүү эмгек өтөдү. Жыйнактын аталышы да балдар ойноочу жашынмак эмес, ыр саптарына жашынган сөздөрдүн жашынмагы.

Илимий изилдөөлөрдүн аргументине караганда баланын өспүрүм курагында адабий чыгармачылыкка болгон жөндөмдүүлүк өтө курч мүнөзгө ээ болот. Башкача айтканда мектепке чейинки наристе курактагы сүрөткө болгон кызыгуу, кенже мектеп жашындагы сөз маанисине кызыгуу тестиер куракка келгенде адабий-чыгармачылыктын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт да, баланын адабий шыгы ойгонот.

Ушул көз караштан алып караганда Т. Самудиновдун «Уйкашын өзүң тап», «Кандай сөз» циклиндеги ырлары менен балдарды ойнотуу, алардын оюндагысын тапканга үйрөтөт.

Атың болсо качанаак
Айтканыма ишен:
Салып койсоң узабайт
Кош бутуна...

Колу жөндөм адамга
Керек нерсе эң эле
«Чоң ийне» деп айтпагын
Анын аты ...
Көп иш тиксе, колдорун
Өйкөйт го деп ойлодум
Таап бердим андыктан
Чоң энемдин

«Уйкашын өзүң тап» аттуу жогорудагы ыр «эки түрдүү милдет аткара алат. Биринчиден балдарын талап кылынган уйкаш сөздөр «кишен», «темене», «оймогун» деген сөздөр экенин оңой эле таба алышат. Экинчиден, ал сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

«Сөз оюндарынын» ичинде баланы тамганы, сөз муунун, жаңы сөз жасоого үйрөтүүчү машыгуу иштерине көнүгүү болуп **берүүчү материалдар кездешет.**

ЗООПАРКТАГЫ ОКУЯ
Бул окуя кышында
КАР ЫШКЫРган учурда.

Торду бирөө бузуптур,
ТөрТӨӨ КУШтун учуптур.

Өзү келген душманга
АЛАР КАРшы чыкканда,
Ал айрылып көзүнөн
ТАРС ТАНЫптыр эсинен.

Жатып алып үйүндө,
Ак ЖОЛ БОРС-борс үрүүдө.

Мындай коркоК ОЕНду
Короочуга коёрбу?

Текстен көрүнүп тургандай, сөздөн-сөз жасоо эң эле кызык берилген. Биринчи сөз менен экинчи сөздүн муундарын же айрым тамгаларын кошуу аркылуу «Карышкыр», «аркар», «төө куш», «арстан», «жолборс», «коён» деген жаңы сөздөр жасалды.

Оюн баланын бала кездеги жаншериги эрмеги. Алардын табиятындагы табигый мыйзамченемге ылайык «Сөз оюндары» кээде жөн гана оюн үчүн жазылганын да түшүнсө болот. Аталган циклдеги ырлардын ичинде сөздү тескери окуу оюну бар. Мисалы, «Кандай сөз»:

ЫСЯУ НЫНЫРАА
Түшүнбөйм мунуңа, –
Деп айтар балдар бар.
А келсек чынына,
Табышмак бул сөздүн
Жок анча сыры да,
Окусаң табылат
Жараша ыгына.

Акындын ушул багыттагы сөз оюндарынын дагы бир түрү «Амал менен окучу» деп аталат:

Адат болуп акыры
Кетеби деп чочуймун.
Көчөдөгү жазууну
Бир кызыктай окуймун:

АНАКША, ПЕТКЕМ, ЙАЧ, ЗЫБРАД,
АКЕТПА, КРАП, КАДЗУМ, ЛАБ
РЕТПЕТИК, АТЧОП, АТЕФНОК
РЕДМИЙИК, АССАК, АСАБЛОК.

Көргөнүмдү ушинтип
Ырга айлантам кыйналбай.
Кээ бир балдар таңгалат,
Сөз болду деп бул кандай?...

Табышмактан оңоңой
Кереги эмне чочулап,

Бул жазуулар болгону –
Амал менен окулат. –

деген ырлардагы түшүнүксүз сөздөрдү тескери окуу менен маанисин табуу оюну да балдар үчүн кызык.

Кийинки мезгилде кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкта бай традициясы бар айрым жанрлар жаңылмач, табышмак, калптарды жаңы табылгалар менен байытып, аларды жаңыча жазуу иши бир топ активдешти. Аталган жанрларды байытууга салым кошкон акындардын бири Т. Самудинов. Чоңдорго жазган пародиялар сыяктуу, анын балдарга жазган калптарын тамаша менен ирония аралашып, калптан калп чыгарып, абалдарды ой жүгүртүүгө мажбурлайт. Мисалы, «Аралаш»:

Төөлөр аймап сабизди
Коёндор жеп жангакты,
Уйлар сөөк кемирип,
Иттер чөп жеп чарчашты

Чегирткелер сойлошот,
Күрптөр сүзөт көлмөдө.
Тал башынан бакалар
Түшпөй калган эмнеге?

Көргөнүмдү жашырып,
Айтпай койсом жарабас,
Бүгүн баары ушундай.
Баш-аламан, аралаш.

Балдардын кеп байланышын, ой жүгүртүүсүн, сабаттуулугун калыптандырууда **табышмак ырларынын** мааниси чоң. Бул дүйнөлүк балдар адабиятында жакшы өнүккөн көркөм сөз өнөрүнүн бир түрү. Аны кыргыз балдар поэзиясында негиздөөчүлөр А. Кыдыров менен Т. Самудинов болду десек жаңылышпайбыз. Кызыктуу мындай ырлардын бир түрү – логогрифтер. Анын аныктамасын да акын өзү берет:

Тамгаларын өзгөртсө,
Жаңы сөздөр жасалат.
Бул табышмак бул оюн
Логогриф аталат.

Логогрифтер балдардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү жана алардын тапкычтыгын активдештирүүчү акыл гимнастикасы. Ошол эле учурда анын ыр менен берилиши балдарды сөз мааниси жөнүндөгү билимин тереңдетет. Мындай ырлар кээ бир адабияттарда грамматикалык оюндар деп да аталып жүрөт. Логогрифтер тил үйрөтүү процессинде колдонууга ыңгайлуу.

Чулгап калат ак мамык

Тоо-токойдун арасын.

«А» тамганы уласаң,

Көөнүн өңүн табасың.

(кар-кара)

Суусаганда жол жүрүп,

Сага тоодон кезигет.

«Б» тамгасын жоготсо,

Таштан ташка секирет.

(булак-улак)

Т. Самудиновдун балдарга арналган дагы бир татынакай жыйнагы «Кол чатыр» (1989) табышмактуу ырларга бай келип, кичинекейлердин китеп текчесинен татыктуу орун алды. Андагы «Алиппе-табышмак», «Метограммалар», «Акроыр», «Табышмактуу төрт жандык», «Туура эмеспи, туурабы?», «Аралашкан ариптер», «Бир тамгадан кемитсең», «Нота менен окуп көр» ырлары балдар поэзиясына Т. Самудинов алып келген жаңы көрүнүштөр.

Акындын балдар адабиятындагы изденүүлөрү ага улам барган сайын балалыктын ажайып кызыктарын дагы терең билүүгө мүмкүндүк бергендиги байкалат. Андай кызыктар балдардын кулк-мүнөзүнөн, кыял-жоругунан көрүнөт эмеспи. Т. Самудинов балалыктагы индивидуалдуу, кайталангыс мүнөздөрдү таамай сүрөттөй алат. Буга «Кол чатыр» жыйнагындагы «Трамплин» ыры күбө боло алат. Башкалардай «бир, эки, үч» де сууга секирип түшүүгө эрки жетпей турган баланын (Кожон) жүздөн ашыра санап өзүн-өзү алдап турушу таамай сүрөттөлүп, окурмандын жүзүнө жылмаюу тартуулайт.

Акын кийинки жылдары кыргыз тилиндеги унутулган сөздөрдү кайра калыбына келтирүүгө, эне тилдин байлыгын сактоого чоң эмгек өтөп келе жатат. «Кол ча-

тыр» жыйнагындагы «Жаныбарлар дүйнөсү» аттуу ырда унутулган айбан аттары жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар. Анын ушул багыттагы изденүүлөрү «Чаң баспасын сөздөрдү» аттуу 1991-жылы басмадан чыккан ырлар жыйнагынын мазмунун түздү. Жыйнактын баш сөз ордуна берилген:

Касиеттүү эне тил
Аруу,
Таза сезимдей
Кылым бойлоп келесиң
Кыргыз атын өчүрбөй

Бой тумардай санайбыз
Кадыр тутуп өзүңдү
Көп колдонбос буюмдай
Чаң баспасын сөзүңдү –

деген саптар бул ыр топтомун жаратуудагы автордук идеядан кабар берип турат. Үч жүзгө жакын ырда сөз маанилерине ыр аркылуу аныктама берилген бул жыйнак өспүрүм балдарга арналганы менен жалпы эле окурмандарга кызмат кылчу көркөм туунду. Кийинки мезгилдерде элдин жашоо образынын өзгөрүшүнө байланыштуу унутулуп бараткан же жөн эле маанисин так ажырата албай жүргөн сөздөргө эстен кеткис таамай аныктама берилген ырлар бар. Ошондой ырлардын бири «Кайырма» деп аталат.

Мергенчинин баянын
Сен да эмесе тыңдачы:
Сымбаттуусун койкойгон
Аркар дешсе –
Ургаачы
Буржук моюн,
Багалчак,
Мүйүздүүсү – кулжасы
Короз менен мекиян
Канаттуунун кыйласы
Каркырасы –
Эркеги,
Ургаачысы –
Турнасы

«Аркар», «кулжа», «каркыра», «турна» деген сөздөрдү адатта жакшы айырмалабай туруп колдоно берген учурлар көп эле кездешет эмеспи. Жогорудагы ыр аркылуу айырмаланган сөз мааниси окурмандын эсинде бек сакталып калат. Ал эми «чүрөк» деген сөздү жөн гана аялзатынын сулуулугуна колдонулуучу эпитет катары эл арасында кеңири колдонулганы менен ал сөздүн чыгуу тегине анча маани бербейбиз. Бул сөздүн кайдан чыкканын төмөнкү ырды окуган бала даана түшүнүүгө мүмкүндүк алат.

Чүрөк – болот өрдөктүн
Аруу,
Сулуу
Көркөмү
Ажырашпай бир жүргөн
Кайырмасы – эркеги.

Жыйнакта колдонууга муктаж тилди байытууга ыңгайлуу үйрөтүүнү, колдоно билүүнү талап кылган сөздөр жок эмес. Айталы, клубниканы – кулпунай, укропту – ашкөк, квантанцияны – дүмүрчөк, дамские пальчикени – кусейни (жүзүм деп колдонууга) эмне үчүн болбосун. Алар кийим, буюм, тамак аштын атын туюндуруучу сөздөрдү сактай билүү урпактардын парызы жана милдети. Ушул көз караштан алып караганда Т. Самудинов эне тил алдындагы өзүнүн атуулдук парызын аткарып келатат. «Чаң баспасын сөздөрдү» бул жагынан бир топ «билим» бере алат.

Боз кийизден жасалган
Кайран кийим – кеменек
Сездирбейсиң жамгырды
Турсун мейли себелеп.
Ыңгайлуу да,
Жеңил да
Ак калпагың сыяктуу
Эгер, башта көрбөсөң,
Элестеткин плацты
же болбосо:
Сарынжыны кийгенин
Көп угабыз жомоктон
Ал жаштарга ылайык/Жарашыктуу чолок тон

Акын изденүү аркылуу көп сөздөрдүн маанилерин эпостордон, элдик оозеки чыгармалардан алып, алардын маанисин өзү чечмелейт:

«Алкагы бар алтындан,
Көзүлдүрүк тартынган»
Көрсө
Бул сөз турбайбы
Көз айнек деп айтылган.

Жаңы жааган жаш кардан
Көз кардыгып
Жаш алчу,
Көзүлдүрүк ал кезде
Кылдан тордоп жасалчу
Көзгө тартчу бул буюм
Сарапчы деп аталчу.

Белгилей кетүүчү бир маселе, акын көп сөздөрдү диалектилик колдонуудан алган. Айталы «даңгесе», «масилет», «алпейим», «пушту», «камек», «майин», «жувалдыз», «абдес», «кыл жуугуч» түштүктө активдүү колдонулган сөздөр. Чындыгында, аларды диалект деп жээрибей колдонушса кеп маданиятыбыз бир топ байымак.

Окурманды эне тилдин сырдуу дүйнөсүнө жетелеген «Чаң баспасын сөздөрдү» жыйнагына адабий коомчулуктун пикири ар түрдүү, кээде карама-каршылыктуу болду. Нарктуу дөөлөт дайыма ошондой карама-каршылыктуу ойлорду жаратат эмеспи. Ошентсе да туура берилген аныктамалар да жок эмес. Айталы «Керден» деген ырында:

Падыбот дейт кээ жерде
Ушул эле идишти
Балды айтышып
Асел деп,
Шалы дешет –
Күрүчтү –

деген саптар боюнча акын менен полемикага чыгууга болот. Шалы – актала элек кезде гана колдонулат. Тазаланып, акталгандан кийин гана күрүч деп аталат. Ал экөөнү чаташтыруунун эч кандай кажети жок. «Канар», «дарыс» ырлары боюнча да ушундай эле пикир айтууга болот. Ал

эми «Дасмия» ырында аныктама да, автордук ой да ачык айтылган эмес.

Айрым кемчиликтерине карабастан «Чаң баспасын сөздөрдү» акындын түйшүктүү эмгегинен жаралган, кийинки урпактар кайрылчу маанилүү эмгек экендигинде шек жок. Ал эми акындын жакында жарык көргөн «Ар бакчадан бирден гүл» жыйнагы боюнча айтылчу пикир алдыда.

Т. Самудинов өзүнүн философиялык ойлорго бай лирикалары, окурмандын сезимин кытыгылап, күлкүгө карк кылган пародиялары, наристелердин назик таза жүрөгүнөн түнөк тапкан балдар ырлары менен кыргыз адабиятында өз орду бар сүрөткер.

АДАБИЯТТАР

1. *Самудинов Т.* Балалыкка кайрылуу, – К-те «Бешик ыры». – Ф., 1986, 28-б.
2. *Самудинов Т.* Бешик ыры. – Ф., 1986, 24-б.
3. *Самудинов Т.* Мен дайым / к-те: Мээр чөп. – Ф., 1979, 19-20-бб.
4. *Самудинов Т.* Бешик ыры. – Ф., 1986, 20-б.
5. *Самудинов Т.* Акын курбума, К-те: Мээр чөп. – Ф., 1979, 30-б.
6. *Самудинов Т.* Кышкы кыялдар, – К-те: Мээр чөп. – Ф., 1979, 77-б.
7. *Самудинов Т.* Алтын сырга. – Ф., 1981, 11-б.
8. *Самудинов Т.* Жашынмак. – Ф., 1984, 16-б.

КӨЧКӨНОВ ОРОЗБАЙ

(1940–1993)

Орозбай Көчкөновдун поэзия дүйнөсү каны менен келсе да, шыгы өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында зор козголуш алып, студенттик күндөрүндө канатын кеңири жайды десек болот. Бул мезгилде билим байлыгы артып, борбордук чыгармачыл чөйрөдө көркөм чабыты өстү, дүйнөгө болгон көз карашы кеңейди. Ошентсе да камтыган темасы элет турмушу, айыл көрүнүшү, туулган жерди, балалык күндөрүн, ал мезгилдеги сүйгөнүн сагынуу боюнча калды.

«Туулган жер» деген ырына Асанкайгынын «Куйругу жок, жалы жок Кулан байкуш кантти экен? Канаты жок, буту жок Жылан байкуш кантти экен?» деген белгилүү ырын эпиграф кылып алып, бороон болгондо «Чатырын чоң энемдин жыкты бекен?, Сабаган пахтасын учуруп кетти бекен?» деп тынчсызданса,

«Аккан сел арыктарга жетер бекен?

Алыштар бекем бекен, бекем бекен?

Тоң моюн тоо суусунун оюнун коштой

Эгинди балким тепсеп кетер бекен –

деп сел кырсыгынан кабатырланат. «Билди бекен?» деген ырында болсо айылда калган сүйгөнүнө «Көйнөкчөн суу жээктей көп басчы элең, Көп жаан сага да тийди бекен?» дегендей суроо салып, «Ал жайдын ысык-суугу тийбесе деп Алда ким аяганын билди бекен?» деп өзүнүн ички аёо сезимдерин билдирет. Ушундай духтагы ырлары газета, журнал беттерине да жарыяланып отурат.

Орозбайдын биринчи ырлар жыйнагы «Бир түп дарак» деген ат менен 1975-жылы чыккан. Ошондогу «Жүк» деген бет ачаар ырында эле акындык милдетин: «Жеңишин

бул кылымдын көтөрүнүп, Жер шары мойнумда салмактанат» – деп түшүнүп, элге, жерге, Ата Мекенге кызмат өтөп кетүү керектигин айкын түшүнүп, кийинки ырларын ушул нотада улайт. Андан кийин анын «Жарык дүйнө» (1977), «Көрөңгө» (1982), «Жай саратан» (1987), «Ак тайлак» (1989) деген ырлар жыйнактары, «Эрөөл талаа» (1981), «Кан жол» (1991) аттуу дастандары жарык көрөт. Ал акындык жүзүн алгачкы жыйнактарында таасын көрсөтө албаса да, айрым калемгерлер ырларынын көпчүлүгүн ошол кезде окуган гезит, журнал, китептериндеги тематикалык, стилдик үлгүлөр боюнча кынаштырып, өзүлөрүнөн мурда башка акындар көп кайталаган даяр поэтикалык сөздүктөргө, ой-элестерге, көнүмүш ритмикалык-интонациялык калыптарга жана уйкаштарга таянып жатышканынан өйдөрөөк болуп, жеке турмушун, көз карашын билдирүүгө көбүрөөк аракет кылган. Натыйжада:

Күндөр өтөт – күкүк бакта сайраган,
Күндөр келет – көлдө кайык айдаган.
Бирок, билбейм топук кылбай кылчалык
Өткөн кезди баскым келет кайрадан.
Токчулуктун жыты аңкып эл-жерден,
Казан толо паллоо бышат демделген.
А мен болсом сагынамын, энеке,
Токочунду бир убакта сен берген.
Күндөр өтөр, айлар өтөр шамалдай,
Бир шахматтык беттешүүчө саналбай.
Ушу азыркы барк албаган кезди да

Бир кезекте сагынармын мата албай – дегендей жеке өмүрлүк тажрыйбасынан, накта турмуштук таасирлерден өнүп чыккан ырлары пайда болгон. Жогорку ыр түрмөктөрүндө ырдык касиеттерди көрсөткөн уйкаштар, образдуу сөздөр, саптар, өмүр жолуна болгон ой жүгүртүүлөр өзүнчөлүктөн, оригиналдуулуктун жышаанасынан кабар берет.

Жогорку ыр жарыяланган «Жарык дүйнө» китебиндеги «Кечмеликтеги өмүр», «Кездешүү» деген поэмалардагы лирикалык каармандардын образдарында, тагдырларында да акындын жекече турмушу, өмүр жолу да жатат. Маселен, биринчи поэманын лирикалык каарманы Тилек деп

аталып, негизинен анын атасы, апасы дагы Калмат аттуу мугалимдин тагдырлары туурасында сөз жүргөнүнө карабастан көпчүлүк окуялары, турмуштук фактылары О.Көчкөновдун өз өмүрүнөн кабар берет. Атүгүл биз өзүбүз көрүп жүргөн Орозбайдын кыймыл-аракетине, мимикасына чейин чыгармада тартылып турат. Тилек атасы жөнүндө айтылгандарды эскергенде:

«Санаасы калса жарашып,
Санын чаап, ыкшып күлчү экен».
«Шаңкылдап ырдап калчу дейт
Комузду кошо сүйлөтүп».

Ма окшош имиш күлгөнү,
Ма окшош имиш кыялы,—

дегендей образдуу учурлар айтылат. Мындагы санын чаап ыкшып күлгөнү, шаңкылдап ырдап калганы сыяктуу көрүнүштөрдө биз көргөн О. Көчкөновду кулк мүнөзү сүрөткө тарткандай элестеп атат. Мындай, белгилүү көркөмдүктөгү жана образдуу айтымдагы ыр саптары, эпизоддор эки поэмада тең арбын.

О. Көчкөнов поэтикалык ой-туюмдары образдуу сөздөрү, ыргактуу ритмикасы, куюлушкан уйкаштары, бай мазмундагы темалары зор өнүгүш алган учуру «Көрөңгө», «Жай саратан» жыйнактарына туура келет. Бул китептеринде мурдатан белгилүү жекече поэтикалык үнүн ого бетер бекемдеп, өз турмуш-тагдырына, ички дүйнөсүнө тереңдеп киргени көрүнүп турат.

Ал ар кандай эле ойго урунбаган, көзгө илишпеген майдадай көрүнгөн нерселерден зор идея, жарык шоола, ачык боёк таап, табит тартымдуу поэзия жарата алаарлык деңгээлге жетип калганы «Үйлөр болсоң, сүйлө машина»⁴ деген ырынан даана көрүнөт. Акын өз ырларын басып аткан машинасына кайрылуу аркылуу бир топ ойлорду козуп «Болор-болбос иштер үчүн таарынып» калмай кыялынан тартып, «акты ак деп, көктү көк деп карыккан» поэзия машакатын, кайгы-кубанычын көтөргөнгө чейинки акындык өйдө-ылдыйын айтып өтөт. Акын жааты мырза, назик, өктөм, шайыр, чарчоо билбес эмгекчил эл келээрин белгилейт. Аягында:

«Акын жааты – бир боорукер эл келер,
Март жүрүүнү жакшы көргөн ардактап.
Эң акыркы жонундагы көйнөгүн
Керек болсо, чечип берген далбастап.

Ашырам деп түшкүрдөгү тилегин,
Чөптөй соолуп, зил басса да иреңин.
Баарын берип сулуулукка, эрдикке,
бирок таза сактап калган жүрөгүн» –

деген туура, таалымчыл, тарбиячыл, ишенимдүү жыйын-
тыгын чыгарат. Тууган жер темасына келгенде анын кооз-
дугун, байлыгын айтып отурбайт, анын түбөлүктүүлүгүн,
адам баласынын кыраанын да, сасыткысын да батыра бер-
ген кеңдигин ырга салып,

Суулар агып, суулар сууга кошулат,
Ошол сымал сага келдик топурап.
Убайымды көп көрсөм да, бир тилек –
Ушу сенден буйрусунчу топурак!» –

деп бүтөт. Чынында эле 53 жашында көз жумган акындын
бул тилеги ордунан чыккансып, сөөгү өзү туулуп өскөн
айлына коюлду.

Жогорку ырда акын жөнүндө сөз жүрбөдү беле, ал ки-
йинки поэзия туундуларында да уланып, «Мажирөө акын-
дардан – мажирөө ыр туулат», «Араңжан тагдырлардан
– араңжан ырлар калат»⁵ – дегендей таамай саптар менен
жыйынтыкталат. Эл түшүнүгүндө акындар канчалык ар-
дакталып, канчалык көкөлөтө сүйлөнгөн менен алардын
мүнөздөрү кыймыл-аракеттери, ички дүйнөлөрү ошончо-
лук татаал экенин «Акындын жары болуу» түйшүгүнө се-
реп салган «Акындын күн чыгыш терезеси» деген ырын-
да даана сүрөттөгөн. Аны түшүндүрүп отурбай, айрым ыр
түрмөктөрүнөн окуп өтсөк эле жетиштүү болот:

Акындын жары болуу –
Кубулуп эртели-кеч
Кундуз бөрк кийүү эмес:
Шарактап көчөлөрдө
Шапар тээп жүрүү эмес,
Өмүрдүн ырахатын
Эркинче сүрүү эмес.

Акындын жары болуу –
тар кыя, тайгак жолду
жыңайлак кечип туруу,
дүйнөнүн бүт көйгөйүн
жүрөктөн сезип туруу,
бир өлүп, бир тирилип
өмүрдөн сезип туруу.

Акындын жары болуу –
кан менен бирге ойногон
акындын жаны болуу! ж.б. у.с.

Бір чүргөөнүн ушундай эле ыкмасына салынган «Дос болсоң, ушуну айтчы!»⁷ деген ырда достуктун орду, милдети, мааниси туурасында кеп кылат. Бир түрмөктөрүнүн ичиндеги:

«Сары тиш эзме чалдай
сен аны бабырабай,
дос болсоң ушуну айтчы!
Бир шымым экөө болбой,
от тапсам, көсөө болбой,
чай тапсам, чайнеги жок,
үй курсам, айнеги жок
жетиппей жүргөнүмдө
Сен, анда каякта элең?» –

дегендей саптар аркылуу жасалма достун образын тартат, бир нече курч, акылгөй сөздөрүн айтат. Дагы бир «Кашык сууну бир бөлүшкөн досторум» деген ырында:

«Көп түйүндү чечебиз деп жандырып,
билинбестен күндөр жылып, ай жылып,
Кезек бизге жеткен окшойт байкалбай
Кээ бир достон эрте калдык айрылып –
деп арман кылат,
Бир барчамды бөлүп жешкен курбулар
бир шарт тура... жылдар менен кылдыраар.
Колго түшкөн кооз буюм сыңары
да бир күнү бирибизди сындырар»⁸ –

деп ичинен каңырыгы түтөйт, зарылып досторунун амандыгын тилейт. Досту тазалыктын символу катары бекем тутуп, ак дилинен күүгө салат.

Бул жыйнакта дагы «Кан базар», «Мансап» деген эки поэма бар. Экинчи чыгарманын атынан баамдалып тургандай, мансап кубалаган бирөө ага жеткен соң менменсинип, тоготпой бой көтөрүп тим болбой, эл башына мүшкүл түшүрөт. Аны акын:

«Мансабың куруп кетсин ...

алданып жалган даңкка

алдадың – абийириңди.

Жагам деп чоңдоруңа

алдадың бүтүн элди.

Алдадың өкүмөттү.

Алдадың Мекениңди.

Жеп алдың ырысыңды

Жеп алдың өмүрүңдү –

деп кекээрге алат, адам туруп айбанча, болгондо да, жырткычча иш жасаганын ашкерелейт, бирок шашкалакыраак жазылгандай, коюлган максат жеткилең иштелбей калгандай ой калтырат. «Кан базар» аталган поэманын мазмуну да, ой айтуу ыкмасы да, чыгарган жыйынтыгы да таптакыр башкача. Бир караганда, көп үнүлбөй окуган кишиге өзүбүз билип, көрүп, аралай-чаап жүргөн, көп базардын бириндеги көрүнүштөрдөн эле элес калтыргансыйт. Башынан-аягына аңдап карасаң, түрдүү шаарлардагы, ар башка мамлекеттердеги, ар кыл мүнөздөгү жалпыланган картинасы, дагы жакындатып айтканда топтоштурулган образы берилет.

Башталышында базар – тегирменге, чоң казанга, буудай аңызына, зор сахнага, күрөө тамырга салыштырылып алардын ар бирине тиешелүү жагдайлар көркөм саптарда, саналып отурат. Экинчи бөлүмдө базарды чайканага салыштырып, чайкананы тирүүлүктүн ордосу деп, анда отургандардын ар кандай мазмундагы ааламды чабыттаган ойлоорун, сөздөрүн кепке алат. Үчүнчү, төртүнчү бөлүктөрүндө базардагы илгертен боло келаткан оюн-зоокторду сүрөттөйт. Анын ичинен көбүнчө Фергана өрөөнүндө кыргыздан башка жашаган элдердин базарларына мүнөздүү болгон корооз уруштурмай, дарда ойноо, балбан күрөш сыяктуу оюндарды кепке алат. Айрыкча Ибрагим, Абдырахман деген эки достун күрөшүн сүрөттөгөн учур кызыгууну туудурат. Экөө эч качан күрөшпөйбүз, күрөшсөк да жыгышпайбыз

деп антташканына карабастан, «Күч атасын тааныбайт» деген накыл жеңип кетип, Абдырахманды Ибраим жыгып алып, кейип отурган жери да эсте каларлык, турмуш мыйзамдарына ылайык тартылган О. Көчкөновдун сүрөткерлик кудуретин бир кыйла ачыктаган.

О. Көчкөнов «Эрөөл талаа» (Ф., «Мектеп» 1981) дастанын чыгаргандан кийин окурмандарга акын гана эмес, кара сөздүн да чебери экенин далилдеди. Кыргыздын сөздүк корун жана көркөм тилин жакшы билээрин, элдик оозеки чыгармачылыкка терең каныкканын байкатты. Бул дастан тез эле эл оозуна алынып, академик К. Кара-саев баштап жазган көптөгөн сөздүктөргө андагы учкул, накыл элдик нагыз сөздөрдөн, ой-корутундулардан мисалдар тартыла баштады. Басма сөз беттеринде: «Эрөөл талаасы» жарыяланганда мен бир дем менен окуп чыгып, фольклор менен реалисттик чыгарманын жуурулуусунан чыккан эстетикалык өтө күчтүү таасирди сезип аябай рахаттангам. Аны өзүнө айтып, кучактап куттуктагам»¹ – дегендей, жогору баа берилген пикирлер, арналган ырлар жарыялана баштады².

Дастандын мазмунунда элдин тарыхы, санжыралары, легендалары жана улама сөздөрү топтолуп (синтезделип), алар көркөм жалпылоого алынып, патриотизмге, баатырдыкка, акылкөйлүккө чакырган корутундулар чыгарылган. Бир урууну (баркыларды) жетектеген Сенекбай – карынын образы «Манастагы» Кошой менен Бакайдын акылмандыктарынын айкалышынан жасалгандай ой калтырып, токтоо, туруктуу, кыраакы адамдардын элесин билдирип турат. Андагы Бердике-Берен, Чоңгор-Баатырлардын аракеттери да кайдыгер калтырбайт. Өз теңине жетпей Мар-Кашканын төрүндө кор болгон Салкын-Ай-Сулунун ага башынан көңүлү түшүп, кийин Көй-Кашканын (Мар-Кашка) төшөгүндө өлтүрүлүп, (Салкын-Ай-Сулуну Көй-Кашканын көрөр көзү болгон), жүрөгү суурулуп алынган Бала-Тынардын тагдыры трагедиялуу окуялардан болуп саналат. Салкын-Ай сулуунун көзү чукулуп кордолгону үчүн Бердике-Берен Көй-Кашканы эрөөлгө чакырган, карт Кашка ар түрдүү айла-амалдарга салганына карабастан Бердике-Берендин өлгөнүн баяндаган эпизод чыгарманын чыңалып жеткен

жери болуп саналат. Ага карабастан чыныгы эрөөл (дуэл) ашык жарлар: Бердике-Берен менен Ай-Пери-Сулуунун ортосунда болот. Атасы Маркашканы сулатып, инисин окко учурган Бердике-Беренди көргөндө Ай-Пери-Сулуунун ойчабыттары туңгуюкка барып такалат. Акырында атасы менен инисинин өлүмү жеңип кетип, Бердике-Беренге жаа тартат, колу барбай отуруп, төртүнчү жаасы араң Берендин көкүрөгүнө кадалат. Сулуу канжарын сууруп алып өзүн саят. Экөө сүйүүлөрүн оор жараат үстүндө айтышып, каталарын түшүнүшөт. Эки жарадар дене кудайдын кудурети менен айкашып калышат. Дастандын жыйынтыгы араптардын «Лайли менен Мажнунундай» казактардын «Козукөрпөш, Баян сулуусундай» дагы башка чыгармалардай трагедия менен бүтөт. Бирок көлөмү он экиден ашык басма табактан турган «Кан жол» дастаны (1991) көркөм туунду катары Орозбай Көчкөновдун поэтикалык камылгасынын толуп-ташып турганынын бирден бир далили болот. «Эрөөл талаа» дастанындагы поэтикалык жетишкендиктер мында ого бетер көркүнө чыгат.

Дастандын биринчи бөлүгү «Капилет түш» деп аталып анда Таластан чыккан кадимки Бүргө баатырдын Эрке кызы Балбал-Таш-Бегим түш көрүп, аны Жез-Бийке. Ай-Барча-Сулуу деген курбуларына айтканынан башталат. Бири бирине көңүлү түшкөн Баркы-Бийдин баласы, жээн Кон-Кайтты-Баатыр менен таеже кыз Балбал-Таш-Бегимдин жолугушуусу алгач Балбал-Таш-Бегим Ак-Шумкары менен Ак-Жал атын тартуу кылып, ага жооп иретинде Кон-Кайтты-Баатыр Ак-Танап деген аты менен Кош бараңын белекке бергени, «Көздөрдү көздөр атышып, көп ойдун башы чатышып, апкаарый түшүп бир мүнөт, алдыртан сүйлөп күңгүрөп» ажырашканы менен бүтөт.

Китептин экинчи бөлүмү «Алтын шакекте» Баркы Бий уулу Кон-Кайтты-Баатырды досу Тел-Козу менен бирге калмакка жөнөгөн кербенге кошот. Алар жөнөөр алдында сүйүшкөн кыздарына сөйкө салды расмисин жасашат. Ошондо аттары жазылган шакектерди Балбал-Таш-Бегим менен Ай-Барча-Сулууга Тел-Козудан бердирип ийет.

Баатырлардын кеткенине алты ай аяк басып калган чакта Балбал-Таш-Бегим Кон-Кайтты-Баатырдан алган

шакегин жоготуп алат. Аны Кара-Мырза деген, Балбал-Таш-Бегим чанып, тоготпой койгон жигит алып, Солтонун Кошой бийине Балбал-Таш-Бегим сүйүп калгандай, ошондуктан бул шакекти берип аткандай маанидеги сөздү айттырат. Мындай кара максаты ишке ашпаган соң, калмактын Коң-Тажысына да бердирип көрөт. Андагы максаты Балбал-Таш-Бегимден өч алуу болгон.

«Төлгө таш» аталган үчүнчү бөлүмдө калмактарга барган Коң-Кайтты-Баатыр менен Тел-Козу баатыр Калмак-Даниэлге турмушка чыккан Соно-Айымдын үйүндө жүрүшүп, Коң-Таажынын Коң-Кайттыны өлтүрүүгө багытталган бир нече сыноосун өтөйт. «Жолборстун жүрөгүнө талгак күндөр» деген бөлүмдө ашык жарлар ар кандай каргашалуу жолтоолордон өтүп баш кошушуп, той тойлошкону, Балбал-Таш-Бегимдин боюна бүтүп, жолборстун жүрөгүнө талгак болгону. Кызыр-Тегин деген уул төрөгөнү, анан калмактар менен болгон согушта эркекче кийинген Балбал-Таш-Бегим уулун үйгө калтырып калмактар менен согушууда эмчегине найза тийип, ошол согушта курман болгон жары Коң-Кайтты-Баатырдын мүрзөсүнө жетип жан бергени менен бүтөт.

Булар негизги каармандарга байланышкан окуялардын кыскача гана схемасы. Башка дагы Аманат-Дубана, Жез-Бийке, Бааркан-Сулуу, Ай-Башчал, Кулуке-Кара-Жаак, Ай-Баш-Эсепчи, Нар-Бото, Коң-Таажы, Кучунаш-Куу-Чеке, Соно-Айым, Даниэл, солтонун Кошойу, Калмат карыя ж. б. байланышкан дагы бир топ окуялар, накыл сөз топтомдору, кыргыз салт-санаасын, үрп-адаттарын, этностук жактарын сүрөттөгөн эпизоддор бар. Алардын баары монографиялык планда жүргүзүлө турган иликтөөнүн предмети экени түшүнүктүү.

Орозбай Көчкөновдун кыргыз акын, жазуучуларынын ичинен элдик поэзияны өтө жогорку деңгээлде өздөштүргөнүн, туруш-турпаты кылымдардан сөздөн-сөзгө өтүп келаткан асыл мурастардын айкалышынан тураарын тартынбай белгилөө менен бирге, айрым ыр түрмөктөрүнөн эки-үч мисал тарта кетпесек болбойт.

«Ботодой көзү кылгырат.

Бооланып өскөн чачтары

Үзөнгүнү ургулап,
Үмүттөнтүп сыр кылат.
Аркардай көзү кылгырат.
Арпадай коолап чачтары
Аттын бутун ургулап,
Адамдын көөнүн буй кылат.

Мында бир сулуу келиндин атчан бараткандагы картинасы тартылды.

Киргилсиз тоонун суусуна
Кийик от чылап чайканып.
Жамыгрдын тунук суусуна
Жалбызды чылап чайканып,
Карга онаган калтардай
Каалгый басып жайкалып,
Экиленген күлкүдөн
Эркекти самоо байкалып.

Бул сүрөттү комментариялоонун зарылдыгы таптакыр жок го. Мында жасалма косметика да, ашыкча сөз да көрүнбөйт. Кыргыздын кашка тоолорунун жыты буруксуган чөптөрүнөн сүртүнгөн накта сулуусу жадырап турат. Демек, жогоруда сөз болгон эки дастандын тез эле кайрадан басылып чыгышы¹⁵ О. Көчкөновдун поэзия, прозалары эл табитине арзып, окурмандарын таап айткандыгын айгинелеп турат.

АДАБИЯТТАР

1. *Төлөмүшов М.* Орду толбос Орозбай//Заман Кыргызстан. – 14.10.1994.

2. *Айдаров Ч.* Алыкул Осмонов атындагы ийримде. – «Кыргызстан маданияты» 10. 12.1981-ж., *Тургунбаев С.* Ырдын Кызыл чырагы. – «ЗК», 14.10.1994., *Абдирашитов Б.* Олжолуу чыгармачылык саптар//Ленин жолу. – 20.10.1990; *Талип И.* Кайран тынар кайрылбайт//Нуска. – № 6. 02.1996; Оттой жанган Орозбай//Кыргыз туусу. – 10.04.1998; *Абакиров М.* Таланттуу акын, таасын дастанчы//Эркин Тоо. – 13.10.2000; *Исаков И.* Унутулбас ысым//Чүй баяны. – 02.03.2001. ж. б.

ЖУНУШЕВ КАНЫБЕК
(1941)

Кыргыз жазма адабияты пайда болуп, профессионалдык жактан калыптанды делип жүргөн 20-жүз жылдыктын 30–90-жылдары, дээрлик бир кылым бою башкаларга салыштырмалуу анын балдар адабияты деген куймасы көңүл жылытарлык жыйынтык бербегенин айта кетүүгө тийишпиз. Бирок эч нерсе жасалган жок деп алакан жаюуга да абийирибиз барбайт. Эгерде балдар адабияты бул мезгилде өнүккөн жок деп айтсак, кудай бизди кечирбес. Ошентсе да анын көп мүмкүнчүлүгүн пайдалана албай келдик. Мунун бир нече себебинин башкылары: улуттук төл адабиятыбызда атайын балдар үчүн жазып, балдар үчүн бүтүндөй чыгармачылык өмүрүн арнаган таланттуу сүрөткерлердин дээрлик жок экендиги. Балдар үчүн жазууну айрым таанымал жазуучулар: биринчиден, башка чыгармалардан чарчаган кезде «отпускалык аймакка» айлантышкан; экинчиден, басмалардын планын толтуруу үчүн гана иштешкен; үчүнчүдөн, кээ бир дараметсиз авторлор китеп чыгаруунун оңойлугун, тоскоолдуксуздугун көздөп, бир-эки басма табак бир нерселерин чүргөп бере коюп, тармакты эптеп «байырлап» калышкан; төртүнчүдөн, айрымдар адабияттагы «көнүгүү», «үйрөнүү» аянтчасы катары ушул салааны тандап алган. Атайын камкордукка алынып ачылган балдар адабияты боюнча басмалар көбүнчө фольклордук чыгармаларды басуу, аларды кайра иштеп чыгуу, кийинки басылыштарын жарыялоо менен балдар адабиятына бөлүнгөн лимитти толтуруп турушкан.

Мына ушундай кырдаал-шартта Каныбек Жунушевдин балдар адабиятына келиши, көбүнчө балдар үчүн гана чыгармаларды жаратып турушу кыргыз адабиятынын гана

эмес, таалим-тарбия берүү системабыздын да, демек келечегибиздин да чоң утугу болду. Белгилүү театр ишмери К. С. Станиславскийдин минтип бир айтканы бар: «Ария ырдоо үчүн ырчы-актер болуу керек, романсты же камералык репертуарды аткаруу үчүн режиссер жана ырчы болуу зарыл», – деген, анын айтканын бир аз башкачалап алсак, жалпы эле адабият жаратуу, чыгарма жазуу үчүн жазуучу болуу керек, балдар адабиятын жаратуу үчүн жазуучу ошол өнөрүнө кошо дагы бир сөзсүз керектүү өнөрдү – педагог-психолог өнөрүнө ээ болуу керек. Ага кошумча ал баланын тилинде бала болуп сүйлөшү шарт. Мына ушул нерсе кыргыз балдар адабиятын жаратуучулар үчүн дайым эле аткарыла бербегенин анын тарыхы тастыктап берди. Л. Н. Толстойдун, К. Д. Ушинскийдин, В. А. Сухомлинскийдин аңгемелери эмне үчүн балдар тарабынан тез кабыл алынып, алардын эсинде бекем сакталат да, ушул күнгө чейин окуу китептеринен, хрестоматиялардан түшпөй келет? Себеби алар жазуучу болуу менен гана чектелбейт, тубаса педагогдук таланты менен да чыгармаларына жуурулушуп, биротоло сиңип кеткен.

Каныбек Жунушев – балдар поэзиясындагы эң эле кызыктуу акын. Анын балдар үчүн кыргыз, орус тилинде ондон ашык китеби чыкты, бул жаатта жарым кылымга жакын тажрыйба топтоду. С. Михалков, Я. Аким, А. Барто, К. Чуковский сыяктуу орус тилинде жазган балдар поэзиясынын «чала болуп калган» жылдыздарынын ырларын кыргызча сүйлөткөн, бул анын өзү иштеп жаткан тармактын спецификасын тереңден үйрөнүүгө шарт түзгөн. Экинчи жагы ал агрономдук кесипти аркалап, топурактаануу боюнча адис болуп, «чымыны» бар Нарын облусунун жаштарына адабий мугалимчилик кызматын аркалап, бешенеыкыбалга ыр эмес, рынок келген жылдары Кочкордо картөшкө айдап, мал багып, фермерлик менен шугурланып, көп убактысын эл ичинде, балдар чөйрөсүндө өткөрдү, мунун өзү айылдык балдардын турмушуна жакыныраактан карап, тереңирээктен үңүлүүгө мүмкүнчүлүк берди.

К. Жунушев жыйнактан жыйнакка өсүп, улам чыгармачылык жаңы табылгалар менен өзүн байытып отурган сүрөткер.

Ал – жорук-жоосундарды кылдат сүрөттөп берүүнүн, бала мүнөзүн ичкериден ачып берүүнүн чебери. «Айдын көл» жыйнагы менен таанышкан окурман «Келечекте ким болосуң» деген суроого «пенсионер» деп жооп берген Медер, щетканы көрүп, «жыгачка да сакал чыгабы» деп таң калган Кыдыбай, «8» ди ортосунан «2» ге бөлсө, «0» болот» деген Жанболот, «баарыңарга таанымал эле баалар да» деп күндөлүгүн катып көрсөтпөгөн Турдалы, жирафты көрүп, «ушундай мойнум болгондо эсептен «2» албайт элем, дайым көчүрүп» деген Эсенбай, «ташбакалар мага жетпей калышты» деп мактанган Жаныш, «жамгырга калып суу болупсуң» десе, «мен гана эмес, көл да шөптүрөп суу болду» деген Элебес, «кышта аюу таманын соруп жатса, анда анын таманы момпосуйдан таттуу го» деген Баялы, «кирпиктерим узун болсо да аны неге көрө албайм», же «булутту кой жүнүндөй кырксам го», болбосо, «Жер Күндү айланса, анда мен да аны айланат турбаймынбы» деп ой жүгүрткөн балдар... кыскасы, ырдан ырга көчкөн сайын кызык да, демейкидей да жаш каармандар менен улам алмашып кездешип отурат. Бир карасаң конкреттүү Медер, Кыдыбай, Жанболот... да, кайра бир карасаң жалпы эле абстрактуу бала. Алардын биринин жоругуна мыйыгыңдан күлсөң, бирине кадимкидей каткырасың, кээ бирине кейийсиң, бооруң ооруйт, эң негизгиси булардын баарынан балалыкты, ошол балалыкка катылган баёолукту көрөсүң.

К. Жунушевдин поэзиясы – балалыктын поэзиясы, ал – балалыктын поэтикалык баянчысы, сезимдердин аруулугуна, наристедей пакизалькка умтулган поэзия. Ал ырларынын ар бирине өзүн, өзүнүн личносттун аралаштырат. Бир далай акындардын бөбөктөргө арналган ыры узаргандан узарып, баш-аягы созулуп кетсе, Жунушев-акын окурманынын курагын, анын ойлоо, эске сактоо, кабыл алуу, чаалыгуу сезимдерин, ар нерсеге жөндөмдүүлүктөрүн көңүлгө алып, кыска жазат, ал поэтикалык миниатюрада ой жүгүртөт, 4–8 сапта бир шиңгил окуя-баянды алдыбызга таштап берет.

Балдар акыны катары К. Жунушевдин дагы бир өзгөчөлүгү – ырларынын көпчүлүгүндө жапайы жаныбар-

лардын, үй айбанаттарынын башкы каарман катары катышышы. Алар: үлүл, чычкан, кумурска, мамалак, суур, сөөлжан, жарганат, чакчыгай, күкүк, короз, сагызган, кулаалы, улак, момолой, топоз, торопой, эшек, кой, коңуз ж. б. Булардан биринчи болуп көзгө дароо көрүнгөн нерсе – акын ошол жан-жаныбарларга мүнөздүү белгилерди алат да, жаныбарды жаш окурманга жаныбар бойдон, торопойду – торопой, үлүлдү – үлүл, топозду – топоз бойдон көрсөтөт; экинчиси, эгер жаш окурман маанисине жетип, терең талдап, түшүнүп окуса, автордун айбанаттары адамдардын кейпин кийип тургансыйт, акын кичинекей окурмандары менен «эзоп тилинде» сүйлөшүп аткандай маани байкалат. Мунун өзү балдардын алдына проблемалык сууроо койгонго тете көрүнүш: аларды ойлоноуга, салыштырууга, окшоштук табууга мажбурлап коёт. Мына акындын жаныбар-каармандары:

Кирип келсе болобу
Таранчы биздин класска.
Ызы-чуу дароо басылып,
Тунжурай түштүк бир азга.

А көрсө, биздин чурулдак
Класстын ичин жарыптыр.
Өзүбүз деп таранчы
Байкабай кирип алыптыр.
(«Таранчы»)

– Чөп жегенден башка биз
Билбейм, не иш кылабыз? –
Десе, экинчи суур айтат:
– Жана дагы ышкырабыз...
(«Суур»)

Өзүлөрүнөн бөлөккө
Таң калышып күлүшөт:
– Билишпейби, басканды
Чуркап эле жүрүшөт...
(«Ташбака»)

Гүл терип жүрсөк кыранда
Бизди көрүп чөндөлөй,
Молтолоңдоп кубанып,
Бой жашырды тулаңга:
– Биздей эле чөп терип
Жешет тура булар да...

(«Чөндөлөй»)

Мындай ырлар айбанаттардын жашоо-тиричилигин аңдап билүүдө, алардын мүнөз-аракетин түшүнүүдө балага жардам берүү менен бала – окурман өзүн тиги жаныбар менен салыштырып көрүүгө мүмкүндүк алат.

Адабияттын, анын ичинде балдар адабиятынын ар дайымкы жана түбөлүктүү вазийпасы анын дүйнө таанытуучулугу, адамдык жана табияттык кандай болорлугун наристелерге, өспүрүмдөргө үйрөтүүчүлүгү. Ошон үчүн балдар адабиятынын өкүлдөрүн агартуучулар деп ардактап келишет. Мындай арка-жүктү мойнуна көтөргөн акын ырларына ушул милдетти ар дайым коюп гана аткарып жүрүүгө тийиш.

«Светофор» деген ырда К. Жунушев:

Машиналар көп өткөн
Чоң жол болот көчөбүз.
Светофор жапжашыл
Күйгөн кезде өтөбүз.

Сарысы күйсө камданып,
Кызылы жанса токтойбуз.
Туура эмес өтүп көчөдөн
Машина жолун тоспойбуз, –

деген саптар бар.

Бул ырдын таанытуучулук жагы биз, чоңдор үчүн балким эч нерсеге арзыбастыр, бирок жол жүрүүнүн эрежелерин үйрөтүп жаткан мугалим үчүн бул баа жеткис ыр, анын куру сөз менен светофор чоң жолдо турат, ал жашыл күйгөн кезде өтүү, сарысы күйсө камдануу, кызылы жанса токтоо керектигин кара сөздө какшап айтканда балага мынчалык жетпейт, а ырда кулакка кумдай куюлуп, уйкашкан саптар жаттап алууга жеңил жана эстен чыккыс болот.

Балдардын таанып-билүүсү бөбөк кезде аябагандай тез темп менен өсүп, ар бир көргөн көрүнүш анын жадына компьютердин эстөөсүнө жазылгандай жазылып отурат. Кеп ошол маалыматтардын жана көрүнүштөрдүн кандайча кабыл алынып, баланын «компьютер мээсине» кандайча түшкөндүгү анын кийинки өмүрүнүн чоң шыбагасы болот. Бул кабыл алуу баланын түшүнүгү, анын турмушту көрө билүүсү менен тыгыз байланыштуу. Акындын лирикалык каарманы – баласы өз турмушундагы бир окуяны мындайча түшүнүп, мындайча кабылдайт:

Акен мени бегемот деп,
Айтса күлүп койчумун.
Чындыгында бегемотту
Эч көрөлөк болчумун.
Зоопарк келип калаабызга
Барып калдым көргөнү.
Бегемотту тиктей берип,
Эми Акендин сөзүнө
Араң турдум өлгөнү...

(«Бегемот»)

Бир менен кошо бизге балалык баёолуктун жыты келип, өзүбүздүн бала күндөргө башбага калабыз.

Бала менен бала болуп туруп, акын өзүнүн чоң адам экендигин да унутуп калат да, дүйнөгө балдардын көзайнегин салып алып көз жүгүртөт. Мисалы, эч кимге байкалбаган, деги эле адабиятка каарман болуп кирүү бул жакта турсун, сөз кылууга арзыбаган, кыбыраган, көзгө көрүнбөгөн жашыл курт жан дүйнөбүзгө жакшынакай болуп кирип келет:

Жашыл курт жашыл чөптү жеп
Жапжашыл сонун түш көрөт.
Булуттар көчүп жапжашыл
Жашыл суу ташып төгүлөт.
Жарык да жашыл таңга маал –
Жашыл чөптөй кыскасы,
Баары эле жашыл көрүнөт.

Жапжашыл ага баарысы...
Ал тургай светофордун

Кызылы менен сарысы.
Кабылбас бекен баратып,
Жол кырсыкка ай ушу!

(«Жашыл курт»)

Автор-тарбиячы, таанытуучу, сөз үйрөтүүчү «жашыл» деген сөздүн стилистикалык маанисин, образдуулугун кайталоолор менен кандай гана кызмат кылдыртпайт дейсиз да, юмордук каражаттын эбин таап кандай гана кынаптап койбойт дейсиз...

Педагогика илимдеринин доктору Сулайман Рысбаев калемдеши, биздин каарман К. Жунушевдин чыгармачылыгынын дагы бир өңүтү тууралуу мындайча айтат: «Бу акындын чыгармачылыгындагы дагы да таң калтырган орчундуу бир нерсе – акын ырларынын ашкере саясаттануудан, курулай идеяларга ээрчимелүүлүктөн тышкары тургандыгы. Ал баланы тарбиялоону саясий-идеялык күчкө байлап-матап берүү эмес экенин, антүүгө акыры-түбүнө чейин эле мүмкүн эместигин түшүнгөндүгүндө деп ойлойм. Минтип отурганым – анын бир нече жыйнагын барактап көргөн окурман мурдатан эле «акылман компартия», «жаркыраган коммунизм» ж. б. жөнүндө ырга кошуп, убакыт коротпогонуна күбө болот. Анын үстүнө, ырга саясат аралашпаса, аны балдар окубай коймок беле, же жакшы ыр болбой калат беле? А балага кандай ыр жагат? Бала кыялы эмнеге ыктап, эмнени сүйүп турат? Албетте, өзөгүндө оюн менен күлкү ойноп турган ырлар жагат; окуганда «бырс» күлдүрө турган, аргасыз мыйыгыңдан жылмайтып, сезимди кытыгылап турган ырларды сүйөт. Ошону менен бирге, китеп окууга үйрөтүп жатканын өзгөчө белгилеп айтсак болот.

Балдарды китеп окуганга үйрөтүү балдар акын-жазуучуларынын милдети да, кызматы да болуп санала турганын айтуу ашыкча эмес»¹.

Бул пикирге кошулуу менен азыр эми советтик коом да, советтик адабият да, социалисттик реализм да жок кезде, идеологиялык догмалар менен маданиятты жетелеп турган мезгил өткөн соң К. Жунушев ошол кезде да өз абийири менен жашап, чыныгы адабияттын нарктарын түшүнө билгендигине күбө болобуз.

К. Жунушевдин ыр дүйнөсүнөн кана суу ичкен бөбөк өмүр бою вульгардык «массалык маданияттан» оолак жүрөрүнө ишенүүгө болот, анткени анын ырлары баланы адептик тазалыкка чакырып турган, пакиза, баёо кезинде жакшылыктын үрөнүн биринчилерден болуп сепкен рухий маданияттын баа жеткис кенчи болуп эсептелет. Болгону булардын мууну эми китептерин кеңири чыгарар кезде союз тарап, балдар адабияттары басылбай, чыгармачылык кризистин туманы Ала-Тоону басып калды.

АДАБИЯТ

1. *Рысбаев С.* Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер. – Б., 1998. – 41-б.

САКТАНОВ КӨЧКӨН

(1942)

Кыргыз прозасында жигердүү эмгектенген белгилүү жазуучулардын бири – Көчкөн Сактанов адабият майданында талыкпай иштеп, жазма адабиятыбыздын өнүгүшүнө салымын кошуу менен бирге татыктуу ордун таба алган. Журналисттик кесипти аркалап иштеп келе жаткан Көчкөн Сактанов жүрөгүнө жаккан реалдуу турмушту таасын чагылдырган чыгармаларды жаратып, окурмандардын жүрөгүнөн түнөк табууга жетишкен. Жазуучу кырк жылдан ашуун адабият тармагында эмгектенген бул аралыкта бир нече аңгемелерин, повесттер жыйнагын жана романдарын жарыялоого жетишкен.

Алгач окурмандарга «Үчөөнүн жүрөгү» (1968), «Апама кат» (1971), «Аспиранттын аялы» аңгемелери менен таанылган.

Алгачкы «Апама кат» деген аңгемелер жыйнагына адабиятчы К.Абдылдабеков өзүнүн сын-макаласында токтолуп, «Бул ким?» аттуу аңгемесинин шарттуу ыкманын негизинде алынышы, ал эми «Апама кат» аңгемесинин кат формасында жазылышы автордун өз оюндагысын жеткиликтүү айтып берүүнүн формаларын изденгендигинен кабар берет. Бирок ушул эки аңгеменин көркөм чечилиши ар түрдүү деңгээлде жүзөгө ашырылган» деп белгилеп кетет (Абдылдабеков К. Жаштар аңгеме жазышат//Кыргызстан маданияты. 1973. 11-январь.). Сатиралык мааниде жазылган «Бул ким?» аңгемесинде табытта өлүп жаткан адам аны тегеректеп тургандардын сүйлөгөн сөзүнө кадимкидей реакция жасап жатканы кызыктуу берилип, андагы автордун тили да демейдегиден так, элестүү болгондугун айтып өтөт. Ал эми «Апама кат» аңгемеси тескерисин-

че идеялык-көркөмдүк деңгээли кунарсыз чыгып калган деген ойду билдирип, анда баяндоо кат формасына ылайыктуу тандалып алынган менен примитивдүү түрдөгү ой-жүгүртүүлөргө толтурулгандыгын көрсөткөн. Бул жерден К.Абдылдабековдун тил маселесине карата айткан пикири орундуу. Чындыгында К.Сактановдун одоно сөздөрдү көп колдонуп ийген жерлери көп кездешет. «Апама кат» аңгемесиндеги «Соксойгон Ала-Тоонун чокусунда жалбырттай өрттөнгөн булуттар батып бараткан күндү кош айтып узатып, кээси тарам-тарам болуп асмандын алаканында ары-бери сызса, кээси күндүн батышын гана күткөнсүп ордунда турат» дегенде «соксойгон» сөзү буга мисал боло алат. Адабиятчы сөздөрдү колдонууда кээде ыгы жок ойку-кайкылык байкалганын туура баамдаган. Ал эми романдарына кайрыла турган болсок, 1981-жылы чыккан «Абат дүйнө» романынын жарык көрүшү менен К.Сактанов сындын алдында калган. Айтсак, белгилүү адабиятчы К.Асаналиев жана М.Жумаев романды сынга алышкан. Роман алгач 1960-жылы «Аспиранттын аялы» аттуу повесттен үзүндү катары «Ала-Тоо» журналына жарыяланганда эле чеберчиликке байланыштуу бир катар кемчиликтери. ошондой эле жазуучу өтө эле купуя (интимный) мамилелерди сүрөттөйт деп сыналган. Автор кийин повестти кайра иштеп, жаңы кырдаал, жаңы каармандар менен байытып «роман» деп атап, 1978-жылы «Адат азабы» деген ат менен 168 бет көлөмүндө бир бөлүмүн өзүнчө китеп кылып чыгарган. Китеп көрүнүктүү прозаик Т.Касымбековдун ак бата берген пикири менен чыкканына карабастан, айрым сынчылар тарабынан «Аспиранттын аялы» чыгармасынан анча деле айырмаланбайт. дагы эле болсо камердик мазмун үстөмдүк кылат деген пикирди айтышкан. Мына ушундан кийин автор 1981-жылы бул чыгарманы «Абат дүйнө» деп атап, мурдагыга караганда эки эсе көлөмдүү 15 басма табак жаңы вариантын окурмандарга сунуш кылган. Буга сынчы А.Эркебаевдин «Ала-Тоо» журналына жана Москванын «Дружба народов» журналына (1985, №1) чыккан «Романдын кези келдиби?» аттуу макаласында учкай сөзгө алынып, жалпысынан оң баага арзыса, сынчы К.Асаналиевдин «Көркөмдүктүн

реалдуулугу жана иллюзиясы» (1985) макаласында өтө катуу сынга алынган.

80-жылдардан тартып кыргыз интеллигенциясынын жашоо образын, түйшүктүү эмгегин көрсөтүүнү максат кылган бир топ чыгармалар жаралган. Ушулардын катарында К.Сактановдун да «Абат дүйнө» романындагы негизги окуя шаарда жаңы эле ачылган илимий институтта өтүп, кээде завод жөнүндө айтылса, кээде айыл жергесиндеги окуялар камтылат. Бирок негизги борбордук түйүн - илимий мекеме болуп саналат. Бирок бул кандай илимий мекеме, кандай проблеманы иштеп жаткандыгы так айтылбайт.

Романдын негизги каармандары интеллигенция өкүлдөрү чыгат, башкалары бул идеялык-тематикалык багытты ар жагынан коштоп, толуктап, өз ара байланыштырып турат. Ошону менен бирге эле чыгармада оригиналдуу сезилген ойлор, ишенимсиз чыккан эпизоддор, артыкбаш туюлган сценалар да бар экендигин көрөбүз.

Романдагы башкы каарман илимий интеллигенциянын өкүлү – Арген Рамазанов. Башкы каарман болгон Арген бул романга чейин эле адабий чөйрөгө таанымал болчу («Адат азабы», Ала-Тоо, № 5, 1969). Жазуучунун «Умтулуу» аңгемеси да учурунда автордун келечектеги чыгармачылыгынын этюду сыяктуу пикир калтырган эле.

К. Асаналиевдин: «Илимий маселенин айланасында жаралган чыгармачылык атмосфера, изденүүнүн жандуу кыймыл-аракети, окумуштуулардын өзгөчө бир жүрүм-турумдары, бири-бирине болгон интеллектуалдуу мамилелери, дегеле илимий институттун турмушуна мүнөздүү болгон касиет-сапаттар бул романда түбү менен жок. Анда эмне бар? Реалдуу илимий атмосферанын ордуна майда мещандык сөздөр, эч нерсеге арзыбаган курулай акылмандануу, бирине-бири принципсиз тийишүү, какшыктоо, ич ара жүргүзүлгөн интригалар, группировка түзүү, илимий институттун иллюзиясына окшогон жыйналыштар ж.б. жык толгон», – деген кескин пикир, буга кошумча дагы «романдагы илимий институт деп аталган нерсе жок, бул жөн эле бир шарттуу бирдеме,

андагы адамдар да шарттуу, адам фамилиясын алып жүргөн анчейин марионеткалар» – деген ачуу сындар айтылган. Чындыгында К. Асаналиевдин бул кескин айыптоолорунун жүйөлүү себеби да бар: романда илимий атмосфера, ачылыштар, аларга жетүү жолдору чындап эле жеткиликтүү, толук, ишенимдүү көрсөтүлбөйт. Мунун мисалы катары башкы каарман Аргендин илимге кантип келгени, кайсы илим боюнча кандай темада иш жүргүзгөнү, терминдик чаташуулар жана кызматтык өсүш (студент, аспирант, илимий-институттун орун басары) гана белгиленип, эң маанилүү жагы: илимпоздун каармандык жүзү терең ачылбай калганы. Бирок К.Асаналиевдин курч сыны романдын мурда жарык көргөн биринчи гана бөлүгү боюнча, тактап айтканда, 45 басма табак көлөмдөгү чыгарманын 10 басма табагын гана окуп, ошол боюнча айтылган пикир. Экинчиден, жакшылап карап келсек чыгарма илимий иштин технологиясына эмес, илимдин, чыгармачылыктын тегерегиндеги нравалык, граждандык маселелерге бурулат. Билим, илимге кимдер келип жатат, кандай максатта жана алардын адамдык жана ыймандык, нравалык жүрүш-турушу, иштөө стили кандай экени негизги маселе катары авторду кызыктырган. Дал ушул маселенин тегерегинде эски менен жаңынын, жалган менен чындыктын, талант менен талантсыздыктын күрөшүн көрсөткүсү келген. Буга Кыпчактын, Илимбектин, Куловдун, Жайчиевдин образдары ынандыра алат.

Бул романдын эң акыркы варианты «Адат азабы» деген аталыш менен 1988-жылы чыккан китеби болуп эсептелет. Алгач «Аспиранттын аялы» жүрүп отуруп көлөмдүү романга жетиши көңүл бурарлык көрүнүш, Канчалаган сындардын тепсендисинде калса да 15-20 жылга жакын алпурушуп эмгектенген жазуучунун мээнети зор. Себеби, бир эле аспиранттын үй-бүлөлүк турмуш-тиричилик жактан кыйналганы, бул кыргыз элинин ошол учурдагы турмушу, кечээкиси менен бүгүнкүсү, келечеги, жалпы эле тарыхый тагдырын баяндаган чыгармага өсүп жеткен. Буга чейин прозада негизинен жумушчу, дыйкан, интеллигенция темалары өз-өзүнчө чагылтылып келген. К.Сактанов болсо чоң максатка, масштабдуулукка,

синтезге, жалпылоого умтулгандыгын көрсөтүү зарыл. Ошондой эле, романда учкай айтылганы менен адабий мурас, деги эле кандай мурастын баалуулугу жөнүндөгү бүгүнкү күнүбүздүн актуалдуу да, талаш да маселелеринин бири козголгон. Ар бир муундун кийинки муундар алдындагы жоопкерчилиги, мурас жөнүндөгү лениндик жоболорго ширелишип, илимдин чыныгы максатын өз максаттарына ылайыктап пайдаланган өтө пас, окумуштуу аты барлардын кемчилигин ашкерелейт. Айрыкча Төкөлдөшов өңдүүлөргө жүргүзгөн күрөш иштерин ачууда «ачык айтып чыгышты» деген сөздөр менен гана чектелгени өкүнүчтүү болгонун М.Жумаевдин «Эгерде жазуучу мындай эпизоддордун курч талаш-тартыштуу, психологизмге бай картинасын логикалык ишенимдүүлүктө ачып бере алса, көптөр үчүн сабак болору ырас эле» деген. К. Асаналиев белгилеп кеткендей, К.Сактанов сүрөттөгөн институттун ишинде өзүнчө бир үч «чоң окуя» болот, тактап айтканда, үч жолу директор алмашылат. Бирок эч кандай олуттуу өзгөрүүлөр болбогондугу көрүнөт. Айрыкча Жигитаалы менен Илимбектин ортосундагы диалогду айрыкча сындайт: «...автордун каармандары «философчулук» кылуудан, адамдын, дегеле адамзаттын келечегине ой жүгүртүүдөн тартынбайт. Бирок бул кандай философия, кеп ошондо...».

К. Сактанов улам толуктоолорду киргизип отуруп, бул романдын эң акыркы варианты 1988-жылы биротоло бүткөн вариант катары чыкты. Бул чыгарманын негизги эталону катары кыргыз калкынын социалдык составын түзүп турган бардык таптардын (жумушчу, дыйкан) жана алардан агып чыккан топтун (интеллигенция) турмушу конкреттүү образдар аркылуу көрсөтүлөт. Автор өзү аралашып жүргөн чөйрөгө көбүрөөк токтолгон. Тактап айтканда, илимий жана чыгармачылык интеллигенцияны ачып берүүгө аракет кылган. Мындан тышкары бул топтордун өкүлдөрүнүн иши, үй-бүлөлүк тагдырлары бири-бири менен аябай чырмалышкан. Мунун баары романда белгилүү бир хронологиялык жана логикалык ырааттуулукта берилет. Ал эми байкалган негизги көрүнүш – эки башка чөйрөдөн чыккан эки жаштын ортосундагы (Арген менен Гүлмиранын) мамилеси, б.а. ортосунда тез-

тез чыккан кагылышуулар, конфликтилер бекеринен көрсөтүлбөйт. Анын тарбиялык мааниси тереңде. Ал эми адабиятчы К.Асаналиев белгилегендей: «Автордун ишендирүүсү жана бекемдөөсү боюнча бул азыркы шаардык кыргыз жаштарынын жашоо образы, күтүнгөн моралдык, адеп-ахлактык жобосу деп берген. Бирок автор чыгармасында бар болгон бир жаш үй-бүлөнүн гана турмушун көрсөтөт, аны түзгөн эки жаштын социалдык жана психологиялык айырмачылыктарын ачууга тырышат. Бул айрыкча Гүлмиранын образында жакшы көрүнөт. Автор анын терс жактарына (эркелик, чыдамсыздык, ашкере кызганчаактык) гана басым койбостон, анын оң жактарына: табигый сулуулугун, аялдык назданууну, Аргенди таза пейил менен сүйгөндүгүн, түбүндө жакшы адам экендигин да көз жаздымга калтырбайт. Ошондой эле, Аргендин мүнөзүндөгү карама-каршылыктарды да берүүнү унутпайт. Алардын образдарында реалисттик чен-өлчөмдөр бир кыйла болгону менен толук, көп кырдуу эмес. Мында романтика көбүрөөк болуп образдар абстрактуурак чыгып калган. Кээде психологиялык жактан ишенимсиз эпизоддор, сүрөттөөлөр учурап калат. (35–37–40–41-беттер ж. б.). Байкалган кемчилик – бул Гүлмиранын кайда, кандай кесипте эмгектенгени белгисиз. Аргендин образында да кайсы илим боюнча, кандай темада кандидаттык диссертация жактаганы айтылбайт. 1-беттеги бир сүйлөм боюнча гана «сыягы, философия боюнча го» деп болжосо болот. Бирок Аргендин катардагы кызматкерден илимдин докторуна, институттун директоруна чейинки жолду басып өткөнү эле сүрөттөлбөстөн мунун баары ачык жана тымызын жүргөн курч күрөш менен коштолот. Бул күрөш ыймандуулук жана ыймансыздыктын күрөшү катары чоң темага өсүп чыгат. Белгилей кетчү нерсе, Арген институтта жаңыдан эмгек жолун баштагандан тартып бир эле үй-бүлө ортосундагы мамиле гана эмес, азыркы коом, бүгүнкү адам, бүгүнкү илимий чөйрө көбүрөөк ойлондура баштаган. Билинбей отуруп эки башка топ түзүлөт. Биринчи тарапта Арген, Жигитаалы, институттун биринчи, үчүнчү директорлору жана академик Иса Байгубатов болсо, экинчи тарапта Балта Суртаев, институттун

экинчи директору Кийик Төкөлдөшев, Сейил Буудайчиев, Ата Бакеев, Тайкүрөң Биялиев ж.б. Мында биринчи тараптагылар адамкерчиликтин, ыймандуулуктун, илимдеги тазалыктын өкүлдөрү, экинчи тараптагылар – адамдык абийирди этибар албаган, ыймансыз, жалаң мансапты көксөп, чындыкты көрө албаган, жалган демагогияга жамынгандар. Демек илимий чөйрөдөгү илимий жана моралдык-психологиялык атмосфера жалпысынан ынандымдуу чагылтылган деп эсептөөгө болот. Айрыкча жаңы директор Кийик Төкөлдөшевтиң образы туура сыпатталган. Албетте, ал илимдин кишиси эмес, баарына салкын караган, демагогияны бетке кармаган начар жетекчи. Анын ордуна жаңы директордун келиши логикага ылайык берилген. Үй-бүлөлүк маселеге келгенде турмуштун майда-барат жактарынын айласын таасирдүү баяндоого жетишкен. Буга Арген менен Гүлмиранын ортосундагы болгон диалогдор күбө болот. Андай эпизоддор чындыгында да өмүр тажрыйбасы аз адамдарга сабак болорлук, ойлонторлук деңгээлде жазылган. Белгилей кетчү нерсе Гүлмиранын образында көркөм чындыкка караганда субъективдүү позиция басымдуулук кылган учурлар аз эмес, Бирок Арген менен Гүлмиранын турмушу чыгарманын өзөгү, ички кыймыл аракети болуп эсептелет. Алардын бир калыпта эмес жүргөн турмушу акыры трагедияга алып келди, Биринчиден, аборт жасалды, экинчиден, баласы ууланды, үчүнчүдөн, криминалдык аборттун натыйжасында өзү каза болду.

Дагы бир негизги каарман Кыпчактын драмасы (үй-бүлөлүк жана чыгармачылык) да анын аягы турмушуна тескери таасирин тийгизип, аягында салкын көз карашка түшүп, анын нравалык дүйнөсүнүн өзгөрүшү да реалдуу берилген. Турмушта жеңил жолду көздөгөн адамдардын каршылыктарына чыдай албай, кайдыгер мамилеге өткөндөр чынында эле бар. Бул жерде драматизм көбүрөөк орун алган. Ал эми автор тарабынан чоң сүймөнчүлүк менен сүрөттөлгөн каармандын бири – жаш жазуучу Илимбек Исмаилов. Бул образ Аргендикине караганда адамдын жана жазуучунун калыптануусу, күрөшү жагдайында алда канча толук жана көп кырдуу

жана ишенимдүү. Ага карама-каршы берилген образ – Миралынын образы аркылуу берилет. Анда акча табуудан, бош убактысын ичкилик ичүү менен өткөрүүдөн башка санаа жок. Анын трагедиясы жүрүп отуруп өз айылы, өз энеси менен боордоштук, киндиктештик байланышы үзүлөт. Романда кыргыз жаштарынын шаар турмушуна, жумушчу чөйрөсүнө аралашуудагы диалектилик карама-каршылыктары кошо камтылат. Андан тышкары, улуттук жумушчу табынын калыптанышы, элдин өнөр жайга көнүүдөгү баскычтары, ошол мезгилдеги индустриянын абалы, жетишкендиктери менен проблемалары тууралуу бир катар жөндүү ойлор айтылган. Мындагы жумушчу темасы романдын башка окуялары менен, тактап айтканда, линиялары менен органикалык түрдө байланышып турат.

Романдагы эң маанилүү үчүнчү линиясын элет турмушу, айыл чарба өндүрүшү түзүп, алда канча маңыздуу жана терең чечмеленген. Анда айрыкча Элтойду менен Журттойду деген бир туугандардын, чабан Чуду Мудуевдин, райкомдун биринчи секретары Асылбек Чаловдун образдары өтө кызыктуу жана реалдуу берилген. Ал эми терс каармандардан Жолборскан менен Ташбалтаевдин образы да жогорку деңгээлде ачылган. Элтойду – чыгармада маанилүү орун ээлеген каарман. Ал колунан келсе да, келбесе да «шаарга барып окуйм» деп далбастап жүрүп, ал ишке ашпай калганда заводдо иштеп, андан да пайда таппай, акыры өз айлына келип, бактысын ушул жерден ак эмгектен тапкан каарман. Чынында өз жолун таппай, бактысын шаардан гана көргөн каармандар бүгүнкү күндө да кездешет. Мунун өзү турмуш, бул каарман да ишенимдүү берилген жаштардын тиби. Агасы Журттойду менен чабан Чуду Мудуевдин образдары элестүү берилген. Айрыкча Чудунун образы комедиялык мүнөзгө ээ экенин айта кетүү керек.

А.Чалов – бул чыгармадагы ийгиликтүү иштелген обаздардын бири. Чалов ошол мезгилдеги калыптанган жаңы типтеги жетекчилердин бири катары сүрөттөлөт. Ал өтө билимдүү, ишкер, уюштургуч эң негизгиси ал мыкты адам. Ага чейинки биринчи секретарь Ташбалтаев менен Жолборскан башкарма анын антиподдору: карамүртөз,

эл эмгегин жеген, жалаң өз пайдасын көздөгөн, бийлик үчүн баарына барган жана кызмат абалынан пайдаланып карапайым калкты каалагандай бийлеген терс образдар. Бул каармандардын образдары аркылуу жазуучу кыргыз айылдарындагы өткөн учурдагы жана кийинки мезгилдеги абалды, эмгек менен жашоо-турмуштун өзгөрүш мүнөзүн жана жаңы проблемалардын чыгышын ынанымдуу түрдө элестетет. Ошол кезде эле ал шаар менен айылдын тыгыз байланышын, илим жана адабият тармагында алпурушкандык, каармандардын элеттен чыкканын жана киндик кан тамган жер менен катнаштары үзүлбөгөнүн көрсөтөт.

Жыйынтыктап келгенде, романдын бардык бутактары бир эле нерсеге – биздин турмушубуздагы, адамдар дүйнөсүндөгү эски менен жаңынын, чындык менен жалгандын, алдыга умтулуу менен артка тартуунун жүрүшүнө барып такалат. Ушул мааниде алганда үч башка бутактын негизги оң каармандары Арген Рамазанов, Илимбек Исламов, Асылбек Чалов, Элтойду жана башкалар; терс каармандары: Б.Суртаев, К.Төкөлдөшев, А.Бакиев, Т.Кулов, Ташбалтаев. Алар карманган негизги турмуштук принциптери, түшүнүктөрү, адат кылган жүрүм-турумдары боюнча да карама-каршы тарабында турушат. Ошол себептен автор романын «Адат азабы» деп атаса керек.

Роман жалпысынан жеңил окулат. Буга автордун жатык тили, автордук кургак баяндоолордун аздыгы жана көбүнчө диалогдордон тургандыгы шарт түзөт. Каармандардан Т.Жайчиев жана Жигиталы – бул Т.Сыдыкбеков менен С.Жигитовдун прототиби экени көрүнүп турат. Негизинен бул чыгарма өз максатына жеткен. Ал эми 1991-жылы жарык көргөн «Маркумдар үнү» романы профессионал кыргыз сүрөтчүсү Гапар Айтиевдин өмүр жолун, чыгармачылыгын, инсандык образын ачып берүүгө арналган. Муну менен катар айыпсыз репрессияланган улуттук интеллигенциянын алдыңкы өкүлдөрүнүн да жаркын образдары тартылган. Алгачкы кыргыз интеллигенттеринин калыптануу башаты, алардын ар кыл тагдырлары кыргыз адабиятында али ачыла элек

маселелерден. «Маркумдар үнү» деп аталган бул роман да 20-жылдардагы кыргыз интеллигенциясынын алгачкы каймактарына арналып, 30-жылдардагы репрессияны кошо камтыйт. Автор өзү баяндагандай репрессиянын чыгыш себеби Сталин менен Троцкийдин саясий эрөөлүнө барып такалган, ушундан улам автор романда Сталин жана анын тегерегине да кыйла орун берүүгө мажбур болгонун белгилейт. Автор тарабынан окуя чынында Сталиндидин ой жүгүртүүсү боюнча бир кылка өнүгүп жүрүп отурат. Бул романда Сталинди бир беткей каралоо эмес, тескерисинче анын ички образы, адамдык сапаты биринчи планга чыккан. Тактап айтканда автор болуп жаткан окуяга Сталинди күнөөлөбөстөн, анын тегерегиндеги адамдардын терс иш-аракеттерин ачып берүүгө көп эмгек жумшаган.

Чыгармада Гапар Айтиевдин балалык чагы, турмуштун оордугу, көргөн кордугу баяндалат.

К.Сактановдун бул романы бир топ проблеманы көтөрүү менен окурмандардын кызыгуусун жараткан. Айрым бир тараптуу ойлору орун алганы менен романдын салмагы кыргыз адабиятында атайын орун алууга жетишкен. Жазуучунун мындан кийин дагы Сталинге арналган эмгектери жана Македонский боюнча учурда жазып жаткан чыгармалары жарык көргөндө да өз баасын алаары шексиз.

ЖАПИЕВ ЖЫЛКЫЧЫ

(1943)

Өткөн кылымдын алтымышынчы жылдары адабият чөйрөсүнө аралашкан калемгерлердин бири – Жылкычы Жапиев.

1971-жыл Ж. Жапиев үчүн калемгердик тагдырындагы маанилүү учурдан. Анын «Сагыныч» аттуу тунгуч ырлар жыйнагы жарык көрүп, а өзү «Кыргызстан» басмасына редактордук кызматка алынган. Алгачкы адабий макаласында Ж. Жапиев кыргыз балдар адабиятында орун алган айрым халтуралык көрүнүштөр, шаблондуулук тууралуу байкоолорун ортого салып, сынчылык баамын байкаткан. Биринчи ырлар жыйнагынан кийин жаш калемгер негизинен сын жана прозага ооду да, ара-чолодо котормочулук жөндөмүн тастыктаган иштерди аткарды.

Жазуучунун алгачкы прозалык жыйнагы «Каркыралар» (повесть жана аңгемелер. Фрунзе, «Кыргызстан» 1977). Андан кийин анын калеминен «Жамгыр бийи» («Көк жээк» 1984), «Айыл баяны» (1987) сыяктуу аңгемелер жана повесттери жарык көргөн. Тунгуч прозалык жыйнагында автор тарабынан мезгилдин актуалдуу проблемалары көркөмдөөгө алынган менен прозаик Ж. Жапиевдин ал учурда изденүүдө жүргөндүгү даана байкалып турат. Анын бул аңгемелер жыйнагына карата айтылган рецензияда автордун «табиятынан кыска жана маанилүү жазууга ынтызар» экендиги белгиленип, Ж. Жапиевден «дегеле артыкбаш сүйлөм түгүл, артыкбаш сөздү табуу кыйын. Ошондон улам өз үнү, ооз эки тилге окшогон өз стили бар. Айтайын деген окуясы, сүрөттөлгөн жаратылышы жөнөкөй эле ыкма менен эркин да, элестүү да берилет»¹, – деп баа ыйгарылган. Биринчи повесть, аңгемелери

болгон бул жыйнакта автор тарабынан каармандын биринчи жактан катышуусун талап кылгандык бар. Чечмелеп айтканда, жыйнактагы көбүнесе аңгемелерде «мендин» болушу окуяга карата жазуучулук позицияны так чечмелеп берүү менен баяндын логикалуу жүрүшүнө жетишүү ниетинен келип жаралган. Айталы, «Лилия», «Керез», «Мерген» жана башкаларында ал ой негизинен ийгиликтүү чыккансыган. Мындай алымдуу жагына карабастан бул аңгемелер жыйнагында сюжет куруу маселесине келгенде окуяны жанрдын мыйзам ченемдүүлүгү талап кылган даражада баяндап берүүгө караганда билдирүүчүлүккө умтулгандыгы, натыйжада образдын мүнөзүнүн мерчемдүү учурун ачпай жалпыламалык орун алат. Автордун айрыкча аңгемедеги диалог куруу, окуяны берүүдөгү лаконизми жетише бербегендиги, кыскасы чыгармачылык чеберчилиги али изденүү процессинде экендиги аңдалат. Бирок улам жыл өткөн сайын Ж. Жапиевдин турмушту аңдоо жана аны көркөм түзүп берүү ыгы артып, мезгилдин типтүү окуялары менен типтүү каарман, мүнөздөрүн таамай, таасирдүү чагылтып берүүгө жетишип калгандыгы соңку прозалык чыгармаларынын мисалынан байкалат. «Коомдо жашап туруп, коомдон сырткары болуу мүмкүн эмес» деген белгилүү фразада айтылган чындыкты Ж. Жапиевдин чыгармачылыгынан байкоого мүмкүн. «Айыл баянындагы» «Кек» аңгемелеринин сюжеттеринин мисалынан даана көрүнөт. «Очок тутуу» аңгемесинде лирикалык каарман (Ыбрай Дегенбаев) жогорку окуу жайын аяктагандан кийин алыскы райондордун бириндеги жергиликтүү борбордон да ыраак карлик мектептердин бирөөнө жөнөтүлөт. Кыш мезгилинде ал тарапка вертолёт менен гана баралбаса, башка эч бир көлүк каттабайт. Мектепте болгону небак пенсия курагын чапчыган эки мугалим бар. Космоско учуп калган учурдагы айылдык интеллигент саналган эки адамдын жандүйнө, түшүнүгүн автор өз кызына жасалган мамилеси аркылуу таасын чагылдырат. «Мурдагы жылы сегизди бүткөн» кызын Басылакун андан ары онунуну бүтүрүш үчүн жиберүүнүн ордуна «үч жылдан бери сегизден окутуп», бул амалы «жуучу-муучулардан тынчуу» үчүн жасалгандыгына корстон. Анысын мек-

тептин директору саналган Тейиш аке да колдоорун билдирип, «бекер жүргөндөн көрө окуй берсин» деп коштойт» Аңгемедө бир караганда М. Гапаровдун «Кыштакча» повестиндеги сюжетке жакындык бардай сезилет. Анда да, мында да алыскы район, дээрлик «унутта калган» мектеп, бири бирин аки-чүкүсүнө чейин билген коллектив. Бирок Ж. Жапиевде бул учурда тек сырткы жалпылык гана орун алган. Автордун айтчу идеясы М. Гапаровдун повестинен таптакыр айырмалуу. Калемгер мында билимдүү саналган айыл жериндеги мугалимдердин маданиятты жайылтуучулардын санында болгону менен сапаттык жагынан алганда катардагы адамдардан өзгөчөсүз экендигин, а тургай төмөндүгүн көркөм ачуу менен мезгилдин талабын автоматтык түшүнгөн образдардын тибин түзө алган.

Автордун «Кек» аңгемеси эски коомдун бийлик өкүлдөрүнүн жырткычтык каада-салттарын көркөм чечмелеген Т. Сыдыкбековдун ушундай аталыштагы аңгемесине («Ала-Тоо», 1985, № 11) сүрөттөгөн мезгили, темасы, сюжеттик кээ бир бурулуштары боюнча да үндөшүп турат. Ж. Жапиев аксакал жазуучудан таасирленген (көчүргөн) деп далилдеш натуура. Турмуштук санжыра, уламыш кептер, окшош көрүнүштөр эл арасында мол, анан калса улам кийинки чыгармалардан мурункулар менен окшоштукту таба берүүгө ниет салуу, реалдуулуктун көп кырдуулугун, чыгармачыл чабыттын жекелигин таназар албоого алып келиши ыктымал, Бирок бул учурда, адилеттик үчүн белгилөө зарыл, эки аңгемедөги окуянын курчушу: Райымбек менен Нурбайдын (Сыдыкбеков Т. «Кек») ортосундагы достуктун суушу, бирине бири өч чыгып, тымызын душмандык жасашы (биринин баласын бири уурдатышы) олжого келген бир ак жалдан болсо, Ж. Жапиевдин аңгемесинде да ушундай өнүгөт. Баргы мекен Айткул балдарын «чыпалак алыштырып достоштурушат». Бир аз мезгил өткөндөн кийин Баргынын Керкашка күлүктү сураган соболу өтпөй, Айткулдун күлүгүн атчабышта тостуруп чабендесин атматы менен күм-жам кылуусу, эки жашар уулу Бексейиттин капилет жоголушу, акырында ал Айткулдун Табылдысы болуп, кыз жактырып жүргөн жерден өз атасы Баргынын колуна каза болушу, өлөрүндө «атакелеп» ким экенди-

гин билдирип көз жумушу. Эки аңгеменин сюжетиндеги түйүндүк окуялар, ошентип, бири бирин далмадал кайталап тургандыгы айгыне. Минтүүгө дагы бир себеп, аңгемедегі каармандардын соңку кадамдарына чейинки жолу, аракеттери аздыр-көптүр өз алдынча чечмеленип келет да, андан кийин мурунку аңгеменин аянтчасында айланчыктап, мыкты дегенде бир аз жымсалданып кала берген.

1985–86-жылдары кыргыз аңгемесинин көркөм-эстетикалык жетишкендиктери, проблемалары тууралуу «Ала-Тоо» журналынын сандарында кеңири талкуу жүргүзүлдү. Анда көптөгөн аңгемелер менен катар Ж. Жапиевдин да чыгармачылыгы, аңгемечилик өнөрканасы тууралуу бир топ эле сөздөр айтылган. Ага М. Апышев², А. Пазылов³ жана башкалар⁴ үн кошуп, Ж. Жапиевдин аңгемечилиги өркүндөөдө экендигин белгилешип, анын «Тагдыр» деген аңгемесинин башкы каарманы «менди» мезгилдин маанилүү белгилерин алып жүргөн социалдык активдүү каарман сыңары сыпатташкан. Аныгында «Тагдыр» аңгемесинин каарманы «мен» социалдык активдүү каармандын катарына коошпойт. Ал адабиятчы М. Жумаевдин аныктамасы боюнча кыргыз аңгемесиндеги обломовдук типтеги образга жатат. Аныгында эле «менде» эч кандай активдүүлүк жок. Ал башкы каарман бакчы Шамалейдин өтүнүчүн улам кийинкиге калтырган, убадага маш, бирок сөзү менен ишинин кымындай да айкашы жок, кыялы менен баарын аткарган каарман. Ал тургай Шамалейдин көзү өткөндөн кийин анын артында калган бактын жан кейиткен абалынан улам көчүп келүүгө, бакты мурдагы абалына жеткирип, убада кылынган көчөттөрдү алып келип олтургузууга ниеттенгендиги көрсөтүлөт. Бирок адаттагыдай «мен» бул убадасын «эмки жазда» (көнүмүш боюнча эмкиде) аткармакчы болгондугун билдирүү менен жазуучу анын мүнөз сапаттарын реалисттик даражада так чечмелейт. Мындайча айтканда жазуучу социалисттик коомдун убадага «дайым даяр» тибиндеги өкүлүн, ирониясыз, таасын, чен-өлчөмдүк деңгээлде көркөм түзгөн.

Кепке алынып жаткан аңгемедегі «мен» сыртынан караганда идеялуудай таасир калтырганы менен аныгында аракетсиз, кыялкеч гана адамдын бири. Ал ушул жагынан

алганда санаасы менен нечендеген иштерди аткарган орус адабиятындагы көрүнүктүү образ Обломовду эске салат. Обломовду эч ким, идеалдык каарман, бериси болгондо оң каарман катары санашпаса керек. Ж. Жапиев «Тагдыр» аңгемесинин каарманы «мен» аркылуу мезгилдин кийинки обломовдорун, обломовчулукту чебер, жумшак ойлонтуучу юмор менен (интеллектуалдык юмор менен десе да болчудай) сүрөтүн таамай тартып, сынга алган. Мындайча айтканда, ал каарман аркылуу социалдык кайдыгерликти, позициясыздыкты, шартка ыңгайлашуунун кесепеттерин чагылтат. Аны аңгеменин орчундуу моменттери айгинелейт. Аңгемедеги «мен» эмен жыгачтарынын көчөттөрүн алып келип берчи деген багбандын өтүнүчүнө «караштырып көрөйүн» деп коюп эки жыл «качат». Акыры кур сөзгө тажаган багбан аны үйүнө ээрчитип келип, жегенден кийин ооз уялар» кылып, жүктүн бурчунан арагын сууруп чыгып, «зып» эткизет. Натыйжа баягы. Шамалей жана «мен» таптакыр карама-каршы орбитадагы адамдардын типтери. Автор чыныгы мээнеткечке турмуштук көз карашы боюнча гана айрым жагынан (негизинде ой жагынан) үндөштүккө ээ, бирок граждандык активдүүлүгү боюнча, практикалык натыйжалары боюнча кескин айырмалуу – индивидуумдарды жалпылаштыра сүрөттөөнүн объектиси кылып алган. Мүнөздөр, практикалык иштер контрасттуулугун так ажыратуу менен аңгеменин башкы каарманы Шамалей экендигин, анын иши экендигин, негизги идеясы обломовчулукка келишкис күрөш экендигин туюуга мүмкүндүк ачат.

«Айыл баяны» жыйнагындагы «Аманат», «Эски тегирмен» сындуу аңгемелеринде калемгер адам баласынын эсинде ар качан бааланар жакшылык, адамгерчилик, эрдик, адал эмгек өндүү бийик көөнөрбөс түшүнүктөрдү ар түрдүү адам тагдырларынын ойку-кайкылыктары аркылуу чечмелейт. Ал эми анын «Бийман» аттуу аңгемесин уламыш-насаат (притча) сыяктуу мүнөздөө оң. Анда жаратылышка кожоюнча сарамжал мамиле жасоо проблемасы алмустактан бери келаткан, келечегин ойлогон ар бир ак ниет адамдын жашоо мыйзамы экендигин, ысырап кордук акыр аягы кандай трагедияга кабылтарын бир топ элестүү

чагылтат. «Бйман» пафосу боюнча ар бир адамга кайрылуу, өз кылыгына, жанындагысынын аракетине жооптуу кароо чакырыгына ээ чыгармадан.

Ж. Жапиевдин прозачылык кадамынын башында жаратылыш менен адам баласынын алакасын башка өңүттөн көркөмдөгөн «Кыйтуу...Кыйтуу...» аттуу аңгемеси жолугат. Мында Табык аттуу бүркүтчү менен анын Кыраан деген бүркүтүнүн окуясы аңыздалат. Бүркүтүнүн алгырдыгы оозго алынып калган Табыкка райондун өкүлү менен башкарма келет. Алар куш тууралуу кызыгып келген экен деп сүйүнгөн Табыктан экөөнүн үмүт эткени башка болуп чыгат. Дагы бир топ мезгилден кийин бүркүттү киного тартканы киночулар келишет. Жүдөө түлкүнү коё беришсе ал качмак тургай, кишилерге ыктайт, ал эми бүркүт аны алыштын ордуна тик сайыла качырып келип, кайкып учуп обочого конот. «Түлкүнү алдыртыш керек» деген киночулардын талабына Табык үзүлүп түшпөстөн оозу бош, салкын «күңк» этип тим болот. Автор алгачкы аңгемелеринин биринен эле, жаратылыш менен көз бөмөчүлүк мамиле жарамсыздык экендигин билдирүүгө чыгынган. Айрым моменттерин эске албаганда «Бйман» жана «Аманат», «Эски тегирмен» сындуу аңгемелерин турмуш чындыгын эстетиканын закондоруна ылайык таасирдүү көркөм чындыкка айлантат алган көзгө толумдуу автордун ийгиликтерине жатат деп корутундуласа болот. «Бйманга» байланыштуу анын айрым моменттери дегенибизде жазуучудагы фантазиянын көркөм жемиштерин турмуштук деталдар менен кынаптап, кейпкерлердин мүнөз өзүнчөлүктөрүн динамикалуу же аналитикалуу ачуу жагына келгенде кээде традициялуу, а тургай даяр ойлорго, штампка ык салуу бардыгы белгиленүүдө.

Жазуучунун «Бригадирдин бир күнү» аталыштагы повести бар. Чыгарманын аталышынан улам ал жаңы шайланган «биргат» Токторбектин алгачкы, жаңы кызмат абалындагы – жумуш күнүндөгү машакатын баяндагандай сезилиши ыктымал. Аныгында аталыш, мындайча жайчылык кеп, чыныгы түйүн айылдагы Абдыразак абышканын көз жумушу менен анын баласы Беккулдун сөөк үстүндөгү бейадеп жосуну, жалган маданияттуулугу, өзүм-

чүл мерестиги тууралуу баяндарда. Повесть Токторбектин биргат болгондогу элирген ички кубанычын, эмоциясын сүрөттөө менен башталат. Кубанычтын ташкынына тушуккан адамдын психологиясын бир топ таамай, элестүү чагылтканына карабастан, экспрессивдүү ушул сценалардын өзүнөн жасалмалуулук мезгил-мезгили менен кылт эте башбагып турат да, акырында доминанттык абалга ээ болот. Бул повесттин негизги кемчилиги иретинде лаконизм, чыгармачыл максатын ишке ашырууда көңүлүн башкы деген нерселерге бура албагандык экендигин көрсөтүү зарыл. Мисалы, башкы каарман биргат болгондон кийин жаңы көрпөчө жасатуу керек экен деп ойлонуп, түн ичинде таттуу уйкудагы аялын ойготот да, оюнан алагдыланып, зайыбына «эл бир нормо иштесе, сен экини иште» деп, толгон токой сөздөрдү айтып, мораль окууга өтөт. Мындай алешемдиктер автордун каарманы идеализацияланбаган, жөнөкөй реалдуулуктагы адамдардын бири катарында сүрөттөө ниетине берилип, бирок анысын жүзөгө ашырууда ашкере жупуну берүүнү жетиштүү санагандыктын натыйжасынан келип жаралган. Биргаттын бир кызылчачыларга, бир чөптөгүлөргө, дагы кайдадыр мүдөөсүз чапкылап, уруна-берүүлөрүн баяндаган эпизоддордун көркөм-идеялык маңызын ушундай гана түшүндүрүүгө болот. Чыгарманын фактурасындагы айыл маданияты, жаштары, алардын келечеги тууралуу кептери деле жоро бозонун сөздөрү сындуу турмуштагы актуалдуу маселелерге өзөктөшкөнүнө карабастан риторикалык маңызга ээ. Мындагы он бетке жакын беттерге сыйган балапан жөнүндөгү ой чубамы негизги сюжеттик окуяларга же идеялык, же көркөмдүк жагынан байланыштуулугу жок. Ошондуктан аларды көлөм үчүн табылган нерсе катары баалоо оңдуудай. Повесттин өзөгүндөгү, аныгында чыгарманын пафосун аныктоого жардам берер окуя – Беккулдун маркум атасынын сөөгүн жашырууга келген сценалар жана ушуга байланыштуу өөрчүгөн эпизоддор (ретроспекция да бар). Анткени дал ушул сүрөттөөлөрдө автор жалпы адамзаттык нравалык маселелерди козгоп, индивидуумдун турмуштагы озуйпасы, адеп-ахлагы эмнеден түзүлүшү ыктымал деген суроонун тегерегинде көркөм ой жүгүртөт. Мында чы-

ныгы адамкерчилик менен чын өңдөнгөн, зилинде жалган түшүнүктөрдүн кагылышын көргөзүү көздөлгөн. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романынын каармандарынын бири Сабитжандын кылык-жосуну бул повестте белгилүү өлчөмдө орун алып, кайталангандыгы байкалат. Ошондон улам окурмандардын эстетикалык татымында Эдигей менен Сабитжан сындуу каармандардын, маңкурт тууралуу уламыштын таасири болбогонунда, анда Токторбек менен Беккулду коомдук, элдик салт тууралуу актуалдуу проблемалар тегерегиндеги диалогдору, талаштары үчүн өзүнчө жаңылык, автордук интуициянын социалдык көрөгөчтүгү сыңары бааланса болмок. Тилекке каршы кийинки экөө романдарынын каармандарынын көчүрмөлөрү катары бул жолу пикир калтырышууда. Жалпысынан алганда Жылкычы Жапиев кыргыз адабиятынын жетимишинчи жылдары келип өзүнүн көп кырлуу талант ээси экендигин далилдеген калемгерлердин бирине кирет.

АДАБИЯТТАР

1. *Исмаилов А.* Реалдуу турмуш жана «мен»//Кыргызстан маданияты, 1983, 21-июль.
2. *Апышев М.* Абалың кандай аңгеме//Ала-Тоо. – 1985. – № 9.
3. *Пазылов А.* Кичине жанрдын чоң маселелери//Ала-Тоо. – 1985. – № 6.
4. *Токтомушев А.* Сөз өнөрүнүн башаты//Ала-Тоо.– 1985. – № 11; *Станалиев С.* Тайбуурул да тай болгон//Ала-Тоо. – 1985. – № 10.

МАМАЗАИРОВА МЕНДИ (1943)

Менди Мамазаирова айтылуу Ак-Буура дарыясынын жээгиндеги Кара-Суунун Коңур Жаз айылынын кызы. Табиятынан сезимтал жаралган кызга туулуп-өскөн жеринин сулуулугу ого бетер шыгына шык кошуп, талантынын ойгонушуна таасирин тийгизди. Ал өзүнүн туулган жеринин табиятынын сулуулугун, Ак-Буура дарыясынын тарых-таржымалын чыгармалары аркылуу элге таанытып келе жатат.

М.Мамазаирова адабияттын үч жанрында бирдей өзүн эркин сезип, чыгармаларын жаратып келе жатат. Алгач проза, андан кийин поэзия, ал эми чыгармачылыгы калыптанып калган кезде өзгөчө чебердикти, көп түйшүктү, камылганы талап кылган драматургия жанрында да күч сынап көрүп, ийгиликтерге жетишти.

1963-жылы «Ала-Тоо» журналына «Самат, мен сени издеп келдим» аңгемеси, 1975-жылы «Нөшөр» аңгемелер жыйнагы жарык көрдү. «Нөшөр» аңгемелер жыйнагы ал кездеги жаш сынчы, адабиятчы, азыр илимдин доктору, көрүнүктүү илимпоз С.Байгазиевдин назарын өзүнө буруп, жыйнактын дурус дагы, буруш дагы жактарын талдоого алган «Жаа-жаа, жамгырым...» деген көлөмдүү макаласы жарык көрөт.

Макалада: «Автордун «Нөшөр» аңгемеси сүйүү жөнүндө. Белгилей турган нерсе, аңгемедө толкуп турган жандуу сезим бар. Чыгарма эмоционалдуу, кишинин ой-сезимин козгоп, бир топ түйшүккө сала тургандай даражада таасирдүү жазылган. Автор сүйүүнүн психологиясын кыйла билгичтик менен берүүгө, биринчи махабатынан ажырап, бактысын колунан учурган адамдын тымызын күйүтүн,

анын экинчи сүйүүгө жолуккандагы ички психологиялык абалын, уйгу-туйгуларын, бушаймандарын бир топ чыйрактык менен сүрөттөөгө жетишкен. Биздин көз алдыбызда турмуштун бир жандуу үзүмү – берилүү, көңүл эргүү менен жазылган бир муңайымдуу жакшына лирика жатат. Бул лирика окурмандардын бир даарын делбелентип, махабаттын романтикасына чөктүрүп бир топ ырахаттандырса, бир даарын качандыр бир баштан кечирген окуясын эске салып, жүрөгүнүн дартын козгоп, түркүн санааларга салып, муңайтып ойлондуруп ташташы мүмкүн. Мындай таасирге көрүнгөн эле аңгеме жетише бербесе керек»¹ деп жаш автордун каармандын ички психологиялык ал-жайын көрсөтүүдөгү ийгиликтерин көркөм каражат, ыкмаларды колдонуудагы табылгаларын белгилеп көрсөткөн. Мына ушул алгачкы аңгемелер жыйнагынан кийин чыгармачылыкка чындап баш оту менен кирип, алдыга чыгармачылык пландарды коюп, улам жаңы ийгиликтерге жетишип келе жатат, Андан бери, 1979-жылы «Саламатсыңбы, күн» ырлар жыйнагы, 1980-жылы «Жайдын эң ысык күнү», 1983-жылы «Туулуп өскөн үй», «Кеч күздө» повесттери, 1985-жылы «Ак канаттуу чабалекейлер» аңгемелер жыйнагы жарык көрдү.

«Туулуп өскөн үй» повестинде кошуна эки үй-бүлөнүн тагдырларын, андагы эки кемпирдин бири-бирине антипод образдарын түзгөн. Кубанычбектин чоң энеси Мээркин карапайым мээримдүү актилектүү кемпир. Токтобектин апасы Ороз кемпир өтө каардуу, какшанып сүйлөгөн, баласын, неберелерин көр жемеге алган заардуу кемпир. Ал айыл элине эмес өз үй-бүлөсүнө да жек көрүндү болуп бүткөн. Анын образы автор тарабынан өтө билгичтик менен элестүү тартылгандыктан, таланттуу актриса С.Күмүшалиева аткарган «Атанын тагдырындагы» Оңолкандын, «Ак кеме» фильминдеги таененин кулк-мүнөздөрүн эске салат. Ал эми Калиман келиндин образы аркылуу аял затынын балага, үй-бүлөгө болгон мээримин, камкордугун, сүйүүгө, турмушка болгон эңсөө-тилегин, көз карашын көрүүгө болот.

Автордун кийинки чыгармасы «Турумтай» романы. Ал 1988-жылы жарыкка чыкты.

М. Мамазаирова социалдык-нравалык пландагы «Турумтай» романында согуш мезгилине туура келген кыргыз аялдарынын оор тагдырын турмуш чындыгынан алып чебер сүрөттөгөн. Роман композициялык жактан ретроспекция ыкмасында жазылган.

Параллелдүү өнүккөн башкы каармандар Турумтай менен анын келини Канышайымдын улам биринин өз баштарынан кечирген жана эзелки эл турмушунун реалдуу жана уламыш түрүндөгү окуяларын кезектештирип эскерүүлөрү романдын сюжетин мезгилдик жактан улам арылатып кеңейтип отурат.

Жазуучу романында турмуштун ысык-суугун көп көргөн, деги эле бул жашоодо адам пендесинин шыбагасына жазылган кубаныч менен кайгыны, согуш алааматынын тылдагы азап-тозогун, тапканына тете жоготкону болуп, далайды башынан кечирип, кылым жашап турса дагы, баштагы кайратынан жазбай, аялдык, энелик сезгичтиги, акылынын тунуктугу менен айырмаланган Турумтай байбиченин образын жараткан. Турумтай жер шарты менен эл шартын, илгеркинин болумуш санжыра-жомогун жакшы билген, кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаасын канжанына сиңирген, уккан-көргөнүн көкүрөгүнө бек түйгөн, элинин өткөнүн да, учурун жеке тагдыры менен бирдикте караган кайратман аял.

Кайненесине салыштырмалуу Канышайымдын образын түзүүдө аялзатына тиешелүү сулуулук, назиктик, жароокерлик, аруулук касиеттерге атайын көңүл бөлүнөт. Автор Чоро менен Канышайымдын жубайлык турмушун өтө бир сүймөнчүлүк менен сүрөттөйт. Анда жалындаган жаштык кумар да, ысык сүйүү да, кызганыч да, ынактык да бар. Тилекке каршы алардын бул бактысы көпкө созулган жок: Чоро согушка кетти. Андан контузия алып, инвалид болуп кайтты. «Канышайым айлап-жылдап күткөн бактысынын бүтүн эместигин, ал кайдадыр өзү көрбөгөн, билбеген жайларда кара ниеттүү таш боор адамдардын колу аркылуу төгүлүп-чачылып, бөксөрүп калгандыгын бүдөмүк туйду» (2: 195-б.). Кийинки убактарда Чоронун жүрүм-туруму жайсыз болуп, бозого ыктап жүрүп, акыры ошонун айынан бөөдө кырсыкка учурап кайтыш болду.

Небере кызы Айнуранын үлпөт тоюна камылганын башталышы менен шаардагы уул-келинине сүйлөшүп келе жаткан Канышайымдын аялдамадан көп жылдардан бери дайынсыз кеткен Кайыпты көрүшү эркисизден өткөн күндөрдү анын эсине салат. Канышай Чоронун акыреттик кыйышпас жан досу Кайыпты көргөндүгүн кайын энеси Турумтайга айтып келет. Канышай ошол түнү өзү ушул күнгө чейин түбүнө жете аңдай албаган кыял-сезимдер менен алпурушуп чыгат. Кайып аларга бөтөн киши эмес эле. Кайыптын үй-бүлөлүк турмушу болбой калып, энеси дагы кайтыш болгондон кийин ал убактылуу деп, бул үй-бүлө менен чогуу жашап туруп калат. Ал ортодо Чоро каза болот. Кайып буларды таштап кете албай, жеңилин жерден, оорун колдон алып, каралашып туруп калат. Чоронун баласы кичинекей Калый дагы ага боор этинен жаралган баласындай көрүнүп, ошол ортодо Кайып Канышайымга: «Чоро досумдун көзү барда кандай болсом, азырга чейин ошондой ак болуп келдим. Алигиче жүзүңө тике караганды күнөө деп келдим. Эми кантейин...»² деп, баш кошуп, кол кармашып оокат кылсак деген оюн айтат. Өмүрлүк жарынын досу катары Кайып далай жолу Канышайымдын купулуна толуп, сынынан өткөн. Бирок мындай болот деп күткөн эмес. Канышайымдын жан дүйнөсү канчалык кусалыкка батып турса дагы, бул сөздү апам укпасын, «– Унчукпа Кайып. Чорондун арбагын сыйласаң өзүңдү да, мени да азапка салба», – деп жооп берет. Бул сүйлөшүүнү капысынан кулагы чалган Турумтай дагы чечкиндүү кадамга бара албады. Мына ошондуктан уулунун өлүмүнөн кийинки келининин тагдырына өзү жооптуу болгондугун, келининин көңүлүн түшүнбөй, жаштайынан кууратып койгонуна, анын алдында айыптуу экендигин «ал гана эмес, Кайыптын дагы убал сообу менин мойнумда...» деп сезет. Ооба бул Турумтайдын өзүнүн ой бүтүмү эле. Бирок Чоросун дагы наристе сезими менен чындап сүйгөн, андан көңүлү калбаган, кайненесин терең урматтап-сыйлаган ыймандуу келин, мен Кайыпка тиет элем, уруксат бер деп кайненесине бир ооз айткан жок да. Бул Турумтайдын күнөөсү эмес – Канышайымдын маңдайына жазылган тагдыры эле.

Арадан көп жыл өтүп Канышайым капысынан Кайыпты көрүп калды. «Кайып! Кадимки Кайып жиндинин кетбеси, сүлдөрү кеткен кейпи кемпирдин көз алдынан жанып өттү. Кайып, кайран гана Кайып. Эл сени өлдү деп, өлгөндөрдүн катарына кошуп койбоду беле? Эмнеге жаныңа барбадым? Тааныйт белең? Мени көргөндө эсиңе келет белең, кайраным.

... Анан сен өлбөй тирүү белең?» (15-бет).

Бул жолугушуу Канышайымдын эч ким менен бөлүшө албаган, эч кимге айта албаган ички, жалынсыз күйүп өчкөн сезимдерин козгоп, карыган мезгилинде ого бетер азаптуу, аянычтуу кылып көз алдынан дагы бир жолу алып өттү.

Бул романда аялзатынын төрт мууну – Турумтай чоң эне, анын келини Канышайым, небере келин Гүлбарым жана чөбөрө кыз Айнура сүрөттөлөт. Заман өзгөргөн сайын, муун алмашкан сайын элдин ыйык туткан салт-санаасы, нравасы жашоо-шартка байланыштуу улам жаңыланып, жаңы түшүнүктөр менен алмашып отурат эмеспи. Элдик салт-санааны, үмүт-тилектерди, кылымдар бою келе жаткан нарк-насилди урпактардын эсинде түбөлүккө калтыруу, ата-бабадан берки келе жаткан салтты улап кетчү урпактарга жеткирүү ар бир муундун милдети.

Канышайым чоң апа дагы өзү кыз кезинде апасы Алтынай экөөлөп ак шуудур шайыга куйругу айры, төшү ак, балдарын ээрчиге учуп бара жаткан чабалекейлердин сүрөтүн кештелеп келиштире сайган көшөгөсүн күйөөгө чыкканы жаткан небереси Айнурага берүүнү ниет кылып жүргөн. Көшөгө Канышайым үчүн жөн гана буюм эмес, ал өзүнчө бир дүйнө. Ал аны ошончо жылдардан бери аялуу ыйык нерсе катары сандыгынын түбүндө сактап келди. Андан кийинки муун аны өзүндөй кылып аздектей алар бекен?

Келини Гүлбарым азыркыча тигилген, үйлөнүү үлпөтүндө кийилүүчү той көйнөгүн кызына кийгизип жатканда Канышайым: «Көшөгөмдү берсемби? Азыр алып чыгып көрсөтсөмбү? Камсамал той деп аткан буларга эскиче көрүнөр бекен же...» деп кооптонот.

Романда көшөгөнүн үч жолу «авансценага» чыгышын адабиятчы М. Жумаев мындайча чечмелеген: «Биринчи-

синде, жаңы сайылып бүтө жаздаган көшөгө үстүнө чабалекейдин уядагы балдарын соргон жыландын кулап түшүшү, анын болочок-жубайлык турмушун жоболоңдуу бүлгүн күтүп турганын каңкуулаган эле. Аныгында эле анын сүйүп кошулган Чоро менен таттуу турмушу анча узакка созулбады. Көрсө каргашалуу согуштун элеси алардын алдыдагы эрди-зайыптык жашоосуна ошондо эле кара чаар жыландын кейпинде кирип, дене муздатып, ой тополоңдотуп, алда нени санаага салгандыгы жөн жеринен эмес тура. Экинчисинде жубайы Чорону майданга узатарда күйөөсүнүн босогосун жаңы аттагандай көшөгөсүн кайра тартып эзиле коштошууларында. Бул учурда алардын ысык ыкласынан дүйнөгө келер наристе жаралып, көшөгөгө байланыштуу айтылган батанын, адал тилектин жүзөгө ашышы бекемделет. Жибек көшөгө интимдик адал турмуштун, ошондой эле жашоонун уланышындагы күбөнүн милдетин аткарат.

Үчүнчүсүндө, ал көшөгөнүн небересинин тоюна белек катары сандыктан чыгарылышы, мында ал адам турмушунун, үмүтүнүн үзүлбөстүгүн даңазалаган символдук мазмунду сыйдырып турат.»³

Автор бекеринен улам кайталап көшөгөгө кайрылып жатпаса керек. Себеби көшөгө бул – элдик салт-санааны, үмүт-тилектерди боюна сиңирген, жаш жубайлардан адепактыкты, ыймандык тазалыкты катуу талап кылган жөрөлгө буюм. Кантсе дагы кылымдар бою келе жаткан нарк насилди урпактардын эсинде түбөлүккө калтыруу милдети бар. Бирок ушул тапта жыл санап эмес, күн санап өзгөрүп жаткан жашоо турмушубуздун, дүйнө таануубуздун учурунда жанагинтип, Канышайымдын «Көшөгөм буларга эскиче көрүнөр бекен же?» деген кооптонуусунун дагы жөнү бар сыяктуу.

Автордун дагы бир чеберчилиги – романда миф-легендаларды, элдик ырларды арбын колдонгондугу жана аларды реалдуу турмуштун мазмунуна сыйдыра чыгарманын кан-жанына сиңирип, жуурулуштура бере алгандыгында. Көшөгөгө байланыштуу чабалекей менен жыландын эзелтен берки кастыгын, жер шартына байланыштуу чыккан кесирлүү кыз «Жез оймоктуң» окуясы, элдик ырлар, бе-

шик ыры, элдик ыр «Турумтай», айтымдар, ырым-жырым, ак тилектер зарылдыгына жараша орду менен арбын колдонулган.

Фольклордук чыгармалар каармандардын ички драматизмин, психологиясын ачып көрсөтүүдө чоң көмөк берип, чыгарманын идеялык эмоционалдык жагын тереңдетет.

Турумтай эки бирдей баласынан ажырайт. Анын ички муң-кайгысына ооз комуздун коштоосунда муңдуу аткарылган элдик ыр «Турумтай» менен Ак ботосун жоктогон кара каштуу каймал менен боз бууранын боздогон муңу үндөшүп турат. Айбан да болсо кайгыдан чачы агарган адамча ботосунан айрылган күйүтүнө чыдабай башынан куйругуна дейре агарып кеткен дейт. Кантсе да Турумтай адам эмеспи, кайгысын ичине катып, ичинен күйүп, ичинен тынат. Чородон калган туякка каниет кылып, келини менен небересинин өмүрүн тилеп, эртеңки күнгө үмүт менен карайт. Же болбосо анын күйүтү кара каштуу каймал менен боз буураныкынан кем беле. Адам акылы менен баарын көтөрүп жатпайбы. Ал эми жаратылыштын жазыксыз макулуктарын кантип сооротуп, эмне деп акыл айта аласың. Жазуучу бул жерде легенданы Турумтайдын ички кайгысын ачуу үчүн гана колдонбостон, экология маселесин, жандуу-жансыз жаратылышка болгон камкордукту, боорукердик темасын кошо козгоп жатат. Адамдын аң-сезими жаратылышка болгон күнүмдүк керектөөчүлүк чен өлчөмүнөн ашып, каада күтүү, байлыкты колго топтоо, бийлөөчүлүк, ач көздүк напсиси ойгонгондон баштап жаратылыш менен адамдын ортосундагы гармониянын бузулушуна алып келип, аягы айрым бир учурларда орду толгус жоготууларга дуушар кылып отурат.

М. Мамазаирова каармандын психологиясын тереңдеп ачууда көркөм каражаттарды чебер колдонуу менен бир топ ийгиликтерге жеткен. Автор капысынан келчү кырсыкка каарманды алдын-ала даярдап түш көрүү мотивин киргизип, андагы символдор аркылуу белги берип даярдайт. Турумтай Чоросу каза болор түнү таңга маал шумдуктуудай түш көрөт. Түшүндөгү алай-дүлөй шамалдын жоолугун учурушу, теректин онтошу, колуна келип конгон барчындын жүрөгүн сөгүп жиберип, андан аккан кара

кочкул кан көкүрөгүнө жайнай түшүшү Турумтайды аңтаң калтырат. Ал ойгонуп, ыргып туруп адырга чуркап чыгып жараткандан Чоронун өмүрүн тиленип, жети ташты оодарып, козголбогон таштан дагы, кудайдан да баласынын өмүрүн тиленип, суранып жүрдү. Түш каармандын чыңалган психологиясын берүүдөгү көркөм каражат катары колдонулду. Бул романда түштү ыктуу колдонуу менен бирге, түшкө карата ырым-жырымдык мамиле, эрежелер дагы кошо берилген.

Автор романда ошол жергиликтүү элдин ар кыл мезгилдеги тарыхынын күбөсү катары Ыйык Олокон тоосун сүрөттөйт. Тоонун көрүнүшүнө бир канча жолу кайрылат.

Тоонун ар бир жолку көрүнүшү ар башкача. Жазуучу аны менен Турумтайдын ошол учурдагы көңүл жайынан кабар берип турат. Автор кандайдыр бир деңгээлде Турумтайдын кебелбестигин, кайраттуулугун Ыйык Олокон тоосуна салыштырат.

Турумтайдын образы Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолундагы» Толгонайдын образындай бир элге бел болгон, бир элдин жүгүн мойнуна алган кайратман аял-эненин образына жете бербесе дагы мезгилдин жүгүн, тагдырдын салганын кайраттуулук менен көтөрө алган кыргыз аялынын көп жакшы сапаттарын боюна сиңире алган монументалдуу образ.

Меңди Мамазаирова драмаларында материалдык байлыктын утурумдук экендигин жана рухий байлыктын түбөлүктүүлүгүн даңазалайт. Бул биринчи темасы. Андан кийинки, экинчи негизги тема – адеп-ахлактын качан да болсо жогору турары, үчүнчү тема – эки муундун, ата менен баланын проблемасы качан да болсо кызыл жип сымал окуяны башынан аягына чейин бириктирип байлап турат. 1987-жылы Ош драма театрында коюлган «Наристеге арналган хризантема», «Аппак аял, айдай кыз» («Бахустун ак көйнөгү»), Бишкек жаштар театрында коюлду. «Кымгуут болгон бир кечте» – 1993-жылы Ысык-Көл областтык драма театрында коюлду.

«Наристеге арналган хризантема» аттуу пьесада театрынын белдүү, эл артисти наамына жеткен Бүбүйна Нуракованын монументалдуу образы түзүлөт. Бирок, жалгыз

уулу Асландын кайненеси – кудагыйы Айымбүбүнүн соодагерлик, алдым-жуттумдугунан жаш үй-бүлө жабыр тартат. Акырында кызы Зинанын ак сүйүүдөн боюна бүткөн наристесин боюнан алдырып, беделдүү, таасирдүү өзүнүн мурунку көңүлдөшү – чоң соода борборунун директору Мукаштын колуна салып берүү менен бардык тазалыктын ташын талкан кылат.

«Аппак аял, айдай кыз («Бахустун ак көйнөгү)». Бул трагедияда адамдар шарап кудайы, ак көңүл, боорукер Бахусту өлтүрүп алышат. Ал ач көздүктүн курманы болот. Шарапты кыял үчүн, көр турмушту жеңилдетүү үчүн алып келген шарап кудайы Бахусту да аябайт. Демек, эгер көк теңир, улуу кудай да адамдардын көзүнө көрүнүп, колуна кармалар болсо адамдар улуу кудуретти да аямак эмес, тытмалап салышмак, ач көз, ичимдикке ууккан, адеп-ахлаксыз адамдар үчүн жарыкчылыкта ыйык эч нерсе жок. Анан да, ачуу чөп, ачуу суу («ачуу суу», «оттуу суу» деп аталат чыгармада) сымак заттарды бирөөгө берип ичирсе – акыры ошонун зыяны өз башына сөзсүз келет деген каймана ой жатат. Бул пьесада көп пландуу, көп катмарлуу турмуштук философия жатат. Маселен, турмушта наша сатып байыгандар сөзсүз бала-чакасы менен нашакор, наркоман болорлугун турмуш өзү көрсөтүп жатат.

Мындан тышкары М.Мамазаированын өмүрлүк жубайы, таланттуу акын Жолон Мамытовдун жаркын элесине арналган «Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик...» ырлар жыйнагы 2000-жылы жарык көрдү, «Бедел» пьесасы радиодон берилген. М. Мамазаирова бир нече жылдан бери КТРде тележурналист болуп иштеп, бир топ автордук көрсөтүүлөрдү алып барууда.

АДАБИЯТТАР

1. *Байгазиев С.* Жаңы мүнөздөр, жаңы конфликттер. – Ф.: Кыргызстан, 1980.
2. *Мамазаирова М.* Турумтай. – Ф.: Мектеп, 1988.
3. *Жумаев М.* Куу-куу Турумтай... // Кыргызстан маданияты. – 1990. – № 9.

САБЫРОВ КУРБАНАЛЫ (1942–1981)

Кыргыз поэзиясынын гүлдөгөн доору деп аталган өткөн кылымдын 70-жылдарында активдүү иштеп, ошол мезгилдеги көп кырдуу, көп гүлдүү поэзия талаасынын бир өңүрүндө өзүнүн үнүн угузуп өттү. Ырас ал дароо эле жаштар поэзиясынын биринчи сабына чыга алган жок, анткени ал мезгилде акындар кыргыз ыр өнөрүнө күргүштөп кирип, биринен бири өтүп, биринен бири ашып адабият айдынында байгеге кошулган аттардай ээ-жаа бербей турган. К. Сабыров алдыңкы сапта болбогон менен жоон топтун башырагында жүрүп, өзүнүн жеке өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө бел байлады. Анын ошол өзгөчөлүгү эмнеде эле? Сөздү калемдештерине берип көрөлү.

Анатай Өмүрканов: «Сырты комсоо бир караганда көзгө анча урунуп, анча байкала бербеген гүлдөрүн жыты жакындап жыттасаң жыпардай аңкыган сыңары Курбаналынын ырлары да бир окуганга анчалык жытын аңкытпайт. Анчалык сырын ачпайт. Ал үчүн көңүл коюп, жан берип жакындаш керек, ошондо анын ажайып дүйнөсү ачылат. Анын ыр жазуудагы чеберчилиги, ойлорунун образдуулугу, көркөмдүүлүгү – айсбергдин көрүнбөгөн жагы кызыктыргандай окуучуну улам кызыктырып, улам тамшантып жүрүп отурат. Анын өзү жөнүндөгү, өзүнүн тагдыры жөнүндөгү ырлары – жалаң гана өзү эмес жамы замандаштарынын тагдыры. Ырларынан алардын түйшүктүү бүгүнкүсү, коогалуу эртеңкиси туюлуп, замандын дүк-дүк соккон тамыры угулуп турат. Акын ырларынын жүрөк сырын, заман оюн, мезгил түйшүгүн жашырбайт, жымсалдабайт. Анын ырлары ошол сыр жашырбастыгы, бетке чапкан чынчылдыгы менен өмүрлүү»¹.

Сооронбай Жусуев: «Биз кичи Мекен деп аталган ар кимибиз туулуп өскөн айыл, кыштагыбызды урматтабай, барктабай, чоң Мекенибизди, улуу Мекенибизди урматтай албашыбыз анык. Курбаналы Сабыровдун жакшы ырларынын, көңүлүнүн тереңинен сызылып чыккан нагыз сезимге ширелген ырларынын көбү киндик каны таамп, эне сүтүн таткан тууган жерине арналган. Ал ырлардан биз Лейлек жергесинин сөөлөттүү тоолорун, көктөм келери менен агыш-мала болуп гүлдөгөн өрүкзарларды, жайда жапжашыл болуп магдыраган жайлоолорду, күздө кызгыл-сары мөмөлүү өрүк дарактуу түздөр көз алдыбызга келет»².

Бул эки акын тең Курбаналы Сабыровдун чыгармачылыгындагы башкы өзгөчөлүктөрдүн урунттууларын кармай алыптыр. Анын поэзиясы ошол жылдардагы жалпы советтик поэзиядагы кеңири тараган урунуп-жулкунган, чакырыктык мотивдерди, шарттуу ыкмаларды алдыга сүрөп чыккан адабияттан оолактап, ички купия сезимдерди жайбаракат, назик козгоп берген поэзия эле. Бул жагынан ал накта лирик акын болгон.

Экинчиден, анын башкы темасы тууган жер темасы болгондугу, өз айылын жүздөгөн өңүттөн тартып бергендиги да анын чыгармачылык түйшүктүү жолунун башкы багыты болуп, дайыма ошол өскөн айлына кусалануу поэзиясына азык берип турган.

Отуз эки жашына чейин ал айылдарда жүрүп, эл менен, табият менен коюн-колтук жашады. Табиятынан сезимтал жигит үчүн бул өзгөчө олжолуу болуп, ырларында атуулдук пафос абдан ар тараптуу көрүндү. Анын лирикалык каарманы табият менен ажыралгыс болуп биригип, биротоло кошулуп калган эле.

О, менин асман көйнөк Көзү-Багланым!

Тируүлүктө бар менин арманым:

Дары ырлардан куралып өзүң өңдүү

Жергемде дайра болуп акпаганым.

О, менин шар күлкүлүү Көзү-Багланым!

Мындай традициялуу салыштыруу кыргыз поэзиясында кеңири учураган көрүнүш – адабият астанасын жаңы аттаган адам өзүн табияттын бир көрүнүшү, бул жерде конкреттүү айтканда тоо дарыясы менен салыштырып,

өзүнчө ошого окшогусу келет. Бул жаш акындын ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгү гана эмес, бул анын жашаган чөйрөсүнүн, ал азык алган топурагынын бөтөнчөлүгү менен да түшүндүрүлөт.

Жогорудагы ырда акынга ыр берген, поэзияга эргүү берген жана өзү салыштырар нерсе Көзү-Баглан суусу болсо, башка ырында ал дагы башка нерселер болуп чыгат:

Лейлек жергем – өрүкзардын мекени,
Көп сагынып, көп эңсеймин мен сени.
Көргөнүмдөн артыгы жок өмүрдө
Өрүкзарың гүлдөп турган кездеги!

Лейлек жергем – баа жеткис жер, деги,
Асылдардын эң асылы мендеги.
Келгенимден артыгы жок өмүрдө
Өрүктөрү бышып турган кездеги!

Лейлек жергем – өрүкзарлуу аймагым,
Өрүгүңдүн ширесине кангамын.
Өмүр бою жаза турган ырыма,
Өрүгүңдөн шириндикти алгамын.

Ушул башталыш К. Сабыровдун поэзиясынын башынан аягына чейин кызыл сызык менен сызылып отурат. Алгачкы китептеринин «Көзү-Баглан» (1974), «Нур булак» (1978), «Өрүкзар» (1980), «Жүрөктөгү күн» (1984) деп аташы да ошол тунук башатты – айылды, тууган жерди тема кылып алган ырларынын жыйнактарда басымдуу экендиги менен түшүндүрүлөт. Анан алгачкы жыйнагындагы лирикалык каарманы Сооронбай Жусуевдин лирикалык каарманына окшошуп кетет, акындын жүзү да ал акынга бурулуп турат, экөөнүн тематикалык жактан да бир кыйла жакындыктары, окшоштуктары байкалат. Мисалы тоолор тууралуу ыр түрмөктөрүнүн биринде өзүнүн жүрөгүндө тоолордой чоң сүйүү бар экендигин айтып, анын себебин мындайча түшүндүрөт:

Төрөлгөм асканын боорунда,
Арча отун жатканда чарт жанып.
Өскөнмүн, жаандуу таңдарда
Ойгонуп, козу, улак кайтарып.

Жылгада, кыранда жылкынын,
Өскөнмүн, артынан ат чабып.
Гүлдөрүн көп үзүп, көп ирет
Көңүлүм тойбостон искедим.
Канча ичсем булагын тоолордун,
Ак сүтүн ошончо ичкенмин...

Тоолордой сүйүүнү
андыктан,
Ичине батырган жүрөгүм.

Жаш акын дал ушундай палитра менен адабиятка кирип, традициялуу кыргыз ырынын тематикасын, формасын улантты.

Биринчи жыйнагында жаш акын өзүн адабияттын бийик сересинде керген патетикалуу чакырыктардан өтө албаган саптарды да жаратып, кыйынсынуу мотивин да алдыга чыгарган. Мындай нерсе көбүнчө оркоюп сыртка чыгып турган.

Ушул жыйнакта:

Боз тынчтыктын кучагында суналып,
Жансыз калган эгин талаа тараптар.
Кыштак жакта көйнөктөрүн жел айрып,
Дүрбөлөңгө түшүп жатат дарактар.

(«Күз»), – деген сыяктуу жарк эткен элестүү саптар, өз алдынча кызыктуу табылгалар менен да кездешибиз. Китептеги ырлардын ичинен бир топ чыйрак иштелгендери, албетте, сүйүү ырлары эле. Бул балким жаш курагына ылайыктуудур, балким адабий таасирдин жакшы таалимидир, айтор, акын махабат ырларында кыйла бийиктикке которулуп турат. Андай ырларда сүйгөн адам жана сүйдүргөн адам көз алдыбызга заматта ички дүйнөлөрү менен келе калат.

Эки арабыз көз жетпестей көрүнөт,
материктин аки учунда тургансып.
Сен ай болуп,
түн жамынып жаткансып,
мен күн болуп,
түндү сенден куугансып...
Кан тамырдай мамылардын зымдары
сөздөрүмдү ысык кандай агызып,

сага куюп,
сөздөрүңдү мен күткөн
ысык бойдон жүрөгүмө тамызып...

Көрүнбөгөн керемети зымдардын
жетет сага,
сөздү оозума тез илип.
Ал учунда сен турасың эшилип,
бул учунда мен турамын эзилип, –

дегендей саптар жаш акындын чын жүрөгүнөн жаралганын, дилинен жарылып чыккандыгын белгилебей коюуга болбойт.

Ушундай сүйүү лирикасы акындын кийинки жыйнактарында да андан ары тереңдетилет жана кеңейтилет.

Ош сулуу, Ошто жалгыз өзүң сулуу!
Тең көрбөйм, экөөңөргө Париж шаарын.
Тең көрбөйм Жулеттаны, Ак Мөөрдү, –
тең көрбөйм Лаурасын Петрарканын, –

деп акындык лирикалык каарманы сүйгөн адамды дүйнөлүк классикалык каармандардан да бийик чокуга көтөрүп таштайт.

Акындын «Түшүмдө» деген бир ырын окуп көрөлү:

Мен аралап тууган жердин чарбагын,
Көөнүм эргип, балкуу басып денемди.
Келе жатып, карап айыл аймагын,
Токтой калдым кырдан көрүп энемди.

Жолду карап турду көпкө ойлонуп,
Калган өңдүү ошо кырда ай конуп.
Каалгып жай кырдан жылып түштү да,
Энем үйгө кирип кетти ай болуп...

Жолду көрбөй карек толгон көз жаштан,
Жеттим дагы, үй алдына токтолуп:
«Энекебай, мен келдим» – деп үн салсам,
Энем үйдөн чыга калды күн болуп.

Сабыровдун акындык палитрасында анын стилдик бөтөнчөлүктөрүн кыйла так көрсөткөн бул ырда лирикалык каармандын дайыма айылын, андагы жакын адамдарын,

туулган үйдү сагынып жүргөндүгүн, эне мээримине кусалыгын жана ошол ойлорду романтикалык боёктор менен табияттагы сулуулукту ассоциациялоо менен ачып бергендигин көрөбүз. Акын идеяны терең ачуу үчүн түш формасын тандап алып, ички толгонууну түш аркылуу тереңдетип жатат.

К. Сабыров өзүн дайыма курчутуп, акындардын ырларын кайра-кайра окуп, дүйнөлүк классиктердин (Гете, Гейне ж.б.), калмак акыны Д. Кугультиновдун, украин жаш акындарынын чыгармаларын кыргызчалап, өзү андай адамдардын бир тобуна (Навои, Пушкин, Неруда, Хикмет, А. Осмонов) таазим кыла, аларга арнап ырларын жазды.

Ал негизинен кыргыз профессионал акындарынын ыр кураштыруу салтын сактаган менен бир катар учурда эркин формадагы ырларды жазып көргөн, формалык изденүүлөрдөн качкан эмес, а түгүл Батыш поэзиясындагы сонет формасында да, Чыгыш поэзиясындагы бейт формасында да өзүн өзү сынап, өзүн өзү курчутуп турган.

К. Сабыров болгону төрт эле китеп чыгарды, кийин көзү өткөн соң анын чыгармалары кайра басылды, мында анын жары Гүлчакан Садыкованын эмгеги чоң болду. Акын өзүн толук көрсөтө албай бул дүйнө менен кош айтышты, мурдагы төрт китебинен иргелип алынган ырлардан куралган «Керээз» (1990) ыр топтомуна 1992-жылы Кыргызстан Жазуучулар союзунун А. Осмонов атындагы адабий сыйлыгы ыйгарылды.

Турмуштан бир топ эле көз ачылды.

Акынсып бир топ эле сөз жазылды.

А бирок, көп учурда көңүл толуп,

«Сабыров» деп астына ат толук коюп,

Жазгандан уяламын өз атымды, –

деген атуулдук позиция менен поэзияга ак кызмат кылып өттү.

АДАБИЯТТАР

1. *Өмүрканов А.* Комуздун кылындай эле/Акын Курбаналы Сабыр уулу 60 жашта. – Б.: Сабыр, 2002. – 18–19-б.

2. *Жусуев С.* Нурлуу мурас. китепте: К.Сабыров Керээз. – Ф.: Адабият. – 1990. – 7-б.

САРТОВ БЕГАНАС (1945–1978)

Илимий-фантастика жанрындагы чыгармалар кыргыз адабияты үчүн жаңы көрүнүш катарында 1930-жылдардын аяк чендеринде гана пайда боло баштаганы, бул көрүнүш К. Эсенкожоевдин ысымы менен байланыштуулугу баарыбызга белгилүү. Илимий-фантастикалык чыгармалар кыргыз адабиятында пайда боло баштаган ошол отузунчу жылдардын аягынан, азыркы учурга чейинки өсүп-өнүгүү процессине кыскача экскурс жасасак, анда төмөндөгүлөрдү байкоого болот.

1937-жылы жарык көргөн К. Эсенкожоевдин «Саякаты бала» аттуу алгачкы аңгемеси жарык көргөн күндөн бери карай ушул мезгилдерге чейин бизде, илимий-фантастика боюнча бир нече повесть, аңгемелер гана жазылып, аларды учкай талдоого алган бирин-эки сын макалалар, рецензиялар жазылды. Албетте, сын макалалар көркөм чыгарманын арымына байланыштуу, анын туундусу катары жазыла тургандыгын эске алсак, мындан башкача мүмкүн деле эмес эле.

Отузунчу жылдардын аягында жарык көргөн «Саякаты бала» (1937), «Үчүнчү шар» (1939), «Родинанын уулу» (1939) аттуу К. Эсенкожоевдин үч аңгемесинен кийин бул жанр колго алынбай, 20 жыл чамасындагы «дымыгуудан» соң кайра бир аз жандангансыды. Минтип айтууга 1956-жылы жарык көргөн К. Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» аттуу повестинин жарык көрүшү мүмкүндүк берет. Жогоруда аттары аталган жазуучулардан кийин, не дасыккан жазуучулар, не жаш талапкерлер болсун көркөм адабияттын бул түрүндө кайрылышпады. Ошол эле учурда чет элдик жана орус фантасттарынын чыгармалары менен орус

тилинде же андан кыргызча которулган түрүндө таанышып, бул жанрдагы чыгармаларда көтөрүлгөн идеялар, проблемалар менен андагы тематика, окуялар туурасында кыргыз окурмандары да өз учурунда кабардар болуп турушту. Ушундай шарт-ыңгайда, элдин «тымызын» күтүүсү, талаптары сезиле баштаганда, биздеги жазууга шыгы бар кыялкеч улан-кыздарыбыз, жаш талапкерлерибиз илимий-фантастика жанрына кайрылып өз мүмкүнчүлүктөрүн сынап башташты. Алсак, А. Урбаевдин («Марс гүлдөрү»), С. Калемалиевдин («Марска барган бала»), Э. Абдыкадыровдун («Ааламдагы жашыл шоола»), Б. Сартовдун («Марска саякат») фантастикалык аңгемелери менен окурмандар таанышты. Аталган жаш талапкерлердин арасынан илимий-фантастикага баш-оту менен берилип, анын артынан сая түшкөнү, адабияттын ушул тарамына улам жаңы, улам татаалданган чыгармаларды жазууга аракеттенгени – Беганас Сартов болду.

Б. Сартов мектепте окуп жүргөн мезгилинде эле «Кыргызстан пионери» газетасына алгачкы аңгемелерин жарыялап, кийин КМУнун филология факультетинин студенти болгон учурунда илимий-фантастикага биротоло берилип, чет элдик фантаст жазуучулардын чыгармалары менен талыкпай тааныша баштайт. Өзүндө жок китептерди башка республикалардан почта аркылуу сурап алып тийиштүү жерлерден авторуна кат аркылуу байланышып аны окуп чыгып кайра кайтарып жөнөтүп турган. Ошондой эле Казакстандын азыркы мезгилде кеңири фантаст-жазуучусу Абдулхамид Мархабаев, өзбек жазуучусу Тохир Малик, москвалык А. Балабуха жазуучунун жакын достору жана алар менен да кат алышып тураарын жубайы Алтынкүл Сартова белгилеп кетет.¹ Ал өзүнүн кыска өмүрүндө кыргыз маданий турмушуна өз изин калтырып кетти. Б. Сартов кыргыз телестудиясында режиссёрдун жардамчысы, Эл чыгармачылык үйүндө методист, «Кыргызстан маданияты» газетасында кызматкер, кийин, өмүрүнүн акырына чейин «Мектеп» басмасында редактор, ага редактор болуп иштеп турду. Ал кай жерде, кайсы кесипте иштебесин ар дайым жаштык жалын, чаалыкпас демилгеси менен улуулардын урматына, кичүүлөрдүн сыйына

татыктуу болуп келген. Айрыкча, «Тоо жылдызы» аттуу адабий ийримди жетектеген жылдарында жаш таланттардын арасында анын аброю абдан көтөрүлүп, ал анын жеке чыгармачылык ишине да оң таасирин тийгизген. Б. Сартов адабияттын ар кыл жанрында чыгармаларды жаратса да, аны жазуучу катары элге таанытып, ага аброй алып келгени – фантастика жанры. Студенттик жылдарында эле фантастикалык аңгемелери адабий коомчулукка жана жалпы эле окурмандар арасында жылуу пикирлерди калтырып, кыргыз адабиятындагы фантастика жанрынын белдүү өкүлү болуп таанылды. Ал 1976-жылы Москвада өткөн бүткүл союздук фантасттардын биринчи семинарынын катышуучусу, фантастикалык чыгармалардын бүткүл союздук жана республикалык конкурстарынын бир нече жолку лауреаты болгон.

Чыгармачылыгы көп кырдуу экендигине жазуучунун калеминен жаралган пьесалары, интермедиялары, очерктери, фелъетондору, адабий сын макалалары күбө. Б. Сартов өзүнүн 33 жылдык өмүрүндө бир кыйла мурастарды калтырып кетүүгө үлгүрдү. Көркөм дөөлөт дүнүйөсүнө таанымал болуп калган «Жылдыздар балладасы» (1971), «Ааламда адашкандар» (1974), «Маанай» (1976), «Мамыры гүлдөгөн маалда» (1978) аттуу фантастикалык, илимий-фантастикалык жана бир катар ырлар жыйнактарынын автору. 1982-жылы маркумдун мурда жарык көрбөгөн айрым чыгармалары топтоштурулган «Эридиана» китеби жарыяланды.

1995-жылы ошол эле «Эридиана» деген ат менен мурда жарык көргөн повесттери, аңгемелери жана ырлары өзүнчө китеп болуп окурмандардын колуна тийди.

Б. Сартовдун «Эридиана» аттуу китебине жазган баш сөзүндө Күмөн Рысалиев мындай дейт: «Ал чыгармачылык шыгы эми гана жетилип, өзү күчүн үрөп киришкен илимий-фантастиканы өздөштүрө баштаган кезде көз жумду. Ал «Күн тийбес тоонун сырлары», «Чакырык», «Мамыры гүлдөгөн маалда», «Керидеги окуя», «Ыйык вазыйфа» деген бир топ повесттерди, аңгемелерди жазды. Анын бул чыгармаларында башка системадагы планеталар менен байланыштуу космоско саякат жасоо, адамдын өмү-

рүн узартуу өңдүү илимий фантастиканын өтө маанилүү проблемалары көтөрүлүп, окуялар бир кыйла кызыктуу берилет. Автордун айрым гипотезалары, божомолдоолору окурмандарды ойлонтпой койбойт»¹. Ырасында эле, ал теңдетте билим алганда бул жанрдын дагы далай мүмкүнчүлүктөрүн изилдеп, мындан да кызыктуу чыгармаларды жаратарына шек жок эле. Ошондой болсо да Б. Сартовдун чыгармалары башкалардан айырмаланып, адам кыялын ааламга алып чыгып, анын чектерин каалаган аралыкка серпе ыргыткан өзүнчө бир ажайып көркөм дүнүйөсүн таштап кетти. Анын чыгармаларынын башкы пафосу – адамдардын же башка планеталардан келген гуманоиддердин жан-дүйнөсүндөгү гумандуулукту даңктоо. Анын он каармандары өз өмүрүн кыюуга аргасыз болуп турса дагы гумандуулукту, жаркын идеяны сактап калышат. Б. Сартовдун стилин ажарланткан дагы бир нерсе – романтикалуу жаркындык, жаштык деминин илеби чыгармаларынын ар бир сабында сайран куруп жүргөндүгүндө. Башка планетадан келгендер менен жерликтер кыйышпас дос болуп кетишет, бир мүдөө-максат үчүн бирдикте күрөшүшүп, кез келген азап-тозокту жеңиш үчүн ажалдан да кайра тартышпайт. Өмүр сүрүүгө ылаажы болуучу себептерди чогуу издешет.

Автор чыгармаларында жалаң гана «таза» илимий фантастикага байланбай, арымын кеңейтип, ал жанрга детективдик окуяларды, мифтик түшүнүктөрдү устаттык менен ширелиштире берип, дүйнөлүк атагы бар фантастардан таалим алгандыгы баамга урунат. Ошондой илимий-фантастикалык чыгармаларынын бири – «Ааламда адашкандар».

Чыгармада фаэтондуктар жөнүндө кеңири сөз козголот. Фаэтон планетасынын жөн-жайы төмөндөгүчө: Байыркы гректердин мифи боюнча Күндүн кудайы Гелиостун уулу Фаэтон эки дөңгөлөктүү күн арабасын бир күнгө башкаруу уруксатына жетишип, бирок ооздоруна жалын бүрккөн аттарды токтотууга чамасы жетпей, аз жерден жерди куйкалап коё таштайт. Ошондо Зевс Фаэтонду чагылган менен уруп, Жерди алааматтан сактап калат. Ушул мифке байланыштуу Күн системасында онунчу планета – Фаэтон

планетасы болгондугу тууралуу илимде ар кандай гипотезалар айтылат. Фаэтон планетасынын жок болуп кетүү себептерин түшүндүрүүдө, кээ бир гипотезада космостук масштабдагы кандайдыр катастрофага учурагандыгына байланыштырса, башкасында термоядролук күчтүү жарылуудан быркыранып чачылган деп божомолдонот. Неси болсо да Жер аман-эсен сакталып калат да, Фаэтон Эридан суусуна түшүп, чөгүп кетет. Бирок, автор мында Эридан планетасы деп суунун аталышынан эмес, Эридан жылдыздарынан улам атаган. Окуя Айга саякат жасоого байланыштуу өнүгөт. Кайсы бир замандарда фаэтондуктардын илим-техникасы катуу өнүгүп, коңшулаш планеталарга саякат жасап, аларда жашаган элдерди баскындап тургандыгы, кийинчерээк ошол көз каранды абалда болгон адамдар тигилерге моюн сунбай көтөрүлүш чыгарып, ошондо фаэтондуктар Марска атом бомбасын таштагандыгын, ошого удаа эле негедир фаэтондо да жарылуу болгондугу туурасында окурман фаэтондун эң акыркы адамы Лунс Айцтын калтырып кеткен баянынан улам билет. Фаэтон жана фаэтондуктар, күн системасындагы башка планеталар жөнүндө мурда деле жазылган. Бирок, Беганас Сартовдун бул чыгармасында бул планетанын чачырап жоголуп кетиши туурасында өзүнчө ой жоруу жасайт. Ал мындай катастрофанын бирден-бир себебин баскынчылыкка, өзгөлөрдү зордоп баш ийдирүүнү көздөгөн согуштун кесепетинен көрөт. Совет доорунда илим-техника жалаң гана элдин жыргалчылыгына пайдаланылат, а башка капиталисттик өлкөлөрдүн илим-техникасы өзгөлөрдү басып алууга багытталат деген түшүнүктүн алкагында жазылган бул чыгармага азыр да, мурда да күнөө коюуга болбойт. Автордун ниети ак. Согушту, баскынчылыкты, зордукчулукту жек көрүп, тынчтык, достук, эмгек сыяктуу асыл максаттарды көздөгөн чыгарма бардык мезгилде бардык коомдук формациялардын карапайым элдери үчүн бирдей жарамдуу.

Фантастика реалисттик чыгармалар сыяктуу эле, моралдык, социалдык, философиялык олуттуу курч проблемаларды козгойт, талкуулайт. Эгерде фантаст өз чыгармасында келечек жөнүндө жазса, ал албетте, жөн салды эле кыял чабыттарын кагазга түшүрө койбойт. Фантаст бүгүн-

кү илимий-техникалык прогресс, коом жаратып жаткан ар кыл проблемалар, эртеңки күнү кандай мүнөзгө ээ болоруна көз жүгүртүп, ошол проблемаларга байланыштуу өзү билген ар кандай маалыматтарды акыл элегинен өткөрүп, тең салмактап көрөт. Акырында өз позициясын таап, келечектин болжолдуу бир вариантын же проблемасын ар түрдүү боёктор менен көрсөтүп бериши мүмкүн. Муну менен биз фантастиканы (илимий фантастиканы) футурология же биогионистика өңдүү келечекти изилдөөчү атайын илимдердин катарына коюудан алыспыз. Фантастика баарыдан мурда адабият. С. Лемдин сөзү менен айтканда: «Фантастика – бул адамзаттын илимдеги келечеги жөнүндөгү адабият. Эгер ал аны окуса, анда алардын болочокко көз жүгүртүүсү өз тагдырларын элдин тагдыры менен кошкондугу».

Фантастиканы жаратуу реалисттик чыгармаларды жазуудан алда канча кыйын экендиги да анын мына ушундай спецификасы менен түшүндүрүлүшү керек. Келечекти сүрөттөөдө Б. Сартов боёкторду аз колдонгон жазуучу. Фаэтон планетасынын катастрофага учурап жок болуу себебин автор цивилизациясы абдан өнүккөн фаэтондуктардын агрессивдүү саясатынын кесепетинен деп ишендирет. Фаэтон өзүндө сакталып турган миңдеген мегатонна атом бомбаларынын туташ реакциясынан келип чыккан эбегейсиз зор жарылуудан быркырай бөлүнүп, туш тарапка чачырап кеткенин айтат. Мындай финалдын болушуна ишенсе да болот. Атом бомбасы кандай кесепеттерди алып келери баарыбызга маалым. Азыр биздин Жер планетабызда да алигидей кыйраткыч жарылууну алып келе тургандай атом запасы жүрөктүн үшүн алып турат. Автор фаэтондуктардын катастрофасы – өтүп кеткен байыркы тарыхты сүрөттөгөнү менен, келечекке көз жүгүртүп, жалпы эле адамзатты согушка ар дайым каршы турууга үндөп жатканы сезилип турат. Ошентип, бул фантастикалык чыгармада бүгүнкү күндүн эң бир актуалдуу маселеси козголгондугун баса белгилегибиз келет.

Фаэтондуктардын бактысына жараша алардын бардыгы алиги катастрофадан орду-түбү менен жок болуп кетишиптир. Алардын «Жылдыздай чачыраган космос кемелери», катастрофага чейин эле башка галлактикаларга жетишип,

жашоого ылайык планеталарга отурукташып, фаэтондуктардын цивилизациясын андан ары өнүктүрө беришкен экен. Аман калышкан ошол фаэтондуктардын өкүлдөрү кайрадан Күн системасына учуп келишкенде Жер планетасындагы цивилизация да азыркыдан кыйла жогорку деңгээлге көтөрүлгөн болот. Анын баарын биз Жердик жигит Жоомарт менен фаэтон кызы Эридиана экөөнүн аңгемелеринен билебиз. Булардын ортосунда, айрыкча Жоомартта сүйүү сезимине окшогон сезим пайда болот. Тилекке каршы Эридиана кыз эмей эле Эридиана аттуу чыныгы кыздын биологиялык көчүрмөсү биоробот болуп чыгат. Чыгармада экөөнүн драмалуу окуялары кызыктуу берилет.

Илимде роботехника делип аталган дагы бир жаңы илим пайда болуп, азыр ал өнүгүү жолунда экендиги белгилүү. Азыркы роботтор техникалык максатка арналган электрондук роботтор. Келечекте абдан өркүндөтүлгөн интеллектуалдуу роботтордун жасалышы күтүлөт. Ал кезде адамдар менен жанагы Эридианадай «акыл эстүү» роботтордун ортосунда кандай мамилелер түзүлөт? Мына ушундай кызыктуу суроону фантасттар жетер жерине жеткирип салышкан. Роботтор балдарды багышат, окутушат. Айыл чарба жумуштарын жасашат. Космостук ракеталарды да башкарышат. А түгүл, айрым фантасттардын чыгармаларында адамга «ашык» болушуп, кызгануудан «сүйгөнүн» өлтүрүп коюшкан мисалдар да кездешет. Адамдардын «үстөмдүгүнө» чыдабаган роботтор бунт чыгарышып, адам аттууну түгөл кырып таштап, өзүлөрү гана калган заман да сүрөттөлөт. Б. Сартов да бул темадан четте калбаган. Анын биороботтору адамга жакшылык гана каалаган гумандуу роботтор. Алар да сүйүү деген эмне экендигин билүүгө абдан ынтызар. «Сүйүү деген формула турбайбы! Бул – улуу ачылыш!» – деген тыянакка келишет. Бирок алардын сүйүү сезимине байланыштуу эмоциялык кылык-жоруктары кимдир бирөөнүн трагедиясына алып келбейт.

Жыйнактын «Күн тийбес тоонун сырлары» аттуу бөлүмү негизги өзөк идеяны улап, аны тереңдетет. Өркүнү өскөн фаэтондуктардын бир кезде Айда илимий станциясы иштеп турган экен. Айдын алдында тагыраак айтканда, күн тийбеген тоонун алдына жасалма микроклимат түзүшүп, ала

келишкен өсүмдүктөрдү өндүрүшүп чарба иштерин жүргүзүшөт. Капыстан каргаша болуп, фаэтон алигидей катастрофага учурайт. Изилдөө иштери токтолот. Станцияда калышкан үч окумуштуудан Луис Айц аттуу жалгыз окумуштуу тирүү калат. Бирок, мезгил өтүп, анын да денеси өлүп, креслодо чалкалаган скелети гана калат... Айда изилдөө иштери менен алек болгон жердиктер кокустан асканын бетине чегилген белгилерди байкап калышат. Ал белгилерди баягы үч окумуштуу чегишкен. Ошол белгилер боюнча; издеп жүрүшүп, көптөгөн кыйынчылыктардан кийин, акыры алар (арасында Бекташ да бар) фаэтондуктардын станциясын таап алышат. Имараттын ичинде аларды креслодогу скелет күтүп олтурган болот. Ал жерден видеоэкран автоматтык түрдө ишке киришип, экрандан тирүү Луис Айцтын жүзү көрүнөт. Ал алдын-ала, өлө элегинде билген маалыматтарын видеоэкранга калтырып жаткандыгын, качандыр бир кездерде келе турган акыл-эстүүлөргө ошол маалыматтардын керек болорун айтып келип, бизге белгилүү баягы таржымакалды-фаэтондуктардын цивилизациясын, атом бомбаларынын жарылып кетиш себептерин, күн тийбеген тоонун алдындагы станциянын илимий иштери тууралуу билдирет. Чыгармадан бionика жана кибернетика өңдүү илимдердин келечектеги жетишкендиктери тууралуу кабар алууга болот. Ушул бөлүмдө автор фантастикалык чыгармаларга өтө зарыл болгон көркөм каражаттарды (салыштыруу, метафоралар) ыктуу пайдалануу менен, чебер сүрөткер экендигин демонстрациялайт. Анын дагы бир мыкты жагы катарында белгилеп кетүүчү нерсе – автордун азыркы илим-техниканын акыркы жетишкендиктери менен белгилүү деңгээлде тааныш болгондугу. Бул жанрда иштөө үчүн илимдин көптөгөн тармактары менен таанышуу зарыл экендигин автор сезип, кыйла даярдык менен ишке киришкендиги баамга урунат.

Чыгармада окуялар кескин алмашып, драмалуу көрүнүштөргө да орун берилген. Ал анын окумдуулугун арттырып, калемгердин изденгич экендигинен кабар берет. Кыскача абзацтарга бир кыйла ойлорду сыйдырып, динамикалуулукту сактай алышы – сөз менен иштөөдөгү чеберчиликтин белгиси катарында көрүнөт.

Адамдардын бактысы үчүн күрөшкөн мыкты сапаттарды ушул жыйнакка кирген «Чакырык» аттуу илимий фантастикалык аңгемесинде таасын баяндайт. Юпитер планетасына багыт алган звездолеттун экипажы космиклык мейкиндиктен жардамга чакырган стенограмманы кабыл алып, башка планетадагы жапа чеккендерди куткаруу үчүн бар күчүн аяшпайт. Нечендеген кыйынчылыктарды баштарынан өткөрүшүп, анан максаттарына жетишет. Ошентип алар кең ааламдын көптөгөн булуң-бурчтарында биздей эле акылдын ээси болгон белгисиз бир туугандарыбыздын турмушу жөнүндө кабарлап, келечекте планеталар аралык достук байланышы туурасында идея козгойт. Адамдагы ушундай асыл сапаттарды ачууга зор мүмкүндүк берген бионика илиминин келечеги жөнүндө кызыктуу баяндалат. Бул идеялар автордун фантазиясынын жаштарга таасир бере турган бир гана жагы. Экинчи жагынан автор бул чыгармасында, укканда адамдын денеси дүркүрөткөн кыйраткыч атомдук согуш өртүнө туш болбос үчүн адамдарга алдын-ала эскертүү кылат. Кыйраткыч атомдук согуштун коркунучу Фаэтон планетасы менен Марс планетасынын ортосундагы согуш аркылуу берилет. Бул проблеманын чечилиши, бардык дүйнө адамдарынын кийлигишүүсү аркылуу гана ишке ашат экен го – деген ой чыгарманы окугандан кийин калкып чыгат.

Эгерде Б. Сартовдун жогоруда сөз болгон чыгармаларын К. Эсенкожоевдин чыгармаларына, К. Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» аттуу илимий-фантастикалык повестине салыштыра карап, анын мыкты жактарын, ийгиликтерин көрсөтсөк, анда ал аракет өтө орунсуз болор эле. Замана өзгөрүп, алардын кээ бир фантастикалык ойлорун ишке ашырып, кууп өтүп кетти.

Фантастиканын өзү да жанр катары калыптанды, өзгөрүүгө дуушар болду жана да өйдө-төмөндүү абалга учурап жатат. Алгач фантастикалык чыгармалар өспүрүмдөргө гана арналган адабият катары каралып келген болсо, азыр чоңдор да кызыгуу менен окуй турган адабиятка айланды. Анын себебин соңку мезгилдерде фантасттар социалдык, моралдык ар кыл проблемаларга көбүрөөк кайрылып жаткандыктары менен түшүндүрүүгө болот.

Б. Сартов бул чыгармасында адам акылынын келечеги жөнүндө сөз кылып, жаштардын сезимин курчутууга өбөлгө түзөт. Фантастиканын бирден-бир артыкчылыгы – анын чындыктын рамкасына баш ийбегендигинде. Фантасттар он сегиз миң ааламды колуна кармап тегерете карап олтургансып, чексиз ааламда кыял кушу менен чабыттайт. Б. Сартов да фантасттардын традициялуу темасы болгон «ааламга саякаты» өз деңгээлинде чечмеленген. Автордун каармандары бизге окшогон жөнөкөй эле адамдар. Алардын ойлору, иш-аракеттери, максаттары гана фантазиялуу, болгондо да илимге негизделген, келечекке умтулган фантазия. Каармандар бизге белгисиз кээде белгилүү болгон асман телолорун көздөй кубаттуу космос кораблдери менен чалгынга чыгышат, ал жактагы турмуш-тиричиликтер менен таанышышат. Алар кандай гана кыйынчылыктарга дуушар болушпасын, адамзатка тийиштүү болгон нравалык сапаттарын жоготушпайт.

«Мамыры гүлдөгөн маалда» повестинде автор Жер планетасынын өзгөчөлүгүн, байлыгын адамзат билбеген укмуштуу сырларын, башка ааламдын келгиндери келип жаратылыш байлыктарын кадырлап-барктап турган окуясы менен жер планетасындагы адамдардын табигаттын сырларын ачууда Жердин баркына жетүүдө көп кемчиликтерибиз бар экендигин айткысы келет. Биздин жер планетабыздагы цивилизация башка планеталыктардын цивилизациясынан артта калгандыгыбызды сезип, ошондой эле өзүбүздү айыкпоочу ооруну (рак) айыктырууга мүмкүнчүлүктөрүбүз көп экендигин окурмандарга билгизет. Медицина проблемасын көтөрөт. Чыгармадан тоонун төрүнөн гана табылчу гүлдөрдүн ханышасы – мамыры (эдельвейс) биологиялык түзүлүшүн изилдеп, башка белгисиз Ааламдын планетасынан жерге келип, думана кейиптенип жүргөн Силем менен таанышабыз. Ушундан улам учуучу аппарат менен дарылыкка мамыры издеп, мурда бир ирет келип жүргөнүн жана анын планетасында цивилизация абдан өнүккөндүгүн билебиз. Мелис менен Ренанын ортосундагы сүйүү сезимдеринин аягы мамыры гүл менен чечилээри маалым болду. Бирок, булардын ортосунда сүйүү оту өчүп, повесттин аягы аянычтуу фантастикалык ыкма

менен келтирилип жаңы каарман Мелис-Рена биотоктун туура эмес пайдаланып алгандыгынан пайда болот.

Чыгарма тууралуу сынчы К. Рысалиев: «Мифке, уламышка таянуу менен фантастика өз объектиси кылып алган түшүнүктөрдү, окуяларды турмуш чындыгындай ишенимдүү сүрөттөбөсө, алар аркылуу илимий божомол жасалбаса анда ал көркөм чыгарма катары дүйнө таанытуу, тарбия-таалим берүү милдетин аткарбайт. Мына ушул жагын алып караганда Беганас Сартовдун чыгармаларында мүчүлүштүктөр бар»¹ – дейт.

Биз бул мүчүлүштүктөрдү Т. Чернышеванын: «В фантастике можно извинить прочие недостатки»² деген сөздөрү менен аны актагыбыз келет. Эң негизгиси бул чыгармада автор келерки мезгилдеги цивилизацияны алдын-ала көрө алгандыгында, айыкпас ооруну айыктыруучу дарыларды издеп, таап жана аны адамдарга пайдалануу керек деген идеясын жактасак болот.

Фантасттын чыгармачылыгын колдоп Т. Үсөналиев: «Беганас Сартовдун фантастикалык чыгармаларын программада окутууга сунушталышын кош колдоп кубаттарлык иш, себеби кыргыз адабий процессинде көркөм фантастика жанрынын окуучунун окурмандык табитине жооп берээрлик жаркын үлгүлөрүн дал ушул жазуучунун чыгармаларынан көрүүгө болот»,³ – деген оюн айтат.

Албетте, жаш кезинде кайтыш болуп кеткен фантаст жазуучунун кыргыз адабиятында фантастикалык жанрда кыйла бийиктикке көтөргөндүгү менен кыргыз адабиятынын тарыхында татыктуу орду бар экендигин эч ким талашпас.

АДАБИЯТТАР

1. *Рысалиев К.* Жазуучу жана мезгил. 1982.
2. *Чернышева Т.* Природа фантастики. – Иркутск. – 1985. – стр. 15.
3. *Үсөналиев Т.* Фантастикалык чыгармаларды окутуу// Эл агартуу. 1996.

ТОКТОГУЛОВ АМАН (1945–1978)

Аман Токтогуловдун чыгармачылык мурасы көлөмү жагынан анчалык чоң эмес, бирок жанры боюнча ар кыл. Өзүнүн көзү тирүүсүндө калемгер адабий сын макалалардан куралган бир жыйнак жана көркөм чыгармаларынын эки чакан топтомун жарыяланган экен. Мындан сырткары, бир нече чыгарманы кыргыз тилине которуптур. Ошондон улам, жазуучулар жөнүндөгү библиографиялык справочникте калемгер акын, котормочу жана сынчы деп мүнөздөлүп жүрөт. Балким анын чыгармачылыгына мындай аныктама берилишинде өзүнчө жүйө бардыр. Бирок калеминен жаралган оригиналдуу (көркөм котормолорунан башка) чыгармаларынын адабият тарыхында ээлеген ордун, маанисин таразалай келсек, биздин оюбузча А. Токтогуловдун адабий сынчылык эмгектерин биринчи орунга коюу адилеттик болор эле.

А. Токтогулов чыгармачылык жолун ыр жазуудан баштаган деп айтылат маалымат китебинде. Бирок университетти бүтүргөндөн кийин «Кыргызстан маданияты» жумалыгында адабий кызматкер катарында иштеп калат. Биографиясындагы ушул факт А. Токтогуловдун андан аркы чыгармачылык тагдырында орчундуу роль ойногон окшойт. Айтор, алтымышынчы жылдардын аягынан тартып адабий чөйрөдө ал сынчы катарында тааныла баштады. Анын адабий сын макалаларынын жыйнагы 1976-жылы «Поэзияга мамиле» деген аталыш менен жарык көрдү.

«Поэзияга мамиле» – жыйнактагы таланттуу жазылган макалалардын биринин аталышы. Жалпы жыйнакка ушундай наам берилиши да кокустук эмес. Анткени анда топтолгон макалаларда ошол учурда кыргыз поэзиясында

орун алган көрүнүштөр көркөм аң сезимдин бир формасы катары поэзиянын түпкү маани-маңызы, максат-багыты эмнеде? деген суроолордун көз карашынан, б. а. бийик критерийлерден каралат. А. Токтогуловдун пикири боюнча, улуттук поэзиянын кыртышында жаралган ийгиликтер анын андан аркы өнүгүшү үчүн өбөлгө болуп берүүгө жарамдуу. Бирок адабиятка келип жаткан кийинки муундагы калемгерлер олуттуу чыгармачылык ийгиликке жетүүнү көздөсө улуттук алкак менен чектелбей, дүйнөлүк адабият менен иши болууга тийиш.

Азыркы учурдагы башкы маселе мазмунду, поэтикалык ойду жаңылоо, дейт А. Токтогулов. Бирок көпчүлүк кыргыз акындар ырдын техникасына, форма жагындагы изденүүлөргө ашкере көңүл буруп, модалуу көрүнүштөргө азгырылып кетип жатышат. «Поэзиянын түпкү маани-маңызына, жер үстүндөгү негизги кылар жумушуна маани бербегендик, чындап түшүнбөгөндүк»¹ – деп чечмелейт сынчы мунун себебин.

Нукура поэтикалык чыгарма жаралуусу үчүн анын негизинде реалдуу сезим жатуусу зарыл. Адабият илими үчүн бул эзелтен белгилүү акыйкат, көркөм чыгармачылыктын эң башкы, бузулгус аксиомасы. А. Токтогулов ошол учурдагы кыргыз поэзиясына дал ушул критерийдин негизинде талдоо жүргүзөт. Сынчы белгилегендей, кыргыз акындарында нукура сезимден жаралган ырлар көп. Бирок поэзияга карата ушундай «чыныгы мамиле ар бир акында чыгармачылык бекем принципке айланганбы?»² – кеп ошондо.

Кыргыз поэзиясында ички толгонуунун, сезим чыңалуусунун натыйжасы эмес, алда канча жөнөкөй себептен жаралган, оңой ыкмалар менен «жасалган» ырлар кеңири орун алып жаткандыгы айтылат макалада. Ырларды оңой «жасап чыгаруунун» кеңири таралган ыкмалары – патриоттук, граждандуулук сыяктуу ар дайым актуалдуу деп эсептелген темаларды «эксплуатациялоо».

Сынчынын пикири боюнча, мындай ырлар жалган улуттук элементтери менен зыяндуу жана аларды чыныгы улуттук баалуулуктардан, нукура патриотизмден айырмалай жүрүү кажет.

Поэзияда кеңири учураган дагы бир терс көрүнүштү сынчы «эмоциялуу кыйкырыктар» же «патетикалуу ант берүү» деп белгилейт. Мындай ырлар реалдуу турмуш тартуулаган идея же образдан эмес, адабий таасирден, бирөөлөрдү тууроодон жаралат. Алар деле «Ата Журт», «чындык» сыяктуу түшүнүктөргө арналган, бирок мазмуну ашкере абстрактуу.

Мындан тышкары, жарык көрүп жаткан поэтикалык жыйнактардын, альманахтардын беттеринде стили, грамматикасы боюнча элементардык сабаттуулук талаптарына жооп бербеген ырлар аз эмес. Адатта адабий сынчылар көркөмдүк браг же ортосаар агымды түзгөн мындай чыгармаларга атайылап кайрылышпайт, анткени чынында алар поэзия болуп эсептелбейт жана ошондуктан адабий көрүнүштөрдүн концептуалдык маселелерин изилдөөдө эч кандай мааниге ээ эмес.

Халтура кокус көрүнүш эмес, анын жаралышын шарттап турган объективдүү себептер бар деп белгилейт сынчы «Кардиограмма» аттуу дагы бир макаласында. Талант менен талантсыздык, профессионалдык чеберчилик менен жазмакейлик, жаңычылдык менен эпигондук ар дайым катарлаш жашап келген. Ошондуктан аны бир жолку аракет менен түп тамырынан жок кылып салууга мүмкүн эмес. Поэтикалык чыгармалардын «суррогаттары» азыраак жаралышы үчүн биринчи кезекте авторлор өздөрү коом алдындагы жоопкерчилигин сезип, «написин тыйса жакшы болор эле»³ – дейт А.Токтогулов.

Чыгармачылык жолуна түшкөн жаштарды сынчы эки топко бөлүштүрөт. Булардын биринчиси – кыргыз поэзиясынын алкагынан чыкпай, анда жетишилген көркөм бийиктиктерди өздөштүрүү менен гана чектелгендер. Мындай калемгерлер ошол улуттук поэзияда жаратылган көркөм баалуулуктар системасына ориентир жасашат, анын айрым көрүнүктүү өкүлдөрүн идеал тутушат, бирок алар менен чыгармачылык жарышка чыгууну көздөбөстөн, өздөрүнүн алдына алда канча жупуну максаттарды коюшат. Жедеп кулакка сиңген тааныш ой, темаларды тааныш ыкмалар, боёктор менен чампалаган кашкайган эпигондук халтура ушундай чыгармачылык установкаканын натый-

жасы деп эсептейт Токтогулов. Башкача айтканда, сынчы кыргыз поэзиясында оголе кеңири орун алган ортосаар агымдын бир тамырын провинциализмден көрөт.

Ал эми экинчи багыт «акын улуттук рамкага өзүн кармап отуруп албай»⁴ жалпы адамзат түзгөн маданият деңгээлин ориентир тутуп, ички даярдыгын тереңдетүүгө, дүйнөлүк адабиятта жаратылган орошон тажрыйбаны өздөштүрүүгө умтулуу. Бул жол – оор жол деп белгилейт сынчы. Аны тандап алуунун өзү эле интеллектуалдуу чыгармалардын жаралышына гарантия бербейт, Бул жолдо кыйналуу да, жаңылуу да, ошону менен бирге жаңы табылгалар да болушу мүмкүн. Бирок бул кыргыз адабиятынын өкүлдөрүнүн энчисине да тиешелүү мүмкүнчүлүк экендигин прозада Ч. Айтматов көрсөттү деп жазат ал макаласында.

Жогоруда айтылгандардан А. Токтогулов көбүнчө өз учурундагы поэзияда орун алган кемчиликтерге, терс көрүнүштөргө көңүл бургандай таасир калат. Бул чынында да ушундай. Калемгерлердин чыгармачылыкка жоопкер жана жоопкерчиликсиз, терең жана үстүртөн, таза дил жана пайдакеч мамилеси жыйнакка топтолгон макалалардын өзөк проблемасы, сынчынын ой жүгүртүүлөрүнүн лейтмотиви. Кала берсе, Т. Кожомбердиев сыяктуу таланттуу акындын китеби жөнүндө жазганда да сынчы сөздү андагы ортосаар ырлардан баштайт, аларды кескин сынга алып, авторго катуу талап коёт. Мунун өзү А. Токтогулов адабий процеске бийик критерийлерден мамиле кылгандыгын күбөлөп турат. Ошону менен бирге, мындай позиция сынчынын «Кыргызстан маданияты» жумалыгы жана «Ала-Тоо» журналында эмгектениши менен байланыштуу болушу да ыктымал.

Бирок А. Токтогулов кыргыз поэзиясындагы терс көрүнүштөр жөнүндө гана жазбастан, андагы ийгиликтерге, жаңы поэтикалык табылгаларга да көз салып турган. Айтталы, К. Каимов жана С. Кармышаков менен биргелешип жазылган «Азыркы поэзиябыздын айрым маселелери» аттуу макаласында алтымышынчы жылдардагы кыргыз поэзиясында мазмун жана форма жагындагы изденүүлөр туурасында сөз кылат. Өткөн кылымдын алтымышынчы

жылдарында башталган космосту өздөштүрүү советтик поэзияда кеңири жаңырыктарды пайда кылган. Мындай тенденциядан кыргыз поэзиясы да четте калган эле. Мисалы, космос темасын чагылдырууга С. Эралиев көп күч жумшаган. Акындын бул багыттагы изденүүлөрү кыргыз поэзиясын тематикалык репертуарын гана байытпастан, поэтикалык ой жүгүртүүдөгү жаңы көрүнүш – поэтикалык образдын космизациясы, ага жаңы мейкиндик чен-өлчөмдөрүнүн киргизилиши менен коштолгон. Жаңы темадагы чыгармаларын жаратууда С. Эралиев жаңы көркөм форма – эркин өлчөмдөгү ыр формасын колдонгон. Ушуга байланыштуу сынчы эркин ыр салттуу ыр формасынын диалектикалык уландысы экендигин жана улуттук поэзиянын горизонтун кеңейтүүгө кызмат кыларын белгилеп, бул багытта изденип жаткан акындардын арасынан ички темпераменти, жаштык энергиясы, оптимисттик руху менен айырмаланган Р. Рыскуловдун ырларын бөлүп көрсөтөт.

Ал эми «Граждандуулуктун оту» аттуу макаласында А.Токтогулов чыгармачылык абийир маселесин курч коёт. Адабий чыгармачылыкка таза дил менен мамиле кылган калемгер талантын сактайт, жанын аябай изденип, чоң максаттарга умтулат. Жөн эле чыгармалардын санын көбөйтүү үчүн жаза берүүгө андай акындардын адабий абийири жол бербейт. Турар Кожомбердиевди сынчы ошондой акындардын катарына кошот.

Акын ар түрдүү темаларда таланттуу чыгармаларды жаратып келатат. Жүрүп отуруп анын поэтикалык бай дүйнөсү эки өзөк тема – эне менен оттун айланасына топтоло баштады. Тирүүлүктүн бул эки символу, эки улуу башталмасы Т. Кожомбердшевдин поэзиясында тоолуктардын күндөлүк жашоо тиричилигинин, кайталангыс өзүнчө мүнөздөрүнүн, умтулууларынын, каалоо-тилектеринин, кайгы-кубанычынын фонунда берилип, түпкүрдөн күйгөн шам сыяктуу жаркырап, нур берип турат. «Т. Кожомбердиевдин поэзиясынын өзөгүн сөздүн чыныгы маанисиндеги граждандуулук түзөт, – дейт А. Токтогулов – анын граждандык лирикасы акындын ички муктаждыгы, поэтикалык натурасынын өзү катары конкреттүү образда даана көрүнөт»⁵. Башкача айтканда, поэтикалык туунду-

лардын таланттуулугун, көркөмдүгүн аныктоочу негизги чен-өлчөм катары сынчы анда чагылган сезимдердин, толгонуулардын нукуралыгын эсептейт.

Ал эми «Каламдаштар» аттуу макаласында А.Токтогулов дагы эле болсо жаштар поэзиясындагы ортосаар агымды катуу сындап келип, бирок канткен менен жаш калемгерлердин чыгармаларында тереңдик, олуттуулук, кыскалык өңдүү позитивдүү касиеттер тамыр жайып баратканын, кийинки муундагы авторлордо ички маданият бар экендигин белгилейт. Сынчы Ж. Бекниязов менен Р.Мукашеванын чыгармаларындагы философиялуулукту, С.Акматбекованын ырларында сезим нюанстарынын кылдат берилишин көрсөтөт.

* * *

А.Токтогуловдун көркөм чыгармачылыгы анын сынчылык көз караштары менен тыгыз байланыштуу. Поэтикалык чыгарма турмуштук таасирден жаралып, нукура сезимдерди чагылдырышы керек деген сынчынын көз карашы анын «Ибарат» аттуу ырлар жыйнагына (1980) жана «Барал» деп аталган чакан китепчесине (1982) толугу менен тиешелүү. Мунун өзү эки китепчеге топтолгон чыгармалар бүт бойдон А. Токтогулов сынчы катары колдонгон бийик критерийлерге жооп берүүчү көркөмдүк касиеттерге эгедер дегендикке жатпайт. Кептин мааниси бир аз башкачараак.

Бул эки жыйнакта кыргыз поэзиясында өтө эле көп эксплуатацияланган Ата Мекен, тоолор, жер, суу сыяктуу жалпы темадагы ырлар дээрлик жок. Аларга киргизилген ырлар бут бойдон автордун басып өткөн турмуш жолун, жеке пенделик тагдырын, ички толгонууларын чагылдырат. Ошол себептен «Ибарат» жыйнагында акындын айылда өткөн балалыгын жана жаштык курагынын алгачкы жылдарын чагылдырган ырлар өзүнчө, шаардагы турмушу жөнүндө баяндаган ырлар өзүнчө бөлүмдү түзүшү жөн гана хронологиялык бөлүштүрүү эмес. Бул автордун жеке тагдырындагы эки белес, турмушка, адамдарга, айланасында болуп жаткан окуяларга карата эки башкача мамиле.

Жыйнактагы биринчи бөлүм «Элеттикпиз» деп аталат, Азыркы эл байлыгынын уюткусун түзгөн карыялар, бүткүл өмүрү оор эмгек менен өткөн карапайым адамдар, мезгилинен мурда карыган аялдар, колхоздун сүтүн тарткан өспүрүм – өзүнүн айылын автор ушундай образдар аркылуу элестетет.

Акын айыл турмушун идеалдаштырбайт, тескерисинче, андагы жашоо шартынын катаалдыгы, турмуштун прозалуулугу, элеттиктердин жөнөкөй, алтурмак бир караганда одоно сыяктанган кулк-мүнөзү жөнүндө жазат. Ошону менен бирге, айыл калкынын нарктуу салтты бекем туткан салабаты, жамандыкта бири-бирине арка болгон ынтымагы, майда өзүмчүлдүккө малынбаган тазалыгы акынды өзүнө тартат. Алардын тоо суусундай шар мүнөзүнөн, кең пейилинен көрөт автор позитивдүү башталманы. Бабалардан мурасталып келаткан дыйкандын, малчынын оңбогондой оор, бирок адал мээнети менен жетишилген бакубат турмуш, үй бүлөлүк бакыт – жашоонун маани-маңызын ал ушундайча түшүнөт:

Жашооң болор деймин
Мазмундуу алда канча.
Элеттин ар бир уулу
Ушундай тамыр жайса,
Кандай дем болор эле
Калдайган бүт кыргызга!⁶

«Элеттикпиз» деген аталыш жыйнактагы бир бөлүмдүн гана мазмунун чагылдырбайт, ал жалпы эле акындын дүйнөгө, турмушка көз карашын мүнөздөгөн, руханий өзүн өзү идентификациялоосун аныктаган туюнтма. Элеттик психологиянын жөнөкөйлүгү, кирсиз тазалыгы жөнүндөгү мотив жыйнакта көп кездешүүсү бекер эмес. Шаардагы турмушка да акын көбүнесе элеттен чыккан адамдын көзү менен карап, андагы мещандык майдачылыкты, меркантилдүүлүктү жерийт, обу жок жалакайлыкты келекелеп, шапар тээп күн өткөргөн гедонисттик жашоо образынын көңдөйлүгүн көрсөтөт.

Мындай турмушта акын өзүн өгөй сезип, материалдык мүдөөлөрдүн кысымынан кыйналат, коомдогу адеп-ахлактык деформациядан тумчугат. Ал таза, руханий турмуш

менен жашагысы, бийик максаттарды коюп, чоң иштерди бүтүргүсү келет, бирок мунун мүмкүн эместигин, өмүрү «кысыр» өтүп баратканын сезип буулугат, кээде «улуп ийгиси келет», бир туруп «мезгилден мурун картаюуну» четке кагып, кайрадан күрөшүүгө бел байлайт. Бирок адам өмүрүнүн бул философиялык көйгөйүнө акын жаштык максимализмдин позициясынан гана карабастан, реалисттик, алтурмак ирониялуу көз менен караган учурлары да бар:

Акча, кызмат, көр тирлик
Башты сасык ой баскан.
Уйку – жолдош күн-түндүк
Сезим ыкшоо – май баскан.

Генийлерди ичтен туурап
Басам токой аралап.
Үйлөп ийсе учкан турат
Мендеги калп салабат.
Кызыкпаймын эч нерсеге,
Эч нерсеге таң калбайм.
Кайдыгерлик, менден бирөө
Жүрөктү алып салгандай⁷, –

деп акын кээде өзүн өзү келекелейт.

Дегеле материалдык жана руханий турмуштун карама-каршылыгы А. Токтогуловдун бүткүл көркөм чыгармачылыгынын өзөк проблемасы десек жаңылыштык болбойт. Жогоруда айтылгандай, ал «Ибарат» жыйнагындагы негизги мотивдердин бири. «Барал» аттуу чакан үчилтикте да коллизия ушул маселенин айланасында курулат. Бала кезинен чогуу өскөн эки достун ортосунда турмуштагы эки негизги баалуулук системасына байланыштуу талаш чыгат. Алардын көз караштары аркылуу автор өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында шаарга массалык түрдө келе баштаган кыргыз жаштарынын маанайын, бир жагынан материалдык суроо-талаптарынын өскөндүгүн, экинчи жагынан руханий умтулууларын, улуттук аң-сезими ойгонушун чагылдырган. Арийне, бул түбөлүк проблеманын бир жаңсыл чечилишин табуу кыйын. Бирок А. Токтогуловдун жанры жагынан эклектикалуу «Барал» үчилтигинде бул көйгөй кызыктуу жана курч коюлгандыгы талашсыз.

Сөзүбүздүн акырында А. Токтогуловдун поэзиясынын көркөмдүк деңгээли анчалык жогору эмес экендигин айта кетели. Анын ырларында уйкаштык же ыргак, муун өлчөмү жагынан мүчүлүштөр көп эле кездешет, адамдын эсинде каларлык жарк эткен элестер, салыштыруулар дээрлик учурабайт. Биздин оюбузча, анын поэзиясынын негизги өзгөчөлүгү – рационалдуулук. Акын өзүнүн жана коомдун турмушундагы маанилүү маселелер жөнүндө сөз кылат.

АДАБИЯТТАР

1. *Токтогулов А.* Поэзияга мамиле. – Ф.: «Мектеп». – 1975.–10-б.
2. Ошондо. 15-б.
3. *Токтогулов А.* «Көптүн арасында» / Токтогулов А. Поэзияга мамиле. – Ф.: Мектеп. – 1975. – 92-б.
4. *Токтогулов А.* Каламдаштар / Токтогулов А. Поэзияга мамиле. – Ф.: Мектеп. – 1975. – 113-б.
5. *Токтогулов А.* Граждандуулуктун оту / Токтогулов А. Поэзияга мамиле. – Ф.: Мектеп. – 1975. – 31-б.
6. *Токтогулов А.* Ибарат. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 32-б.
7. Ошондо. 66-б.

ӨМҮРКАНОВ АНАТАЙ

(1945)

Акындын окурмандар журтчулугуна жылуу сезим калтырган алгачкы жыйнагы «Мөлтүр сезим» деп аталат. Андан кийин жарык көргөн онго жакын китеби аркылуу өзүн эң ириде лирик катары тааныткан акын өзүнүн стихиясын дал ошол алгачкы жыйнагы аркылуу маалым кылган өңдүү. Анткени «Мөлтүр сезим», аты эле айтып тургандай, өңчөй сезимдик ырлардан, жаш калемгердин «Сен да дайым таза болгун, ак болгун Менин таза махабатым сыяктуу»¹ – деп жазганындай, анын ак, таза, тунук – сезим туйгуларын чагылдырган лирикадан турат. Жаңы сүйүүгө кабылган адамдын башынан эмнелер өтө турган болсо, сөз менен оңой айтыла бербеген ошол нерселерди – махабатты, анын ичиндеги сагынычты, күтүүнү, санаркоону, тынчсызданууну, ашыгууну, кыялданууну, үмүттү – мына ушулардын бардыгын тең татынакай ырларда акын өз үнү менен берген. Алардагы астейдил сырлар акындын эң жакын адамына – окурманына, айтылат жана ошол эле учурда алар ошол окурмандын дагы жан дүйнөсүндөгү, көкүрөгүндөгү ачыкка чыга албай жүргөн сырлар болуп чыга келет. А көрсө чыныгы поэзиянын бир критерийи – ошол чыгармадагы айтылгандардын окурман дүйнөсүнөн түнөк таап, анын ойлоруна төп келишинде экен. Бул жагынан «Мөлтүр сезим» окурмандардын үмүтүн актаган.

Угат белем сенин тааныш демиңди,
Көрөт белем басканыңды гүл бакта –
Күн оюмдан, түн түшүмдөн кетирбей
Сен деп жүдөп жүрөт белем Мургабда?!
Сагынбасам сени мен...

Ырдагы ойлордун жөнөкөйлүгү менен татаалдыгы, күтүлбөстүгү анын окумдуулугун арттырат. Тааныш демди угуп, басыгын көрүп турушу, күндүз ойдон, түндө түштөн кетпегендиги азап катары кабылданып, анысы «жүдөп жүрөт белем» деп берилип жатса, кайра эле Мургабдагы «жүдөп жүргөн» күндөр «сагынычтын айынан», «сагынуу үчүн» болуп жатканы айтылып, ошол күндөргө ыраазы болуу, сооронуу, ашып-ташкан сагыныч сезилет. Сүйүүнүн өзүнүн жыргалы менен азабы, кайгысы менен кубанычы берилет. Памирдин турмушу, Памирдин таасири, жашоосу, кыймылы, табияты бардыгы ар кыл өңүттөрдөн акындын сезим туйгуларын коштойт. Ошол бийик тоолордой бийик ойлорду жаратат. Бийик сезим үчүн «Мургабдын ызгаарына моюн сунбай, алоолонуп ысып жүрөт» («Сен жокто»). Бирок алыстыктагы ал күндөр өңчөй эле көтөрүңкү маанайдан турбайт, акын ар кыл абалды баштан кечирет, анда жалгыздык, кусалык дагы бар:

Мургаб жери... дарак өспөй, чөп өспөй,
Пил териси сыяктанып бозомук.
Сен зериксең музыка деп, ырлар деп,
Шамал ырдайт, шамал боздойт, ошону ук...
Жалгыздыктан жадап бүтүм зеригип,
Жандай көргөн досторумдан бөлүнүп,
Бүгүн күзгү дарак болдум жылаңач
Кечээ суудай алдас уруп, төгүлүп...

Ырдагы табият менен адам сезиминдеги окшоштук бул – күзгү дарактын жылаңачтыгы сезимдеги боштукту ачып берүүдө маанилүү болсо, адамдагы жалгыздыктан, зеригүүдөн шамалдын ырдаганы менен боздогону алаксытат. Албетте, алаксытмак тургай ал кайра кусалыкты ырбатышы мүмкүн. Акын дагы ошол абалды тереңдетип берүү үчүн жогорудагыдай кайчы салыштырууларды пайдаланат.

Айтор, «Мөлтүр сезимдеги» кайсы ыр болбосун, жогоруда айтылгандай, эң ириде ачыктыгы, сыр жашырбастыгы, аруу-тазалыгы, мөлтүрлүгү менен өзгөчө. Ал эми андан кийинки «Чабалекей», «Алтын өзөн», «Күн жолдон» улам акын ырдан ырга, жыйнактан жыйнакка өсүп олтурганын көрөсүң.

Бул өмүрдөн ким өтпөгөн сүйүү деп,
Кардыкканча кайра ырдаймын сүйүүнү.
Күн жакшысы эртең менен билинет,
Мага эрте жакшы экениң билинди

«Чабалекейдеги» ырлар дээрлик ушул маанайда. Махабаттын улуулугун даңазалоо – акындын стихиясы. «Көгүчкөнүм», «Кошуна кыз», «Байкалбаган гүлдөрдүн жыты жакшы» өңдөнгөн ырлар «Алтын өзөн» китебиндеги «Жашың кичүү – жарым жашымдай», «Ракыя» сыяктуу мыкты ырлары менен коштолот да, «Күн жолдогу» «Өзүңдү сүймөкмүн кайрадан» сыяктуу ырлары менен жыйынтыкталат. Ырас, бул тема акындын эң кийинки китебине чейин ырдалып келатат. Ырас, сүйүү тууралуу ар бир ыр жакшы кабылданаарында шек жок, бирок бир акын тарабынан жазылган ондогон ырдын ар бир ирет жаңыдай кабылданышы анын бир ойду ар кыл өңүттөрдөн, жаңыча көз караш, байкоо, дүйнөтааным менен берилип отурушу менен түшүндүрүлөт. Тактап айтканда, ырлар бир эле тема болгону менен бир эле ойдун көчүрмөлөрү эмес, акын тынбай изденет, ошондон улам махабат ырларынын Өмүркановдук көрөңгөсү бөксөербөйт. Бирок, бул акын бир эле темада ыр жазып келатат дегендик эмес, кийинки жыйнагынан тартып анын поэзиясынын диапозону кеңейип олтурат.

А. Өмүркановдун «Бар бол» (Кыргызстан, 1986) ырлар жыйнагын окуган окурман өлкөбүз башынан кечирип жаткан кайра куруу, ыкчамдоо, тездетүү сыяктуу процесстер акындын аң-сезимине таасир тийгизип, чыгармачылык кыял чабыттоосуна шык-дем бергенине күбө болот. Акындын үнү-доошу учурга ылайык жаңырыктап чыгуусу анын граждандык милдети болуп саналат. Ошондуктан лирикалык каармандын тутунган позициясы – ачык айттып, ак сүйлөө. Алсак, А. Өмүрканов «Эгерде сен» деген ырында өкүмдүү түрдө окурманга мындайча кеңеш берет: революция үчүн кан-жанын берген улуу муундардын эстафетасын улантуу үчүн өмүр бою Мекенге ак дилден кызмат өтөп, жашообузда илээшип келе жаткан көрүнүштөргө элдешкис күрөш жүргүзүү керек.

...же башкарма, райкомго
кудаң колдоп
эптеп-септеп коюп койсо:
калп жөтөлүп кара күчкө ыңгыранып
күн кечкиртип маяна алып –
бир маселе чече албасаң...
...ким эмне деп
шыбырайт деп
сабак билбес балага окшоп
делдейтип кош кулагыңды
оозуң ачып жалдырасаң...
Кеңеш сурап Ленинден
төшүндөгү билетинден
иштен бошоп арыз менен
иште ишти колдон келген.

Мына ушул жөпжөнөкөй, бирок чындыкты бетке жашырбай айткан саптар жашоо-шартыбызды айкындап, мезгилибиздин адамдардан талап кылган жоопкерчилигин билдирип турбайбы! Автор окурманды пассивдүүлүктөн активдүүлүккө, баарыдан да адамдык абийирдин тазалыгына чакырат. Стаханов, Чолпонбай, Гагарин сыяктуу жүрөктөрүндө акыйкаттын оту жанган агалардын эрдиктерине үндөйт. Акындын экинчи бир ырында («Жардам») жогорку ырдын мааниси дагы тереңдетилет да, «эчкини эже, текени жезде» деп кошомат, жагалданып жашоого аракет кылган арабөк пенделерди курч саптар менен сындайт. Бу ырлар кургак, безеленип акыл-насаат айтуу эмес, эң оболу ачуу кыйкырык – автордун ички дүйнөсүнүн күйүтү, акын-гражданин катары кемчиликтерге келишпестик менен мамиле кылуусу. Мындай учурда анын ою толук, жеткиликтүү, салыштыруулары өтө элестүү.

Көзкөр болуп,
Жалган атак, даңк үчүн
Жаның сатпа далбастап, –
Антип алган ордендериң
Күздө түшкөн жалбырактай
Түшөт бир күн шыңгырап...

Лирикалык каармандын жан дүйнөсүнө бүлүк түшүргөн чындыкты жактоо жөнүндөгү идея «Жүрөк сөзү» де-

ген ырда да жаңырат. Турмуш-тиричиликтин тартыш-тарчылыгынан, майда-барат нерселеринен келип чыккан ар түрдүү психологиялык көз караштарга байкоо жүргүзүп, көп эле адамдар анча элес албаган айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан кубулуштарга кайрылып, көркөм объектиге ар тараптан мамиле кылуу менен аларды поэзиянын бал тилине салышы А. Өмүркановдун акындык өзгөчөлүгүнөн жана чеберчилигинен кабар берет.

«Жүрөк сөзү» – бул ыйык сөз, анткени жашоо, өмүр, абийир, тазалык тууралуу ак сөз. Бул лирикалык каармандын психологиясында жөн жерден бүтүн бойдон дап-даяр түрүндө пайда боло калган жок. «Тамчыдан дайра куралат» дегендей, ал тагдыр – өмүрүндөгү кубанычтар менен кайгылардан улуу сабак алгандан жаралган.

Мезгил келет жулуп салат

Тааныштыктын тамырларын.

Ишенемин акыр бир күн бир үй тийет,

Карган энем сүйүнгөндөн бийлеп ийет.

Акын тынчтык темасына кайрылганда бүгүнкү жыр-гал заманда өмүрлөрүн Мекендин эркиндиги үчүн сайып коюшкан улуу муундардын эрдиктери менен жуурулуштуруп ырдайт. Жеңиш деген улуу сөзгө сиңип кеткен аталардын элестери («Боордоштук көрүстөнүндө», «Шамырат», «Ата Мекендик согуштан кайтпай калган адамдар») жаңы өсүп келе жаткан келечек ээлери үчүн тарых экендигин жан сезимге аралап, аң-сезимге таасир этчү жогорку көркөмдүктөгү саптар күбөлөйт. Согуш жана тынчтык темасына автор жалаң гана өткөн мезгилдин күзгүсү аркылуу кайрылбайт, жыйнакта учурдагы заманыбыздын коогалуу маселелери да кеңири орун алган.

Биз кетебиз эртеңкиге берип кезек,

А, бу дүйнө айланат айлангөчөк.

Айлан бирок астын-үстүн боло көрбө,

Жел кайыктай бир кылт этсе бүттү чөгөт.

«Бар бол» жыйнагынын лирикалык каарманынын да жүрөк оту жанып, аруу сезимге жык толгон. Ал үчүн дүйнөдөгү кымбат нерсе – көңүлүнө жагып, купулуна толуп. жакшы көргөнү. Тазалык да, сулуулук да, деги бардык ардактуу нерселерди ага байланыштыруу жана салыштыруу,

ал бар болгону үчүн өзүн жашап тургансыган абалда сезүү, сүйүүнүн ээси болуу лирикалык каармандын бактысы катары чагылдырылат. Акындын махабат тууралуу жазгандары да философиялык ой жүгүртүүлөр менен ширелген, ар бир сабы изденүүдөн жаралганы ачык эле көрүнүп турат. Өтө жөнөкөй, бирок терең мазмунга бай ырлар окурмандар үчүн уккулуктуу болот, жакын сезилет. Мындай саптарды кайра-кайра окутуң келет жана улам кайрылган сайын көп маани камтылган ырлардын улам жаңы сырларынын табияты ачыла берет. А. Өмүркановдун лирикалык каарманы көп кырдуулук сапатка ээ деп айтууга болот. Анын үстүнө шатырата төккөн жамгыр сымал акындын куюлушуп түшкөн саптарын бири-биринен ажыратуу мүмкүн эмес. Бул касиет акындын стилине мүнөздүү.

...Уу чачкандай – уктум кепти:

...«Ала качып алпарышса
көшөгө тээп, отурбаптыр
эмне керек сага башка...»

Ичим тыз деп жаттым дагы,

Эртесинде көрдүм аны, –

Мурдагыдай...

Уйпаланган

Гүл сыяктуу караганы.

Мурдагыдай барат шашпай

Таза, аруу мөлтүрөгөн –

Ыплас кол булгагандай:

Кайберенди кайбар бирөө

Капилеттен коркуткандай,

Ууртунда күлүмсүрөө,

Анан ызаа калган жанбай...

Жыйнактын жарым бөлүгүн «Чолпонбай» поэма-сы ээлейт. Чолпонбайдын баатырдыгын билбеген кыргыз жок. Ал жөнүндө нечен ырлар, поэмалар, аңгемелер, даректүү очерктер, драмалар жазылды. Демек, А. Өмүрканов окурмандын элесинде жадыбалдай жат болуп калган тарыхый окуяны көркөм объект кылып отурат. Ошондуктан акындын поэмасына байланыштуу мыйзам ченемдүү бир суроо жаралаары түшүнүктүү: А. Өмүрканов өзүнөн мурда жазылгандарды кайталаган жокпу?

Албетте, алгач айтып кетчү нерсе – поэма башка калемгерлердин чыгармаларынын мазмунуна үндөш болгону үчүн акынды жемелөөгө болбой турган объективдүү жагдайлар бар. Акын Чолпонбайдын эрдигине байланыштуу чындыктан алыстап кете албайт болчу. Бирок акындын теманы эргүү менен толкунданып жазышы (бул поэманын алгачкы саптарынан эле сезилип турат) экспрессивдүүлүккө ээ оригиналдуу чыгарманын жаралышына өбөлгө болгон. Чыгармада белгилүү окуя курч драматизмде иштелген, натыйжада каармандардын ички дүйнөсү терең сүрөттөлгөн. Чолпонбайдын ыктыярдуу түрдө кабыл алган өлүмүнүн себеби менен баатырдын психологиясына басым жасалган. Акын тарабынан тылдагы жана майдандагы көрүнүштөр элестүү тартылган.

Автордун бул поэмасы – оригиналдуу чыгарма катары Чолпонбайдын элесине түбөлүк коюлган эстелик. Акын А. Өмүркановдун баатырдын эрдигин көркөм чыгармада белгилүү деңгээлде чагылдырууга жасаган аракетин текке кеткен эмес, жаркын образдын жаралышы максаттын жүзөгө ашкандыгын көрсөтөт. Жыйынтыктап айтканда, поэма өзгөчөлүгү жана өзүнчөлүгү менен окурманга кызыктуу болоруна шек жок.

«Бар бол» жыйнагы А. Өмүрканов үчүн чыгармачылык өсүү жана изденүү жолунда бараткандыгын күбөлөп турат, – ырлар окурманга жылуу сезим калтырат. «Жашыл арал» менен «Жан кесе» китептери тууралуу дагы ушундай эле ойду айтууга болот.

Ар бир акын чыгармачылыгынын белгилүү бир баскычында «Тандалмалар жыйнагын» чыгаруу мыйзамченеми бар. Өткөн чыгармачылыгына сын көз менен караган акын алардагы өзүнө байкалган ийгилик-калпыстыктарды таразалап, окурмандарга иргеп берүү милдетин алат. А. Өмүркановдун ушундай жыйнагы – жогоруда биз ичинен мисал алып жаткан китеп 1995-жылы «Күндөгү так» деген ат менен жарык көргөн. Мындагы эң биринчи көзгө урунган нерсе – китептин аталышы. Философиялык категориядан алынган бул туюнтма метафора катары пайдаланылат, ал эми анын жандырмагы китептин «Көңүл көйгөйү» деп аталган биринчи бөлүмүн окуганда түшүнүктүү. «Ушул

күнгө ким ашкелди», «Эртеңди ойлоп», «Айлык жетпейт» сыяктуу ырлар, аттары эле айтып тургандай, акын жашаган доорду, өлкөдөгү баштан кечирилип жаткан саясий, экономикалык ал-абалды чагылдырат. Акын бул темадагы ырлары аркылуу гражданин катары айланасында болуп жаткан окуялардын үстүнөн ой жүгүртөт, ага баа берет. Ал баа эч жасалмасыз, түз, кесе, ачык берилет.

Аталган жыйнактын экинчи бөлүгү акындын мурдтан берки жазылып келе жаткан тарыхый ырларын камтыйт. «Оо, Мухамбет», «Көч», «Курманжан датка», «Үкүттай кыздын арманы», «Тоашар баатырдын керээзи», «Эр Табылды арманы» аркылуу акын өткөнгө көз чаптырат. Бабалардын тарыхына кайрылат.

Жыйынтыктап айтканда, А. Өмүрканов эң башкысы лирик акын катары кыргыз поэзиясына өз ордун таап, кийинки чыгармачыл жаштарга мектеп боло алаарлык деңгээлге жетип калган акын.

МУКАНОВ ТАБЫЛДЫ (1946—1983)

Кайсы жагынан келип карабайлы, кандай гана көз караштан туруп баалабайлы, бары бир Табылды Мукановдун тагдыры тууралуу арман-асиретсиз кеп салалбас болуп калдык окшойт. Ал акын катары жазуучусун жазып, берчүсүн берип койгон менен, тирүүсүндө алчусун алалбай кети. Турчу ордуна турган жок. Чындап укчу сөзүн уккан жок. Жыйырма жылдай ыр жазып, ыр менен жашап жүрүп, жупкадай делдейген жука-жука үч китепчесин араң чыгарды (анын бирөө беш-алты эле ырдан турат). Эң жаман жери – адабий журтчулук үчүн таптакыр кечиримсиз жагы – жазуучулар Союзунун мүчөлүгүнө өтпөй калышы болду. А булардын баары анын закондуу энчиси эле. «Жан дүйнө» деген көлөмдүү ыр жыйнагы көзү өткөндөн кийин окурмандарга сунуш этилди.

Эмне, авторго азыр жасаган мамилени өз маалында жасап, азыр чыгып жаткан китебин өз учурунда чыгарууга жардам беришке шартыбыз келбейт беле? Каалаганча... Тек гана баягы «жазып жүргөндөрдүн» бирөө да дегенчелик кылып, таланттын тагдырына жакындан кызыкпай, кайдыгер карап салдык. Кыргыз поэзиясына кандай акын кайсы жол менен кантип кирип келатканын көрүп эле туруп, жакшылап көрөлбай, түшүнүп эле туруп, тууралап түшүнөлбай койдук. Убагында олуттуу көңүл бурулуп, моралдык колдоо көрсөтүлсө, башкача финал күтүлөт беле... Ким билсин... Нетсе да бергенинен бере элеги көп, бүгүнкүсүнөн келечеги чоң, бара-бара поэтикалык асманыбыздын бир жаркырап ачык жанган жылдызына айланчу оригиналдуу таланттан ажырап калдык.

Ал эми акындын жекече турмушу, 36 жыл жер үстүндө сүргөн өмүрү ушунчалык адам суктанарлык бактылуу болдубу? Эмнени көрүп, эмнеге жетинди?...Согуштун оор залдарынан кийин жетер-жетпес болуп улана баштан турмуш шарттарына туш келген көкөй кести жашык мүнөз, жалтаң көз жетимчилик,... жалаң көйнөк, жалгыз шым, кара ичеги, кара чай студентчилик, ... «анан өйдө көч, ылдый көч» болуп квартирадан квартира издеп, жетер-жетпес маяна менен шаарда жашоо. Анан колдон «тарс» этип асфальтка түшүп чачырап жатып калган дарбыздай талкаланып, ойрону чыккан алгач сүйүү нервин жеп, көңүл көктөмүн ыроолонтуп жүрүп отурган биринчи аялы менен болгон үй-бүлөлүк драма. Эми кичине үстүнө үй, астына аш күтөйүн деп келатканда оору жармашты. Тагдыр эрки атайылап бул дүйнөдө аласасынан бересесин көп кылып жаратып койгон жан окшоп 36 жаш курагында жарыктык менен түбөлүккө кош айтышып сапар салды... Бирок, акын эч убакта өлгүсү келген эмес эле. Тирүүлүктү зор кумар-ышкы менен сүйгөн, өмүрдөн баарын алып, баарын көрүүгө опкок карап, бийик оптимисттик дух менен жашаган:

Мендеги өмүр кыялдарга айланып,
азгырылат жаштыгым
кызыл күндүү, ак күндүү
эң ажайып кооз дүйнөгө – көп күндүү.
Жердеги өмүр ак жаанбы же өткүнбү?
Алымсынбайм бир кылымдык жашоого.
Табийгаттай түбөлүк,
Табийгаттай жадырап, же түнөрүп,
сүргүм келет өмүрдү –
жаштыкты колдон чыгарбай.
Жер сыяктуу кубултуп көйнөк кийген
сүйгөнүмдүн тегеренип жүрөгүн,
түндөн алып, күнгө ыргытып көңүлдү.
Сүргүм келет өмүрдү –
Табийгаттан талашып!

Өмүргө болгон махабат Мажнундун Лайлиге делген сүйүүсүндөй чексиз күч менен көрүнүп жатпайбы! Жашоо кызыкчылыгын мындан өткөрө баалоо кыйын. Турмуштан биротоло чарчап, жедеп көңүлү калып, шалпайып ындыны

өчкөн жүүнү бош адамдын калеминен кайдан жүрүп ушундай саптар чыгат. Жарыкчылыкты каалоо, ал үчүн күрөшүү бир башка экен, тагдырдын жүргүзгөн бийлиги бир башка экен, баарына карабай туруп ажал алып кетти акынды. Ал жагынан да, бул жагынан да таланттын тирүүлүктө чыгармачылыктан тапкан озуйпасы менен жекече жапоосунан көргөн «жыргалы» куду ушундайча мүнөздөлөт. Өмүрүнүн соңку күндөрүндө бизге купуйа нары ичкерки турмушунда дагы кандай ачуу-таттуу ой-сезимдердин жетегинде жүргөнүн ким билсин... Ал сыр-табышмактарын өзү алып кетти. Эми биздин ишибиз акындын көркөм мурасы менен болуп калды. Анын нукура баа-баркы менен экинчи өмүрүн ошол айтып, ошол ченейт. Мына ошондон сөз кылалы.

Эскертип коёюн, Табылды Мукановдун бүтүндөй чыгармачылык тажрыйбасын майдалап конкрет талдап, жалпылап жыйынтыктап кыргыз поэзиясынын кийинки жыйырма жыл ичинде өсүп-өнүгүш системасында өз ордуна коюп чыгуу узак кеп-сөздү талап кылат. Ага кезегинде кайрылабыз. Менин азыркы милдетим чектелүү: «Жан дүйнө» жыйнагына гана кыскача жолдомо берип жатам. Ушул китептин айланасында азын-оолак ой бөлүшүп, кабар салып өтөм.

Табылды Мукановдун ырларынан көрүнгөн башкы өзгөчөлүк-изденүүчүлүк, жаңылыкка умтулуу, же дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн айрым үлгүлөрүнүн кыргыз поэзиясына киргизүүгө болгон туруктуу чыгармачыл аракет. Анын бар ийгилик, табылгалары да, өксүк-өөдүгү да, келечеги да мына ушуларга байланышат. Бул көркөм мурастан тынымсыз окуп, үйрөнүп, улам өзүн-өзү түзөп, жазгандарын кайра-кайра сын электен өткөрүп, кечээги жасаган ишин бүгүнкү ээ болгон тажрыйбасы менен текшерип, бүгүнкүсүн эртең жерип, чоңураактан чоңураакка, бийигирээктен-бийигирээкке кол сермеп, жаңыдан жаңыны табууга беттеп, терең түшүнүк, ишенимдер менен жашап өткөн түйшүкчүл акындын баскан жолу айкын элестелет. Даана идеялык-көркөм эволюциясы бар. Ички күрөшкө толо чыңалып, дайыма ийгилигине катаал карап, өсүү жолунда келаткан чоң мүдөөлүү чынчыл акын гана минтип жазалмак:

– Эй, оңбогон Табылды,
 сен эмнеге жүрөктөргө сыйбаган
 ой айталбай сындырасың шагымды?
 Сага неге көптөр жакпайт, аз жагат?
 Акындардын бардыгы
 атып кетсе дейсиңби
 ыр жазганда чамгарак?
 Жүрөгүңдү катып коюп денеңе,
 дугдулуңдап...болбогон бир иштерге
 таманыңды жыртасың.
 Качан эми чечесиң
 Гамзатовдун буркасын?
 Качан эми эскиртесиң
 Лермонтовдун мундирын?
 Неруданын деңизин качан сүзүп өтөсүң?
 Деги курдаш билесиңби сүзгөндү?
 Кемең барбы андан да?!
 Карайсың да баарын тик!
 Качан эми саламыңды алик алат Назиим Хик!...
 Түшүнбөйм сага: бир туруп
 Пушкин менен өтөсүң.
 Бир карасам Уитменди этектеп.
 Лорканын чаңдатасың көчөсүн.
 Деги сенде уят барбы? Ал барбы?
 Өткүң барго чжу-ов! деп
 тоголотуп алптарды
 билесиңби кимдер алар?
 Жүрөктөрүн айлап-жылдап ачкандар!
 Жүрөктөрүн денесине жашырбай
 Чачыратып жылдыздай,
 Жер шарын бүт курчап калган асмандар!
 Сен да асман бол!
 Аалам бол!
 Башка болсун жылдызың!
 Жашоо болсун айың да!

Бул бирөөлөрдү туурап көйрөңдөнүп сөз үчүн айтып койгон сөз, убада үчүн берип койгон убада эмес. Башкаларга таасирдүү, акылдуу болуп көрүнөйүн деп жасалма каада күткөндүккө да жатпайт. Бул – акын болуунун түпкү сырын

тереңдеп андап-билүүсү, бирден бир күтүнгөн идеалы, айныбай жүзөгө ашыра ала турган адабий программасы, өз күчүн өзү ачышы. Жалган иллюзияларын таптакыр күүп таштап, чыгармачылыкка нукура реалисттерче мамиле жасап, биротоло «кыйын жашап, жакшы жазууга» өткөн маалы.

Акыйкатта да Табылды Муканов өмүрүнүн соңку жылдарында чындап баралына жетип, акындык өнөрдүн өзүнчө бир бийиктигин алып, мыкты чыгармаларды жарата гана берчү формасына келип калган экен. Сөздөн ишке өтүп, өзүнүн асманы жаркыраган ай, жылдызга толо поэтикалык ааламын жаратууга катуу бел байлап, дембе-дем күчөп урунуп жатканда калемги колдон түшүптүр. Анын кыргыз поэзиясына баалуу салым катары кошулчу оригиналдуу ырларынын дээрлик көпчүлүгү да жазылыш мезгили боюнча ушул жылдарга таандык. Айрыкча активдүү, жемиштүү иштегенин мындан эле билсек болот. Өлөр алды беш ай ичинде, 1982-жылдын ноябрь, 1983-жылдын марты, күнүнө бирден, кээде экиден ыр чубуртуп турган. Болгондо да кандай ырлар дейсиң! Нагыз турмуштун үнү, адамдын татаал жан дүйнөсүн тереңден ачкан көркөм иликтөө. Акындын азыркы учур, келечек-прогресс, эл, жер, жашпоо акыбети, тагдыр кайрыктары тууралуу интеллектуалдуу деңгээлде баштаган маеги. Алар китеп таасирлеринен сырт, жасалмасыз, табийгый нукура жүрөктөн кайнап чыккан, сыр жашырбас ачыктыгы менен айырмаланышат. Профессиналдык маданияты жетишээрлик бийик.

Табылды Муканов изденгич, табышкер акын катары өзгөчө поэтикалык форма жагынан көзгө толорлук ийгиликтер жараткан. Ал эркин ырдын стихиясын эркин өздөштүрүүгө жетишкен. Бул жагынан улут поэзиябызда ким менен болсо да бетме бет чыгып, тайманбай ат салыша алат. Бизде ак ырга же верлибрге салып жазып жана жазымыш этип жүргөндөрдүн тажрыйбалары менен ушул жыйнакты теңештирип окуп көргөндөр чындыкты издетпей эле өздөрү таап алышат. Р. Рыскулов, С. Эралиев, О.Султановдорго удаалаш баштаган эркин ырчыл жаштардын арасында эң ардактуу орун ушул Табылды Мукановго тийешелүү. Аны эч ким талаша албайт. Акын бирөөлөрчө эркин ырга жөн эле мода кууп кайрылган жок, жөн эле

жазып-жазып келип калып калган жок, ал форманын талашкыс сонун үлгүлөрүн берди. Кийинкилерге олуттуу сабак таштады. Эми анын өзүнчө жолдоочулары менен тууроочулары да чыгат...

Т. Мукановдун табылга-жосундары түзүлүш өзгөчөлүгү, ритмика, муун өлчөм, уйкаштардын гана алкагы менен чектелбейт, туюнтуу каражаттарынын бардыгынан көрүнөт. Жеке менчигине таандык жаңы метафораларды, салыштырууларды, образдык курулмаларды тапкан, ассоциациялуукту өнүктүргөн: «Чаар-ала түн, асфальттуу жол төшү өгөө, а фарлардан аккан жарык кызыл-тазыл көшөгө: сен турасың жол жээгинде ак парафин шамындай, түн койнунда күн желеси өңдөнүп, эх, көпүрө боло калсам көчөгө!»...

«Шейшеби жок кир төшөктөй кеч күздүн түнү муздак аңылдап! Жагымсыз шамалы да – куду эле кайгы чеккен кексе чалдын шуулдак үшкүрүгү, коюнуңа кирип келип чаңдатат сезимиңди-түпкүрүңдү, куудурайт жалбырактар сапырылып, бир гүлү жок, бир бүчүр жок чымчыгыдай, бул учур теңгелери чубуруп жаткан куду чөнтөктүн жыртыгындай»... «Бир дептерим академиям тырнактай өзүм ачкан! көз уялткан! барактары шараптап баары жаңы илимий институттун каалгалары, бүтпөйт анда сөздөрдү бутактардай кыйыштыруу тажрыйбалары...Саптар куду илимий кызматкерлер ойлору кең асман сымак, ойлору оор жер сымак, сактап, коргоп аларды жаратамын кайрадан президенттей мен сынап!»... Мындай асыл берметтер шыгырайт...

Эки тилде шатыратып тең сүйлөгөн чечендей, акын верлибрде да, салттуу формада да өзүн бипбирдей эркин сезген. Верлибрде кандай ийгиликтер жаратса, классикалык нускада деле ошондой олжолуу. Болгон айырмасы анда азыраак жазган. Экөөндө тең эле бир талант, бир сүрөткер, бир чебер, бирдей ишентет. Жетик көркөм табит менен жандуу тилдик туюм-сезимге эгедер, поэзияда жалган менен чынды илгиртпей ажырата алган окурман кантип эле акындын мына бул «Атчан кызына» бактылаш болгусу келбесин, башкаларга алмаштырат бекен?

Капталдай чуркап баратам
каректи сага топчулап.

Жалындай чөпкө жел тийсе
жалт берип атың кошкурат
Кызыл кан качып жүзүмдөн,
кыйла күн жүрөк буулуккан
Карагер атың кант берсем
Карматар бекен суулуктан?
Этегиң желде. Илинүү.
Жыланбоор камчың салаанда.
Кекилик болуп ким чуркап
Келатат экен санаанда...

Асты сызылган саптарга жакшылап баам токтотуп, элестетип, кыймыл улап окуп бак. Чеберчиликтин кош тизгинин акын чү деп аттанып чыккандан эле колуна ала койгон эмес. Ага боортоктоп шактыга кирген көмүрчүдөй төбөсү менен жер казып, жети кат терисин жешилте иштеп, нечен мүдүрүлүп, түзөлүп, канча бир көнүгүү-машыгуулар жасап, «сөздү сөзгө бутактардай кайыштырып», сөз азабын тартып жүрүп, зор мээнет менен жеңип алган.

Табылды Муканов сөздүн толук маанисинде азыркы учурдун акыны болгон. Анда ойлоо өзгөчөлүгүнөн тартып лексикасына чейин бүгүнкү күндүн шарттары менен калыптанып, бүгүнкү күндүн шарттары менен жашаган бүгүнкү күндүн адамы турат. Баары бүгүнкү күндүн адамы катары кабыл алып, бүгүнкү күндүн интеллектуалдуу адамы катары түшүнгөн. Ырлары азыркы доордун белгилерин чагылдырат. Саптарынан илимий-техникалык прогресс коштогон жандуу турмуштун күү-шаасы угулат. Акын бекеринен «Үйлөрдү бири бийик, бири жапыз, морлордун бири узун, бири кыска, доошторун лайнердин, поезддин, трактордун киргизем саптарыма ылайык бул турмушка!» деп айтып жатыптырбы. Ошол «мээсинде илим ойногон» атом кубат, ракет канат, завод таман, чойун кол балбан турмуштун табиятын ача турган буржугуй-булчуңдуу, ийкеми күч поэтикалык каражаттарды таап урунган. Ар кандай одуракай сөздөр, татаал илимий терминдер менен туюнтма – түшүнүктөрдү да кадимкидей поэзиянын жандуу тилине айланта алган. Автордун лирикалык каарманы да ойчул, жаңылыкка опкок, түйшүкчүл. Ал ааламда илимден саясатка чейин болуп жаткан окуялар менен

жакшы-жаман кабарларды жүрөгүнөн өткөрүп турат. Аны бул заманда эч нерсе кайдыгер калтырбайт.

Албетте, Табылды Муканов кээде жөпжөнөкөй эле туюнтуп койчу жөнөкөй эле нерсени деле аябай татаалданган метафоралар менен айтат. Тышкы жалтырактарга ашкере кызыгып кетет. Айрым түрмөктөрү метафоралар менен кооз сөздөрдүн топтому сыяктанып да калат. Кээ бир поэтикалык эксперименттери эксперименттин алкагынан чыкпайт. Ошондой эле белгилүү баналь ойлорду камыш менен урулган дубалдын бетин жаркыраган түстүү плиткалар менен жаап салгансып, жалаң көркөм салыштыруулар менен образдык курулмаларга азем көшөгөлөтүп койгон учурлары да кездешет. Бирок, ушунун баары жаңыны өздөштүрүүнүн кыйынчылыгынан улам пайда болгон чекене көрүнүштөр. Соңку жылдарда жазган ырларында ал өксүктөр жоюлуп калган экен.

Табылды Муканов бүткүл болмушу менен акын эле. Анда мүнөзүнөн баштап жүрүш-туруш манерасына чейин акындыктын белгилери жатчу. Бардыгын акынча жашаган: түз сөз айтса да акынча айткан, жаңылганда да акынча жаңылган, сүйгөндө да акынча сүйгөн, жек көргөндө да акынча жек көргөн. Баары үчүн акынча күнөөсүз, акынча айыптуу болгон. Ал адабий ыйманын да нукура акындарча таза сактаган. Кээ бир шылуун жулкунбай жаштарга окшоп, ыр жазганды үйрөнө албай жатып, китеп чыгарууга, үч кишиге таанылбай жатып, жазуучулар Союзуна мүчөлүккө өтүшкө жол издеп чуркабай, оболу жакшы ыр жаратып алуу керек экендигин ойлогон. Мансап күтүүгө эмес, поэзияга ак кызмат өтөөгө кантип жетишүү керек деген маселеге жүрөгүн өйүткөн. Бүткүл өмүр жолу менен калтырган мурасы ушул ойду ырасташат. Ушунусу менен да көптөргө сабак берет, өрнөк көрсөтөт, көзүн ачат.

Табылды Муканов жөн эле ыр жазган акын эмес, акындык тагдыр күтө баштаган акын эле. Ага чоң башталмалар келип жаткан. Өзүнүн субъективдүү мамилелерин иштеп чыгуу жагы активдешип, чыгармаларынан личносту башбактап калган. Жеке стилин тапкан, бөлөктөрдөн кадимкидей айырмалап аласың. Тыныш белгилерин койуга чейин өзүнчө кийлигишет, баарында Мукановдун бузуусу менен түзөтүүсү.

Акын бир ырында «Өзүмдүн тагдырым да тарткандай эмес зымга» дейт. Ал тагдыр тек гана өмүр баянда калган эмес, чыгармаларына да кирип турган. Көпчүлүк ырларынын таржымалы да зымга тарткандай эмес. Мындан бир канча жыл мурда жаралган айрым мыкты ырларынын убагында таанылбай кийин жарыяланып жатышы эле көптү айтып салбадыбы.

Дегинкиси Табылды Муканов сөз өнөрүнүн түп табиятсыры менен акындык парзды эрте түшүнүп, эрте көзү ачылып, эрте жетилген. Бактысы экен, кыргыз поэзиясында өзүнчө бир күчтүү толкун көтөрүлүп, адабий атмосфера аябай катуу жанданып, чуулуу талаш-тартыштар чыгып турган учурда (60-жылдардын чок ортосу) чыгармачылыгын баштап, дал ошол кезде Университетке кирип калды. Чоң чөйрөгө аралашып, чоң сабактар алды, айтыштарда ысымдары мисалга түшүп турган гигант акындардын баарын өз маалында окуп үлгүрдү. Алдында ориентация кылчу үлгүлөрү, адашса багытын түздөп берчү тажырыйбалуу акылчылары болду. Ушулардын баарын ага эртелеп өзүн өзү таап, өз жолун өзү чаап кетүүсүн шарттаган.

Табылды Муканов – сабаттуу окурмандардын акыны, кечегисинен бүгүн түшүнүктүүрөөк, бүгүнкүсүнөн эртең көбүрөөк окулат. Анын аты мезгил менен кошо өсүп, мезгил менен чыгат. Ал сөздүн кеңири жана тар маанисинде стих-ырдын акыны, бүткүл ойлоо стихиясы ошого ыңгайлашып калыптанган. Обон менен ырдалбаган да поэзия болобу деп ойлоо-бир жактуу тар түшүнүк. У. Уйтмен, Г. Апполинер, В. Маяковский, П. Неруда, Н. Хикмет, Э.Межелайтис сыяктуу дүйнөлүк алптардын ырларына кайсы композитор обон чыгарып, ким ырдап жүрүштүр? Же ошондон алардын популярдуулугуна доо кетип, кичирейип калышыпшы? Табылды Мукановдун ырларына башка обон чыккан. Өзүнөн угалычы.: «Ырыңа обон неге чыкпайт деп капа болбо, **обонун ырларымдын небак эле чыгарган жаратылыш жана турмуш!**» Туура жооп.

Акын кыска сапарында узун өмүрүн жасады. Өзүнүн Мукановдук стиль, колорити бар, жекече архитектуралык чечилиштерге бай, жакшынакай поэтикалык имаратын тургузуп кетти. Анын пайдубалы бекем, нечендеген мезгил

сыноолоруна солк этпей туруштук бере алат. Азыркысынан да келечегине көбүрөөк кам көрүлгөн, бактысы ошол жагында. Анткен менен, ал имараттын ич бөлмөлөрүндө кем кетиктер калган, айрымдары жарым-жартылай аземделген, жарашыгына ылайык керектүү буюмдар киргизилип, жай-жайына коюлган эмес. Баарын ойдогудай жасалгалап, айланасын гүлбактап чыгууга акынга шум ажал тоскоол болду. Бирок, ошол оңдолуп, толукталчу жерлердин ордулары белгиленип, түшүрүлгөн чиймелери көрүнүп турат. Аларды баамчыл окурман өзү толуктап улап, өз логикасы менен маани-жайын бузбай окуп алсын...

АЙТЫМБЕТОВ ОРОЗОБЕК (1947)

Кыргыз адабиятында совет доору катуу тыюу салган темалардын бири аял-эркек мамилесин эстетикалык татымдуу деңгээлде көркөмдөөнү колго алып, бирок анысы үчүн сынчылар тарабынан жеке да угуп, кийин «кыргыздын Мопассаны» деген сыпайы кадырга ээ болгон жазуучу Орозбек Айтымбетов.

Адабиятка ынтызар көптөгөн адамдар сыяктуу эле анын калем кармоого умтулуусу мектепте окуп жүргөн кезинен башталган экен. Чакан кабарлар, ырлар, очерктерди жазып жарыялагандыгы маалым. Ал эми анын алгачкы прозалык чыгармасы катары «Махабат учкуну» саналууга акылуу Бул аңгемеси Чүй райондук «Ленин жолу» гезитинин 1967-жылдагы 8-марттагы санына басылган. Анын прозаик катары дүрмөтү бардыгын «Ысык-Көл правдасы» газетасынын 1973-жылдагы областтык конкурсунда баш байгеге татыктуу болгон «Аңыз жыты» аттуу аңгемеси айгинелеген эле. Мындан көп узабай О. Айтымбетовдун туңгуч китеби «Бүтпөгөн ыр» деген наам менен жарык көрөт (1975). Ушу тапта жазуучунун кыргыз тилиндеги ондон ашуун китептеринде аңгеме, повесттери орун алган. О.Айтымбетовду көп кырдуу талант ээси катары сыпаттоо жөндүү. Себеби, ал мыкты прозаик гана болбостон, чебер котормочу да болуп саналат. О. Айтымбетов тарабынан М.Горькийдин, И. Буниндин, А. Куприндин, Е. Колесниковдун, А. Жирковдун ж. б. чыгармалары кыргызчаланып, ошол эле учурда кыргыздын башка бир жазуучусу Т. Касымбековдун кайсы бир чыгармалары орус тилине которулгандыгы белгилүү. Мындан ал эки тилдин көркөм экспрессивдик, коммуникативдик табиятын терең өздөш-

түргөн чыгармачыл адам экендиги аңдалып турат. Жазуучунун калемгердик багажында мындан тышкары драмалык чыгармалар да арбын экендигин эскере кетүү керек. Анын калеминен бир актылуу («Чакырылбаган меймандар», «Белек», «Кечиккен жаза», «Ууру») жана көп актылуу («Элдик бийлик үчүн», «Талак», «Күйөө Толтой», «Пишпектеги жалын») ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды элге тартуулаган. О. Айтымбетовдун инсандык турпатында кыргыз элинин көөнө тарыхы менен бирге кечээгисине да кайрылууга умтулуш барабардыкта жүрөт. Ал бул талапты очерктик жанрда да («Улуу өзгөрүш», «Ысык-Көл жагдайында ой толгоо»), көлөмдүү полемикалык духтагы гипотеза менен факты айкалышкан «Кара Кыргыз» наамдуу төрт томдон турган илигинде да, тарыхый мүнөздөгү жана элдик эпостун сюжетинин негизинде жазылган драмаларында да талыкпай ишке ашырууга диттенип келет. Эң соңкусуна мисал иретинде А. Орозбековдун ишмердигине байланыштуу жазылган «Элдик бийлик үчүн» жана элдик оозеки сюжеттердин негизинде жазылган «Кедейкан», «Эр Табылды» сындууларын атаса болот. Тарыхка өз бетинче баа берүүгө умтулуу жазуучуга 70–90-жылдары бир топ эле тагдырдын кейиштүү «тамашасын» тартуулаган. Анын 1977-жылы «Жаш ленинчи» журналына жарыяланган «Улуу Өзгөрүш» макаласында Үркүн жылдарында кыргыз элинин жарым миллионго жакын уул-кыздары орустардын карателдик отрядынын огуна набыт болгондугу ачык эскерилген болучу. Мындай маалымат ал учурда өзгөчө чөйрөгө гана белгилүү болбосо, жалпы эл алдында «эл достугуна» шек келтирбөө үчүн ачык айтууга тыюу салынган маалыматтан болгон. Ушундай эле маанайдагы «Ысык-Көл жагдайында ой толгоо» макаласы да көйгөйлүү маселелердин бирин экологиялык проблеманы улуттук кызыкчылык менен мамлекеттик кызыкчылыктардын ортосундагы ажырымдан жаралган жасалма мүнөзгө ээ экендигин тастыктагандыктан кайрадан «эл достугуна» жик салган макала катары саналып, мына чыгат деген «Ала-Тоо» журналынын элүү миң (50000) саны бырчаланып салынган ушуларга байланыштуу авторго тоталитардык режим тарабынан тымызын куугунтук башта-

лат да, дээрлик он жыл бою анын эч бир китеби чыгарылбай калат.

Кайра куруу деген коомдук саясий кампаниянын келиши О. Айтымбетовдун чыгармачылыгын бир топ жандандырды. Натыйжада ал «Кызыл сыя» наамдуу аңгемелерден турган эссесин 1987-жылы «Кыргызстан» басмасынан чыгармакчы болуп камынып калат. Бирок дале күчүндө турган догматикалык позициядагы ошол кездеги Кыргызстан коммунисттик партиясынын жетекчилери басууга даяр китептеги «улуу кыргыз» деген сөздөн саясий ката табышып, жыйнакты «өлүү түштү» кылып тындым кылышкан. Бирок калемгер тагдырындагы андай тоскоолдуктардан мүнкүрөп калган жок. Республикадагы басма сөз беттеринде, айрыкча «Бишкек шамы» гезитинде калемгердин эпостук каармандардын тарыхыйлыгын, генезисин далилдөө аракетиндеги талаш-тартыштуу мүнөздөгү макалалары коомчулуктун назарын кызыккандыгы маалым. 1997-жылдан тарта 1999-жылдар аралыгында ал «Кара Кыргыз» наамдуу төрт томдон турган изилдөөчүлүк тариздеги эмгегин жарыялап, кыргыз элинин байыркылардан экендигин, өз заманында улуу деген сөзгө арзыган тарыхы бардыгын далилдөөгө жетише алды.

О. Айтымбетов алгачкы прозалык чыгармаларынан тарта турмуштун көп кырлуу картиналарын, адам мүнөздөрүнүн тигиндей же мындай кырдаалдарда ачылыш ыңгайларын көркөм тартууга дитин салып келет. Анын алгачкы кадам жолу тууралуу пикир айткандардын бири «жаш прозаиктин талбай изденүүсү менен чеберчиликтин, такшалуунун өрүн көздөй бара жатканы байкаларын» белгилөө менен катар «автордун турмушту жакшы билгендиги, каармандарынын ички дүйнөсүн терең жана ишенимдүү ачып берүүгө умтулгандыгы, сөздөрүнүн нукуралыгы жана жаш прозаиктерге мүнөздүү болгон көп сөздүүлүк, супсак баяндоолор, ишенимсиз сүрөттөөлөр сыяктуу кемчиликтердин учурабагандыгын» ишенимдүүлүктө белгилеген эле¹. Ырасында эле анын алгачкы прозалык чыгармалары формасы жагынан чакан болгонуна карабастан мазмундук, маанилик жактан сыйымдуу. «Аңыз жыты» жана «Асман шыпыргысы» же «Куник чал» сындуу аң-

гемелеринде автор ар башка теманы козгогондугуна карабастан, биринде согуштун каарына кабылган наристелердин турмуш түйшүктөрү, экинчисинде жаш жубайлардын койчулук кесиптеги жана ата-энелик өмүр жылдары тартылса, кийинкисинде кары адамдын жаш, эсирген кезинде кетирген кемчиликтери менен таймашуусунун психологиялык динамикасы чагылтылат. Жазуучунун аңгемелеринде үлкөн жазуучу Т. Сыдыкбеков айткандай: Орозбек Айтымбетовдун, негизинен, каармандардын элесин ачууга кылган аракетин чоң. Жазуучулук көз менен кылдат байкаган мүнөздүү учурлар жок эмес. Ынанаарда ынанысың. Кубанаарда кубанып, өкүнөөрдө өкүнөсүң. Эмгекте, турмушта, жашоо күрөшүндө тагдырлардын чатышы, күтпөгөн жерден жолтоо болгон кырсык, кыйынчылык кишини күрөшкө чакырып, чыйралтып турганы ынанымдуу. Ойдон саалган жасалмалуулук, тек окуя кууган кызыктуулук жок»².

О. Айтымбетовдун чыгармачылыгында аңгеме формасына ийкемдүүлүк кийирген өзүнчөлүк «Кызыл өрүк» аңгемелер жыйнагынан даана байкалат. Ага кезегинде жылуу пикир айткан рецензент³ калемгердин «сөз маданиятына байланыштуу айрым бир өзгөчөлүктөрү бар экендигин байкагандыгын баса көрсөтүп, «эмне» дештин ордуна «не», «келет эле» дебестен «келди ле» сындуу сөз тизмектери «сүйлөмдөрүнүн музыкалуулугун арттырып турат» деп ойлорун ортого салган. Айтылган ойлордун маанилери жокко чыгарылбайт. Бирок О. Айтымбетовдун бул жыйнагындагы аңгемелеринин өзгөчөлүгү анын диалог формасын колдонуу менен айтылып жаткан предметтин, окуянын ички маанилик горизонттун кеңейте алгандыгында. Анын «Түштүктүн кары» аттуу аңгемеси толук бойдон диалог түрүндө. Мындагы диалог каармандардын тек пикир алмашуусу катарында милдетти аткарабастан, кейипкерлердин автор ачыкка чыгарбаган ички дүйнөсүнүн амплитудаларын толумдуу ачуу функциясын аркалайт. Сюжет жөнөкөй. Телефондун эки учунда – эки адам – кыз менен жигит. Ортодо алардын мамилелеринин купуя сырлары. Автор алардын мамилелерине обу жоктук менен кийлигишпейт, тескерисинче ар кимисине эркин-

дик бергендиктен «мм», пауза, көп чекит же башка бир чолок кайрылуулар аркылуу өздөрүнө гана таандык орбитада түшүнүктөрүнүн чечмелениши менен элестүү тартылат. Бул аңгемесинде О. Айтымбетов 70-жылдардын соңунда кыргыз аңгеме жанрына адабиятыбызда тамырлана баштаган «сезим агымы» (поток сознание) стилин ыктуу колдонгону айгинесин. Бул стиль эскерилген жылдары жазуучу К. Жусубалиевдин жазуучулук манерасында айрыкча чабыттуу колдонулгандыгы маалым фактыдан.

О. Айтымбетовду аял-эркек мамилесин сүрөттөө боюнча чеберчилиги жогору десе болот. Анын «Алмакан», «Периште», «Аруу жесир» аттуу аңгемелери менен «Торгойлуу талаа» повести айтылгандарга толук мисал. «Алмакан» аңгемесинде автор жалгыз бой аялдын кумар сезимин таасын тартат. Бирок жазуучу аны биологиялык инстинктин курмандыгы сыңары сыпаттабастан бактылуу болууга дилгирленген аял-адамдын образы катары чагылдырат, Согончугу канабагандыгы үчүн туңгуч эри аны менен ажырашып кеткенден кийин башкы каарман өзүн социалдык жактан реализациялоону максат этет. Автор акын жалгыздык башына келген учурун сүрөттөөдө майдалабайт, жан кумарына азгырык берген ойлоруна айрыкча акцент койбостон, ага тилегин, урматын арнаган адамдын образын параллель коюу аркылуу адам жашоосу дайыма эртеңкиге умтулуусу, татына тилектерди алдыга коюп, жүзөгө ашыруу үчүн умтулуу менен баалуу деген идеяны биринчи планга чыгарат. Бир сөз менен айтканда «ал аял адамдык сапаты бийик, моралдык жактан таза бойдон калат. Акыры жактырып калган Тилекке өзүнүн келечекки тагдырын ишенип тапшырат»⁴. Анын «Периште» аттуу аңгемесинде да адамдык тагдырына балта шилтегендерге алсыз экендигине карабастан айбат көрсөтүп, абийиринин тазалыгы үчүн күрөшкөн кыздын образы түзүлгөн. Мында кыз баланын ички дүйнөсүнүн бийиктигин жана аруулугун сезип, ага урматын арнаган жигиттин (Абзий) образын катар коюп, автор адамдагы улуулук, сыймык деген сапаттардын баасын турмуштук ситуациялардын өрчүшүндө чечмелеген.

Ал эми анын «Аруу жесир» аттуу повесть дээрлик аңгемеси да ушул маселенин тегерегиндеги чыгармаларга ки-

рет. Бул аңгемеси 2000-жылы өзүнчө китеп болуп жарыяланган. Бул аңгемесинде автор өзүнө таандык манерадан тайып эркек менен аялдын мамилесинин-физиологиялык жана биологиялык факторлоруна айрыкча кунтун салып жибергендиги байкалат. Мындайча айтканда эротикалык картиналар мында тескерисинче жыш чагылдырылган. Ошол эле моментте алар баяндалып жаткан окуялардын тизмегинен оркоюп чыгып калбайт, анткени турмуштун табигый көрүнүшүндөй, кынапталып сүрөттөлгөнүн танууга мүмкүн эмес. Бирок ошол эле учурда интимдик сценалардын деталдаштырылышы өтө мол экендигин да байкабай коюуга болбос. Чыгарманын баш каармандары – Шайы аттуу кемпир менен Бакыт ысымдуу отуздар курагындагы жигит. Бул экөөнүн тааныштыгы Бакыттын мас абалында бара турган үйү менен келинди чаташтырып келгендигинен башталат. Кийин кечирим сурамакчы болгон жигиттин визити бара-бара башка борозго өтүп, эркек, ургаачынын купуя мамилесине айланат. Автордун чыгармачылыгында ушундай тариздеги мамилени аки-чүкүсүнө жеткире сүрөттөө фактысы анын «Торгойлуу талаа» (Ала-Тоо, 1978, №3) повестинде биринчи ирет жолукканын эскерүү оң. Повесть жарыяланган мезгилде советтик афишаланган моралдык кодекс күчүндө тургандыктан, чыгарманын адресине карата айтылган дээрлик бардык сын пикирлерде автордун, демек чыгарманын көркөм, эстетикалык маселелери талданбастан образдын коомдогу таңууланган нравалык критерийлерге жооп берерлиги же жооп бербестиги тууралуу ойлорго басым жасалган болучу⁵.

Повесть аныгында эле жарыяланар замат (журналдык вариантта болгонуна карабастан) окурмандар тарабынан адаттан тыш кызыгуу менен кабыл алынды. Буга, биринчиден, повестте козголгон теманын демейкиден бөлөктүгү, экинчиден, образдар системасынын идеализациядан оолактыгы. Башкача айтканда, образдардын коомдук статусу, пайдалуу коэффициенти борбордук орунда турбастан, алардын жеке, мүмкүн ыплас деп саналар жашоо жагдайларына көңүл бурулгандыгы болучу. Повесть күндөлүк формасында жазылып ымандай сырын ачуу менен бир кездеги жездеси Разакка балдызы Жийдегүлдүн азгы-

рылуусунун тарыхын баяндайт. Повесть композициялык жана сюжеттик өнүгүш жагынан австриялык белгилүү жазуучу Стефан Цвейгдин «Бейтааныш аялдын каты» новелласын эске салат. Бирок мындагы окшоштуктар сырткы гана жагынан. Чыгарманын мазмуну жана идеясы жагынан талтөөндөй кескин айырмачылыктар бар. Цвейгде аялдын аруу сезиминин тазалыгы жана мунун аркасында жаралган наристе үчүн калган тагдырын садага чапкан улуулук турса, «Торгойлуу талаанын» каармандарында бүгүнкү дене кумарынын азгырыгын кандырууну жашоосунун максатына айланткан биологиялык инстинктин чакырыгы турат. Ошондуктан чыгарманы учурунда советтик талаптын көзү менен баалап койгон дооматтар болгонуна карабастан, анын көркөм-эстетикалык сапаты тууралуу да козголгон ойлордо чындыктын үлүшү бар экендигин бүгүнкү күндө да көрүүгө болот. Анда «чыгарма социалдык-саясий көз караштардан алагды кылып, нравасыздыкка, зөөкүрдүккө тарбиялоо үчүн ар кандай детективдик, мааниси жок жомоктун, порнографиялык сюжеттердин артынан түшкөн адабияттын үлгүлөрүнө жакын турат. Жаш жазуучу бул чыгармасында моралдык, нравалык тарбиясы төмөн Разакты бүгүнкү күндүн жана келечектин типтүү каарманы кылып көрсөтүүгө аракет кылуусу орунсуз»⁶, – дегендей ойлордун бардыгын жолуктуруу мүмкүн.

XX кылымдын жетимишинчи жылдарында адабият аренасына келип кирген муундагы жазуучулардын катарына кошулган О. Айтымбетовдун чыгармачылыгы, арийне, бир кылка эмес. Анын чыгармачылык изденүүлөрү айрыкча сексенинчи жылдар аралыгында аңгеме жанрында ийгилигин берди десе болот. Анда аңгеме жанрынын ички потенциалын арттыруу боюнча О. Айтымбетов өзгөчө жемиштүү иштеди. Анын, «Түштүктүн кары», «Алмакан», «Периште», «Жымжырт шаар», «Сыркар» сындуу аңгемелеринин сюжеттик, композициялык чечилиштери оригиналдуулукка ээ. Ал эми айрым аңгемелериндеги татына идеялар көркөмдүк жагынан жете иштелбегендиктен, образдардын психологиялык портрети түзүлбөй, тек турмуштук кырдаалдарга шартташкан мүнөздөмөлөргө ыкташып калгандыгы байкалат. О. Айтымбетовдун чыгармачылы-

гында тээ сексенинчи жылдарда байкалган эротикалык сценаларга азгырылуу эки миңинчи жылдары туруктуу мүнөзгө ээ болгон тенденцияга айланып бараткандай таасир калтырууда. Буга анын «Аруу жесир» чыгармасынын сюжети айгак болуп турат. Мындай алешемдиктерге карабастан О. Айтымбетовдун чыгармачылык табиятында улуттук ар-намыска бектик, улуттук аброй үчүн кандай салгылашка болсо да даяр экендиги, жаратылыш берген талант, күчүн жалпы элдин кызыкчылыгы үчүн сарптоого дилгирдик бардыгы анын ар кыл жанрдагы, формадагы, полемикалык духтагы изденүү табылгаларынан жаңырып турат.

АДАБИЯТТАР

1. *Аракеев Б.* Жаш прозаиктин ийгилиги//Ленинчил жаш. – 1979. – 17-февраль.
2. *Сыдыкбеков Т.* Экпесе өнбөйт//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 22-март.
3. *Кыдыров А.* Жаркын аңгемелер//Ленинчил жаш. – 1980. – 15-ноябрь.
4. *Кыдыров А.* Аталган макаласында.
5. *Байжигитов К.* Изденүүнүн оош-кыйыштары//Кыргызстан маданияты, 1979, 1-ноябрь; Турдукожоев Ж. Бечера каармандын портрети/Кыргызстан маданияты. – 1981. – 12-февраль.
6. *Бекешов Б.* «Торгойлуу талаа» повестин окуганда//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 10-июль.

АКМАТБЕКОВА САГЫН (1949)

50–60-жылдарда адабият майданына «жазгы баардын» көркөмүнүн өзүнө бөтөнчө сиңирген бир топ акындардын соңунан Сагын Акматбекова келип кошулду. Албетте, Акматбекова алардын таасиринен сыртта калбаганы белгилүү. Ошон үчүн аларга куйрук улаш эле 70-жылдарда «Жамгыр (1970), «Алыскы талаалар» (1972) деген жыйнактардын автору катары коомчулукка тааныла баштады. Акындын ысымы кыргыз журтчулугунан тышкары коңшулаш элдерге да белгилүү болгону маалым. Иши кылып, Акматбекова поэзия асманында жанган күндөн тартып эле анын поэзиясына кызыккандар арбындай берди. Мезгилдик басма сөз беттеринен биринчи ырлары жарык көргөн чактан баштап, акындын аурасы кеңейгенден кеңейип, алкагына көптөгөн окурмандарды тартып алганы төгүн эмес. Себеби акындын чыгармачылыгында идеялык-эстетикалык жана стилдик, адеп-ахлактык багыттагы күрдөөлдүү изденүүлөр жүргөн. Кыргыз көркөм сөз өнөрүн дүйнөлүк классиканын өрнөктүү салттары менен байытуу аракеттери текке кетпей, жемиштерин бере баштаган. Улуттук поэзиянын өнүгүшүнө барандуу салым кошуп, чыгармачылыкта өз жүзү, стили, ал аркылуу мыйзамдуу ээлеген орду бар акын келгенин поэзия күйөрмандары жана сынчылары жакшы түшүнүшкөн.

Акматбекова чыгармалары аркылуу көптөгөн башка жетишкендиктердин катарында, жалпы кыргыз поэзиясына эксперимент усулдарды киргизүүгө аракет кылган акындардан. Мындай иштерди эркин ой жүгүртө билген, рух чабыты кенен, жөндөм шыгы бийик акын жасаары бышык. Формадан мурун ички сапат, тереңдик, руха-

ний жана эстетикалык көрөнгөлүктү жогору койгон акын ушундай ар кылдагы эркин формаларды эксперимент ирээтинде пайдалана берээрин изилдөөчүлөр жакшы билишет. Кылымдардан бери калыптанган салттуу формалардан ары көтөрүлүп, окурмандар жеңил-желпи ыргакта сүйлөшүп жаткансыган ыр саптарын жаратышкан. Андай ырлар адамды ар кандай сезимдерге түртүп, ар кыл туюнууларды, ой-чабыттарды, интеллектуалдык рефлексияларды жаратышкан. Натыйжада окурмандын көз алдына сонун элестер, картиналар, жаралып, эллегиялык эскерүүлөр пайда болгон да, аны жараткан акынды шыктуу, жаңыча ой жүгүртө билген интеллектуал акын деп кабыл алышкан.

Дегеле маданий ареалда жаңы ысым пайда болсо, анын келүү, калыптануу жана өсүп-өнүгүү жолдору менен шарттары изилдөөчүлөрдү ойлондурбай койбойт. Кыргыз поэзиясында Акматбековадай феномен пайда болгон соң анын чөйрөсү кандай? Чыгыш менен Батышпы? Же ал поэзия нукура улуттук кыртыш менен тагдырлашпы? Дагы кандай маданий көрөңгөлөр тамырлаш? – деген суроолордун пайда болушу мыйзамченемдүү нерсе. Ошон үчүн Акматбековадай сейрек акындын поэзиясын изилдөө иштеринде деги эле жалпы поэзия тарыхындагы анын жолун, учун жана чийинин табуу талапка ылайык.

Кыргыз поэзиясына Сагын Акматбекова келген учурду алчу болсок, анда өзүн-өзү сындoo, коом көрүнүштөрүнө, айрыкча адам рухун кишендеп, ыйыктын ыйыгы болгон инсандык эркиндикке чек койгон жагдайларды ачык айтуу, тайсалдабай пикирди түз билдирүү тенденциялары коом турмушунун бардык жактарына таасирин тийгизе баштаган чак эле. Репрессиядан жүрөгү түшүп, идеологиянын кысымында тумчугуп турган чыгармачыл интеллигенция дал ушул кырдаалда чыгаан уулдарын, орошон ойлуу сүрөткерлерин аренага алып чыкты. Ушул кырдаалда улуттук поэзияга келген бир топ ысымдардын соңунан, алардын таасириненби же поэзиянын керемет касиети ошолбу, айтор, бат телчигип, топту жарып салттуулукту бузуп, өзгөчө үн менен чыга келген жаш акындардын бараандуусу Сагын Акматбекова эле. «Ошол тары-

хый кыска, бирок түшүмдүү, өнүмдүү жолдо улуу муундагы акындардын коллективдүү күчү менен чоң тажрыйба жыйналды, көркөм каражаттардын, ыкмалардын жөн эле механикалык топтому эмес, профессионал поэзиясынын, кыргыз стихинин (ырынын) өзүнчө бир системасы түзүлдү»¹, – деп жазган сынчы А. Токтогулов.

Кыргыз поэзиясы идеялык, айрыкча эстетикалык жана стилдик багыттагы изденүүлөргө ийкемдүү жана ыкчам киришти. Алар үчүн улуттук көркөм сөз өнөрүнүн тажрыйбалуу жакшы салттары менен дүйнөлүк классиканын үлгүлөрүн айкалыштыруу иштери актуалдуу болду. Аларга түйүндөшкөн кайсы маселе болбосун кырынан коюлуп, кечиктирилбей басма сөз беттеринде чагылдырылып турган чечүүчү мезгилдерде Сагын Акматбекованын келиши мыйзам ченемдүү иш эле. Акындын өз тобунан айырмаланып, үнү башкача жаңырып, коомчулуктун, интеллигенцияны, айрыкча жаштарды өзгөчө таасирленүүгө түрткөнү жалпыга маалым. «Акматбекованын «Айлуу дөң» (1978) жыйнагын кунт коюп окуган адам бир нерсеге көңүл бурбай койбойт. Ал – акындын көз карашы, көркөм интеллекти камтылган рухий дүйнөсү. Ал дүйнө китепте бардык координаттары менен аныкталып, конкретизацияланыптыр. Акын айлана-тегерекке акындык көзүн таштаганда эмнегедир алыскы горизонтту, анын ар жагындагы ар түркүн эл-жерлерди эсепке албайт. Тек, автор кашындагы караңгы капшытты гана, же терезеден көрүнгөн алакандай аалам кычыгын гана сөзгө алат. Көбүнчө акын өз комулунун терезе жарык кылган төрт дубалын, өзү айткандай апасы экөө жашаган үйдүн тар, караңгы текчесинде калган өзүн гана көрөт»² – деп сынчы О. Ибраимов жазгандай акындын калеминен жаралган рухий дөөлөттөр талаш-тартыштарды жаратканын сезсе болот. Арийне, мындай сөздөрдү мейли машакаттуу изилдөөчү болсун, мейли колуна эмне тийбесин шылып-кескилеген аёосуз болсун, айтор, нукура лирикалык, андагы жана багыттын чыйырын сала баштаган өзгөчө акын гана айттыраары бышык.

Акындын жалпы чыгармачылык жолу, андагы жетишкен ийгиликтери, кетирген мүчүлүштөрү тууралуу сөз

болгондо, ал чыгармачылык дүйнөдөгү башка элдердин поэзиясы менен кыргыздын улуттук, салттуу-нускалуу эски поэзиясы жана бүгүнкү күндүн жазма профессионал поэзиясынын ширөөсүнөн жаралганы ынанымдуу бүтүм чыгарса болот. Символикалык ыкмалары арбын ыр жараткан Сагын Акматбекованын лирикалык дүйнөсүнөн орун алган ар кандай табият кубулуштары, айрыкча ирең-бараң буурул таңдар, үрүл-бүрүл жумшак кечтер, боз тумандуу айдыңдар, күкүк үнү, магдыраган май күндөрү, коңурланган күз боёктору – кыскасы, кыргыз жеринин табияты акындын кан-жанына сиңип, эт-чели, сөөгү менен бирге бүткөн тема десек чындыкка жакын болобуз. Ал теманы акын жаңыча жаңырган үнү жана өзгөчө боёктор менен, терең психологиялык биримдикте ачып бергени – кыргыз поэзиясы үчүн чоң жаңылык болгон.

Акындын калеминен жаралган ырларынын ар биринен асмандан согулган ай жарыгын, ак шоола чачкан таңдарды көз алдына келтирген окурман анын символисттик дарамет шыгынын күчтүү экенин сезет. Түбөлүктүү, эч кайда жоголбогон көөнө сулуулук – бул табият сулуулугу менен ал аркылуу адам жараткан жана акындар жараткан сулуулук экенин даңазалоо – Акматбекованын поэтикалык максат мүдөөлөрүнөн экенин төгүнгө чыгаруу мүмкүн эмес.

Биз кокустан жолугушкан бирөөлөр,
Биз эки куш таппай калган түнөгүн.
...Кеч токойдо сүрдүү дагы, караңгы,
Караан болдуң, кадыр болдуң сен мага.

Уюп сары үстүбүздө ай жылды
Сен да бир аз унуткардың кайгыңды.

Буурул кечте, буурул токой термелет,
Бул жолугуу жомогубуз эмнеге? –

деген ыр саптарынан уламбы, айтор, Ибраимов минтип жазат: «Сагын Акматбекованын жаңы жыйнагында бей-даректик, белгисиздик, жүрөктү зилдеткен сары-санаа, качан да болсо жарык дүйнөнүн жаркын шоокумдарын жаап, көрдөй караңгы күңүрт тумандуу кылып көрсөткөн купуя муң бар. Бизди ушул макаланы жаздырууга себеп-

кер болгон да, чын чынына келгенде ушул маселе. Ал не болгон муң, не деген маанай? Анын ички-тышкы өбөлгөлөрүн, көмүскө негиздерин иликтеп, изин – изге, жолун – жолго кууп, карап көрсөк кантет? Кадыресе окурман үчүн бул, балким, риторикалык суроолор болсо да адабият сыны үчүн кыя өтпөй турган кызык материал, олуттуу ой-санааларга туш кылган оор милдет...»¹ Көңүл чөктүрүүчү ноталардын бул макалада арбындыгын ойлоп, сынчынын өзү да акындын чыгармачылыгына аябай таасирленгенин, анын сыйкырдуу магиясына аргасыздан тартылып, калем кармап, сын жазууга түрткөнбү деген ой кетет.

Ал эми сөздүн чынында, башкача жаңырган, кемердүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн жаңы сапаттагы поэтикалык мукам жана муңайым тарткан үн кыргыз поэзиясына Акматбекова аркылуу шамалдай болуп ыкчам жана шамдагай кирип келди.

Нөшөрлөнгөн жамгыр жаңы басылган,
Кимдир бирөө чуркап чыгып, издерин
Үй артына буруп кеткен. Жашылдан
Жарык алган жаңы жыгач тосмолор...
Үй эшиги чала-жарым жабылуу
Жаан өткүчө ачык турган окшогон.

Бул сыяктуу саптарды жараткан акындан улам поэзияга жаңыча ыкмаларды алып келген акын пайда болуптур деген пикир жаралганына коомчулук күбө. Бир «Бүтпөй калган сүрөт» деп аталат. Аты айтып тургандай жаш акындар жаңы темаларга чап коюп, поэзиянын али белгисиз дыңдарын өздөштүргөнү жатканын байкаса болот. Акын алгачкы ыр жыйнактарында эле эртеңки тагдырына көрөгөчтүк, көз ачыктык менен астыртан саресеп салып, дегеле адам жашоосу, айрыкча чыгармачыл инсандардын, акындардын өмүрү өзүнчө эле керемет нерсе, «быт» эмес «бытие» экенин жакшы түшүнгөн. Андыктан акын бытиси эскерүүлөрдөн, табият кооздугунан, эстетикалык аң-сезимден, ошондой эле өкүнүү менен кубануулардан, келечектеги жаркын күндөрдү күтүүдөн, бакыт менен кездешүүлөрдөн, келечекке карата болгон үмүт-тилектерден турарын талантынын күчү аркылуу, поэзиянын үнү менен, даанышмандык шыгы менен көрсөтө алган. Болбосо

жыйырма жаштагы кыздын калеминен төмөнкү ыр саптары жаралат беле да, жаралбайт беле:

Гүлдөр ээлеп талааны да, жонду да,
Улуу тоодон карлар кетти кечээ эле.
Апам мага ак көйнөктүн ордуна
Тигип жатат ак шайыдан көшөгө.

Тоо башына кара булут топтолуп,
Күн күркүрөп нөшөр төктү шатырап.
Балалыгым карап койбойт токтолуп...
Учу жаңсыз улуу турмуш чакырат.

Мындай мүнөздөгү ырлардан улам, акын кыз поэзия көчүнө жаңы жасалга, кыймыл менен өзгөчө көрөңгө-шаң менен кошулуп тим болбой, ыксыз рефлексияларга алдырбай, чайналып-кыйналбай, сапат, деңгээл жактарынан бир топ жогору, интеллектуалдуу планкасы алда канча бийик акын катары кошулду.

Жыйынтыктоо иретинде, Сагын Акматбекова кыргыздын жаш акыны катары, жаңыча ойлоп, дүйнөгө жаңы көз караш менен карап, интеллектуалдык жана психологиялык туюнууларга бай, өзгөчө сезимтал, назик рухтуу поэтикалык каарманды кыргыз поэзиясына алып келген акын дегенге толук негиз бар.

Акындын дүйнөсү МАХАБАТ, ТАБИЯТ, МЕКЕН, АДАМ, АКЫН тагдырларына арналган шарттуу бөлүнүштөрдөн турарын байкоого болот. Ири багыттагы темадагы майда темалар кошумча үн берип, акындын поэзиясын жаңы табылгалар менен байытып, алкагын кеңейтип турары, албетте, шыктын, барандуу таланттын бар экенин айгинелейт. Маселен, махабат лирикасына айдын, жалгыздыктын, айрыкча аял жалгыздыгынын, ошондой эле табият көөнөлүгүнө байланышкан темаларга ыктап, ырларга кошумча көрк менен салмак берип, негизги тема менен тең укукта жашай беришет. Ал эми табият темасына адаттагыдай махабат, мекен, эл-жер жана ай менен жалгыздык темалары ыктап турушат.

Бул шаардын мен эзелки жашоочусу
Жаңыруу, жаңылануу бириктирген.

Өтөмүн көпүрөдөн деңиз кысып
Көөдөнгө, уйкусуздук өрөөнүнөн.

А таштар, таш бакалар калып калган
Байыркы деңиздердин толкуну тээп,
Чөп сунуп жер мезгилден мен аларга
Олтурам жалгыз өзүм, шамалдуу жээк...

Акын жараткан поэзия берметтеринде айрыкча акын тагдырына арналган ырлары күчтүү, чындыктуу жана курч, махабат ырларындай аруу сезим менен жазылганын байкайбыз. Акын темасына арналган ырлары чоң тема катары башка темаларга анча сиңишпей, өтмө-катмарланбай, өзгөчө абалда турган ырлар десек болот. «Акынга» деп тике кайрылбаганы менен «Окурманга» деген ырында акын жөнүндө сөздөр козголот. Негизинен ыр окурманга арналса да подтекст аркылуу акын жашоосу, поэзия деп күйүп-жануусу, анын адамдык, инсандык тагдырлары чагылдырылат. «Сүйдүм сени, дал бир ырды сүйгөндөй, Сүйдүм сени, сүйдүм өзүм билбестен», – деп акын кыз айтып турганын окуйбуз. Жөнөкөй көрүнгөн бул ыр саптарынан турмуштук кырдаалдарды, акындын эргүү туюмдарын, окурманы менен болгон руханий биригүүнү, ортодогу жылуулукту сезбиз. Акын жөнүндөгү чындыкты көрөбүз. Көрсө, ал чындык – акын аттуу инсан эч нерсеге карабай, турмуштук мүшкүлдөргө моюн сунбай, ниетин, дилин таза кармап, жалгыз окурманына арнайт турбайбы.

Ыр жараткан талапкер инсандар бул ыр аркылуу акындык түйшүк, жакшы нерселерге умтулуу, анын негизинде эстетикалык бийиктиктерге жетүү сыяктуу аракеттер эмне экенин жакшы эле сезип-туюп калышат. Дегинкисин, мындай ырлар аркылуу «акындар деле башкалардай жашоонун маңызын таап жашашат, бирок ал маңыз – өзгөчө маңыз – ыр жаратуу, эстетикалык табылгаларды окурманга берүү» – дегендик эмеспи. Ырды окуган адам, адам тагдыры деле жөнөкөй адам тагдырындай татаал, оош-кыйыштуу жана өкүнүчтүү болот турбайбы дегендей ойлорго кабылат. Төмөнкү ыр менен акын алдына койгон тематикалык, мазмундук пландагы максаттарына жетти деген бүтүм чыгарса болот:

Доор бир урап, өчтү бардык шамдары,
Досум алдап кетти таштап алганын.
Аларга эмес, таза сүртүп чаңдарын,
Айнекте ниет жалгыз сага арнадым.

Жазмыш шул, ыргалаармын сынганча,
Мен ырдаармын, ысык жүрөк сууганча.
Дал Ырларча дайым Кумар, Дайым Сыр,
Дайым жаш! Жолдорума сен жаша!

Акматбекованын жыйнактарын барактай келсек, анын акын калемдештерине арналган ырларынын арбын экенине таң калуу менен, бир чети сыймык менен карайбыз. Акын жөнүндө бардык эле акындар жазышкан, бирок, Сагынчалык мол жазганды табыш кыйын. Ал эми акындар жөнүндө көптөгөн ырларды жазган соң, ошого жараша көп пландагы темалар, бай мазмундуу материал талап кылынары бышык. Аларды иргеп, акыл элегинен өткөрүп, эстетикалык, философиялык жана нравалык өңүттөрүн тактап, анан жашоосу максаттуу жашоо, көп кырдуу, бийик жана таза сезимдүү жашоо экенин көрсө болот. Андай ырларды жаратыш үчүн талант, дарамет керек экени да белгилүү.

Акын дүйнөсү аруу, бала дүйнөсүндөй энөө жана назик, сейрек жаралчу дүйнөлөрдөн. Нукура акындар сезим толкуну кай тарапка урса, ошол жактан шык алып, ырын ырдап, чоорун тартып, жашоо деңизинде калкыган бактылуу кеме сыяктанып, батаар күндү тиктеп, атаар таңды күтүп, өз сезимдери өзүнө маяк болуп жанып, ыр мекенин мекендеп жашаган инсандар. Алар кооздукту, акыйкатчылыкты, жогорку абсолютту издешкен.

Акындык шык теманы күн мурунтан издебейт. Тема капасынан, табигый рефлексия катары келет. Форманы, көлөмдү да издешпейт. Ички туюму, көөдөндөгү рух күчү эмнени буюрса, ошону ырдап кала беришет. Адаттагыдай, андай ырлар табигый кооздугу менен элпектиги менен айырмаланышат. Сезимдерге бат уялап, көкүрөккө бат түнөшөт. Эске бат тутулат. Наристенин өзүндөй таза, бейкүнөө жана ишеничтүү келишет. Кубанычтуу, үмүттүү жарык сезимдерди чакырышат. Жазды, жайды, табиятты, алыскы балалыкты эске салып сагындырышат:

Тараза жылдыз өчкөн,
Тармал, бозбулут көчкөн.
Таранган таранчы куш
Тал шуудур-шуудур өрөөн.

Бүлдүркөн бүлдүрөгөн,
Булагы шылдыраган.
Шыралжын шынаарлаган
Жел шуудур-шуудур өрөөн.

Поэзия дүйнөсүн жаратууга көмөктөш болгон каражаттардын бирине, акындын сөз пайдалануу чеберчилиги да кирери айкын. Акын жазган ырлардан, поэмалардан улам, анын чыгармаларында бир эле сөздүн бир нече ирет кайталанып, дембе-дем жолуга берерин байкайбыз. Кайталана берүүсү менен да ырдын маани-маңызы аркылуу да ошол жалгыз сөз окурмандын эсинде калып, көңүлүнө кыттай куюлуп калат. Байкаган адамга ошол кайталана берүүчү жалгыз сөздүн күчү аркылуу жашоо, кыймыл, көрүнгөн да, көрүнбөгөн да табигый же социалдык кубулуш, көрүнүштөрдөн маалымат алса болот. Статистикалык же хронологиялык пландагы жөнөкөй маалымат эмес, көркөм дөөлөттүү, поэтикалык маалымат. Жалгыз сөз аркылуу үмүт, өмүр, махабат, жаштык жана карылык сыяктуу турмуштук зор чындыктардан кабар алып турат окурмандар.

Адаттагыдай, реалдык мааниге ээ болгонсуган ошол сөздөр адамдардын максатына жетүү же жетпөө, бир нерселерге ишенүү же ишенбөө, ата-эне, курбу-курдаштар, бир туугандар сыяктуулар адам жашоосуна гана эмес, анын рух жашоосунда да зор таасирин тийгизерин көрөбүз. Алар тикеден-тик туруп, түз байланышы бар чындыктарды кайтып-кайманалап түшүндүргөн эң элестүү, күчтүү, ары кең-кесири рух мейкинине камтылган поэзия элементтери десек чындыкка жакын болобуз. Тактап айтканда, ал сөздөр жогоруда айтылган жагдайларды шарттап турган СИМВОЛДОР экенин көрөбүз. Ошол символдук сөздөр, белгилер окуялар өздөрүнүн поэтикалык түз милдетин аткаруудан сырткары, автордун жекече нравалык, эстетикалык жана философиялык позициясын бышыктап жана толуктап турарын сезебиз. Эгерде символдун милдетин аткарган сөз-

дөрдү алсак, анда алар төмөнкүлөр: ЖОЛ, ЧЫРАК, КАТ, ШАМ, ПОЕЗД, МҮРЗӨ, ИҢИР, КҮҮГҮМ, АЙ, ШАМАЛ, АЧЫЛГАН ЭШИК, ТАШТАЛГАН ҮЙ ж.б.;

Бул сөздөрдү символдун жүгүн көтөрүү менен бирге, автордук позициянын кичинекей бир уюму же көркөмдүк таканчык жасай турган элементи катары караса болот. Символдук сөздөрдөн тышкары, символдун жүгүн көтөргөн ар кандай жагдайларды табабыз. Маселен: ЖҮРҮП БАРАТКАН ПОЕЗД, ЖОЛГО КАМЫНГАН ЭСКИ ТАМ, ТЕРЕЗЕГЕ ТАРТЫЛГАН ЖАШЫЛ ПАРДА, БОШ КАЛГАН ЧАКА, ЖӨНӨТҮЛБӨГӨН КАТ, ЖАЗЫЛБАГАН КАТ, СЕЛСАЯК ШААР, ЭЧ КИМГЕ АРНАЛБАГАН ЖАТ МУЗЫКА, ТОРДО ИЛИНГЕН ШОПЕНДИН ПОРТРЕТИ ж. б.

СТОЛДО ЛИМОН, а бурчта

Чакада ЖАШЫЛ БАЛАТЫ.

Жаңы жыл түштү ШАМ ЖАКТЫК.

А жылдар өтүп баратат.

Бөтөнбүз дештик, өз дештик.

Көпүз дештик, аз дештик.

А жүрөк тагы кеткен жок,

А жүрөк ШАМЫ өчкөн жок.

«...В искусстве – универсальная эстетическая категория... В широком смысле можно сказать, что символ есть, образ, взятый в аспекте своей знаковости ... и неисчерпаемой многозначностью образа...»¹ – деп жазылат символизм жөнүндө. Бул сөздөргө логика менен карасак, СИМВОЛИЗМ – маданий жана рухий феномен. Ошондуктан Акматбекованын бул чакан ырынан улам Европанын сүрөткерлеринин натюрмортторун элестетсе болот.

Уйкаштуу, нары музыкалуу жана илептүү бул ырда автор ШАМ аркылуу жашоо тиричиликке байланыштуу ар кандай ассоциацияларды берет. ШАМ – жашоо жарыгы, кубанычы, шаңы, кыймыл-аракети, кайгы-касиеттери, араздашуу менен бирге, жаңылануу менен өзгөрүүнүн символу деп койсо болот. Бул символ дүйнөлүк поэзияда көп колдонулуп келген. Маселен Пушкиндин, Лермонтовдун, Шекспирдин, Гетенин поэзиясына ШАМдын ар кандай жагдайларга байланышкан түпкүрлүү маанилерин таба беребиз.

Акматбекованын ырларында, поэмалары реалдуулукка караганда, руханий реалдуулук басымдуу кылат. Аны окурман жан дүйнөсү аркылуу сезип туят. Эгерде КҮҮ-ГҮМ жана анын синоними болгон иңир деген сөздөрүн алчу болсок, анда булар деле жогоруда көрсөткөн жагдайлар менен терең байланышта экенин байкайбыз. «Тандалма күү» деп аталат. Поэзиянын инструменти катары, символдун менен бирге, бул сөздөр автор үчүн өзгөчө категорияда турган Иңирге жана күүгүмгө акын эстетикалык зор маани бергени мыйзам ченемдүү иш. Алар акындын поэзиясына, айрыкча лирикасына өзгөчө салмак берип, көрк кошуп ырларынын беделин ашырып келишет. Ал сөздөр эстетикалык мааниге ээ болуп тим калбай, белгилүү ченемде философиялык мааниге да ээ болушат.

Айланып бир жай куш учту
Асманынан Иңирдин.
Шол иңирде тунжураган
Менин өскөн үйүмбү.
Чыгыш тоодон жылып чыккан
Айдын бети тумандуу
Ай астында тунжураган
Менин учкан уямбы...

ИҢИР, КҮҮГҮМ деген сөздөргө мааниси боюнча башка сөздөр ыкташып кетет. Маселен, мунарык, тумандуу, карарат, түнөрөт, үрүл-бүрүл, ж. б. Адаттагыдай алар Символдук негизги сөздөргө өзгөчө нюанстар менен боёкторду берип турушат: /Туюп-турсун, жол карапсың/, /Кечээ кечки маалда/, /Ачык-айкын, күңүрт, татаал жолдору/, /Күн да кээде күңүрттөнүп турбайбы/, /Тумандуу аалам айдыңы/, /Сумсайган суйдаң жылдыз сумсайган сур иңирге/, ж. б.

Билинбей терезеден күз алмашып,
Бирде жаап, бирде муздак кар себелеп,
Алма бак гүлдөп, кайра барик төгүп,
КҮН БАТСА, мейманчылап КҮҮГҮМ келип.

«...сообщив малым лирическим жанрам новые выразительные возможности»; – дегендей, сулуулук берүүчү жаңы мүмкүнчүлүктөр ошол өзгөчө категориядагы кошумча сөздөр аркылуу пайда болушканын байкайбыз.

Эгерде КАТ деген сөздүн символдук маани-маңызын чечмелөөчү болсок, анда ал сөздүн эстетикалык касиет менен философиялык ойлорго да ээ экенин көрөбүз. Бул сөздөгү кош маани-адеми мааниси менен ага байланышкан символдук экинчи мааниси тең укукта жарышып жашай бергенин көрөбүз. Каттын мааниси өтө терең жана таза сезимдерге байланышат. КАТ – жаз, сүйүү, күтүү, ишеним, жаңылануу, жашоодон жакшылык күтүү сыяктуу тирүүчүлүктүн касиеттери.

Жаз келип калганбы дейм, кары коңшум,
КАТ келип калганына караганда.
Мени эстээр адамдардын бардыгынан.
Түңүлүп бүткөн маалда.

«Саламат жүрөсүңбү курбум», – деген
Көнүмүш сүйлөм менен башталса да,
Саламат болгун» – деген жазуу менен
Бүтсө да...

Жаз келип калганбы дейм, кары коңшум,
КАТ келип калганына караганда...

Бул ыр окуган адамды да, лирикалык каарманды да аруу сезимдерге чакырат. Бирдын көлөмүнөн да сапаты бийик келип, чакандыгына карабай, күчтүү сезимдеги кырдаалдарды берет. Өзүнө жараша контраст, аллогизмдери бар. Драмасы да жок эмес. Маселен, лирикалык каарман КАТ жөнүндө кеп козгоп, кары коңшуга кайрылганы контрасттуу элести берет. Себеби лирикалык каарман жаш, андыктан бирөөлөрдү сүйөт, андан каттарды күтөт... ал эми кары коңшу, балким, эчкимден кат күтпөйт... / Мени эстээр адамдардын бардыгынан/, /түңүлүп бүткөн маалда/, – деген сапттардан каармандардын качанкы бир өткөн чакка тийиштүү жүрөк сырларынын четин ачып, жекече тагдырына байланышкан драманын илебин сезе калабыз. Бул ыр таза, энөө сезимден улам жаралганын байкаса болот. Ыргагы жай, анда сүрөттөлгөн турмуштун өзү да жай. Эки адам эрте жазда бакчада күнөстөп олтуруп сүйлөшүп жаткандай туюм калат.

Сагын Акматбекованын прозасындагы доминанттык көрүнүш – символ. Алакандай аңгемелеринде табият ме-

нен адам образы гармониялуу тең салмактуулукта каралат. Акын бул эки улуу стихияны бири бирине диссонанс кылбай, тең салмактуулукта кармайт. Бул ийгиликке акындын чыгармачылыгынан терең орун алган символисттик жагдай менен акындын инсандык жекече дүйнө кабылдоо жөндөмү жеткирди десек жаңылышпайбыз. Маселен, күз жалбырагы өмүрдүн кечи. Улуу чындык күүгүмдө жаңырган күү – бул көкүрөктү буюктурган рухий дүйнө. Ал эми жол – өмүрдүн агымы, кыймыл-аракет, эртеңкиге умтулуу, үмүт-тилектерге жетүү. Шам – жарыктык, билим-илим, дүйнөтаануу, мүнөздүн марттыгы, ич дүйнөнүн кооздугу, тереңдиги жана бийиктиги. Иңир – табияттык кооздук феномени, эстетикалык кырдаалдын бир элеси. Кыскасы, адам жашоосунун табият, аалам, космос бирдиги менен өткөн кыймылы жана кайталангыс чактары. Дегеле ар бир акын философ болот, ал эми символисттик маанайдагы акындар өзгөчө. Андыктан акындын поэтикалык чыгармаларынын философиялык башаттарына чоң маани берилип, үчүнчү главанын жазылышына себепкер болду. Орус элинин улуу сынчысы В. Г. Белинскийдин: «... акын ошол эле убакта ойчул... Эми поэзия менен философия бири-биринен четтебестен, өз ара колдошуу үчүн бири-бирине тынымсыз кол сунушат, атүгүл көпчүлүк учурларда бири-бири менен өтө аралашып кеткендиктен, философиялык айрым чыгармаларды эң оболу поэзиялык, ал эми поэзиялык чыгарманы философиялык деп айтасыз»¹, дегенинен улам, Акматбековадай акындардын чыгармачылыгы да философиялык ачылыштарга, табылгаларга бай экенине ынанса болот.

Агарган чачы дабыштын,
Угулбас, алыс, же жакын
Таанышпай туруп таанышкан
Үн жетпес, ыйык, кымбатым.

«Агарган чачы дабыштын...» –

убакыттын агуусун, арадан көп жылдардын өтүшүн ЧАЧ, ДАБЫШ деген сөздөр аркылуу туйдуруу ыкмасын Акматбекованын көпчүлүк ырларынан кездешээрине күбө болдук. «Угулбас, алыс, же жакын», – МЕЙКИНДИК, АРАЛЫК – адамдардын бир-биринен алыс, же жакын аралык-

та болуусу түз дагы, кайманалаган кыйыр мааниде дагы айтылганын байкайбыз. Ошондой эле «жашаган, сүйгөн, айрылгыс» деп, турмуш сабактары менен жашоонун ар түркүн жагдайларынын катарында ар бир инсандын өз КА-БЫЛДООЧУ субъект катары интуитивдик туюмдарга бай экенин көрөбүз. «Кайрылгыс» деген жалгыз сөз элегиялык маанайды, муңайым тарткан жандүйнөнү, жашоонун өткөн чакта калып калчу өктөлүү мүнөттөрүн сүрөттөп жатпайбы. Акын Сүйөркул Тургунбаев «Сөздүн сөздөй баркы бар» деген макаласында: «Өмүр бою сөз менен иштеген адам, албетте, эне тилибиздеги ар бир сөздүн дабыш-дарамети, боёгун (нюанстарын), жытын, маанилик жана элес берүүчүлүк кудуретин жадыбалдай жатка билип, аларды кандайча таасирдүү пайдалануунун түркүн-түмөн жолдорун, ыктарын издеп табуунун түйшүгүндө болот»¹ – деп жазат.

Эстелбейм ырда эч кимге
Миң тааныш миндеп көз кадайт.
Көрүшпөй туруп, көрүшкөн
Көңүлдө жалгыз бир сөз бар.
Жашалган, сүйгөн, кайрылгыс,
Ак кардан сергек, ак таңдуу...
Бир жалгыз МЕКЕН. Сан жылдыз
Жашаган адам бактылуу.

Акматабекованын поэзиясында элестүү, музыкалуу ыргактарда берилген ырларында философиялык ой-толгоолор арбын кездешет. Жапайы дүйнө жөнүндөгү чакан ырын талдоочу болсок, оболу ырдын графикасы жандуу сөздү сүрөттөгөн табигый штрихтер менен бергени кызык. Эгерде ырды кагаз бетине түшүрчү болсок, ал жалаң эле ыргактуу, обондуу эффект берип тим болбой, графикалуу да эффект бергенин көрөбүз. Бирда рефрен-кайталоо бар. Анын маанилик жана мазмундук милдети бар. Акыркы эки сап – рефрен катары, убакыттын тынымсыз агуусун, чексиздигин философиялык категорияда көрсөткүсү келгенин туйса болот.

Жапайы талааларда
Жапайы чөптөр өсөт.
Жапайы талааларда
Жапайы чөптү тепсеп.

Жамгырын шорголотуп
Жапайы булут көчөт.
Жапайы талааларга
Жумалап төгөт жамгыр...

Уккулутуу, нары окулуктуу бул чакан ыр – жара-тылыш менен айкалышкан адамдын ой чабытынын бир абалы дегенден тышкары да, пейзаж фонунда жаңырып турган обон деп койсо болчудай. Ырдын эффониясы назик жана кылдат. Окулбай эле, күнгүрөнүп ичтен ырдалып жаткансыйт. Сезимдин ой чабытын, көкүрөктү аруу табиятка багыттап, жашыл аалам менен жандуу дүйнөгө болгон сагынычты козгоп, кыймылга, чексиздик менен мейкиндикке болгон кызыгууну жаратат.

Деги эле дүйнөлүк адабиятта же поэзияда болобу, инсан жалгыздыгы–өзгөчө аял жалгыздыгы көп ырдалат. Ал тема улуттук чектен көтөрүлгөн жалпы тема десе болот. Кызыктуу же аянычтуу адам тагдырына байланышат, чагылдырат. Орус адабиятында Лев Толстойдун Анна Каренинасы, Пушкиндин Татьяна Ларинасы, Айтматовдун Жамийласы, Асели, Алиманы жан дүйнөнүн жалгыздыгын тартышып, жан дүйнөгө түгөй болоор адамды таапташпай, жоготуп, жүрөгүн ыйлатып келишпедиби. Адабият менен искусстводо жалгыздык темасын ачып берген чыгармалар күчтүү, элестүү жана жеткиликтүү болору бышык. Сагын Акматбекованын лирикасындагы жалгыздык темасы айтылган сөздөрдү толугу менен ырастайт. Адаттагыдай, андай ырларынын лейтмотиви махабат менен адамдык бытие. Тунук лириканын угутунан жаралган ырлары, бирде чыгыш акындары сүйгөн күндөлүк поэзиясын (дневниковая поэзия) элестетсе, бирде мазмуну, обон ыргагы куюлушуп тегиз кеткен агымдуу, философиялык подтекстинин таасирдүүлүгү боюнча мусулман чыгыштын поэзиясы менен өлбөс-өчпөс махабат лирикасын жараткан Рудаки, Омар Хаям, Руми жана Саадилердин рубаи, газелдерин элестетет.

Акындын жан дүйнөгө байланышкан лирикасынын өзөгү махабат болгон соң, анын тематикалык, маанилик жана ойчулдук диапазондору алда канча бийик жана кеңири болоору белгилүү. Махабат менен жан дүйнөгө

түйүндөшкөн ар кандай турмуштук жагдайларды, окуяларды көндүм болуп калган, кулакка тааныш жылма сөздөр менен кооздоп – шөкөттөбөй, саймедиреп чечмелебей, тетирисинче, ойго тундуруп, сезимге кандырып, даанышмандык аспектиге салып анан жазат:

Эки жолу келип көрдүм бу жерге,
Бу сүйүүнүн өрөөнүндө жашадым.
Биринчисин – жаштык менен, от менен.
Экинчисин – жүрөк жана эс менен.

Эки жолу түттүм ушул өрөөндүн,
Ысыгына, муздагына, Калбаймын
Үчүнчү ирет. Үчүнчүгө – өмүр жок.
Өмүр болсо көкүрөк жок, көңүл жок.

Лирикалык ырларында акын жалгыздык теманы, – ал кандай маанидеги жалгыздык болбосун, – адам бытиесине тиешелүү болгон философиялык категорияга карагандай карайт. Акындын поэзиясындагы жалгыздык, махабат, табият жана аялдын жан дүйнөсүн чагылдырган темаларга АЙДЫН темасы ыкташып турат. Арийне, өзүнө чейинки, өзүнөн кийинки, ошондой эле Чыгыштын, Батыштын акындарындай, айдын темасы Акматбекованын чыгармачылыгында көрүнүктүү орунду ээлейт десек жаңылышпайбыз. Ал турсун кандайдыр бир сырдуу магияга ээ болгондой сезилишет айдын темасын ачып берген ажарлуу ырлары. Маселен, улуу Басе (1644-ж.) поэтикалык чыгармачылыгында иштеп чыккан «саби» – муңайым тарткан жалгыздык принциби – сыяктуу эле, айдын темасы да өзүнө жараша эреже, канондор аркылуу ийине жеткириле иштелип чыккан темалардан болгон. Батыш, Чыгыш акындары болобу, же элдик чыгармачылыкпы, айтор Ай – эстетикалык зор мааниге ээ болгон. Ал катышкан ырлар туруктуу мазмундуулукту камтыган ары кеңири, ары бай мүмкүнчүлүктүү жана таасирдүү темалардан. Андыктан айды ырга кошпогон, аны менен адамча сүйлөшпөгөн, ага сырын айтпаган, аны жалгыздыкта жүрүп жан жолдош кылбаган акынды табуу кыйын. Ай – орустардын сөзү менен айтканда – «светило» – ааламдын жарыгы катары узун туурасы жок кең мейкиндиктин эң бийик чеги жана чекити:

О карачы, о карачы, ай жарык!
О карачы, талаа жарык, сай жарык!
«Кеч болсо да кечиргин!» – деп жалбарып,
О кайдагы сөздү айтасың, кайдагы!

О карачы, о карачы, ай жарык!
О карачы, кайың жарык, тал жарык!
«Кайың – талдай көп элек!» – деп арбалып,
О кайдагы. кезди айтасың, кайдагы!

Ай – поэзияда сулуулуктун, сырдуулуктун жана туруктуулуктун синоними. Өлбөс-өчпөстүктүн, улуулуктун жана чексиздик менен бийиктиктин символу. Бекеринен эл айды чыгармачылыгында көп колдонбогон эмес да. Айга эстетикалык маани берип, ырларына, кошокторуна, макал-лакаптарына кошуп тим болбой, адамдардын аттарын да ага байланыштырып коюшкан.

Логикасы боюнча жалгыздык темасы менен айдын темасына «бир кем дүйнө» мотивдери чагылдырылган лирикалык ырларын кошсо болот. Акматбекованын лирикалык ырларынын көпчүлүгү даанышмандык башат катары, элдин жашоо тарыхында иштеп чыккан адеп-ахлактык, эстетикалык, психологиялык кырдаалдарга байланышкан жагдайларды пайдаланып жазылганын көрөбүз. Өлүм, ажырашуу, жоготуу кайгысын тарткандар, жону катуу жокчулукка кабылып, же тагдырдын каарына калгандар «атаганат бир кем дүйнө» деп жазмышка чыдап, бармак тиштеп олтуруп калышса, акындар жөнөкөй пенделерден айрымаланышып, ырларын жаратышкан:

Көк туман көл үстүнөн кетсе дагы
Бир себеп экөөбүздүн жолду тороп,
Эч качан көрүшпөсөк эмне болот
Көк туман көл үстүнөн кетсе дагы.

Бир эмей эле кошокту элестеткен каарманынын «бир кем дүйнөгө алыста жүргөн, арзып сүйгөн элестүү түрдө сүрөттөп берет. Ал коркунуч жөнүндө, «бир кем дүйнөгө» болгон ой толгоолорун автор түз айтпаганы менен, ырдын подтексти, кыйыр түрүндө кайманаланткан мааниси акыры келип ошол философияга такалат. /Көлдүн ачуу жашы/, /экөөбүздүн жолду тороп/, /кум учпай, шамал

жүрбөй/, /тамчылаган жылдызы жок/ деген саптар негизги лейтмотивди курчутуп, ырдын экспрессиясын ого бетер уккулуктуу кылып чыңалтат. Мындай манерада жазылган ырлары үчүн, өз доорунда символист акын Верленди «Заплачки Верлена» деп сындашкан экен. Сагындын ый менен кошоктун толгон мундун музыкасын нота белгилери эмес жөнөкөй, ирээттүү сөздөр аркылуу табигый түрдө бере алганы кызык.

Кайгы-касирети, маани-маңызы аркылуу жогоруда талданган ырга үндөшүп кеткен «Шыбактар кылтыйып жондордо» деген лирикалык чакан ырына кайрылчу болсок, анда бул ырды деле жогоркусундай «сольная, индивидуальная» лирика деп коюшмак. Адаттагыдай, бул ыр деле махабат темасына арналат:

Шыбактар кылтыйып жондордо
Күн чыгат жайдары. Бир гана
Ал мени унутуп койду го.
Ал мени унутуп койду го.
Далысын жылытып жондордун
Күн батат жайдары. Бир гана
Мен түпсүз ойдомун.
Мен түпсүз ойдомун.

Берметтей кашкайган бул ыр өзүнүн лексикалык жана графикалык эле эмес, строфикалык жасалгалоосу боюнча да жөнөкөй, жупуну кейипте. Кадимки Басенун «сабиден» кийинки «каруми» деп аталган, жеңил-желпи шилтей салган, а бирок тереңдиги жана мазмундуулугу боюнча алдына ат салдырбаган ырлары сыяктанган лирикалык ырды адамдын, инсандын, керек болсо аялдын керт башына таандык жан дүйнөсүнүн лирикасы деп түшүнүш керек. Бул ырда деле «көлдүн ачуу жашына» окшоп, /шыбактын ачуу жыты/, / түпсүз кызганыч ойлор/, /катчынын жолун кайтаруу/, сыяктуу саптар ырдын ички жана тышкы экспрессиясын күчөтүп, көркөмдүк көрөңгөлөрүнө салмак беришет.

Кошокко, ыйга, медитацияга жакындап кеткенине карабай, мазмундук, идеялык жана мүнөздүк жакындыгы бар жогорку эки ырда **интеллектуалдык** татаалдык бар. Окуган адамды ар кыл ойлорго, сезимдерге жана элестерге чакы-

рышат. Окурман ары күчтүү, ары табигый, терең тамырлуу жана жандуу импульсу бар ырлар экенине ынанат.

Сөздү жыйынтыктаганда, С. Акматбекованын чыгармачылыгы кыргыз поэзиясынын күмүш дооруна салган биринчи чыйыр деп атасак болот. Ал эми акын ошол чыйыр менен өзү көксөгөн бийиктиктерге жол улаган акындардан:

Алыс деп такыр чочуба,
Акыры жүрүп жетесиң
Агарган улуу чокуга.

АДАБИЯТТАР

1. *Токтогулов А.* Поэзияга мамиле. Фрунзе: Мектеп. – 1975. – 3-бет.

2. *Ибраимов О.* Көз караш. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1985. – 87–101-б.б.

3. *Ибраимов О.* Көз караш. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1985. – 97-б.

4. *Философский энциклопедический словарь.* – М., «Советская энциклопедия», 1983, -607-б. Ст: Символ.

5. *Белинский В. Г.* Полн. Собр. Соч. т. 7, изд. АН ССР. – М., 1955. – 352-б.

6. *Тургунбаев С.*//Кыргызстан маданияты. – 2002. – октябрь.

ЖАКШЫЛЫКОВ АСАН

(1949)

Акын атыгып, анын озуйпа-милдетин аткарып, айрымына ыр деген айда-жылда бир келип, айрымына бүтүндөй тагдыр болуп бүтүп, акынчылыктын жолу жазма таризде кылымдын башынан келаткан менен, алтымышынчы-жетимишинчи жылдардын ар бир акыны жөнүндө аяр, кылдат, терең түшүнгөндүк менен өзгөчө сөз кылууга туура келет. Өткөн, кеткен, өткөндүн өктөлүү жерлерин бүтөп, өз мезгили гана эмес, бүтүндөй эки муундун шыбагасы өздөрүнө тийип, өзүнө чейинки мезгилдин ырдалбай калган (же аз ырдалган) ырлары үчүн алтымышынчы-жетимишинчи жылдардын добушун эки эселеп арттырган бул муун эң ириде аракетчилдиги, изденүүчүлдүгү, натыйжада тапкычтык-жаңычылдыгы менен кылымдын тарыхында калды. Көрө билүүсү сезим туйгулардан, турмуштук көрүнүштөрдөн, күнүмдүк адам тирлигинен тартып космостук, ааламдык ой жүгүртүүлөргө өсүп жеткен, батыштын батыштай, чыгыштын чыгыштай тажрыйба-сабагын өздөрүнө сиңирген кумурскадай өжөр бул калк эми кайталанса канча бир кылымдан соң жараткан мезгили, жашаган доору жарашса, кайталанаар. Болбосо а кездегидей албуут күч, көтөрүңкү дем, жанган жалын денинде ойногон романтика жөн жерден жарала койбос. XX кылымдын ойчулу Л. Н. Гумилевдун «пассионардуулук» илимий концепциясынан алганда, мутациялануу аркылуу дүйнөлүк маданиятка салым кошо баштаган кыргыз адабияты кыртышында өзү жаралган этностун аз сандуу экендигин байкаткан жок. Биосферанын бирден-бир тилкеси катары этностун жаралуу, көтөрүлүү, алсыроо, өлүү тагдыры бар десек, Гумилевдун дал ошол концепциясындагы маданий

көтөрүлүү фазасы кыргыз кыйырында алтымышынчы-жетимишинчи жылдарга туура келди. Ал өсүштү биз кандай алып кете алдык билбейм, бирок руханий өзөгүн аздырбаган-тоздурбаган элдер мындай процессти, өзүнө келген ооматты сактай билишет экен. Андай калк узакка жашай алат экен да, руханий жактан да бекем болот экен. Натыйжада кытай элиндегидей Конфуций, Лао-Цзы сыяктуу улут рухунун шам чырагын көтөрүп, артындагыларды алдыга баштаган улут корифейлери жаралат экен, ысымдары мезгилдин өтүшү менен ошончолук жаркырап күйөт экен, артындагыларга жарык берет экен. Кудай түбөлүктүүлүктү башкаrsa, мындай өкүлдөр өз элин ошол түбөлүктүүлүккө жакындаштырганы менен баалуу экен. Бир эсептен өзүнүн кыргыз адабиятын дүйнөлүккө жалгаштырууга аракеттенген аталган муундун өкүлдөрү ошол узак жашоо процессин кармоону өз миссиясы катары түшүнүп, эл алдына өзүнүн руханий бузулбас кубулуштарына ээ болуу маселесин койду.

Ал кайталангыс эталондун негизги өкүлү болгон Асан Жакшылыков тууралуу сөз кылаарда эң ириде анын мезгилдик алкакка кармалбаган кенендиги, кандай зирек окурман болсо дагы бир окуп эле түшүнүп жибербечү ой тереңдиги, табиятынан шаттыкты шам катары кармап жүрүп отурган акындын жашоону эбилеп-төгүлүп сүйө берген маанай жаатындагы бийиктиги, чыгармачылык көп кырдуулугу, бай, орошон интеллектиси эске түшөт. Чыныгы акын гана кайсы бир убакытка кармалбай, байланбай, өзүн кайсы бир доорго энчилеп койбой, тескерисинче, өз муундаштарынан озуп, жеткен бийиктигинде тыныптынчып калбастан, ага да ыраазы болбой, кайра чабыттап артка, канча мезгил артка сапар алып, кийинкилердин катарынан өзүнө сыйлуу орун таап алат. Ал эми тээ Адам Ата, Обо Энеден баштап, Нух пайгамбардын тушундагы топон суу, байыркы кыргыздардын көчмөн турмушу («Адам ата баяны» менен «Топон суу жана тайгак жол жөнүндө балладаны», «Макмал төр» менен «Көкөй кестини» айтып жатканым), кыргыз адамы колуна кармаган алгачкы комуз («Комуз» чыгармасында) баянынан баштап, кыргыз калкы, дегеле адам баласы башынан өткөргөн

руханий улуу тарыхты таржымалдаган Асан акын тууралуу эмне дешке болот. Бул канча кылымдык алкак жүрүп отуруп кечээги үркүн, андан бери Ата Мекендик согуш («Мээрим» романы, «Каниет» поэмасы), соңкусу бүгүнкү күнгө («Соку таш, дүрбү, үч жол жөнүндө насият» балладасы менен «Ата намыс» поэмасын карасаңыз) биригет. Бир өңүтү адамзат жашоосунун башталышын, экинчиси эң кийинки кылымдын ырын камтыган катмар калың да, бай да, кыртышы семиз. Анда «өнүп чыккан» ар бир чыгарма тууралуу ийине жеткире сөз кылгың келет.

Акындын ырларынын философиясы кенен. Акындын табышмактуулугу да, сырдуулугу да ушунда – чакан ырбы, көлөмдүү поэмабы, кайсынысында болсун анда көрүнөө да, көмүскө да терең ой жатат. Байкабай окуй бересиң, бирок ал философия өзүн кайсы бир саптан таанытат, сени кайра арткы берене, саптарга кайрылууга мажбурлайт, натыйжада ар бир ырга байланасың да каласың. Түбөлүктүү акылмандыкка сугарылгандай, акындагы ой тереңдиги анын алгачкы китептеринен эле байкалат. Аларда жаштыкка мүнөздүү жеңил учма сезимдер жок. Ырас, романтикалуу курактын учкундары сезилип турган менен, алгачкы «Таңдын ырахатындагы» (1969) «Үрөн», «Жашоо кумары» деле, «Жолго чыгуу», «Көрүстөндөгү толгонуу» ж. б. деле жаш акындын чоң адабиятка тагдырын чындап байлагандыгын байкатат. Ырлар жыйнактан жыйнакка өсүп олтурат, ырлар бирин-бири толуктап, жетилтип отургандай сезилет. Акын чоң ойлорго бушайман болуп, миң толгонуп кыйналып барып, бардыгы бышып-жетилген соң ыр болуп бир төрөлгөндөй. Ошондуктанбы, ырлары цикл-цикл түрүндө кетет да, ар бир циклдеги ырлар бир дем менен жазылгандай тыгыз жалгашып турат. Бул поэтикалык дүйнөгө баш бактыңбы, ал сени о не бир изденүү дайраларынан кечирет да, о канча көркөм ой чытырман токойлорунан адаштырат. Дал ошол окурманын адаштыра алгандыгы менен бул поэзия күчтүү, сыйкырдуу.

Акынга турмушту жаркын кабылдоо мүнөздүү. Анын чыгармачылыгына акын өзү аңдабаган жашоону жанталаша сүйүү башат болуптур. Нурга деле сүйүнө берген, ар бир аткан таңга деле сүйүнө берген, жаанга деле, торгой-

го деле сүйүнө берген алпейим бул адамдын түшүнүгүндө дүйнөнүн Айы менен Күнү түбөлүктүү да, адам өмүрү күнүмдүк. Адам өмүрүнүн максаты – ал ошол түбөлүктүүлүккө сиңип жок болушу керек. Табигый шаттыгынын, поэтикалык маанайынын бир учу асманда экендигин, табигый жүргөн бул процессти акын өзү кеч аңдады. Албетте, акындын дүйнө таанымынын прогрессивдүүлүгүнө табигый нерсеге кошулуп, алган билими, үйрөнгөн дүйнөсү себеп болгон.

Акын замандаштарындай эле өз адабиятынан чыккан соң батышты окуду, бирок анын таасиринде калып калган жок. Шар дегенче Чыгышка, Тагорго, индия поэзиясына, кытай даосторуна кирип кетти. Буддизмди казды. Буддизм «турмуш – бул куурал» деп тааныйт. Андай-мындай деп өздөрүн сооротуп отурбай, абсолюттукка умтулган индустардан айырмаланып акындын турмушту шаттык деп кабылдашы – акындын философиясы. Ал философия Будда философиясына каршыдай. Бирок «Ысык-Көл сонатасындагыдай» же «Эңсеткен жаздагыдай» абалга келгенде кудай берген шаттык менен нирвана деңгээли, б. а. будда философиясы дал келишет. Көз ачкандан кан-денинде ойногон аруулук, табият керемети, махабат, дегеле жанжандыкка, адам баласына, ааламга, эң башкысы Теңирге болгон сүйүү бардыгы айкаша, ширелише келип, Чыгыш дүйнөсүнө, Чыгыш философиясына жандашат. Ошол эле маалда акындын дүйнөтаанымдык бир «секрети» – ал дагы карма азабын чечмелеп, йогдордой акыл, эмгек, сүйүү, сулуулук өлүмдөн бийик нерсеге жеткирээрине ишенет. Ал тургай акындын түшүнүгүндө ажал деле трагедия эмес. Ошон үчүн ал турмушка, дүйнөгө батыл карайт, жалтанбайт.

Акындын ырларын окуп олтуруп, бул адам өмүрүндө бирөөнө таарынып, бир жандан да кагуу жеп көрбөгөнбү деп таң калганым бар. Адамдарга болгон анын урмат, ызаат, сүйүүсү ушул ойго алып келген. А бирок чыгармаларын кылдат карап отуруп, акын өзү «жанды жеген поэма» деп түшүнгөн «Аскадагы нурдан» улам анын купуя сырынын бир өңүтүн туйгандай болдум. Кагуу тургай турмуштан тепки жеген адамдын өмүрдөн, жандан кечкен

шартындагы толгонуусу, азабы, Жаратканга кездешүүсү, сооронуусу нака турмуштун өзүндөй жасалмасыз берилиптир. «О, Кудай, өзүмдү да, өлүмдү да, өзүңө келип кетти табыштагым» (170-б., – Б.: Кыргызстан. 1999. 2-том) – деген жүрөк опкоолжуткан саптар лирикалык кейипкердин «боюна өзүн тарткан жакынды да, өчөшүп күн көрсөтпөгөн душманды да, ысык-суук, кайгы-күлкү, өмүрдү да, сүйүүнү, жапа чөккөн көңүлдү да» (170-б.) эч дооматсыз Жаратканга табыштап, баарын тобо тутуп койгон абалын тымызын чагылдырат. Ал мындай оор кырдаалда «Теңирге жакын барып» жан бергиси келет, бирок пенде күткөндөй эмес тазалануу жүрөт. Мына, чыгармадагы кейипкер «шамалга төшүн тоскон» аска учуна барды да, жан кыюуга чындап белсенип, кийимдерин бирден чечип баштады. Кийимдерин чечип бүттү, анткени алар өзүңө таандык буюмдар эле. Кезек Жанга жетти. Кейипкер ушул жерден буйдала түштү. Жан өзүңкү эмес, Теңирдики экенин эстеди. Эстеди да, Жанын Теңирге сунуп турду. Бирок Теңир аны өлүм менен эмес, а өмүрдүн өзү менен айыктырды. «Денесине мээлүүн агым уюду, жаны аруулукка жуунду». Батыш менен Чыгышты изилдеп келип тапканы ушул – акын илим менен дин биригип калган, жанды Кудайга берүү ыракатына, «нулевое состояние» чыкты. Жанын калтырып койгондон кийин башка жаркыраган, санчитананда биримдиги мээсине куюлган адамзаттын өкүлү, башка сапаттагы адам болуп чыга келди. Натыйжада акын «Ыза да кубанычтай зарыл демек, Арамдык адалдыктын жан түгөйү, кейибе, болбос ишке издеп себеп» (175-б.) деп баштапкы өзүнүн тубаса жаркын маанайына кез келди. Акындын Асман Теңирге жолуккан жери ушул (бул тууралуу дагы сөз болот). Адам бир эле мезгилде Жердин да, Көктүн да жан бирдиги экендигин аңдады. Көрсө, адамдын табиятындагы шаттык жөн эле шаттык эмес экен. Ал түбөлүккө тамырлайт экен. Мындан кыргыз акынынын ой жүгүртүүсү дүйнөлүк философия менен дүйнөлүк диндин бийиктигине жеткендиги көрүнөт.

Кыргыз Жер Энинин бар экендигин билген, бирок Асман Атадан кабарсыз эле. «Асман Ата табиятың башкараак Жер тарыхы – «Тирүүлүк» деп аталган кайра өзүңө

умтулуудан башталат» (122-б.) деп Жер Эненин жубун белгилеген, ар кыл көрүнүштөн гармония таба билген акын дүйнөтаанымы, же «Акыйкатта, аалам менен биригүү айтып бүткүс бир өзүнчө той экен» (117-б.) деген улуу шайкештикке ынануу «өмүр» поэмасында ушундайча ачылат. Бул, болбосо «Көкөтеңир кут кыла көр, колдой кор, туюп турам – улуу тагдыр кабылды!» (162-б.) делген жашоого каниеттикти туюнткан «Тиктегиле, кең асманда ай барат» поэмасынын, же дагы «Бир гана Жаратканга нээтим тирүү» (173-б.) деп ымандай сырын айткан «Аскадагы нур» поэмасынын концепциясы бир. Ал – дагы эле Теңир концепциясы, көрүнбөстү көрүү, туюлбасты туюу. Чыгармачылык мындай «экстазга» ар ким эле тушуга бербейт. Бул – Теңирдин өзү тарабынан чанда бир адамга берилчү бакты, Теңирдин бар экенин туюу менен ар кыл шайкештиктерди кабылдоо менен жан жалгыздыгын унутуу. Мындан, айталы, айрымда А. Жакшылыков менен тең катар коюп изилдөөгө туура келген Рамистики интуиция менен денеси кошулган шаттык болсо, Асан акындыкы шаттыктын поэзиясы аркылуу бир жагы философияга, экинчи жагы жаратылышка асылып алган, ошонун күчүн сезген философиялык шаттык экендигин билүүгө болот. Сопулардын, дзэндердин, даостордун шаттыгы дагы ошол, бирок акындын философиясы алардыкынан алда канча тереңде.

Өзүндө «макромир менен микромирдин, тагорчосунан айтканда, ич дүйнө менен сырт дүйнөнүн, табигый барабарлыгын кармоого» жетишкен акындын ырларында Теңир, Жараткан түшүнүгү негизги орунда. Кудайга болгон мындай ызаат мамиле бала кезден, энеси эртелеп көз жумган 3–4-класста экенинде башталган. Айылдагы Калпа молдодон куранды үйрөнүп, оор жоготуусунан молдо менен баарлашып айыгып, да бир молдо Турумбек чоң атасы менен биргелешип уй, кой кайтарып жүрүп илгерки диний санжыраларды, пайгамбарлардын тарыхын эшитип, кенедей баланын канында башталгыч диний сезим өтө эрте калыптанган. Ырларынан айкын байкалган (өзгөчө «Улуу шашке» китебинен соң) «бирөөнө кыянаттык кылбоо керек, адамдын ниети таза болуш керек» деген түшүнүк ириде кыргыздын жайлоолорунан келсе, экинчи

жагынан дал жогорку эки адамдан улам акын сезимине жалгашкан. Р. Ролландын чыгыш дини тууралуу чыгармаларына куштарлык ырларынын бул жагдайда тереңдешин шарттады да, буддизм жана индуизм менен таанышканынан диндин адамга таасир бере турган чоң күч экенин аңдады. Өздөштүрүүнүн бул сапары акынды мусулманчылык маданиятына чындап алып келди. Москвада экенинде христианчылыктан, Библиядан поэзия катары, сүйүүнүн чеги катары айрыкча «Екклесиаста» китебин алып окуп, ага баш-оту менен кирип калды. Мекеден соң дүйнөгө кайра жаралгандай сезимге кез келди. Ырас, рухий чаңкоону кандыра турган булак катары акындын индуизмди да, буддизмди да, христианчылыкты да сүйө алаарлык кудурети бары чын. Бирок ошол эле мезгилде көңүл, ниети алгачта ата-бабаларынын динине, ишенимине тартканы тарткан. Мусулман дининин парзын аткарып, Мекеге барганы тагдырынын чоң жолуна чыкканга өбөлгө түздү. Акындын түшүнүгүндө Угуз ата менен Умай энеден тараган кыргыз элинин табигый мусулмандыгы бар, кийин бир сөзү да өзгөрүүгө учурабаган «Куранды» жараткан эң түпкү бабанын тукуму катары да, ошол ишеним, ошол динди ыйык тутуп келаткан касиеттүү эл катары да өз ата-бабасынын бараткан даңгыр жолунан акын четте калмак эмес. Ошол эли ыйык деген нерсени акын андан ары бийиктетип, кыргыз-араб дүйнөсүнө зор катнаш түзүп койду. Өздөрү куураган чөлдү жердесе да, адамга кыянаттык кылуу оюна келбеген калк, Адам Ата, Нух пайгамбардан бери келаткан аль-Каба мечити дагы бир жолу тазарууга башат болушту. Руминин чыгармалары, Жами календердин сопучулук поэзиясы, ага катар дзэн-буддизм, чань-буддизм, даосизм, Лао-Цзынын, Конфуцийдин окуулары – менин байкашымча, Асан акындын адамдык да, акындык да аруулук, тазалыгынын бир учу дал ушул башталмаларда жатат. Акын өзү терең үйрөнүп, которуп жүргөн Рабиндранат Тагордун динди терең түшүнгөн чоң акылман, индиялыктарча айтканда, брахман болгондугу деле Асан ажынын жолу башынан эле (ыр ааламына келгенден соң, демек, табияты менен кошо) Теңир тарабынан бул чыйырга түшүрүлгөндүгүн айгинелейт.

Мейли, ал канчалык төгөрөктүн төрт бурчуна чабытта-басын, үйрөнгөндөрү да, өздөштүргөндөрү да, алып кайткандары да жеке өзү үчүн эмес, улуттун адабияты менен маданияты үчүн салым, эң ириде рухий жактан салым болду. (Баса, буга анын атеизмге сугарылган кыргыз дүйнөсүнө, адабиятка Теңир темасын жеткилең алып келгендиги мисал). Дүйнөнүн түбөлүктүүлүгү бар экендиги (сан), чоң гармониядагы ошол ааламдын бар экендигин акыл-эс менен таануу (чит), анан ааламды акылы менен ачкан ушул Кудай берген мүмкүнчүлүккө ыракаттануу (ананда, же нирвана) жөнүндө туюнткан жанагы санчитананда түшүнүгү индия философиясынан акындын таанып билүүсү аркылуу кыргыз поэзиясына келди да, жогоруда белгиленгендей, «Ысык-Көл сонатасы» же «Эңсеткен жаз» өңдөнгөн татынакай циклдердин жаралышын шарттады.

«Эх табият! Элиртий го жүрөктү,
Эмне деген кубанычты кармадым?!
Сүйкүм сезип ушул, укмуш мүнөттү
Сүрдөгөндөн гүлдөн үзө албадым.
Колум менен сылап баркут чанагын,
Мен да кошо турдум жерге тамырлап.
Кең асманга ажарлана карадым,
Эркиндикке эрким менен байырлап» –

деп санчитананда абалына медитацияга түшүп жүргөн, өзгөчө кудуреттүү адамдар гана жолугат.

А. Жакшылыковдун өнөрканасы жеке эле ыр жаатын эмес, бир өңүтүндө прозаны, экинчи өңүтүндө драматургияны, эссе-публицистикаларды, маданияты жогору маектерди, балдар ырларын, дегеле графикалык ж. б. деген өңдүү ырдын ар кыл түрлөрүн, накыл сөздөр топтомун, котормолорду камтыйт. Бул бир карасаң «кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу» деп көп жылдар бою баса белгиленип келген Токомбаевдин ар кырдуу орошон талантын эске салат. Бул жагдайда адабиятта экинчи бири көрүнгөн А. Жакшылыковдун ырларынын жаралышы ички, тышкы табигый мыйзам ченемдүүлүккө кандай баш ийген болсо, калган жанрдагы туундулары тууралуу да ушундай пикир айтууга болот. өзгөчө жашаган мезгили менен доорунун терс көрүнүштөрүн, адам мүнөзүндөгү оош-кыйыш

жактарды сынга алган, ирония менен сарказмга бай анын элет аңгемелерин жаның жыргап окуйсуң. Бул жерде негизинен акындын поэтикалык духун изилдеп жаткан соң, өзүнчө чоң сөзгө арзый турган ал аңгемелерге алаксыгыбыз келген жок.

Ал эми А. Жакшылыковдун өзүнүн согуш жана тынчтыгындай таасир калтырган анын ыр менен жазылган «Мээрим» романы үч катмарды – кейипкерлердин катмарын, социалдык катмарды, философиялык жалпылоочу катмарды камтыйт. Бул чыгарманы аталган жанрдагы А. Токомбаевдин «Кандуу жылдары», А. Токтомушевдин «Алтын тоосу», О. Султановдун «Адам турмушу» сыяктуу саналуу чыгармалар менен тең катар коюп атайын изилдөө зарылдыгы бар.

А. Жакшылыков – окумал, интеллектиси, жан дүйнөсү бай, дүйнө таанымы терең, палитрасы кызык акын. Андагы бул өзгөчөлүк ал жараткан бардык жанрларда байкалат. Сагымбай туурасындагы «Манас» жомогун Көчмөн Цивилизациясынын чоң касиетке ээ руханий дөөлөтү иретинде алгач маалымдаган эссесинде кылымдар бою көкүрөктө түйүлүп, жадыда сакталып келген ыр формасындагы жомокту көчмөндүүлүктүн өзгөчөлүгү катары баалап, көчмөн шартында гана өмүр сүрүп кете ала турган мындай кубулуштун азыркы күндө Батыштын таасиринде калып, отурук маданияттын бардык жанрларына өтүп жаткандыгы акын зээнин кейитет. «Манас» сыяктуу зор кудурет Материя менен Духтун накта кошулмасынан жаралат, тек материалисттик көз караш менен «Манаска» майда илимпоз сөрөйлүк кылгандык да жарашпастыгын «Манасты» изилдөөдөгү буга чейинки оош-кыйыштар даана көрсөттү» (4-т., 88–89-бб.) – деп кайсы бир маанилүү маселени каңкуулаган ой толгоолор андан соң «Манас» эпосу элибиздин санжыра-тарыхы, санат-насили, көркөм сөздөгү жомогу, акыл-чабыт кыялы, чындыкка сыйынган философиясы, ааламдын кеңдигин тааныткан космогеографиясы, жаратылышты изилдеген илими, сырткы карым-катнашка айланар жол тапкан дипломатиясы, эркиндигин коргогон эрдиги, элдин өлбөстүгүн издеген саясаты, айтор, жалпылап айтканда, миңдеген кылымдарды кучагына алган океан

мүнөздүү кыргыз турмушунун бүткүл энциклопедиясы, демек, биз буга бүгүн чексиз сыймыктанышыбыз керек! Кыргыз эли небак эле «Манас» деген касиет ат коюп, жаңа керемет ырдан дүйнөдөгү өтө уникалдуу энциклопедияны алгач түзгөн өзгөчө зирек касиеттүү эл. Балким энциклопедиялык көз караш бизден башталгандыр!» (91–92-б.) деген мурда айтылып, оозго алынбаган, жаңы, батыл ой-пикир менен коштолот. Кыргыз эпосун эч тайманбай туруп көчмөн элдердин «Бхавагад-Гита», «Библия», «Куран», «Талмуд», «Дхаммападасына» теңеген бул макалада «Манаска» эң так, таамай, терең жана бийик алгачкы комплекстүү баа берилген. А. Жакшылыков жеке эле адабий маселелерге кайрылбастан, «Манасты» айттырган касиетти кайра ак дилден чакырбасак, жапайы жаратылыштын шумдуктуудай ыйык күчүнө – манасчылар кабылдап келген кудуретке сыйынбасак, Сагымбайдай ыйык манасчыны берген эл ичиндеги салты тирилбесе, кайдан жаңы манасчы пайда болмок?» манасчылыктын келечеги не да тынчсызданат. А. Жакшылыковдун бул идеясы өзүнүн жанагы «Асман Ата» түшүнүгүнөн келип чыккандыгы менен баалуу. Анткени манасчылар дагы асмандан келген күч болмоюн, уюл-чакралары ачылып, бата алмайын айта беришпейт. Мухаммед пайгамбар да Куран асмандан берилген соң пайгамбар болуп жатпайбы. А. Жакшылыков манасчынын духу Асман Атадан түшөөрлүгүн далилдейт.

Албетте, «Манас» – руханий туу чокубуз. Бирок ага кол бериш үчүн жөнөкөй турмуш дагы өзүн жетилтиши керек. Ал үчүн ар бир кыргыз адамынын жан дүйнөсүндө кыргыз руху өз тирүүлүгү менен тамырлап, жетилиши керек. Муну акын жакшы билет. Тубаса, жасалмасыз, табигый патриоттуулук акын жүрөгүндө жашап жаткандыгы байкалат. Бул – анын дагы бир күчтүү жагы. Ошол патриоттуулукту акын Манастын образынан тапкан («Манас» жөнүндө ой толгоо» ыры). Бирдан улам туюнтулган нерсе ушул – жан Кудай Таала тарабынан жердеги элге берилген менен, жер турмушуна келгенде кан кыргыздыкы болуп чыгат, Кудай берген жандын миссиясын аткаруу керектигин туюнткан табигый патриоттуулук ушул. Акындагы «кыргыз духу» деген түшүнүк патриоттуулуктан, ал эми

патриоттуулук «Манастан» келгендиги байкалат. Дегеле жан Кудайдыкы, кан элдик экини эч ким айта элек нерсе!

Акын дүйнөнүн башка элдериндегидей канча алдыга озуп кеткен чындыкты издеген илими аркылуу, же жакшылыкты көздөгөн дини аркылуу эмес, сулуулукту чагылткан өнөрү аркылуу кыргыз эли Кудайга жакындай алат деп түшүнөт. Демек, «Манас» элди Кудайга жакындата турган кубулуш, муну эч бир проза, же адабият менен искусствонун башка түрлөрү алмаштыра албайт. Кыргыздын стихиясы – ыр. Акынды ошол кубулуштун тагдыры тынчсыздандырат. Кыргыздын рухун түзүп турган чоң-майда нерселердин бардыгы тең акынды көркөм ой жүгүртүүсү аркылуу талданып, эленип, айталы, «Көкөй кести», «Макмал төр», «Ата намыс», «Үркүн жөнүндө» балладаларында кыргыз тукумуна жан күйүү башкы багыт, жетектөөчү линия катары үзүлбөй жүрүп отурат. Адабиятка келген ар бир кыргыз акыны өз улутунун тоолорун, дегеле табиятын, жетишкендиктерин, кубаныч-кайгысын ырга салуу деңгээлине көтөрүп алышы мүмкүн деген менен, А. Жакшылыковдун бул жагдайдагы өзгөчөлүгү эмоция менен акылды жуурулуштура келип, койгон маселесин философиялык өңүттө эч тартынып-тайманбастан кеңири масштабга көтөрүп чыга алгандыгында. Анын жан-дүйнөсү менен кан-жаны нака өз улутунун кан-тамырынан бөлүп алып, шайкештикте толкуса бир толкуп, тынчыса бир тынчыган бүтүндүк экендигинде. Анын чыгармачылыгында кыргыз элинин жоголуп бараткан бардык көрүнүштөрү, айталы, «Макмал төрдө» тайган менен бүркүттүн түрлөрү, «Көкөй кестиде» күлүктүн түрлөрү, «Сагымбай» менен «Чалагыз» эсселеринде комуз чабуунун бардык сырлары ийне-жибине чейин сөзгө алынат. Өзү «гений» деп баалаган элинин өнөрчүлүк, чеберчилигине эч бир кайдыгер караган эмес, тескерисинче, колдон келишинче изилдеп, чогултуп, топтоп, көркөм нарктарын сиңирген.

Акын бир инсан тууралуу кеп кылып жатып, анын жеке ишмердиги менен гана чектелип калбайт, ой чабыты дагы арылап, тереңдеп кетет да, замандаштарынын оюна келбеген, келсе да ачыкка чыкпаган маселелерди көтөрүү

жагынан келгенде, көп учурда ага биринчилик таандык. Тил, ыйман, саясат, жал рух маселелери көз жаздымда калбайт. Токтогул, Тоголок Молдо, Чалагыз, Төрөкул, Түгөлбай, Чыңгыз, Алыкул менен Сүйүнбай, Жолон өңдөнгөн муундун да, орто муундун да көрүнүктүү инсандарынын эмгеги, жаратканда акындын дил төшөгөн астейилдиги менен сөзгө алынган. Эрте учкан замандаштары Беганас менен Тургунбайдын жүрүм-туруму, элеси бир жарым жапырак кагазга баткан макаласында ачылып берилген. Бул, мүмкүн, нечен жылдар Жазуучулар Союзуна жетекчилик кылып, кайнаган маселелердин чордонунда жүрүп, улуу менен кичүү муундун тагдырына кайдыгер карай албачу карамдуулугунан, доорлор, муундар арасында үзүлгүс байланыш түзүүгө дилгир чеберлигинен, кандай жаратмандын болбосун нака жүзүн ачып, жерине жеткире сүрөттөп бере алчу сезимталдыгынан, сөз кудуреттүүлүгүнөн болуу керек. Акында тилдин чоң стихиясы бар, Менин жеке пикиримде А. Жакшылыков жана анын мууну тилди, «Манастын» тилин, Кыргыз атанын тилин колдорунун келишинче коротпой, өз кандарында алып жүргөн, сөз кору мукам, бай болгон акыркы могикиндар сыяктуу көрүнөт. Асан акын дил жана тил сабакты айылдагы карапайым тил академиктери Калпа молдо менен Турумбек чоң ата өңдүүлөрдөн алган сыяктуу, алардын тилин тирүү устаттар калыптандырды, натыйжада тил оргуп-ташып, ал муундун канында ойноп калды. Айтам дегенин жерине жеткире айта алчу алардын сырдуулугу ушунда. Андан соңкулар, анын ичинде биз, бардыгын дудук китептен үйрөндүк да, тил улуттун териси экенин анча аңдоос албай калдык. «Ах», «эх» деген менен ички сезим-туйгу, эмоцияны жеткирип бере албай калдык. Ал эми бизден кийинкилердин тагдыры, сөз кудурети кандай болоорун, жок, айта албайм. Асан агайдын муунунун мени тил жаатындагы дал ушул бактысы суктантат. Өзгөчө «Рамис жөнүндө сөзүн», башканы билбейм, мен, мектепте экенимден тартып кайра-кайра тамшанып окуп, тышы үзүлө жаздап калган «Ала-Тоо» журналын баштыкка бекитип, аздектеген жайым бар. Кийин Рамис акындын өзүн көрүп, сөзүн угуп дегендей, тааныш болуп калганымда гений атыккан

бул адам туурасында мурда-кийин сөз кылгандардын ичинен мен сактап жүргөн макаланын авторундай эч ким ажайып кеп куруп бере албасына көзүм жеткен. Башкаларга арналгандай калдайган диссертация эмес, жалгыз макала аталган акындын генийлигин да, адамдыгын да, акындыгын да, жапандыгын да, айтор, бүткүл табиятын ченебей ачып бергенге жарамдуу. Бул, балким, бири өз шаттыгын адырандап-шадырандап, жайдандап жүрүп сыртка чыгарган, ыры менен турмушу эгиздей окшош жапан акындын, экинчиси ырындагы шаттыгы менен турмушундагы шаттыгы акыл менен башкарылган, оор басырык эки акындын дүйнөнү кабылдай келгендеги айкөлдүгүнүн окшоштугунан болсо керек. Макаланын жөнөкөй адам тарабынан эмес, таланттуу акын тарабынан жазылганы андагы эргиген эмоция менен күчтүү интуициянын, сыр билгилик менен астейдилдиктин, акындык сезим менен туюмдун, психологизм менен сүрөткерликтин, көрүү менен аңдоонун ажайып шайкештигинен көрүнөт. Курулай сөз менен ички кан-жанды жиреп чыккан сөздүн, көнүмүш сөз менен өзгөчө сөздүн ажырымы акындын төгүлүп-чачылып жазган агедил макаласынын бир сүйлөмү толкуган-ташыган бойдон көбүрүп-жабыра бүтүндөй китептин бир бетине жайылып акканынан көрүнөт. Бул жөн гана экиленген сүйлөм курулмасы эмес, Асан акындын ээ-жаа бербеген, кыйырсыз-чексиз ички төгүлүүсү эле. Кыргыз тилинин кубаттуу күчү эле! Дайрадай ташыган ошол шар менен мен да далай акканымды жогоруда айттым. «Рамис жөнүндө сөздөн» адабият үчүн тилдин мааниси кандай экендигин дагы бир ирет түшүнөсүң.

Акын мага табияттын өзүндөй көрүнөт. Байкаганым, бирде муундар арасында байланышты былк эттирбей кармаган нускалуу улуу катары, бирде акты гана көргөн, кара дегенден түшүнүгү жок, жакшыны гана билген, жаман дегенден кабарсыз таза, баёо, кыялкөч бала сыяктуу, бирде оргуган өз поэзиясындай шар, бирде ырларындагы сезимдердей уяң, айтору, ичи дагы, тышы дагы табышмак бул таланттын жан-жаратылыштан айрыгыс байланышы бар.

Таң ата бейгам олтуруп,

Булакка муздак кол сунуп,

Оргуган тунук добушту
Оюма жыйнайм толтуруп.

Тазалык кантип жетилди?
Жууган болуп бетимди
Тундургум келтир алды
Турмушка жеке нээтимди...

Жогорку татынакай саптардан көрүнүп тургандай, тыш дүйнө менен ич дүйнө, табият менен акын дүйнөсү эриш-аркак. Ушул чакан ырдан дагы акындын ыплас нерселерден оолак болуу ниетин, тазага умтулуу аракетин байкоого болот. Булактын оргуган добушу адам денине сиңет да, булактын тазалыгы көңүлдү тазартат. Адам менен Жаратылыш камыр-жумур айкалышта, акын дүйнөнү өзүнө таандык бийик сүйүүсү менен кабылдайт. Астейдил эргүү, жаратылышты сыйлоо жүрө-жүрө жетилип отуруп Жаратканга жан уруу (экстаз) ыкласына өтөт. Кыргыздын эч бир акыны макромир менен микромир аркылуу Кудайга өтүп кетүүчү жан уруу абалы тапкан «кыл көпүрөнүн» чоо-жайын түшүнгөн эмес, мындай түшүнүк ойлорунда да жок эле. Өзгөчө турмуштук чындыкты сүрөттөөгө келгендеги советтик учурдагы плакаттуулук бул ойдун жаралышы эмес, анын дегеле данек байлашына шарт бермек эмес. Мындай трансценденталдык бийик түшүнүк социализмдин идеяларына кармалбаган, байланбаган А. Жакшылыков сыяктуу акындардын насибине гана буюрмак. Акын ошол табияттан алган тазалыгы аркылуу улам бийиктеп отуруп, тагдыры Теңирге жалгашат, жер менен көктүн ортосунда өзүн эркин сезет, мезгилдик алкакка кармалбасы жогоруда белгиленген өңдүү аны мейкиндиктин кайсы бир чекитине энчилеп коё албайсың. Ал – бардык Мезгилдердин, бардык Мейкиндиктин акыны. Бул соңку поэмалары менен далилденди.

Кайсыл гана акындын болбосун, чыгармачылыгынын өзгөчө гүлдөгөн учуру болот десек, А. Жакшылыковдун поэзиясы жаңы бийиктикке «Макмал төрдөн» (– Ф. : Кыргызстан. 1983) соң келгенин айтышат. Чындыгында бул жеке ал китептеги окшош аталыштагы поэманын сюжетинин өзгөчөлүгүнөн же дагы башка себептен эмес, а ириде көркөм ой жүгүртүүнүн, форма курулушунун оригиналдуулугунан

көрүнөт. Форманын көнүмүш бирдей муундардан турбагандыгы, анын ар түрдүүлүгү, мазмунга карай ыңгайлашып кеткен ийкемдүүлүгү, форма менен мазмундун шайкештигин айкалыштыруу менен эң негизгиси ойдун эркиндигин, акындык эргүүнү сактоо, ал эми уйкаштыктын адаттан тыш схемалуулугу – мына булар башынан эле жакшылык-ковдук поэзияда орун алып келаткан ажайып көрүнүштөр болчу. Ал эми акындык жактан, адамдык жактан акындын көзү ачылган мезгилинин башталгандыгы менен поэма маанилүү. Ушундан тартып чакан ырда гана эмес, поэмада дагы куштай эркин чабыттоо мүмкүндүгү ачылып, кандай темада болсун, берчү оюн, айтчу сөзүн кемелине келтире берет. Аталган поэма кыргыз адабиятында жаралган бул жанрдын туундуларынын мыкты үлгүсү дешке болот жана өзүнчө терең изилдөөгө муктаж. Дегеле акындын поэзиясындагы ырдын, циклдин, поэманын, романдын жаралышынын өз мыйзам ченемдүүлүгү бар. Анткени бул көлөм үчүн эмес, ириде ыр болуп түшө баштаган ойлор ырдык көлөмгө сыйбай баратканда анан циклге өтүп, циклге деген ойлор циклдин турпатына сыйбаганда анан өзүнөн өзү келип поэмага айланат. Акында мунун бардыгы табигый түрдө жүрөт. «Макмал төр» да ошонун, ээ-жаа бербей төгүлүүнүн, ырга, циклге сыйбоонун мисалы, акындын жан-табиятка, өз элине болгон сүйүүсүнүн далили.

Сүйүүнүн орду жакшылык-ковдук поэзияда ар тараптуу. Ал жогоруда айткан жан-табиятка, ириде Жаратканга сүйүү, бир өңүтүндө арзуу менен махабат. Анысы да таарынычсыз, кызганычсыз, жек көрүүсүз. Мени суктантканы ошол. Бактылуу махабат. Мага ушундай көрүнөт. Жетилип, толуп-болуп, акылы сезимге баш ийип да, сезими акылга башкарылган куракта жазылган «Махабатка кезигүү» циклиндеги ырларда сагыныч, кумар куса, муңайымдык байкалган менен баары бир акын дымагы бийик, маанайы ачык. Ал эми махабат акындын атайы бул темага арналбаган чыгармаларынан деле байкалат. «Макмал төрдөгү», же болбосо «Көкөй кестидеги», «Мээрим» романындагы кейипкерлеринин махабаты аркылуу деле ал бул сезимге болгон өз мамилесин, кабылдоосун, туюмун туйдура билет.

Көңүл-көйгө келген бир ыргак накыл кептер жашоо, турмуш, жан, өмүр, ден соолук, заман, тарых, эл-жер, эмгек өңдөнгөн түбөлүктүү маселелерге карата акындын көз карашын эшитет. Ал нуска бара-бара элдик кепке айланаары, кыргыз турмушундагы кайсыл гана макал болсун тээ алгачта кайсы бир акылман тарабынан айтылып, турмушта эл тарабынан бекемделгендиги ажеп эмес. Алар бүтүндөй доордун, мезгилдин акыл-ой туундулары катары урпактарга берилет. А. Жакшылыковдун учкул саптары ошондой касиетке эгедер экендигин ачык айтууга милдеттүүбүз.

Накыл кеп демекчи, 3 саптан, 5 саптан турган, 3 сабы тамыры сыяктуу болсо, 2 сабы өзөгү сыяктуу болгон, 3 сабы мурунку акындардан алынса, 2 сабын жаңы акын жазууга милдеттүү болгон япондордун хакку деген поэзиясы жакшы белгилүү. Акындын «Ысык-Көл сонатасындагы» аты аталган атактуу Басе, «Тыптынч көл мемиреп турат» деген даяр сапка «Чулп» этти бака» деген өзүнүн жалкы сабын киргизгендиги менен классик атыккан Басе жана анын калемдештери күнүмдүк менен түбөлүктүүлүктүн симметриясын ачышат. Мында көлдүн тынчтыгы традиция болсо, Басенун бакасы – новаторлук. Көрсө гүлдөп турган өмүрүн узарта турган элдер кадам артынан кадам таштап, 2 сапка же 40 пайыз гана новаторлукка жол берет окшобойбу. 100 пайыз жаңыланабыз деп Советтер Союзундай кыйрабай, япон менен кытайлар өз гүлдөгөн ооматтуу доорун узартып алышат экен. А. Жакшылыков ошол маселени жакшы түшүнгөн. Басе аркылуу дзен-буддизм тууралуу жогоруда биз чечмелеген япон поэзиясынын сыры «Сыркоо күндөр» циклинен байкалат. Дүйнөлүк эстетиканы өздөштүрүү жолун дагы бери чалгындасак, учкул саптарга келебиз. Акындын аларды кыйналбай-этпей иштеп жаткандыгы – дзен-буддизмдин Баседон берки традициясынан жана сопучулукту өздөштүрүп келип, ал тажрыйбаларды өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнө жууруп салгандыгы. Ушинтип кыргыз кыртышында 2 сапка сыйымдуу ойду батыруу өзгөчөлүгү, аны байкатпастан макал-лакаптын жаралуу табиятына жалгаштырып жибергени учкул сөздөрүнөн көрүнөт. Кванттык поэзия эсептелген учкул

сөздөрүндөгү кыргыз акылгөйлүгүн кытай, япон эстетикасы менен жуурулуштурган уникалдуулугу оголе узак сөз.

Бир чыгармачылыктагы мындай ар жактуулук, көп өңүттүүлүк алгачта Кудай берген таланттын, андан соң билим менен мээнеткечтиктин, эрктин жемиши болушу мүмкүн. Ырас, табигый жөндөмү болбогондор деле карандай эмгек менен көп нерсеге жетишиши мүмкүн, муну анын жараткандарынан улам таразалоого болот, же, тескерисинче, кудай берген шыкты андан ары багып, байытып, болгонго гана ишенген, таянган таланттар бар. Ушул жагынан алганда өзүнүн 50 жаш курагына дейре калдайган 5 китептин ичине сыйып-сыйбаган ар кыл жанрдагы чыгармаларды жаратып, жөн гана жаратып эмес, алар аркылуу кыргыз поэзиясын дүйнөлүк таанымга көтөргөн А. Жакшылыковдун чыгармачылыгын мен тек чыгармачылык эмес, тагдыр катары карайм. Бир кезде билимди техникалык окуу жайдан алган гидротехник дениндеги шыгы жанга жай бербей өз нугуна (көркөм дүйнөгө) кайтып келгендей, андан берки Теңир буюрган жол узак да, байсалдуу да болду.

Мен сөз башында белгилеген мезгилдин өкүлдөрүнүн, айталы, улуттук колоритти бийиктигинен түшүрбөй сактаган агай-эжейлердин талантына таазим кылбоо күнөө болоор, бирок кыргыздын ырын дүйнөлүк деңгээлге көтөргөн, айылдын дасмиясын ааламдыкына айкалыштыра ачкан аржак-бержагы саналуу таланттардын, анын ичинде дал ушул Асан агайдын чыгармачылыгын атайылап кеңири изилдөө озуйпасы турат. Ырас, «... Аң-сезим, кыялдын учушун, дүйнөнүн түзүлүшүн айтыш абстракттуу түрдө өтө кыйын, ал эмес прозаны жазганда дагы. Асандыкы абдан келтирилген-терең кеткен, чоң, улуу, философиялык поэзия!» – деп Ч. Айтматов, «А. Жакшылыков – поэзиянын туу чокусун карай аракеттенген таланттуу акын», «А. Жакшылыков – жандын акыны» деген башка жазуучулардын, «Его философская проблематика меня трогает. Этот киргизский колорит и философское осмысление мира. Он очень национален и в то же время настоящему поэту земного шара» деген өңдүү орус акындарынын ондогон адилет пикирлери мезгил-мезгили менен

айтылып келген. Аттуу-баштуу инсандар бекер жерден баа бербейт экен, бул жөнөкөй көрүнүш эмес экендигине мен дагы ынандым. Кийинки кездеги бул жагдайда нукура философ Чоюн Өмүралиевдин, таланттуу акын Карбалас Бакировдун ж. б. макалалары, кудай буюрса, соңку чоң атайын изилдөөлөргө баштооч болгону турат. Андыктан, Асан акындын ыр жолунда далай басмак, далай ыракаттанып, көп ирет андагы сырдуулук менен табышмактуулуктун жандырмагын издемек бар. Бул анык, акындын адабий айдында өзүнө чыйыр салууга жетишиши – бул анын чоң бактысы. Ал эми Асан акындын асманга жол салуу тагдырын эмнеге теңөөгө болот? Азырынча изилдөөчүлөр тарабынан туюп, бирок сөз жеткирип айтылып берилбей келген анын акындык жетишкендиги да, ийгилиги да мына ушунда.

РЫСБАЕВ ЖОЛООЧУ (1949)

XX кылымдын 20-30-жылдар аралыгында оозекиден жазма формага өткөн улуттук адабияттын башка түрлөрү, жанрлары менен кошо жаралган кыргыз сатирасы да мурунку оозеки түрдө айтылып, куудулдук, чечендик жанрлар менен тамырлаш, жанаша түшүнүк сыяктуу бирдей каралган жагдайлардан обочолонуп, өзүнчө «түтүн» булатып, бөлүнүп чыкты. Көбүнчө мындай сандык жана сапаттык жаңылануулар 1950-жылдардан башталып, анда адабиятыбыз жаңы чыгармачыл күчтөр менен толукталды. Ал чыгармачыл акындардын катарында биз бүгүн сөз кылууну туура көрүп олтурган калемгерлерибиздин бири акын-сатирик Жолоочу Рысбаев да көпчүлүккө ошол өз мезгилинин өкүлү жана акын-сатириги катары таанылды.

Ж. Рысбаевдин ысымы кыргыз окурмандарына акын-сатирик, котормочу, чебер журналист катары жакшы тааныш. Негизинен, Ж.Рысбаев балдар темасына да көп кайрылып, анда биздин эртеңки келечегибиз болгон наристелердин жан дүйнөсүнө үңүлө сүңгүп, биз үчүн табышмак туюлган балдардын сезимдерин, түшүнүгүн, айлана-чөйрөнү кабылдоосун көркөм иликтөөгө алып келе жатат.

Ж. Рысбаев ыр жазууну жаш өспүрүм мезгилинен баштайт. Мектепте окуп жүргөн кезинде райондук гезитке бирин-серин ырлары жарык көрүп келген. Ошондон ушул күнгө чейин калемин таштабай, адабият майданына аралашып келет. Көпчүлүк ырларына кыргыз обончулары менен композиторлору обон жаратып, ал чыгармалары азыр көпчүлүк элдин сүймөнчүлүгүнө айланган убак. Негизинен, соңку мезгилде Ж. Рысбаевдин көп кырдуу чы-

гармачылыгы менен журтчулугубуз жакшы эле тааныш. Анткени, акын-сатирик катары анын калеминин жаралган мейли поэтикалык, мейли прозалык чыгармалары болбосун улуттук радионун ар аптанын жекшемби күнү чыгуучу «Кутмандуу болсун күнүңөр!» адабий-сатиралык уктуруусу аркылуу калың элдин катмарына жетүүдө десек болот. Ал эми ыр жыйнактарынан гезит-журналдардын беттеринен орун алган сатиралык ырлары, тамсилдери, аңгемелери, очерктери, фельетондору, пародиялары ж.б. чыгармаларынын дээрлик көпчүлүгү окурмандардын көңүл борборунан түнөк таап келет. Мына ушундай көп тармактуу чыгармачылык жолду өзүнө багынткан калемгер дүйнөсү сөзсүз кызыгууну пайда кылбай койбойт.

Кыргыз элибиз илгертен эле куудулдардын куйкумдуу сөздөрүнөн кубаттанып, алардын эл мүдөөсүндөгү, көкүрөгүндөгү чечилбей келген көйгөйлөрдү тайманбай куйкум сөз менен келиштире көрсөтүп бергендерине көңүл кубантып күлүшкөн. Бул салттуу жөрөлгө бүгүнкү күндө да ошол калыбында уланууда десек болот. Куудулдарыбыз бүгүнкү күндөгү болуп жаткан коомдук терс көрүнүштөрдү куудулдук өнөрлөрү менен жеткире ашкерелеп көрсөтүшүүгө аракеттенишүүдө. Ал эми профессионалдык жазма адабиятыбыздагы сатира майданында маркумдар: Мукамбеткалый Турсуналиев, Ж.Алыбаев, Э.Ибраев, М.Борбугулов, юморист Б.Сарногоев жана азыр арабызда аралашып жүрүшкөн: А.Кыдыров, Т.Самудинов, Э.Чопиев, Ж.Рысбаев ж.б. эмгектенип келишти. Булардын арасынан биз сөзгө алып олтурган сатирик-акын Жолоочу Рысбаев сатира жөнүндө төмөнкүдөй көз карашын билдирет: «Айтаар сөздүн учуру келген соң адегенде эле буканы мүйүздөн алганыбыз оң го. Кыргыз сатирасы жөнүндө кеп салуу мен үчүн өтө сыймык. Анткени белгилүү көйкөшкө сатирачыларыбыз Мидин, Райкан, Айткул агайлардын ачык асманда чагылган жаркылдагандай элестүү чыгармалары биз үчүн чоң мектеп. Сатира жанры – бул жалтаңдыкты, көзкарандылыкты, көшөкөрлүктү сүйбөйт. Чыныгы сатирачы болуш үчүн жалгыз тил жетишсиздик кылат экен. Ошондуктан кандан-бектен кайра тартпаган өткүр, сөз атасын өлтүрбөгөн баамчыл, укканды

жомоктобой, көргөндү көзүнө айтуу кудуретине ээ болуп, адамдык дилди таза кармоо абзелби дейм. Жогорку адамдардын калк кадырлаар эң негизги касиети мына ошондо жатат сыяктанат» деп, сатирик-калемгерге таандык болуучу адамдык жана чыгармачылык негизги сапаттар жөнүндө айтып келип, аягында: «Тилекке каршы, алардын ажарын ачкан алгылыктуу сынды бир да жолу кезиктире элекмин. Акындарды удургуткан тирикарак, кара кылды как жарган сын так ушул сатирада да жетишпейт. Устарага – бүлөө, бычакка – кайрак кандай керек болсо, сын да бардык жерге ошондой зарыл»¹ деп акын-сатирик Ж.Рысбаев сатирага коомчулук жактан аз көңүл бурулуп, ошонун натыйжасында майда темалуулук көбөйүп, жеңил сатиралар ыксыз арбып, проблемалуу маселелерди көтөрө албай, сатира өнөрүнүн беделди түшүп бараткандыгын тынчсыздануу менен белгилеген. Андан бери канча мезгил өттү жана кандай жаңылыктар болду? Чындыгында жасап жаткан ишиндин кемчил жагын өз убагында байкап, аны оңдоого аракеттенсең, ал иштин аягы да жакшы бүтүп, акыбети кайтаары баарыбызга эле белгилүү эмеспи. Сатирик Ж.Рысбаев кыргыз сатирасынын аксап, өнүгүү баскычына көтөрүлбөй жаткандыгын да сын-пикирлердин, калыс баа берүүнүн жетишсиздигинен деп түшүндүрөт.

Акын-сатириктин чыгармачылыгына кылдат көз жүргүртсөк, анын жараткан көркөм дүйнөсү өзүнчө эле албуут дарыя болуп ага баштагандай туюлат. Аны шарында Мекен, махабат, балдар темасы жана башка да асыл сапаттар толкуп жүргөндөй таасир берет. Мындагы бир өзгөчөлүк – ал чыгармаларды ар дайым күлкү коштой жүрөт. Себеби, акын-сатирик Ж. Рысбаев күлкүнү (сатира менен юморду – Б. Б.) жактырып, аны менен коомдогу терс көрүнүштөрдүн бетин ачуунун ар түрдүү ыкмаларын терең өздөштүргөн чебер калемгер. Акын-сатирик коомдогу жатып ичер жан бактыны ырдайбы, же жел таман ушакчы менен бузукуну сынга алабы, же жөн гана жолдоштук азил-тамаша салабы, же болбосо аягы суюк аял затын ашкерелеп ырдайбы, баарында акын-сатирик Ж. Рысбаевдин өз жүзү, баскан-турган жандуу кыймыл-аракети, сүйлөө манерасы көзгө таасын көрүнөт. Кайдан, качан, кандай сатиралык

чыгармасын окубайлы, андагы сатиралык каармандын жүзү бизге тааныш, анткени ал аркылуу биз дайыма автор Ж.Рысбаевди көрүп турабыз. Себеби, акын-сатирик өзүнүн жазуу стилин, изилдөөчү объектисин, б.а. темасын тапкан сатирик катары таанылган.

Бирөө башын кармап,
Бирөө кашын кармап,
Үндөрүн чыгарып
Үшкүрүп коюшуп,
Кезекте турушту жеңелер
Кептин кулагын чоюшуп.
– Капырай быйылкы грипп
Кызык экен,
Сенин чекең муздак,
Эриниң ысык экен.
– Анткени Японияныкы тура
– Я де!
– Ооба, ишенбесең Орунгүлдөн сура.
– Андай эмес,
Англиядан тараптыр.
Алтынчы күнү кечинде
Айшанын башы ооруп,
Мурду канаптыр.
– Туура эмес ал,
Турциядан келиптир.
Тура албай кечээ эле күнү,
Турдукандын кан басымы кемиптир.
– Антпей эле, –
Аныкталып, анализи уже бекиптир.
Шотландиядан башталган,
Шамал аркылуу жетиптир.
– Айтор билбейм,
Айтымдарында биздики эмес,
Импортный экен.
Анда модакөй Моймол бакырат,
–Апе-ей кокуй!
Анда эмне үчүн мен оорубайм десең?!

Бул ырда байкалгандай, акын-сатирик жашообузда болуп жаткан түрдүү көрүнүштөрдүн өтө жийиркеничтүүсү

ушул мода куучулук экендигин жогорку сатиралык ыры аркылуу билдирет. Мында автор мода кууган аялдардын «импорт» десе жанын берүүгө даяр турган алабарман, акылсыздыгына, керек десе чет өлкөдөн оору келиптир, «импортный» экен дегенди кулагы чалса «ошол оору менен мен эмне үчүн оорубайм» деп соо жанын ооруу кылган аялдарды мыскылдайт. Автор мында бир эле учурда эки маселени кырынан коюп олтурат. Биринчиси, түшүнүктүү болгондой «мода ооруусу», экинчиси, ошол жактан келип жаткан түрдүү жугуштуу оорулар, алардын зыяндуулугун же коркунучтуу экенин эске албай, жеңил ойлуулук менен ошого жетсем деп талпынган айрым жеңил мүнөз аялдардын акыл түшүнүгүн, турмуш-образын кашкайта ачып көрсөтөт. Ырдын аягына чыга окуган адам андагы мода кууган аялдын кийинки тагдырына кейибестен, андан да ичинден жек көрүүң күчөп, кыжырың кайнайт. Сатирик-акын коомдогу ошондой зыяндуу көрүнүштөрдү жек көрө билүүгө жана акыл түшүнүк-сапаттарды чын жүрөктөн сүйө билүүгө тарбиялайт. Автордун сатиралык чыгармаларындагы тутунган позициясы да туруктуу, ачык планда. Айрыкча сатиралык чыгармаларда автордук позиция так болбой, күңүрттөнүп калса анда ал чыгармада эч кандай кулкүнүн белгиси да болушу мүмкүн эмес². Окурмандар андай учурларда эмнеге күлүүнү да так ажырата албай калышат. Мындай чийки чыгып калган сатиралык чыгармалар акын-сатирик Рысбаевге да таандык болгон айрым учурлар жок эмес. Бирок, алар өзүнүн саны жагынан өтө чектелүү экенин айтуу менен калемгердин жалпы чыгармачылыгына эч кандай терс таасир тийгизбейт, анын сатириктик салмагын кемитпей тургандыгын башында эле ачык айтып коюшубуз абзел. Акындын таасирдүү чыккан сатиралык чыгармаларынын катарында «Коңгуроо», «Кошомат», «Мышык Мыёлович», «Мас мышык», «Эшек», «Коңуз», «Чычкан», «Карышкырдын арызы», «Пил менен кандек», «Кашаң тору», «Өкүм», «Бар илими», «Балакеттүү баш», «Шпаргалка», «Импортный грипп», «Арсыз Адольф», «Молдокем», «Ооба, жарайт» ж.б. кошууга болот.

Акын-сатирик Ж.Рысбаевдин чыгармачылыгында жанытмалар басымдуу орунду ээлейт. Автор аталган сати-

ралык жанр аркылуу эл ичиндеги зыяндуу жорук-жосундарды, тескери адамдык сапаттарды жымсалдап, акырын жылдырып айтып олтуруп, акырында сатира менен юморгун чыга алгыс торуна чырмап, чоктуу отуна кактайт Албетте, ал торго илинген адам оңойлук менен чыгып, бат эле оңолуп түсүн, өзүн өзгөртө коюп, жакшы боло калбайт. Ал акырындык менен барып оңолуучу «оору» экенин калемгер-сатирик жакшы түшүнөт. Автор бул жагынан өз чыгармачылыгында өтө кылдат. Андай ант ургур неме оңолсо да узак жылдар эл ичинде өзүн көрсөтүп, эл ишенимине ээ болгондон кийин гана жетиши мүмкүн. Аны окурман жан дүйнөсүндө актап же күнөөлөп, айыпка жыгабы же мактап аны азаттыкка чыгарабы, ал өзүнүн жумушу. Сатирик-акын Ж.Рысбаев жазган чыгарманы окуп, андан жогоруда сөз болгондой тез эле оң жагына ык койгон, оңоло калган сатиралык образды көрбөйсүң.

Жанытма жанры кыргыз сатирасы үчүн жаңы термин же чыгармачылык салаа эмес. Башталышы биздин улуттук профессионал адабиятыбыз алгач көз жаргандан баштап кошо жаралып, бүгүнкү күндө сатиранын өтө ийкемдүү жанрларына өсүп жетти. Негизинен, жанытмалар өтө оперативдүү жанр катары саналат. Ал аркылуу сыңдалып же сүрөттөлгөн жагдай сөзсүз өтө курчутуугу, тактыгы, кыска жана нускалуулуугу менен айырмаланып турат. Ошондон улам бул жанр бир мезгилдерде жанытма, бир эле убакта фельетон деп аталып жүрдү. Бирок кийин турмуш өзү далилдегендей бул эки жанр экөө эки башка экендигин, бирибиринен айрымаланып турарын айта кетишибиз парз. Экөө тең эл ичиндеги кыңыр-кыйшыктуу иштерди ашкерелөө милдетин өтөсө да, фельетон өтө курч, маанилүү маселелерге, көбүнчө документалдуу мүнөздө жазылса, жанытма кадыресе өзүнүн атына заты шайкеш келип, кээ бир терс көрүнүштү жандатып, ачык айтпаса да акырындык менен чымчып түшүндүрөт. Мындай ашкерелөө же сыңдоо ачыктан-ачык бетке айтканга караганда алда канча таасирдүү болорун көпчүлүк элибиз билишет. Акындын «Шынаа» деген чыгармасынан төмөнкү мисалды келтирели:

Отун жарган жерде,
Опурулуп жатты Шынаа элге.

Балта менен Токмоктун,
Бактысына жараткан экен мени.
Эгер жок болсом,
Эмне кылышат эле деги.
Эх!
Угуп туруп өзүңчө,
Жооп бергиң келет элдин көзүңчө,
Ырас,
Табылып калса жик
Шыкем,
Тикесинен тураары чын тик.
Өмүр бою
ойлогон ою -
Жараңка менен жылчык.
Бирөөлөрдү бөлүп жармайын,
Жата да албайт тынчып,
Мына,
Шылтоо болду бизге.
Шынаанын иши,
Чыбыктай тийсе кокус,
Чычалабас айрым киши.

Мына ушундай адам менен адамды, уруу менен урууну, эл менен элди кагыштырып, ортосуна шынаа болуп от жагып, көптөгөн элдердин, адамдардын убалына калган уятсыз, ичи кара, бөлүп-жарган адамдар бүгүнкү коомубузда көбөйбөсө азайып кеткен жок. Мындай киши сөрөйлөрдү акын жогорку жанытмасында ийине жеткире сындап, ашкерелейт. Анан калса, алардын кулк-мүнөзүнө чейин иликтеп, жыйналыш-жыйындарда оозу менен орок оруп, опурулуп-жапырылып сүйлөгөн, кылган ишин милдет, колко кылып иш жүргүзгөн адамдардын карикатуралык элесин билгичтик менен сүрөттөйт.

Жолоочу Рысбаевдин сатиралык калеминде тамсилдер кеңири орун алган. Биздин сатириктерге салт болуп калгандай эле акын Ж.Рысбаев да коомдогу айрым элге жат адамдык сапаттарды айбанаттардын образдары аркылуу берип, алардан да ыктуу күлкү жаратууга жетишкен. Аталган акын-сатириктин чыгармаларынын басымдуу бөлүгүн да ушул тамсилдер түзөт. Сатирик-акын Жолоочу

Рысбаевдин тамсилдери өзүнүн жандуулугу, образдуулугу менен айырмаланат.

Акындын сатиралык чыгармалары жөнүндө сөз болгондо, анын тамсилдери, ырлары, жанытма, фельетондорунан тышкары да жолдоштук азил-тамашалары, шакабалары, какшык-күйдүргүлөрү да өзүнчө сөз болууга арзыйт. Мына ушул аспектиден алып караганда акын-сатирик Ж.Рысбаев кыргыз адабиятында, анын ичинде кыргыз сатирасында өзүнчө орду бар, үнү, жүзү, жазуу стили калыптанган калемгердин бири катары көзгө таасын тартылат.

Достук азилдер кыргыз адабиятында маркумдар Мидин жана Райкандардан башталып, бүгүнкү күндө улуттук сатирабыздын эң ийкемдүү жанрына айланды. Рысбаев да ошол достук азилдерди жазуу салтын улантып, айрым өзүнүн калемдештерине арнап азил-чыны аралаш ой-пикирлерин багыштады.

Жаңы фильм
Жаратыштыр десе Төлөмүш
Жабыла чуркап,
Жан-дилибиз менен көрөбүз.
Байкап карап олтурсак,
Башкадан адис көп өндүү
Бирок, чыккан эмес кыргызда,
Чынында мындай өнөрлүү.
Кана анда,
Көкжал баатыр Манасты
Көп элдер окуп таңкалат,
Кабыландын Аккула
Кадрда качан байланат?
Болжолдоп айтып койсоңуз
Болсо эгер сиздин тилекте,
Кезек алып эшиктен,
Кете берели билетке –

деп акын кыргыз элинин көрүнүктүү уулу, сыймыгы, кинорежиссер маркум Т.Океевдин эмгегин баалап, кыргыз элинде мурдатадан мындай өнөрлүү жок экендигине, болсо да аз экендигине токтолот. Акын Ж.Рысбаев ушул эле достук азилинде маркум Т. Океевге жаңы милдеттерди тагат, кыргыз элинин сыймыгы болгон «Манасты» көп эл-

дердин окуп, билгендигин, эми андан да жакшы билиш үчүн «Манасты» киного тартса деп, алкынган атактуу Аккуланы экрандан көрсөк деп кыялдангандыгын билдирет. Ырас эле заманыбыз минтип оош-кыйыш болуп, кымбатчылык күчөп, кыйынчылык болбогондо «Манас» аттуу кинофильм тартылып, кыргыз эли дүйнө журтчулугуна дагы бир жолу жарк этип чыга келери эч бир талашсыз эле. Кинорежиссер маркум Т.Океевди өз ой-максатынан өксүткөн да дал ошол заман көйгөйү, каражаттын тартыштыгы болгону эч кимге жашыруун эмес. Акындын мындай достук азилдери өз учурунда «Профессор М.Мамакеевге», «Эл артисти Т.Казаков», «Эл акыны С. Жусуевге», «акын А. Абдыкалыкловго», «сатирик Жапаркул Алыбаевге» ж.б. арналган. Достук азилдерде да сөз болуп жаткан адамдын алгылыктуу сапаттары, ишиндеги жетишкен ийгиликтери менен катар айрым мүчүлүштөр да жумшак юмор аркылуу көрсөтүлүп, келечекте андагы ал адам ошол айтылган достук азил-тамашадагы туура сын пикирден өзүнө сабак алуу менен тийиштүү жыйынтык чыгарууга милдеттенет. Сатира жанрындагы достук азилдер, жолдоштук шарждар ошондой аруу тилек, асыл максаттар менен жазылат.

Ж. Рысбаевдин сатиралык чыгармаларынын ичинен пародиялары да өзүнчө сөзгө арзыйт. Пародия көркөм өнөр жаатындагы өтө кеңири тараган жанр. Аны кыргыз сатирасынын эле алкагынан карап, ошол чөйрөгө гана таандык түшүнүк деп билсек, анда албетте чектелгендикке жол берген болоор элек. Пародия жанры кыргыз профессионал акындарында, ырчы-обончуларында ж.б. көркөм өнөр адамдарынын чыгармачылыгында кеңири учурайт. Пародияда мурунку чыгармадагы (демек, объект катары каралып жаткан чыгарма десек болот - Б. Б.) айтылган ойду улоо, аны мазмундук жана идеялык-тематикалык жактан чыгармадагы башкы ойго карама-каршы келген альтернативдүү ойду, позицияны билдирүү, сунуштоо менен бирге андагы негизги кемчиликти сыңдоо да бекем орун алат. Пародиялар бүгүнкү күндө биз түшүнгөндөй курулай тууроо эмес. Ал объект катары каралып жаткан чыгарманын стили менен жазылса да (кээде ал жөнүндө жазып жаткан пародисттердин өзүнүн тапкан стили менен

жазылган учурлар да жок эмес) ошол чыгармадагы толук айтылбай калган ой, башкы идея экинчи бир адам (пародист) тарабынан юмор аркылуу ишке ашырылат, толукталат, тереңдетилет. Демек, пародия – өзү менен өзүн ачуу десек, мүмкүн туура болот. Ж.Рысбаевдин бизге белгилүү болгон «Өтүк», «Пальто», «Шым» ж.б. пародиялары бар. Алар акындын 1988-жылы жарык көргөн «Коңгуроо» ыр жыйнагынан орун алган.

Келгендерден кеп угуп,
Көргөндөрдөн көп угуп,
Баспай калган малдардын
Баасы кыйын деп угуп,
Арыгына карабай,
Акча берип аябай,
Терилерин алдырып,
Темирге чоюп салдырып,
Биздин мобул комбинат
Булгаары мыкты болсун деп,
Буу менен сууга ийлеген.
Бул жердеги устанын,
Атаңдын көрү дүнүйө,
Акылман адам билбеген.
Такасынын куюусун,
Тасмалдап желим чаптаган,
Тиктесең сонун көрүнгөн,
Тийип койсоң түгөткө,
Тигишинен сөгүлгөн.
Кош сыдырма салдырган,
Кокуйлатып кийгенди,
Алтымыш сом акчасын,
Алты эле күндө жандырган⁴ –

Деп акын бул пародиясын «Манас» эпосундагы баяндоолордун стилинде көркөмдөп жазган. Бут кийимдердин сапатсыз материалдардан бычылып, анын тигилиши да бош болуп, тез эле сөгүлүп, жыртылып, натыйжада өз баасын актабай, аны алган адамдын айласын алты жеринен кетирип жатканын автор туура сындап көрсөтөт. Ал эми «Пальто», «Шым» деген пародияларында жогорудагыдай сапатсыз кийимдерди чыгарып, алар элдин талабын ка-

нааттандырбай жаткандыгын баяндайт. Аталган үч пародиясы Манастын Аколпок тонунун тигилишин сүрөттөгөн манасчылардын мотивинде, ал эми «Шым» болсо ошол эле «Манастагы» Кошой бабабыздын күрөшкө кийүүчү «кандагай» шымын Каныкей энебиздин кантип тиккендигин сүрөттөгөн жерлери негиз катары алынып, ошол обон, стилге салынып сүрөттөлгөн. Мындан улуттук кийимге байыркы доорлордо элибиз кандай мамиле жасаган да, бүгүнкү жетиштүү шартта кандай мамиле жасалып жатат, сөз негизинен ушул жөнүндө баратат. Кыргыз пародиясы, анын ичинде сатирик-акын Жолоочу Рысбаевдин калемине таандык болгон пародиялык чыгармалары жөнүндө атайы сөз болууга тийиш...

Акын менен окурманды бири-бирине тыгыз байланыштырган, адамды арбап алган поэзиянын күчү да негизинен акындын шык-жөндөмүнө, талантына жараша болот. Акындын китебинен окурман жакшы ыр сабын канчалык көп окуган сайын, анын жан-дүйнөсү ошончолук байып, ыйманы тазарат. Кыргыз поэзиясынын орошон классиги А.Осмоновдун чыгармалары бул күндө окурман калкы үчүн ошондой вазийпа өтөп олтургандыгын ким билбейт. Акындын чыгармачылыгына катуу таасирленген, андан акындык үлгү, таалим-тарбия алып өсүп чыккан акындарбыз бул күндө кыргыз поэзиясынын оор жүгүн ишенимдүү аркалаган жоон топту түзөт.

Алардын айрымдары акынды түздөн-түз, механикалык түрдө туурап, өз жүзүн элге ачып, тааныта албай келишти. Айрымдары, акындык көрөңгөнү Алыкулдан алып, ал эми чыгармачылыгын өзүнчө жол, өзүнчө форма менен өнүктүрүштү. Чыгармачылыкты, акындык таасирленүүнү ушундайча баалап, Алыкул өңдүү алп акындардан кыйыр түрдө таасир алып, ал эми чыныгы жүзүн элге тааныткан адабий жанр боюнча башкалардан үйрөнгөн акын – Ж.Рысбаев. Чындыгында Ж.Рысбаевди журтчулугубуз сатирик-акын катары жакшы билишет. Мындан тышкары акын Жолоочу Рысбаевдеги көпчүлүккө көп байкала бербеген өзгөчөлүк – анын лирикалык чыгармалары болуп саналат.

Көтөрө чалгандык эмес, түшүнгөн адамга сөздүн түз маанисинен айтканда Ж.Рысбаевдин ырларында да баш-

калар сыяктуу эле өзүнө таандык поэтикалык табылгалар, көркөм чыгармачылык изденүүнүн илеби, образдуулугу, ойдун конкретүүлүгү жана окурмандарды өзүнө тартып турган сыр, жашырбас ачыктык өңдүү алгылыктуу сапаттар арбын эле учурайт. Бүгүнкү күндө кыргыз улуттук музыкасын сапаттык жактан байытууда акын Ж.Рысбаевдин сөзүнө жазылган обондуу ырлар да өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Лирикалык маанайда жазылган акындын «Жар-жар» ыры да адамдарга ошондой ырахат ыроологон чыгармалардан болуп саналат. Аталган чыгарманы жаратууда автор кыргыз элинин оозеки адабиятынын туруктуу салттарына кайрылып, эзелки элдик той ыры, жар көрүшүү расмисин эске салат. Акын ошол элдик мүнөз сиңирилген мотивдер аркылуу жаңы баш кошушкан эки жашка бакыт-таалай тилөө менен элдик нарк-насилди унутпай, кадырлуу адамдардан болушун каалайт. Бир туруп аталган чыгарма элибиздин өткөн доордогу жар көрүшүү, той ырларынын жаңы тибин көз алдыга элестетет. Элдик фольклордун кубаттуу таасири менен бүгүнкү профессионал адабият көп жогорку бийиктиктерди багынтып келүүдө. Кайсы бир учурларда адабият таануу илимибиз фольклордук эстетиканын таасирдүү мүмкүнчүлүктөрүн бир беткей жээрүүчүлүк тенденциясына кабылып, айрым акын-жазуучулардын чыгармалары бир беткей түшүнүктөрдүн жеми болушкандыгын көпчүлүк эл билишет. Эми ошондой жаза басуулардан акырындык менен арылып, улуттук тил, каада-салт, тарых, адабият, маданият деген улуу түшүнүктөр өз нугуна түшүп, өткөн тарыхтын өксүк жерлерин кайра калыбына келтирүүгө аздыр-көптүр мүмкүнчүлүк түзүлүп турган кез. Ушундай улуттук кайра жаралуу процессин туура кабылдаган айрым чыгармачыл инсандарыбызга асмандан тилегени жерден табылып, улуттук мүнөз, колорит жаратууга белсене киришип, чыгармачылыктын өзүнчө өңүтүн түзүп жатышат. Ж.Рысбаевдин лирикалык чыгармалары да бүгүнкү күндө эл оозунда такай ырдалуу менен, өзгөчө жогоруда аталган «Жар-жары» үйлөнүү үлпөтүндө «Бакыт үйүн» шаңга бөлөгөн, келечекте үй-бүлө болуучулардын гимни катары кабыл алынып келет. Акындын лирикаларына мүнөздүү

өзгөчөлүк катары алардагы сатиралык сүртүмдөр менен лирикалык ой автордук тыянак баары бир нокотко биригип, бири-бирине шайкеш келип, тирүү организм катары бир бүтүндүктү түзүүгө жетишкендиги десек болот.

Сатирик-акын Ж.Рысбаевдин чыгармачылыгы бир калыпта өзүнүн байсалдуу жолун улантууда. Акын соңку жылдарда жарык көргөн «Ап-чихо-чүчүңүз» жана «Ой шумдук», «Мен Мидин эмесмин, Мидин деле мен эмес» (2006) сатиралык жыйнактары мунун далили. Ал улуттук сатиранын урунттуу маселелери, учурдун ал-абалы жөнүндө такай ой бөлүшүп, өзүнүн орундуу сунуштарын айтып келет. Сатирик-акындын чыгармачылык табигый шыгы, жөндөмү, ички көркөм табити күлкү өнөрүнө шайкеш жаралган. Сатирик-акын Ж. Рысбаевдин чыгармачылык көркөм дүйнөсү келечекте кенен изилденип, өз баасын алмакчы...

АДАБИЯТТАР

1. *Рысбаев Ж.* Качан камчы жейбиз? Же сатира тууралуу учкай сөз // Ленинчил жаш. – 1989. – 4-апр.
2. *Айтымбетов О.* Балалыктын асманы // АлаТоо. – 1981. – № 9.
3. *Бапаев Х.* Кыргыз сатирасынын табияты. – Ф., 1967. – 19-бет.
4. *Рысбаев Ж.* Коңгуроо. – Ф., 1988. – 16-бет.
5. *Рысбаев Ж.* Ап-чихо-чүчүңүз. – Бишкек, 1989.
6. *Рысбаев Ж.* Ой шумдук! – Бишкек, 1991.
7. *Рысбаев Ж.* Мидиндин сатирасындай сатира чыкпай жатат // Кыргыз туусу. – 2003. – 13-окт.

БЕГИМКУЛОВА АЗАДА
(1950–1996)

Табигый сезим, сезимдердин агымынан жаралган чыгарма сүрөткердин бүткүл дүйнөсүнүн ширендисинен жаралып окурмандын аң-сезимин аралап, жүрөгүнө жетет, таасирлентип, толкундатат. Тилекке каршы мындай кудурет күчкө ар бир көркөм чыгарма ээ боло бербейт. Нукура талант, бийик интеллект, философиялык кең дүйнө тааным, руханий кенендик сүрөткерди мезгилге, анын коомдук-социалдык, идеологиялык талап-чектөөлөрүнө багындырбас касиетке эгедер кылат. «Сөз үчүн сөз» «ыр үчүн ыр» жаралат. Турмуштун реалийлеринин, адамдын турмуш-өмүрүнүн маанисин ачып, маңызына издөө салат. Акын, жазуучу Азада Бегимкулованын поэтикалык жана прозалык чыгармалары атайын максат көздөп тиги же бул шартка ылайыкташтырылып жазылган чыгармалардын катарында эмес. Адамдын сырткы жана ички дүйнөсүнө кызыгуу, анын сырын табууга жасалган далалат, жанды тынч койбогон чыгармачылык шыктан келип чыккан изденүү анын чыгармаларынын жаралышынын негизги өбөлгөсү. Башка адамдардын өзгөчө аял затынын тагдырына окшогон индивидуалдуу, карама-каршылыктуу, кызыктуу тагдыр анын прозалык чыгармаларына же лирикаларына өз изин салбай койгон эмес.

«Биз сүйгөн жыпар гүл кайда», «Эненин көз жашы», «Кечиккен күздүн жамгыры», «Алаканда аткан таң», «Жаңы кыз» сыяктуу аңгемелеринде турмуштагы кыска бирок чоң мазмунду ичине каткан көз ирмемдер, сезимдин кагылышуулары, күрөштөрү чагылдырылат. Ар бир сүрөттөлүп жаткан каармандын ички дүйнөсүндөгү психологиялык чаташкан моменттерди, курч драмалуу кагылы-

шууларды образдуу, ишенимдүү сүрөттөп, образдын ички дүйнөсүнө сүнгүп кирет. Биринчи тараптан баяндалып, каармандын сырткы турпатына тиешелүү деталдар да тиешелүү функциясын аткарып, ашыкча көп сөздүүлүк узак баяндоого жол бербейт. «Биз сүйгөн жыпар гүл кайда» аңгемесинде кыздын Абдылда аттуу жигитке арналган таза, бирок кайгылуу сезими баяндалат. Каарманды күткөн тагдырды экспозициядан эле сезебиз. «Канча-канча соолуп куураган жыпар гүлдөрдүн кургап калган сабактарын өз колум менен таштандыга ылактыргамын. Үч сап гүлдүн экөө соолуганда, анын ордун жаңысы ээлейт... Көп гүлдөр ыргытылганына караганда бир топ мезгилдин жүзү болгонго. Гүлгө аябай маани берилсе, гүлгө байланыштуу жашоосунда олуттуу окуяга кабылган го? Каармандын сентименталдуу ой чабыты анын тагдырынын артына кайрылып, өмүрүндөгү кайгылуу сүйүүсүнүн сыры ачылат. Кыздын Абдылда менен кантип таанышканы, кантип сүйгөнү жайбаракат, майдаланып сүрөттөлбөйт. Анткени менен окуя акырын өнүгүп олтуруп, алардын жолугушууларындагы сезимдерин сүрөттөө менен чиеленишип отурат. Жигиттин үй-бүлөлүү экенин атайын баяндоого албайт. Кыз астыртан-алыстан сезген сыяктуу, кыз менен катар окурман да жоопсуз махабатка түшүнөт, кыздын тунук сүйүүсүнө күбө болот, сүйүүсүнүн тазалыгына ишенет. Жазуучу махабатка чулганган аял жүрөгүн өтө образдуу, куюлуштура чебер сүрөттөгөндүктөн, сөздөрдөн музыканын мукам үнү угулгандай таасир калтырат... мээримдин илеби тийгендей көңүлүм жибип, сезимде бейпилдик көлкүп, демейдеги азоо мүнөзүмө көз карашың кишен салгандай, эркиңе баш ийип, жүзүңө тике кароодон ыйбаа кылып, жер карачумун. Өзүмө белгисиз алда кандай коркунучтуу назиктик боюмду каптап өтүп, жалын бүркүп, жазды сагынган жердин теңириндей, менин да денем алда кандай жылуулукту самап, көз алдым тумандаша, ага түрсүлдөп кубат берген кең көкүрөгүнө алсыз умтула башымды жөлөчүмүн...» (71-б.) Биологиялык, психологиялык абал адам табиятындагы кызыктуу уникалдуу кубулуш, биологиялык, психологиялык абалдын касиети, мүнөзү прозадагы лирикада көркөм чагылдырылууга жетишилген. Жыпар гүл аял менен эркек-

тин тунук сезиминин символу. Аялдын эскерүүсү, кубанычы, кайгысы, муңу, санаасы, кусалыгы – жыпар гүл менен чиеленишкен. Аңгемедө автор аял затынын жан дүйнөсүндөгү таза, бирок жоопсуз махабатты лиризмди ширелиштире сүрөттөгөн. Анын мындан сырткары башка аңгемелеринде да аял затынын тагдырындагы драматизм, терең трагизмге кайрылат.

Прозалык, лирикалык чыгармаларын бирге алганда, аялзатынын табиятына арналган симфонияны элестетет.

«Кичинекей койчу», «Жаңы кыз» аттуу аңгемелери автордун өз өмүр-тагдырынан алынып жазылгандыгы көрүнүп турат. Гүлбадам аттуу өгөй энеден азап тарткан жетим кыздын оор балалыгы сүрөттөлөт. А. Бегимкулова өзү да жаштайынан энеден жетим калып, мектеп-интернатта тарбияланган. Адам баласы үчүн эненин мааниси, орду канчалык экенин Гүлбадамдын жүрөк ооруусу, тарткан азабы, төгүлгөн көз жашы аркылуу баяндайт.

Келечекке үмүт менен карап жашаган өспүрүм курактын бактылуу күндөрү да Гүлбадамдын образы аркылуу чагылат. «Классташтар», «Азгырык» аңгемелери жогоруда аталган чыгармалар менен чогулуп өзүнчө циклди түзөт. Гүлбадамдын өмүрүндөгү урунттуу учурларды сүрөттөө менен инсандын калыптануусундагы маанилүү окуяларга чечмелөө жасалат, автордук көз караш айтылат. Автордук, балалык өспүрүм курагындагы ак-караны ажырата баштап, өздүк позициянын калыптануусу психологиялык иликтөөгө алынат.

«Аял жазыгы» аңгемеси ошол эле кыздын кийинки тагдырын баяндагандай элес калтырат. Өгөй энесинин терс мамилесине ынанган Гүлбадамды бейкүнөө токмоктоп, жабырланган кыз балалуу болуу бактысынан ажырайт. Аңгемедөги Турдайым аттуу аялдын баласыз калышы башка ситуацияга байланыштуу болгону менен аял бактысыздыгынын кунун терең психологизм аркылуу ачып берүүгө жетишкен. Турдайымдын ички дүйнөсүнө, капалыгы, ыйык көз жашына атайын токтолбойт. Колунда тарбияланган балдарга жасаган мамилеси, кичинекей Нурийла экөөнүн ортосундагы диалог Турдайымдын аянычтуу тагдырын бизге маалымдайт. Чакан көлөмгө үч-төрт тагдыр кенен баты-

рылат. Ар бир кырдаалга, каармандын ички абалына ылайыктуу таамай сөзгө чебер болгондуктан сөздөрдү ашыкча көп колдонуп маанисиз көлөм кеңейтүү жок. Муңайымдык, сезимталдык менен жазылган аңгеме автордун интеллектуалдык-рухий көрөңгөсүнүн кенендигин, «сөздү» колдонуу чеберчилигинин мыктылыгын айгинелейт.

А. Бегимкулованын прозалык чыгармаларындагы аялдар өңдүү-түстүү, акылдуу, билимдүү, ички дүйнөсү бай, бирок бактысыз сүйүүнүн, армандуу тагдырдын ээлери. Тагдырынан улам муңайым, ойлонуңку келишет, сентименталдуу көз караштардан да алыс эмес. Анткени менен ал образдар ар кандай кыйынчылыкка алдырбаган токтоо, оптимист, жашоого философиялуу мамиле жасай билишет. Тагдырдын сын, трагедиясын, драмалуу көз ирмемдерин жеңүүгө ички рухий кудуреттери, даярдыктары бар, ар дайым жашоого оптимисттик көз караштан туруп карашат. өзү эле эмес жанындагы адамдарга жагымдуу, кубаттуу маанай тартуулашат.

«Студенттик өмүрдөн бир үзүм» аңгемесиндеги Жыпар, «Алыстагы балдыз» аңгемесиндеги Айкан, «Түнкү телеграммадагы» Жамал турмуштагы кайчылаш кырдаалдарда бекем эрктерин ички кайрат, сырткы кудуреттерин көрсөтө алышат.

Жазуучунун прозалык чыгармалары автордун реалдуу дүйнөнү көркөм туюнтуу чеберчилигин, көркөм-эстетикалык табитинин жогорулугун көрсөтөт. Көркөм сөз каражаттары менен нукура элдик накыл кептерди куюлуштура орундуу колдоно билүүсү чыгармалардын тилин элпек, жатык кылып, көп сөздүүлүккө жол бербейт. Чыгармаларынын сюжеттик-композициялык түзүлүшү да кызыктуу уюшулат. Адатта чыгарма чечилише турган жеринен башталат, ретроспекция көп колдонулат. («Түнкү телеграмма», «Биз сүйгөн жыпар гүл кайда» ж. б.) Биринчи жактан баяндалып, бирок автор тиги же бул каарманга болгон өзүнүн антипатиясын же симпатиясын ачык билдирбейт. Чыгарманын аягы да ачык бойдон калып, сөз окурманга сунулат. Жазуучунун дагы бир чеберчилиги каармандын сырткы кейпин – портретине тиешелүү деталдарды элестүү бере билет. Образды ачууда анын ички

дүйнөсү автор үчүн сырдуу казына сымал. Акырындап, кылдаттык менен чекмелеп казып баштайт. Чыгармаларында автопортреттик элементтер орун алган. Чыгармаларындагы аялдардын образдары Азаданын тагдыры менен үндөш. Кечиккен күздүн жамгыры, армандуу сүйүү, баласыздык, турмуштагы аял трагедиясы менен жашаган жаш аял затынын дүйнөсү, өмүрү күздүн кечиккен жамгырына окшош. Аялдын жашоосунун толук картинасын кеч күздө жааган жамгыр символдоштуруп турат. Ичине көп сырды каткансып, сырты мелтиреп ың-жыңсыз муңдуу, санааны өзүнө чөгөргөн күзгү жамгырдын сүрөттөлүшү аял жөнүндө кенен эч нерсе айтылбаса да, бизди аны менен тааныштырат. Автор табият кооздугун көрө билип, жүрөгү менен сезип, аяр мамиле жасап, ар бир образына ал-ахвалына үндөштүрө параллелдештирүүгө жетишкен. Аялдын дүйнөсү менен табият гармониясын түзө алган. Жазуучунун универсалдуу таланты анын прозалык чыгармалары менен катар поэтикалык изденүүлөрүн кыргыз көркөм сөзүндөгү кызыктуу дүйнөгө айландырды. Анын жаркын нурлуу аз бирок, терең мазмун катылган, курч драматизмге аялдык сезимдин трагизмине чулганган өмүр тагдыры жүрөктөн чыгып жүрөктөн орун алган лирикалык жаратуу кудуретине эгедер кылды. Акын жүрөгү менен сезип, акылы менен туюп, аңдаган, өз башынан өткөрүп, өзү жашап жаткан адамдык сезимдерди, кыялдарды гана көркөм, элестүү, унутулгус даражада туюндура алат. Ырдын ар бир сабында, сөзүндө, чекитинде акындын чоң тагдыры турбаса, чыгарма супсак, көрксүз. Сезим козгоп, жүрөк толкутарлык кудурет күчкө жетпейт.

Жалгандын гүл зарында көктөбөйүн,

Жашоонун тегиз жолун көксөбөйүн.

Караны ак деп эптеп күн көргүчө,

Отуна акыйкаттын өрттөнөйүн. –

«Өзүмө ант» аттуу ырында акындын акындык-инсандык принциптери, турмушунда туу туткан баалуулуктары ачыкка чыгат. Жашоого, сүйүүгө жөн салды эмес жалындап агынан төгүлө, күйүп-жанып мамиле жасаган акындын поэзиясынан драмалуу тагдыр, курч мүнөз, олуттуу сезим, күчтүү эмоция жолуктурарыбыз белгилүү болот.

Күлкүнү карегиме түнөтпөстөн,
Кайгыга жашоомду ороптурмун.
Сезимим азгырбаган күн өтпөстөн,
Аңдабай акырындап короптурмун.

Билинбестен көз ирмемдер аркылуу физикалык, рухий түгөнүү чегине «короп» бараткан адам жазмышынын табиятын элестүү метафора аркылуу көркөм туюндурат, «Кайгыга баттым», «Көз жашымды төктүм», «өлдүм» маанилери көркөм сөз каражаттарынын күчү менен сүрөттөлөт.

Акындын поэзиясынын идеялык-тематикалык диапазонунда сүйүү лирикалары негизги орунда турат. Ошону менен катар мекенчилдик жана адеп-ахлактык лирикалары курч эмоционалдуу айрым учурда жогорку пафостук маанайда жазылган. «Мээримим адамдарга», «Өмүр – бул бир келген көктөм», «Замандашка», «Мага кымбат» аттуу ырларында өзү жашап күн өткөрүп жаткан чөйрөсүнө, адамдарга, ата журтка карата ой-толгоолорун сезим алдындагы ойлорун берет. Актык үчүн жан үрөп, жактап, күрөштөн тайманбастыгын билдирет. Акындын ички дүйнөсүнө 80–90-жылдарда болуп өткөн коомдук-социалдык өзгөрүүлөрдөн улам келип чыккан адеп-ахлактык кризис, боштук өзгөчө таасир берген өңдөнөт. «Заманга» карата кайрылуусунда турмуштагы адепсиздик, адилетсиздик, арамзалыкка каршы айтат. Чөйрөдөгү болуп жаткан драматизм, өз тагдырындагы трагедия акынды пессимисттик маанайга жеткирген. «Ушинтип уйпаланып жашаганча, уу ичип болгум келет кыйма-чийме» өңдүү саптар ошол көз ирмемдерде жаралгандыр. Бирок ошол оош-кыйыш таалайсыз сүйүү акынды өргө жетелеп, кудурет күч рухий тирек-кубат алчу булакка айланган, чыгармаларынын үрөөнүн чарпыш алчу көрөңгө болгон. Сүйүүгө, арманга толгон саптарында жашоого болгон терең сүйүү катылып турат. «Элимде эгер калса менден элес, жашоого миң жаралып келем демек» – Ал көзүнүн тирүүсүндө чыгармачылыктын улуу күчүнө ишенет.

Анын ырларында медитативдик ойлор катылган. Акын ашкере таланттуу адамдар сымал өзүнүн алдыдагы кийинки жазмышын жүрөк алдынан сезе билген. «Апамдын мүрзөсүндөгү ой» ырында

Эл менен кошо келип, жалгыз калам,
Бир күнү жашоодогу күнүм бүтсө –
деп өзүнүн эле эмес, адамдын пендечилик тагдырын мүнөздөйт.

«Өмүр кыска, өнөр узак шашамын.
Өлчөмү жок, калды канча жашаарым?
Жер дүңгүрөп чыкпаса да атагым,
Жан дүйнөмдү дүңгүрөтүп жашадым –

автор тирүү кезинде эле ушул ыры менен өзүнө монументалдуу автопортрет тарткан, ага кошумча боёктун кереги жок. Анын «Талантты сүйгөндөрдүн эсиндемин» ырындагы

Толгонуп толкундаба, сезимдерим,
Тагдырга башым ийген кезим менин.
Таалайсыз махабаттан өксүбөгүн,
Талантты сүйгөндөрдүн эсиндемин –

аттуу саптарында автордун терең ички драмалуу купуя сезимдери менен жашоону сүйгөн кайраттуу эрки чагылдырылган. Автор бул ыры менен өзүнүн инсандык акындык өмүр жолуна жыйынтык жасаган өңдүү. Ырдагы ар бир сөз-сап көркөм функция көтөрүп, уйкаштыгы жеңил, ритми элпек. Ыр жеке авторго эле эмес бүтүндөй чыгармачылык дүйнөнүн гимни сымал маани туюнтуп турат.

А. Бегимкулованын лирикалары жүрөктүн, сезимдин алдында катылган, купуя инсандык сырлардын көркөм туюндурулушу. Акын акын болуу үчүн эмес, сезиминин толкунун жүрөгүнүн үнүн кагазга куюлуштуруп түшүргөн, атайылап жазылган «аргасыз» ырлар эмес, табигый сезимдин агымдарынан жаралган ырлар. Аял затынын ички жан дүйнөсүнүн миң бир кылын терип чертип, эмоциясын, интуициясын, темпераментин, трагедиясын, психологиясын, философиясын образдуу поэтикалык көркөм сөз каражаттары аркылуу чагылдырууга жетишкен. «Айрылуу Асан мага», «Үйүңүзгө болом шам», «Үмүтүсүң», «Аманыңды тилеймин», «Сен жокто», «А балким» аттуу махабат лирикаларында аялдын таза сүйүүсүн, арманын, үмүтүн, тилеккаалоо эңсөөсүн кылдат психолог иретинде чагылдыра алган Аял кишинин эркек адамга карата сүйүү мамилесин эле сүрөттөбөстөн, ага болгон сын көз караш, андан күтүлгөн үмүт, ага артылган ишеним, бардык баа ырларында орун алат.

Жоопсуз махабаттан жан чыдагыс азап тартса да, эркек адамга бир да ырында нааразылыгы, жектөөсү сезилбейт. Армандуу махабат үчүн док кылбайт, нааразы эмес.

«Жоопсуз калган сүйүүм дем бергенде,
Махабатты соттобо, күнөөлөбө».

Анын сүйүүсү – өзү үчүн керектей, табияттын тартуусу сымал сезилет. Башка акын аялдардан айырмаланып, акын интимдик сырларын тартынбастан ачык айта алат. Мындай саптары анын поэзиясына өзгөчө лирикалык боёк сүртүп турат. Төгүлгөн сыр турмуштун айныгыс чындыгы. Акын «Кош жаздыктын биринин бош экендигин» «баарын унутуп, кучагына кулаганын» чебер сүрөттөйт. Ырларында метафоралык туюнтма көбүрөөк орун алган.

Сүйүү шамын жагып, өчүрбөйт, сагынычтан өзү түгөнсө да, «ал жөнүндө бүтпөйт ыр сабы». Ал эми «Айылыма аттансам» ырында «Сен ишенген, мен ишенген бир дүйнө, билинбестен аста-аста ураптыр» деген саптары аркылуу өткөн жаштык, өткөн сүйүү элестеринин мезгилдин каттамында калып баратканын ураган дүйнөгө салыштырат. Акындын «Аядым», «Талантты сүйгөндөрдүн эсиндемин», «Мени сендей эч ким биле албайт», «Коркомун» сыяктуу ырлары кыргыз поэзиясынын 80–90-жылдарындагы көркөм бийиктиктеринин жаркын бир үлгүсү.

«Өлүмдөн коркпой, бекер кеткен өмүрдөн корккон» акын өмүрү бекер өткөн жок. Анын прозалык жана поэтикалык дүйнөсү кыргыз адабиятындагы изденүүнүн, таланттын, көркөм чеберчиликтин үлгүсү.

ДУЙШЕЕВ ШАЙЛООБЕК (1950)

Ш. Дүйшеев адабиятка кыйла телчигип келди – «Аптап» аттуу алгачкы жыйнагы жарык көргөндө (1985) ал отуз беш жашка чыгып калган эле. Бирок анын ушул жука китепчеси поэзия ышкыбоздорунун арасында жакшы пикир пайда кылып, ал жөнүндө башкалардан айырмаланган таланты бар, келечегинен үмүттөндүргөн калемгер катарында сөз кыла башташты. Арийне, мындай пикирлер бекер жеринен айтылган эмес.

Жыйнак менен таанышкан адам андагы бир өзгөчөлүктү дароо эле байкайт. Ал өзгөчөлүк жыйнактагы ырлардын көбү табият жөнүндөгү пейзаждык ырлар экендиги. Ш. Дүйшеевдин адабий дебютунда окурмандардын көңүлүн бурган биринчи кезекте ушу темадагы ырлар болду. Андыктан биз да сөздү ушул чыгармалардан баштайлы.

Адам турмушунда табият маанилүү орун ээлейт. Өнүккөн өлкөлөргө салыштырганда шаарлашуу процессине анчалык тартыла элек кыргыз элинин турмушуна бул айрыкча тиешелүү. Социалдык чөйрөдө, адам коомунда көңүл иренжиткен көрүнүштөр көп. Ал эми жаратылышта бардык нерселер нукура, балким андагы бардык көрүнүштөр ажайып кооз десек аша чапкандык болуп калар, бирок жасалма жана жалган нерселер анда жок. Табиятка түрдүүчө көз менен кароого, ар башкача жазууга болот. Ал эми Ш. Дүйшеев биз сөз кылып жаткан ырларында ага сүрөткердин көзү менен карайт, жаратылыштын кооздугу, түркүн түстөрү, адамга тартуулаган сезимдери жөнүндө жазат.

Көркөмдүгү жагынан акындын пейзаждык ырлары эки түрдүү ыкмада курулгандыгы байкалат. Алардын биринчисинде баяндоонун борборунда акындын же тагыраак

айтканда, лирикалык каармандын фигурасы турат. Ал эми табият анын жашоо мейкини, курчап турган чөйрөсү, турмуштагы жолун коштоп жүргөн, түрлүү түстөргө толгон мекени – туулган жери, журналисттик иш менен барган атактуу Ак-Сай жайлоосу, студенттер айыл чарба жумушуна жөнөтүлгөн Токтогул жергеси... Албетте, турмушта мындай жолдорду ар ким эле басса керек. Бирок сезимтал акын гана өзүн курчап турган дүйнөнүн түркүн түстөрүнө тигиле карап добуштарына кулак төшөйт:

Шамал менен сызып жетсем элет жер
Гүл кучактап адыр-түзүң, белестер,
Гүл кучактап мени көздөй чуркашты,
Терегиндин аркасынан теректер.

Салам дедим сагынычтын оту уруп,
Салам деди сагызганың озунуп,
Айлангөчөк болуп кетти айталааң,
Ат жолдоруң таш жолуңа кошулуп.

.....

Жытын төгүп жылгаларын үргүлөп,
Булактарың бут алдыма ийрилет,
Оо, Тууган Жер! Манасыңды тоскондой
Тосуп чыктың маңдайымдан дүңгүрөп!..

Бул тууган жер менен жолугушуу! Ш. Дүйшеев өз айлына биринчи кезекте сүрөтчүнүн көзү менен караган үчүн бул ыр мазмуну боюнча көбүнесе табияттын сүрөтү. Лирикалык каарманды таанып учкан таранчылар, барбактап күлүп турган наристе жана чамгарактап үргөн сары ит – элет жеринин элесин көз алдыга келтирүүчү эң сонун образдуу деталдар. Ырда адамдар да бар, бирок алар жаратылыштын коюнунда, андан ажырагыс, ландшафттын деталдары сыяктуу эле көркөмдүк милдет аткарат. Ошону менен бирге бул ыр кайсы бир кооз жердин муздак фотографиясы эмес. Анда оргуштаган күчтүү сезим бар. Ошол сезим лирикалык каарманды алып учуп, ырга динамика киргизип турат. Көкүрөгүн бийлеп кеткен сагыныч бала чактан тааныш ушул адыр-түздөрдү, белестерди анын көзүнө башкача ысык көрсөтөт. Аларга да жан кирип кеткен

сыяктуу – бардыгы кыймылда, кудундап кубанып, гүл кучактап, кандайдыр бир майрамга – жолугушуу майрамына катышып жаткандай. Балким ырда элет жери чыныгы көркүнө караганда коозураак көрсөтүлүп калгандыр. Бирок ал эч нерсе эмес, алтурмак жүйөлүү, анткени майрам учурунда бизге бул дүйнө демейдегиден алда канча кооз көрүнөт эмеспи. Ушунчалык жылуу сезим жана сүрөткердик талант менен жазылган ушул ырда акын бир-эки гана жерде калпыс туюнтмаларга жол берип койбогондо аны кыргыз поэзиясындагы тууган жер жөнүндөгү эң мыкты ырлардын катарына коюуга болор эле.

Ш. Дүйшеевдин «Аптап» жыйнагындагы башкы табылгасы – Токтогул жөнүндөгү ырлар түрмөгү. Китепте алардын көпчүлүгү «Чөп чабык» деген бөлүмгө жайгаштырылыптыр. Бул ырларды бирдиктүү тема баш коштуруп турат – алар тоо койнуна чөп чабууга жөнөтүлгөн студенттердин турмушу жөнүндө баяндайт. Ушул окуянын өзү эле балким Ш. Дүйшеевдин акындык насилдине төп келген турмуштук кырдаал түзүп берген сыяктуу. Ал кырдаал – табият койнундагы турмуш жана эмгек. Болгондо да жайкы жаратылыштын өзү сыяктуу гүлдөп турган, көр тирликтин оордугуна майыша элек, кудай берген тазалыгын майда кызыкчылыктар үчүн булгай элек жаштардын турмушу. Мындай турмуш чынында эле табигый сулуулукка бай:

Токтогул. Толук. Толгон жай,
Топудай жерде чөмөлө,
Ак мөңгү тоолор – тоңгон май,
аңыздын баары чөбөгө.

Араба, чийне агылган
Адырда жатат жол түтөп.
Жарк эткен чалгы – чагылган
Жаныңа жаңы сол түшөт.

Козу түш. Күчөйт чөп чабык,
чама жок чалап жутканга.
Күн эрип келет өрт тамып
талаага, гүлгө, кыздарга.

Чыныгы жакшы ыр жөнөкөй болот дешет адабият адис-тери. Үч строфасын биз мисал келтирген «Чөп чабык» аттуу ыр ушундай. Автор айрым учурда көзүнө көрүнгөн нерселерди жөн эле атап же санап жаткан сыяктанат. Ошону менен бирге анын тили абдан образдуу. Өтө кыска бир нече сап менен эле акын көз уялткан боёкторго, кыймылга толгон сүрөттү көз алдыга тартып берет. Мунун бир сыры Ш.Дүйшеев колдонгон өтө ачык, айрым учурда чектен чыккан, экспрессионисттик салыштырууларында. Учурунда буга устат акын С. Эралиев көңүл бурган экен. «Жаш акындын дагы бир өзгөчөлүгү анын салыштырма ойлорго усталыгы, – деп жазыптыр С. Эралиев. – Алар кээ бир учурда чың тартылган пружинадай бири-бири менен кабатталып калгансыйт. Аны жазып жиберсең далай аянтты ээлегендей»¹.

Бул түрмөктөгү ырлардын эң башкы өзгөчөлүгүн, алардын демин, сөздүн түз жана өтмө маанисиндеги температурасын аныктап турган касиет – жай чилдесинин образы. Ансыз түрмөк да, жалпы жыйнак да мынчалык көркөмдүккө жетмек эмес. Менин билишимче, кыргыз поэзиясында биздин жердин ысыгы буга чейин эч качан мынчалык күчтүү сүрөттөлбөсө керек эле. Жайкы аптаптын образы балким Ш. Дүйшеевдин поэзияга кошкон эң башкы салымы болуп калышы да ажеп эмес:

Талаа өзүн таппайт кайда катаарын
дандыр кылып кактап барат чөл деми.
Күндү бирөө алып келип атайын
Токтогулга таштап кеткен өңдөнүп.

Кулайт аптап кучагына чөптөрдүн
кумуркалар чарчап жылат, жай жылат.
Тамчыга окшоп таранчынын көздөрү
Закым урган жолду тиктейт жалдырап.

Талыйт куштун канаттары ысыктан,
араң чыгат короздордун үнү да.
Талыкшышат тал-теректер, ысыйт чаң,
көлөкөлөр качат тамдын түбүнө.

Бул ырда бардыгы чын – жайкы ысыкта талаа да, жол да дандыр сымал какталып, тирүү жандын бардыгы та-

лыкшып, ысуулайт. Ошону менен бирге, ар бир деталы реалдуу ушул сүрөттүн артында көзгө дароо эле байкала бербеген, ага ичинен нур чачыратып, жан киргизген маанай турат. Ал – жайкы чилде сыяктуу күчкө толуп турган, чилде сыяктуу ысык кумар жана ошол сезимдин кысымынан жанын коёрго жер таппай чыдамсыздануу, чабалактоо. Ырдагы «Бүткүл денең күнгө айланып кичине//бүт денеңе сиңет жердин оту улам», – деген саптарды түз маанисинде кабыл алууга болбойт, ал жакшы табылган гана көркөм метафора. Чындыгында ысык дем чыгарган «күн», «от» лирикалык каармандын ичинде «отурат». Ошонун ысык илебинен тынчы кеткен адамга гана талаа өзүн кайда катаарын билбей жаткандай сезилиши мүмкүн. Ушул эки чындыктын – табият кубулушу менен акындын ички дүйнөсүнүн чындыгы алтын менен күмүштүн эритмеси сыяктуу ажырагыс биримдикти түзүшү бул ырга (жалаң эле бул ырга эмес) сырткы көркөмдүк менен катар ички жылуулук, жандуулук тартуулаган.

Жогоруда биз шилтеме берген «Поэзия жаштыгы» аттуу макаласында С. Эралиев, «Алакандай жыйнактын аптабы»² аттуу макаласында Б. Бекешов Ш. Дүйшеевдин сүрөтчүлүк талантын белгилешиптир. Бирок «Аптапка» көрк берип турган касиет жалаң гана жаратылыштын кооздугу эмес. Анда көрсөтүлгөн турмушта да табигый сулуулук бар. Бул турмуш – жаштардын турмушу – эч жасалмасыз, нукура сулуулугу менен эле татына жана кооз. Анан, албетте, бул ырлардын көркөмдүгү, образдуулугу жакшы. Мазмуну боюнча бул ырлар антикалык поэзиядагы буколикага, идиллияга жакындап кетет. Бирок акын эч нерсени атайын кооздоп көрсөтүүгө умтулбайт – аларда реалдуу турмуш, реалдуу адамдар жана реалдуу сезимдер жөнүндө сөз болот – мен муну толук жоопкерчилик менен айта алам.

С. Эралиев чөп чабуу жөнүндөгү бир ырга токтолуп, мындай деп жазыптыр: «Чалгы чабуу бир кезде делебе козгогон өтө шаңдуу иш болгон экен. Бирок кантсе да ал адамдын күчү корой турган оор жумуш. Кечке чалгы чапкан адам кечинде аягын тарталбай калат. Андыктан «жан жыргатып» деген сөз дыйкан тиричилигин кандайдыр бир

өлчөмдө жеңилдетип койгонсуйт»³. Майда нерсе боюнча эле чоң акын менен талаша берүү максат эмес албетте. Чалгы чабуу оор эмгек экендиги чын жана ал дыйкандарда башкачараак сезимдерди жаратаары да ырас. Бирок бул ырда сөз оор эмгектен кажыбаган студенттер жөнүндө болуп жатат жана алар бул жумушту шайдоот маанайда аткарышында эч кандай жасалмалуулук жок.

Ошону менен катар С. Эралиев жыйнактагы айрым мүчүлүштөрдү эң туура белгилеп көрсөткөн.

Жыйнактагы пейзаждык ырлардын дагы бир түрү – лирикалык каармандын фигурасы жок, табият көрүнүшүнүн сүрөтү гана тартылган «таза» пейзаждар. «Кызгылт кеч». «Булут өчүүдө», «Жамгыр», «Кеч», «Таң» ж. б. бир топ ыр ушундай ыкмада жазылган. Бул ырларда:

Закымды жиреп унчукпай
желесин тартат зым мамы.
Учалбай турат чымчыктар
шишкебек окшоп зымдагы,

же

Жээгинде мелт-калт шыкалып,
жең болуп жерге агат сай.
Чала уйку көздөй кызарып
чарчаган чычырканактар –

сыяктуу аябай элестүү, ошону менен бирге, анчалык ачык байкала бербеген купуя маанайдын илеби урган сонун саптар бар. «Жалбырттаган айнектер», «өрт түшкөн өрөөн», «кызыл от кыр», «жошодой үймөк чөп», «от болгон тоолордун учтары», «жалбыз төгүлгөн бел» – табият сүрөтү ушундай ачык, кочкул боёктор, «аптап сүйрөп келаткан чөл», «талаага төгүлгөн күүгүм», «жердин аптабын желпиген жел», тынымсыз жааган жамгырдан «өйүз менен тең болуп өңү албырган өзөн» сыяктуу образдуу метафоралар менен тартылат. Ушул эки касиет – ачык боёктор жана образдуулук Ш. Дүйшеевдин пейзажист лирик катарында акындык почеркинин негизги өзгөчөлүгүн түзөт. Ошону менен бирге анын ырларында боёктор же элестүү туюнтмалар орду менен колдонулбаган, сүрөт анчалык ишенимсиз чыгып калган учурлар да кездешет. Айталы. «Кеч» аттуу ыры

Кеберсийт талаа. Чөккөн Күн...

чөл сүйрөп келет аптабын, –

деген саптар менен башталат. Бул жерде, эгер күн чөгүп баратса, чөл аптабын сүйрөп келатканы эмнеси деген сууроо пайда болот.

Айрым учурда акын экспрессивдүүлүккө жетишүү, башкача айтканда, кайсы бир көрүнүштү жандуу көрсөтүү максатында «өйүзгө өтүп бараткан көпүрө» сыяктуу «аша чапкан» туюнтмаларды колдонуп жиберет. Көпүрө кыймылга, жээктен жээкке өтүүгө кызмат кылары чын. Андыктан ага динамикалуу образ берүүнүн жүйөсү бар. Бирок ал аркы өйүзгө барат да ошол эле учурда берки өйүзгө кайтып келет. Анын кызматы эки жактуу. Ошондуктан, ырда колдонулган образ көпүрө үчүн өтө эле «жеңил», анткени бир жактуу.

Ш. Дүйшеев кийинки жыйнагын «Сүйлөшкөнгө чейинки сөз» (1989) деп атаптыр. Ар бир поэтикалык китеп – автордун окурман менен сүйлөшүүсү, ага тартуулаган көркөм табылгалары. Андай болсо Ш. Дүйшеев окурман менен алгачкы ирет «Аптап» жыйнагында сүйлөшпөдү беле? Эми аны унутуп койгонсуп экинчи жыйнагын чыгармачылыкка киришүү, пролог дегендей мааниде атап отурушу кандай? Бул аталышта анын өзүнүн чыгармачылыгынын көз карашынан алганда кандайдыр бир түшүнүксүз алогизм, же жөн эле ойлонулбаган кадам жаткан жокпу? Арийне, акын өзүнүн алгачкы жыйнагын караманча танып, чыгармачылык биографиясынан чийип таштоону каалабаса керек. Кеп экинчи жыйнактын мазмунунда болсо керек. Жогоркудай парадоксалдуу аталыш автордун анда топтолгон ырларга анчалык алымсынбаганын, же балким жөн гана күтүүсүз, оригиналдуу ат коюу ниетин билдирет го, сыягы.

Экинчи жыйнакта акындын чыгармачылык диапозону алда канча кеңиген – анда топтолгон ырлардын тематикасы да, поэтикасы да көп түрдүү. Албетте, анда мурунку китепте окурмандардын көңүлүн бурган пейзаждык ырлар да бар. Кызык жери, эгер мурда анын ырларында жайкы аптап мотиви басымдуу болсо, эми күз жөнүндө жаза баштаптыр. Күздө табият башка да, ал тартуулаган маанай башка:

Ташыңдын да, талааңдын да табы жок,
Тамды чертип жамгыр гана ыр ырдайт,
Эгин төккөн кампалардын жаны бош,
Бригадирдин тааныш үнү угулбайт.

«Күз» аттуу ырда боштуктун жана жымжырттыктын илеби урган ушундай саптар бар. Табият өзүнүн кезектеги кыймылын аяктаган, тыныгууга, уйкуга багыт алган маалдын эң башкы бөтөнчөлүгү ушулар. Жылдын бул маалында жазгы салтанат да, жайкы чымыркануу да жок.

III. Дүйшеевдин бул ырлары биринчи жыйнактагы пейзаждык ырлардан башкачараак ыкмада жазылган – аларда жаратылыш адамдын сезимдери менен жашайт, адам сыяктуу муңаят, зарыгат, алтурмак адам сыяктуу иштерди жасайт – күз кимдир бирөөнү күтүп, «өңдөн азат», жолоочу өтпөгөн жол «зеригет», дагы бир ырда ошол эле жол өзүнө бакыт, сүйүү жана чарчоону «сиңирип алат». Башкача айтканда, акын тарткан табият сүрөттөрү психологиялаша баштаган. Эгерде «Аптапта» «таза» сүрөт үстөмдүк кылып, ал эми маанай анчалык байкалбай, сүрөттүн аркасына «катылуу» болсо, экинчи жыйнакта субъективдүү момент, сезим алдыңкы планга чыга түшкөн.

Табиятты «жандандыруу» поэзияда жаңылык эмес, эзелтен эле көп колдонулуп келаткан ыкма болуп эсептелет. Ал кандай сезимдер, кандай маанай, башкача айтканда акын жаратылышты кандай таризде көрөт жана канчалык терең түшүнөт – негизги маселе ушунда. Бул жагынан караганда «Күз» аттуу ырдан жогоруда биз келтирген саптарды жакшынакай көркөм табылга катары баалоого болот. Өкүнүчтүү жери, мындай көркөмдүктөгү саптар жыйнакта анча көп эмес. Жалпысынан табият темасындагы ырларда меланхолиялык, муңайым мотивдер – чарчоо, тажоо, зарыгуу маанайы үстөмдүк кылат. Шапалактын үнүнөн акынга тажоо угулат, ал эми үйлөрдүн морлору тоолорду өтө эле зарыгып тиктешет.

Муңайым маанай – түпкүлүгүндө дүйнөнү андап туюнуунун тереңдигин билдирүүчү касиет, анткени адам турмушунда ушундай сезимдерди жаратуучу көрүнүштөр көп. Табият да, өзгөчө күз маалында адамдарда басмырт маанай чакырат эмеспи. Бирок сезим нукура болушу ке-

рек. Табият көрүнүшү менен ал пайда кылган сезимдердин ортосундагы үндөштүк бузулган жерде поэзия өзүнүн ажарын жоготуп коёт:

О эми жашы агат тим
жалбырак болуп тамчылап.
О эми байкуш дарак ким, (?)
шамал да жашын арчыбайт.
Шуудурап жолго чакырчу
ыр тургай үн жок жөнөкөй.
Бул балким эми акыркы,
Акыркы түшкөн көлөкө. (?)
...кайыр кош кайра келгиче,
келермин бир күн көргөнү!»
Барбадым бирок эмгиче,
көрбөдүм кантип өлгөнүн. (?)

Жалбырагы түшүп жаткан дарак чын эле ушундай оор сезим калтырабы? Арийне, дагы бир жылдын өтүшү, өмүрдүн дагы бир жашы менен коштошуу адамды ойго салышы мүмкүн. Бирок жыл сайын күзүндө жалбырактын күбүлүшү дарактын өлүмү эмес, тыныгуусу, кышкы уйкуга даярдануусу го? Андыктан акын бул жерде ашыкча муңканып жиберген жокпу? Түшүп жаткан жалбыракты көз жаштын тамчыларына окшотуу канчалык элестүү? Адатта поэзияда жалбырактын түшүүсү алда канча жеңил, мисалы, табияттын чечинүүсү, кийим алмаштыруусу сыяктуу түшүнүктөр менен байланыштырылат эмеспи. Дегеле бул ырда акын колдонгон көркөм туюнтмалар бири-бири менен шайкешпей, алтурмак бири-бирин төгүнгө чыгарып, «Жаккан шам, аккан калат сай, өмүргө бир күн түн кирет», – деген трагедиялуу тыянагы болсо ырда баяндалган окуядан эмес, анын текстинен сырткары калган, башка бир себептерден чыгып жаткандай ой пайда болот. Ал эми ырдын «Ар кимде бирден дарак бар, (?) адамдар эстей жүргүлө?» – деген акыркы саптарынын мааниси, жөнөкөй айтканда так эмес.

Жыйнакта түздөн-түз адамдын ички толгонуулары жөнүндө баяндаган бир нече ыр бар («Көч», «Кар түшүптүр. Шамал улуп өзөндө», «Жалгыздык», «Чиркейлер» ж. б.). Ички сезимдин нюанстарын туюндурдуу поэзиянын өзгөчө кылдаттыкты талап кылган түрүнө кирет. Ал эми Ш. Дүй-

шеевдин активдүү, экстраверттик насили, сүрөткө, сатирага жакын таланты өзүнүн ички сезимдерин талдап отурганга караганда сырттагы табият жана турмуш жөнүндө жазууга алда канча ийкемдүү. Бул акыйкатты анын соңку чыгармачылыгы тастыктады. «Сүйлөшкөнгө чейинки сөз» жыйнагындагы ырлардын басымдуу бөлүгүндө жана кийинки жыйнактарында Ш. Дүйшеев акындык назарын бүт бойдон өзү аралашып жүргөн турмуштун көз ирмемдерине, түрлүү кырдаалдарына бурду, социалдык проблематикага кайрылып, бара-бара түз эле публицистикалык ырларды жазууга өттү.

«Мүмкүн бул ырлар чындап эле каалаган деңгээлге жетпей калгандыр, – дейт акын «Сүйлөшкөнгө чейинки сөз» жыйнагынын «Агындылар» деп аталган бөлүмүнө жазган баш сөзүндө. – Бирок кандай болгон күндө да ал биздин «күн дайра» агызып өтүп жаткан агынды бойдон калганы жакшы. Анткени, агындылар жаратылыш сүрөтчүнүн, жаратылыш – скульптордун али иштелип бүтө элек чыгармалары»⁴. Бул бөлүмдөгү ырлар жанры боюнча этюддар, эскиздер – турмуштун бир кырдаалында, көз ирмеминде кылт этип келген ой, жылт эткен образ. Алардан өзгөчө тереңдикти издештин кереги жок – бул жөн гана утурумдук турмушта адамдын аң-сезиминен агып өтүп турган таасирлер. Алардын арасында, мисалы:

Ат-Башыда чебеленип,
Алмашыңа берериңе алма таппай турсаң,
Ош базарда тебеленип
ой-тоого батпай турат, –

деген бир кырдаалда келе калган ой, же

Жаныбектин гитарындай көңүлдүү
Жашоо бүгүн жанга жагым көрүндү.
Жамгыр төккөн кечти тиктеп отуруп
Жакын жерден көрө албадым өлүмдү, –

дегендей маанайдын бир «сыныгы», болбосо

Өмүр – кыска, жыл тешик.
Өтө албайсың «жылт» этип,
Курсак тойгон дүйнөдөн
Кулайт күндөр «былч» этип, –
деген жөн эле тапан сөздөр бар.

Ушул «жеңил» ырлар Ш. Дүйшеевдин чыгармачылыгында өткөөл баскыч болгон сыяктуу. Анткени аларда өтө эле учкай болсо да коом турмушунун маселелери козголо баштайт да жыйнактын кийинки, «Таштын алдындагы күн» деп коркунучтуу ат коюлган бөлүмүндө шаар жана кыштак турмушу, б. а. социалдык тематика алдыңкы планга чыгат.

Анда шаар турмушу жөнүндө бир топ ырлар бар. «Ат көрбөгөн балдарды шаардагы, ат көрбөгөн ата-эне жатат багып» – шаардыктар жөнүндөгү ушул саптарды айылдык адамдын көз карашы деп айтууга болот. Мындай пикирге негиз берүүчү саптар Ш. Дүйшеевдин шаар темасындагы ырларында көп эле. Турмушу «шакардай кайнаган», адамдар «аарылардай» быкылдаган, балдар ойногонго аянты, карга учарына асманы, коноруна жери жок – акын шаарды ушундай кырынан көрөт. Алтурмак, кээде «мрамордон плащ кийген, граниттен өтүк кийген, таш кишилер тукумдаган» – деп өтө эле муздак, мерес образда элестетет. Ошол эле ырында «аяп турам, же таптакыр шаардык болбой, же айылдык болбой калган элеттиктер силерди ойлоп» – деп айылдыктарга боор ооруган жери да бар. Бирок акын шаар турмушунун терс жактарын элеттик адамдын көз карашынан туруп жерийт экен десек калпыс болуп калышы ыктымал. Чындыгында андай эмес. Шаар гана эмес, дегеле эмне жөнүндө жазбасын, биринчи кезекте турмуштагы терс көрүнүштөрдү ашкере сезимталдык менен кабыл алуу, ага чыдамсыз, алтурмак кээде кыйкымчыл мамиле жасоо Ш. Дүйшеевдин акындык дүйнөтүюмунун өзгөчөлүгү. Мында күнөө коё турган эч нерсе жок. Тескерисинче, көңүлүндө кыжалат менен жашоо акындык таланттын ажырагыс касиети. Анткени, аркы кылымда эле Н. Карамзин айткандай, көңүлүндө эч капалыгы жок адам колуна калем алып, бирдеме жазууну деле ойлобойт эмеспи.

Ызы-чуу,
кыйкырыктар,
ураандар,
урандылар...
... Жаздапбыз өлүп кала,
тиштенип жаным ачып,

Тиземдин канын басып,
Жылдардын арасынын
Күбүнүп турам аста...

Бул саптарда дүйнөнүн кайсы бир өлкөсүндөгү согуштук аракеттер жөнүндө сөз болуп жаткан жок. Биздеги тынч эле мезгилдеги турмушун акын ушундайча элестетет. Чынында жай турмуштун деле оор жактары көп. Демейде адамдар андай оорчулуктарга чыдаганга, ноюбай көтөргөнгө көнүп калышат. Бирок акын мындай оор кыйынчылыктарды өтө эле «ичиркенип» кабыл алат, мындай турмуш ага «ый агызып» жаткандай, «боздоп өткөн» жылдардай, жашоо эмес эле «акырындап өлүү» сыяктуу сезилет. Кыргыз поэзиясында акыр заман келаткан сыяктуу мынчалык оор маанай балким Ш. Дүйшеевге чейин эч качан чагылбаса керек. Бирок оор сезимдерди чагылдырган ырларды «пессимизм», «көңүл чөгөттүк» деп мурунку замандагыдай жарлык тагып, жерип салууга шашпайлы. Адабиятта турмуш социализм учурундагыдай бир жактуу эмес, ар тараптуу, ошонун ичинде негативдүү жагынан да чагылышына астейдил мамиле кылар учур келди. Көп адабиятта жагымдуу же жагымсыз көрүнүштөр көрсөтүлгөнүндө эмес, турмуш канчалык элестүү жана терең көрсөтүлгөнүндө го, туурабы? Ушул жагынан алганда, Ш. Дүйшеевдин ырларындагы жогоркудай сезимдерди кандай турмуштук жагдайлар жараткан – көп ушунда. Өкүнүчтүү жери, акындын социалдык темадагы ырларында («Күтүү», «Көчкүлөр», «Айтчы, Малик» ж. б.) турмуштун тереңдиги көйгөйлөрү ачылып берилген деп айтыш кыйын. Аларда үстүңкү катмарда жаткан, утурумдук турмуштун кыйынчылыктары жөнүндө сөз болот. Иш бүтпөй, тиш бүтөлбөй жатышы, жолду көчкү басып калганы жаман, бирок «өлүм», «боздоо» жөнүндө оозануу үчүн жетиштүү негизби? Мындай учурда акын өтө эле чыдамсыздык кылып, майда кыйынчылыктарды күчөтүп, трагедияга айландырып жибергендей сезим пайда болот. Ушуга байланыштуу жазуучу Б. Усубалиевдин бир кызык пикирин келтире кетүү кажет. «Үңүлө окуган адамга Шакемдин ар бир чыгармасынан бууркандаган бук, жүрөк канаткан кек туюлуп турат»⁵ – дейт ал «Арабадагы ыр-2» китебине жазган баш сөзүндө.

Ушул дал келбестик – көңүл иренжиткен көрүнүштөр менен аны жерүү энергиясынын ортосундагы айырма Ш.Дүйшеев публицистиканы көздөй бурулуш жасашына себеп болгон шекилдүү. Ошол аркылуу акын өзүндөгү бууракандаган эмоцияны коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелөөгө жана айыптоого багыттады да балким башка бир жагдайда уратуучу потенциалы бар күчтү пайдалуу нукка салды:

Бирөөбүз бирөөбүзгө
«тарс» эттик муштум болуп,
«карс» эттик карагайдай,
«карк» эттик кузгун болуп.

Же болбосо:

«алтын»

«алтын»

«алтын!» деп

Таш чогултуп алаңдап
жин ургандай кутуруп
кайда кеттик жалаңдап?

Бул ырларда турмуш мына ушундай – гротеск, сатира ыкмасында көрсөтүлүп, радикалдуу поэзиядан сыңдалат. Акындын публицистикалык чыгармаларына кеңири токтолуп отуруунун кажети жок. Аларда козголгон көйгөйлөрдүн айрымдары азыр да актуалдуу, айрымдары маанисин жоготуп койду. Акындын көз карашына ар дайым эле кошула берүүгө болбойт. Бирок орчундуу бир жагдайды белгилеп коюш кажет – Ш. Дүйшеевдин бул ырлары өткөөл заманда адабият түбөлүк нерселерди көө туруп, учурдагы турмушка бурулганын, публицистика, саясат менен жакындашып, ошол аркылуу жаңы коомдук жагдайга ыңгайлашууга, өзүнүн ордун табууга жол издей баштаганын айгинелейт.

Токсонунчу жылдарда жаңы заман башталып, кыргыз эли мурдагыларга эч салыштыргыс кыйынчылыктарга дуушар болду. Соңку чыгармаларында калемгер көбүнчө эгемендик учурдагы турмуштун оорчулуктары жөнүндө жазууда. Жаңы заманда мындай багыттагы изденүүлөргө жем берүүчү көрүнүштөр оголе көп.

АДАБИЯТТАР

1. *Эралиев С.* Поэзия жаштыгы//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 14-январь. – № 3. – 4-бет.
2. *Бекешов Б.* Алакандай жыйнактын аптабы//Ленинчил жаш. – 1987. – 24-октябрь.
3. *Эралиев С.* Аталган макаласы.
4. *Дүйшеев Ш.* Сүйлөшкөнгө чейинки сөз. – Фрунзе: «Адабият». 1989. – 23-бет.
5. *Усубалиев Б.* Жок дегенде Эштегиң калар...//Шайлообек. Арабадагы ыр-2. – Бишкек. – 2001. – 4-бет.

КУШУБЕКОВ КАСЫМ (1949)

Адабий дүйнөгө 70-жылдары келип кошулуп, улуттук адабиятыбызга кыйла салымдарын кошкон кээ бир калемгерлерибиздин чыгармачылык портреттери түзүлбөстөн, сүрөткерлик чен-өлчөмдөрү, улуттук адабиятка кошкон салымдары бүгүнкү күнгө чейин бааланып, белгиленбестен келүүдө. А чынында бул жылдары көркөм адабиятка бир канча таланттуу сүрөткерлер кошулуп, ийгиликтүү чыгармаларды жаратышкан. Мына ушундай кыргыз улуттук адабиятына кошулган күндөн тартып, абдан активдүү жана жемиштүү эмгектенген таланттуу жазуучулардын бири – Кушубеков Касым.

Чындыгында 70-жылдарда кыргыз профессионал адабиятында урунттуу өзгөрүүлөр, жаңы үндөр чыгып, жаңыланууга бет алган кез эле, проза жанрында да, 60-жылдары башталган жаңылануу андан ары улантылып, жанрдык, тематикалык, формалык жактан жаңы маанайдагы чыгармалар жаралып жатты. Дал ушул убакта жазуучулук талантын ачып, проза жаатында эмгектене баштаган Кушубеков Касым улуттук адабиятыбызга бир канча китептерди калтырууга жетишти десек болот. Адегенде аңгеме жазуудан баштап, анан новеллага, повестке, ал эми азыркы учурда роман жанрынын үстүндө эмгектенүүдө.

Ал кыргыз адабиятына өзгөчө чыгармачылык өнүгүштө келди десек да болот; биринчиден: улуттук адабиятта өнүгүүгө анча учурай элек новелла жанрында эмгектенүүгө аракеттениши болсо, экинчиден көпчүлүк чыгармаларында жаш адамдын социалдык-нравалык жактан калыптанышын, турмуштун социалдык жактарынын эң маанилүү жана кейиштүү проблемаларынан сөз козгошу.

Ошол мезгилдеги көркөм чыгармаларда көбүнчө согуш жылдары, андан кийинки оор учур, же болбосо адам баласынын башынан өткөн түркүн жагдайлар, коомдук турмуш камтылса, К. Кушубеков алардан айырмаланып – негизги тематикасын айыл турмушунун социалдык жагдайлары, турмуштун оор, кыйын шартына кабылган адамдын тагдырын сүрөттөөгө алат. Дегеле, социалдык жактан каржалган турмушту сүрөттөө негизги максатына айланат.

Ошондой эле, адамдын жан-дүйнөсүн, тээ түпкүрдө катылган жан-дүйнөнү, эч кимге айтпас сырды, кыйын кырдаалга кабылган, же өзүн түшүнбөгөн адамдардын арасында жүргөн адамдын тагдырын чагылдырып, чебер сүрөттөп берүүгө жетишет, бул жагдайдан Кушубековду психолог жазуучу деп атасак натура болбойт.

«Өткүн» (1978-ж.) биринчи жыйнагы чыкканда эле, келечегинен көптү үмүттөндүргөн жазуучу болору түркүн темаларды иликтеп чыккан чыгармаларынан көрүндү. Андан калса жаралганына канча мезгил өтсө да, башка жанрлардай анча өнүгүүгө туш болбогон, айрыкча кыргыз адабиятында дээрлик жокко эсе, болсо да, кээ бирлери толук жооп бербеген новелла жанрында жазып, новелладан турган жыйнакты даярдаганы менен да кызыгууну туудурду. Эми новелла татаал, көп изденүүнү, машакатты талап кылган жанр, ошон үчүнбү, жаралуу тарыхы узун болгону менен абдан кеңири түрдө өнүгүүгө учурабастан (башка жанрларга салыштырып караганда), адабиятчылар тарабынан, ал гана эмес, кээ бир адабиятчылар аңгемеден бөлүп карабастан жүргөндүгү менен да, толук изилдөөгө көп учурабастан, ал эми кыргыз адабиятында али күнгө чейин аңгеме менен чаташып жүргөндүгү, аталган жанрдын үстүндө иштөөгө көпчүлүк жазуучулар көңүлсүнбөдү окшойт. Ал эми Кушубеков чыгармачылыгынын алгачкы этабында эле новелла жазууну максат кылышы атайын сөз кылууга, же болбосо, кээ бир түзүк чыккан, жанрдын талабына аз да болсо жооп берген новеллалары аны новеллист деп атоого жол берет.

Жыйнакта «Кусалык», «Өткүн», «Бейтааныш обон», «Уул жыты» деген новеллалары топтолгон. Сөзүбүздү бышыктоо үчүн жыйнакты талдап көрөлү. Жогоруда белгилеп кеткендей, жазуучу дайыма козгоп келе жаткан жаш-

тардын нравалык турмушу, жеке тагдыры, социалдык абалы, жөнүндө ой козголуп, жаш адамдын калыптанышы, турмуштан өз ордун табышы, ага бөгөт болгон турмуштук кырдаалдар ж.б. чечмелөө биринчи планга коюлуп келе жатканы белгилүү. Дал ушундай көрүнүш алгачкы китебинде да орун алып, турмуштун өксүк жагы, адамдын күткөн үмүтү, тилеги соолуп, көңүлсүз гана күндөрдүн кучагында жашап калышы, дегеле адамдын тагдыры тууралуу проблемалар көтөрүлгөн.

Автор жалпысынан, новелла жанрынын талабына, сюжеттик курулушуна ылайык окуяны өнүктүрүп, мүнөз түзүүгө аракеттенген. Бирок бул аракети кээ бир чыгармаларында ишке ашкан да, кээ бирлеринде автордун үстүртөдөн гана айтканы менен чектелген. Маселен, «Кусалык» аттуу чыгармасы, чындыгында новелла деп атоого жооп берген эмес, андан көрө аңгеме деп атаса, туура болор эле. Мындай деп айтууга Бектурдун турмушунун бир үзүмүн камтып, канчалык новеллага ылайык окуяны өнүктүрбөсүн, жанрдын талабына жооп бере албай калган. Андан көрө, жыйнактагы калган үч чыгарма новелла деген жанрдык аныктамага туура келет.

Айрыкча, «Өткүн» аттуу новелла жанрдын талабына жооп берүү менен, ага ылайык сюжетте курулуп, абдан ырааттуу чечилишке ээ болгон. Окуясы чакан, аты да аталбаган абышканын өмүрүнүн аякташы, кичине билдируүлөр менен анын кимдиги, кандай турмушта жашап өткөндүгү окурманга ачылып, окуя күтүлбөгөн жерден чечилишке ээ болот.

Жазуучу бул новелласында да адамдын социалдык абалы тууралуу сөз козгоп, тиричилиги, айылдык турмуштун терс көрүнүшүнө аз да болсо кайрылып келип, адам өмүрү, анын ким экендигин чечмелөөгө аракет кылган. Абышканын мүнөзү тереңдеп ачылып, өмүр бою башка бирөөгө жамандык кылып көрбөгөн, жалгыз жарым, алсыз адамдарга дайым жардам берип, адамдарга колунан келишинче жакшылык кылган ыймандуу, мээримдүү адам. Өмүрүндө өз көмөчүнө күл тартып, адамкерчилик сапаттан тайый элек жана башка адамдарды да, өзүндөй ойлойт, өмүрүнүн акыркы күнүндө, кыйналып турганды-

гына карабастан, коңшу келиндин чөбүн чаап, аз да болсо жакшылыгын кылып, көз жумат.

Абышканын образы ыймандуулук, ак ниеттүүлүк, жандүйнөнүн тазалыгы тууралуу ойлонууга чакыргансыйт. Чынында, автор бул образ аркылуу карапайым адамдын, элет адамынын таза жан дүйнөсүн, психологиясын толук ачып, мыкты мүнөздү түзө алган. Каарман, мүнөз түзүү менен адамдын ички дүйнөсүн изилдөө ишке ашуу менен бирге новелланын пафосундагы ыймандуулукту, кайрымдуулукту даңазалоо орун алган. Ошондой эле, адамдын өмүрүнүн өтө кыскалыгы, тездиги, жашоо деген бир көз ирмемчелик нерсе экендиги, мына ушундай татыктуу, өкүнбөгүдөй жашап өтүү керектиги абышканын монолог, диалогунда образдык параллелде, салыштырууда жакшы ишке ашкан.

Теманын коюлушу, өткүн менен күндөн каармандарга жакындаштырылып сүрөттөлүшү, дал ушулар аркылуу автор идеясын ишке ашыра алгандыгы менен бир кыйла деңгээлде мыкты чыгарма жаралган. Жазуучу мындайча баяндайт: «Абышка күн менен жарыша баштады. Ал бала кезинен эле күн менен эрегишкенди жакшы көрчү. Бир да жолу жеңиле элек. «Күн уясына отура электе бедени чаап бүтүшүм керек» – деп өзүн-өзү ашыктырат абышка. Эртеңге калтырууну дилинде каалабады. Себеби эмнеге экендигин өзү да билбеди. Айтор ашыгуу, бүтүрүү керек.

Күндүн да жеңилгиси келбеди. Абышкадан ашууга далбас ургансып, чоктой кызарды, табы кетип, теребел салкындай түштү».

Автор адамды сүрөттөөдө жадатма бир беткейликке жол бербейт, андан көрө ички дүйнөгө сүңгүп кирип, чындыкты акырындап айтып, айкын сүрөттөөгө бет алат. Адам турмушунун маанилүү гана учурун камтып, абышканын өмүрүндөгү бир үзүм гана турмушту сүрөттөп, бирок анын толук образын ачып, турмуштагы жөнөкөй кырдаалды драмалуу сюжеттик чечилиште чечип, көркөмдүк жактан жогорку деңгээлде иштелген да, кичине чыгарма аркылуу чоң ойду бере алган.

Мына ушундай сапаты «Өткүндү» кыргыз адабиятындагы алдыңкы новеллалардан деп айтууга мүмкүндүк берүүдө.

Ал эми жыйнактагы «Бейтааныш обон» деген новелласында чоң окуя – эң ыйык, эң бийик, эң таза сүйүүнүн аянычтуу окуясы сүрөттөлгөн. Өтө эле чакан окуя, бирок адам тагдырынын эң бир драмалуу учурун, сүйүүсүнөн айрылган аянычтуу тагдырын көрсөтүү жагынан, мааниси жана көркөмдүк иштелиши боюнча жакшы сюжетти кура алган. Жашоонун шарты, турмуштун татаалдыгы, көп түрдүүлүгү, жашоо мыйзамынын кыйындыгы ж.б. чечилбес суроолорду коюп, бирок чечүүгө мүмкүндүк таба албастан, турмуштан көңүлү калган адамдын тагдырын бийик деңгээлде көрсөтүүгө жетишкен.

Мына ушундай новеллалардын болушу авторду новелла жанрда иштөө жөндөмгө ээ экендигин тастыктоодо.

Кушубековдун жазуучулук чеберчилиги жөнүндө сөз кылганда өтө кызыгууну туудурган «Алишер» аттуу аңгемесине кайрылбай кетүүгө болбойт. Чакан окуя Алишер аттуу жарым эс бала, оорулуу чоң эне, уста Акжолтой болгон каармандар ушулар. Сюжетте чоң деле, эсте калаарлыктай деле окуя жок, болгону Алишердин турмушунун бир үзүмү; мына ушундай чакан окуяга жарым эс баланын өмүрүнүн бир үзүмүн сыйдыруу аркылуу жазуучу адамдын аянычтуу тагдырынын толук дүйнөсүн тартып, акыл-эси турмушту түшүнүүгө жете бербеген, жашоо деген эмне экендигин таптакыр билбеген, бирок балалык таза дүйнөдөн алыстай элек, ошондой болсо да, жан дүйнөсү таза, боорукер, жакшылык кылуу ниети бар Алишердин өмүрүнүн бир учурун гана камтыгандыгына карабастан, анын мүнөзүнүн бүтүндөй дүйнөсүн ачып берүүгө жетишкен.

Бул чыгармасында деле адамдын социалдык жашоосу, нравалуулук, турмуштан кем, башка адамдардан бир жери кем, мүчүлүштүү адамдардын оор тагдыры сүрөттөлөт. Алишер акыл-эси кем болсо да, өзүнө тиешелүү жан дүйнөсү менен жашайт: «Бошкой калп айтат» Алишер күш-күш этип көөрүктү үйлөтүп кирди... «Мени жинди деп коет дагы. Бошкойдун өзү жинди. Акылдуу адам баш кийимди теппейт деп апам айтпады беле. Чын эле менин эч кимге керегим жокпу?»... Жооп күткөнсүп Акжолтойду карады. Жооп жок. Чыкылдаган балканын үнү. «Мен устаканага керекмин. Балдардын эч кимиси минтип барс-

кан ура албайт. Карачы!» – Алишер кызыл чокту темирди Бошкойду жаткырып алып уруп жаткансып сабап кирди. Күрс,-күрс-күрс».

Эмгегинен баар тапкан иштерман, ак ниет Акжолтойдун да жан-кейиткен кейиштүү азабы бар, бул ачыкка чыкпаса да, дайыма көңүлүнүн түпкүрүндө катылып жүргөн баласыздыгы: «Атаңдын көрү дүнүйө: Балага зар кылдың го! Жок дегенде ушул «Жиндидей» бир уул берсечи» – Акжолтой уурданып Алишерди дагы карап койду. Ал эч нерсе менен иши жок, өз иши менен алек».

Өмүрүнүн акыркы күндөрүндө тынчтык бербеген оор суруону чече албай, же оорусунан жакшы боло албайт, же ишенген адамы жок, жан кейиткен учурга кептелип, алдастаган кемпир: «Азыр ага соңку күндөрү уйку бербеген Алишердин тагдыры тынчын ала баштады. Кокус көзү өтүп кетсе ага ким баш-көз болот? Эптеп турмуштан ордун таба алар бекен? Же кургур кор болуп калабы?... Кемпирдин жүрөгү мыкчыла түштү. Ал корккон нерсе өлүм эмес, мына ушул – Алишердин тагдыры.

Буларды окуганда автор турмуштун ачуу чындыгын болгонун болгондой жазганы, бул үчөөнүн турмушунун баарын түгөл бойдон ийне-жибине чейин тизмелеп жатып албастан, ток этер жерин баса белгилөө менен айта алган. Жазуучу баяндаган окуялар, адамдын тагдырына тиешелүү окуялар, мына ошондуктан каармандардын образы даана, ачык тартылып турат. Каармандардын оор тагдырларын, трагедияларын сүрөттөө чыгарманын идеясын, проблемасын чечүүгө багытталып, турмуштун кыйын кырдаалына кабылган, толук кандуу, бактылуу боло албаган адамдардын жан дүйнөсү, психологиясы ачылып берилген. Мына ушул идеяны, проблеманы ишке ашырууда жазуучу реалдуу турмушту сүрөттөө ыкмасын терең өздөштүргөн. Турмуштун татаал, көкөйгө тийген жаман жактарын жашырбастан, реалдуу сүрөттөөгө умтулган.

Жашоонун аянычтуу жагын сүрөттөөнү максат кылат да, адам мүнөзүнүн не бир көзгө илинбеген сапаттарын ачууга басым коёт. Маселен, Алишер акыл-эс жагынан башкалардан кем болгону менен жан-дүйнөсү, адамдык сапаты жогору, боорукер, ал эми кайдан келгени, ким экени

белгисиз бала менен кемпирди ээрчитип келип каралашып турган, аягында кемпирди ооруканага алпарган Акжолтойдун образында жөнөкөй адамдын таза, боорукер, эч кимге зыяны жок, элет адамынын кең пейил дүйнөсү ачылат.

Автор аңгемесинде айрым бир адамдардын өмүрүнүн бир гана учурун камтып, бирок өмүрү тууралуу, ким, кандай адам экендигин толук ачып берүүгө жетишкен да, адам баласынын жашоосунун көйгөйлүү, азаптуу, кыйын кысталыш турмушунун жыйынтыгында идея-максатын ишке ашыра алган. Кандай болбосун, кандай турмушта жашабасын – эң башкысы адам деген атка татыктуу адам болуу керек деген суроону коюп, башка жазуучулардай болуп төп келишкен турмушту сүрөттөдөн алыстап, адамдын башына түшкөн оор тагдырды чагылдырат жана дал ушундай образ, турмуш аркылуу элет адамынын баёо дүйнөсүн көрсөтүүгө жетишкен.

Көрүнүп тургандай, К. Кушубеков адамды сүрөттөөдө бир беткейликке барбайт, анын ордуна ички дүйнөсүнө тереңдеп кирип, реалист жазуучу катары реалдуу турмуштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү бир беткей көрсөтпөстөн, түркүн кырдаалда ачып көрсөтөт. Ар кандай турмуштук кырдаалдарды сүрөттөөгө киришет да, социалдык турмуштун оор жагдайын адамдык касиет-сапатты, ички дүйнөсү таза, күнүмдүк көр тирликтен бийик турган ааламды «билимдүүбүз» деген интеллигенттер түшүнө албаган учурда, элеттик жөнөкөй адамдардын түшүнүгү, адамдардагы ыймандуулук, тазалык, боорукерлик сезимдердин азыркы күндө азайып бараткандыгы сыяктуу көйгөйлүү маселелерден козгогон чыгармаларды жаратууда.

Жазуучунун чыгармачылык пафосу жалаң гана элет тирлигин, андагы адамдардын мүнөзүн көрсөтүү менен чектелген эмес, ал дайым изденип, реалдуу турмуштук жагдайларды даана, жеткиликтүү сүрөттөп, адам тагдырынын татаалдыгын жана жашоо мыйзамынын ага тийгизген таасирин көрсөтүүдө өзүнүн жеке жолун таап келүүдө. Кайсы чыгармасын албайлы адамдык касиет-сапатты, адеп-ахлакты ар түрдүү кырдаалда көтөрүп чыгат. Мисалы: «Үшүк» аттуу аңгемесинде – ичкиликтин аркасынан адамдык сапатын бузулушун, кыйрашын көрсөтсө, сатиралык маанайда

жазылган «Кара туфли ызасы, же Айчүрөк дүр-дүйнө дүкөнүндө болгон төрт сааттык окуя» аңгемесинде көр-тирликтеги майда-барат нерсеге адам берилип, болбогон нерсеге умтулган пендечиликти, ж.б. турмуштун түркүн жагы аркылуу адам мүнөзүнүн ар түрдүүлүгүн чагылдырса, «От, эне, сүйүү жөнүндө новелла», же кийин өзгөртүп жазган «Тоолорго таң эрте атат» аңгемелеринде тууган жер кереметин, касиетин, булар адамдын өмүрүндөгү башкы нерсе экендигин айтып бергенге аракеттенген.

Так ушундай темадагы ойлорун аңгеме, новеллаларында айтып келсе, кийинчерээк повестте чагылдырууга басым коюп, «Жашоо булагы» аттуу повестинде улайт. Негизинен, «Жашоо булагы» Кушубековдун чыгармачылыгындагы бурулуш этап десек болот. Дегеле, 80-жылдардын прозасында да, бул повесть идеялык-тематикалык проблематикасы боюнча, көркөм-эстетикалык ачылгасы боюнча жаңычыл чыгармалардын ичинде турат десек болот. Адамдын ким экендиги, адептик, рухий дүйнөсү сыяктуу жашоо маселесине арналган бул повесть, башка чыгармалардан айырмаланган сүрөттөөсү, каармандын мүнөзүн өзгөчөлөнтүп түзүүсү, жашоонун мыйзамы жана адамдын тагдырынын татаалдыгы, чечкиндүүлүк, адамкерчилик ж.б. ушу сыяктуу көрүнүштөр реалдуу чындыктан алыстабастан, көркөм өздөштүрүлүп, кыргыз элинин турмушунун бир жагы жеткиликтүү, ишенимдүү сүрөттөлгөндүгү менен башкалардан бөлүнүп турат.

Повестин окуясы шаардан алыс капчыгайдагы чакан айылда өтөт. Эс алууга бараткан үй-бүлө, капчыгайдагы оор абалдагы бала, эч шарты жок оорукана, кээ бир айыл адамдарынын турмушу, эркин сүрөтчү жана өзүнүн демейдеги (шаардагы) жашоосу көңүлүнө толо бербеген, аргасыз жашоодо жүргөндөй сезген, кесиби врач Шарипанын турмушу – болгон окуя, камтылган мезгил-мейкиндик ушул.

Оокат-тиричилиги жетиштүү, интеллигент үй-бүлө, бирок бактылуу үй-бүлө эмес, Ажыбек менен Шарипа көбүнчө уруш-талашта, кайталанып, жадатмайлыкка айланган, көнүмүш жашоодо өмүр сүрүп келишүүдө. Экөөнүн мүнөзү, дүйнө таануусу да эки башка, бирок ажырашпастан бирге жашап келишет.

«...Андай өмүрдүн кимге кереги бар. Эми Ажыбек аны ошол өлүк буюмдардын катарына кошкусу бар, анын кесиби, түйшүгү, иши менен эсептешкиси жок. «Куурчактай кийинип, конок күтүп, конокко барып, көрсө көрмөксөн, билсе билмексен болуп бас деген жагына басып, жүр деген жагына жүрүп, эл эмнени кылса ошону туурап, качан болсо жагалданып үйдө отур, калган нерсеге баш оорутуп эмне кыласың, ал сенин ишиң эмес» деген кептин учугун чыгарып отурат. Мүмкүн башка аял буга көнмөк, даяр нерсеге ээ болуп отуруштан эмнеге качсын. Бирок ал буга баш ийгиси келбеди, күлгүн өмүрүн, көздөгөн оюн пендечиликтин алдамчы дооронуна алмаштыргысы келген жок», – Ажыбектин ушул мүнөзү, түшүнүгү менен келише албаган Шарипага жашоонун эч кунары жоктой. Күйөөсүнүн аны өзү үй ичин толтуруп койгон буюмундай көргөнү, анын эмнени ойлогонун, турмушка болгон ой жүгүртүүсү, тилек максаты менен эч иши жоктугун, ал каалагандай жашашы керектигин гана кааларын билсе да, ушу кезге чейин баарын көтөрүп, жашап келди. Шарипа Ажыбек менен мындан ары бирге жашай албастыгын капчыгайдагы жардамга муктаж, өлүм алдында жаткан балага жасаган мамилесинен кийин түшүндү. Көрсө, күйөөсү жеткен өзүмчүл, адамкерчиликсиз, көр дүйнөдөн башы көтөрүлбөгөн, жан дүйнөсү тар адам экен.

Шарипанын мындай жашоодон кетишине бир чети Ажыбектин мамилеси болсо, экинчи жагынан ал көптөн бери жан дүйнөсүндө күтүп, таппай, издеп келген адамын, сүйүүсүн табышы себеп болду. Издеген нерсесин көп сүйлөбөгөн, сырдуу сүрөтчү Улукбектен тапты, эми бул бактысынан кол үзбөйт, сактап калат жана күрөшөт.

Повесттин идея-мазмунунда камтылган ой ушундай, автор адам жашоосунун булагы эмне деген суроону коюп, ал булак сүйүү, үй бүлөнү – сүйүү менен жан дүйнөсү бири-бирине жакын турган адамдар гана кармап каларын, сактарын, эрди-аялдын ортосундагы таза сезим жана сыйлашуу, эң башкысы экендигин Шарипанын турмушу, анын кийин Улукбекти жолуктурганы менен жооп берген.

Сюжеттик курулушун ушул коюлган суроону чечмелегенге ылайыктап куруп, адамдар жашоонун маңызын,

булагын эмне түзөрүн түшүнүүлөрү керектигин, ошондой эле, адамдар өз тагдырлары үчүн өздөрү күрөшүүлөрү керектигин, чечкиндүү түрдө күрөш жүргүзүү зарылдыгын көтөрүп чыккан жана бул максатын ишке ашыруу үчүн кыргыз повесттеринде сейрек учураган романтикалык, лирикалык маанайдагы окуя-баянды жараткан. Мына ушуга ылайык повесттин финалы: «Көп өтпөй Капчыгайдагы чакан ооруканага шаардан уулун жетелеген жаңы врач келди»—деп, Шарипанын жаңы турмушту баштаганы менен аяктайт.

К. Кушубеков мурдатан келе жаткан традициялуу темага кыргыз аялынын өзүнүн тагдыры, эркиндиги үчүн күрөшү менен социалдык абал, үй-бүлө турмушу жөнүндөгү темага кайрылган. Ушундай көнүмүш тема болгону менен автор муну жаңы жагдайдан, жеке гана өзүнө тиешелүү ыкмада чечкен. Окуя акырындап отуруп, сюжеттик чечилишке жакындайт, Шарипаны ойлонтуп, чечкиндүү кадамга алпарган Капчыгайдагы окуя сюжеттик өнүгүүнү капшынан чукул буруп, кульминацияга жакындатат.

Шарипанын жан дүйнөсүнө бүлүк салып кеткен Калыймандан уккан Бурманын тагдыры, аны боёктун күчү менен сүйлөткөн Улукбектин тарткан сүрөтү, эки анжы ойдон кутултуп, жолун биротоло чечип берген Улукбектин күндөлүгү, мына ушул сыяктуу табылгалар менен жазуучу максатын ишке ашыра алган. Сюжет куруу, мүнөз түзүү чеберчилиги адам мүнөзүнүн, тагдырынын татаалдыгын, бирок адам өз тагдырын өзү тандап аларын, өз тагдырына өзү ээ экендигин көрсөтүүгө жетишкен.

«Жашоо булагы» ушул теманы чагылдырган чыгармалардан кескин айырмаланып, жазуучунун жанрдык стилдик, көркөм-эстетикалык изденүү масштабы кеңири, арымдуу экендигин далилдеп, турмуш реалдуулугунун түйүндүү маселеси көркөмдүктө чечмеленген. Окуянын жүрүшү, каармандын образынын ачылышы жасалмалуулукта болбостон, турмуш чындыгы көркөм чындыкка билинбей айланып, окуя жандуу, ишенимдүү өнүктүрүлгөн. Жанрдан талабына ылайык баяндалган окуя өнүгүп, тереңдеп отуруп, каарман ичкериден жана ар тараптуу ачылып, адам дүйнөсү, психологиясы көркөм изилдөөнүн не-

гизги борборуна коюлуп, адам тагдыры социалдык шартка байланыштуу экендиги абдан чындыктуу сүрөттөлгөн.

Сюжеттик окуя К. Кушубековдун стилине мүнөздүү жайбаракаттыкта башталып, анан капысынан өзгөрүп, баштапкы чыгармаларындай эле башкы каармандын турмушунун кичине гана мезгили камтылат да, ички дүйнөсү толук ачылып берилет, а Улукбектин мүнөзүн, ким, кандай адам экендигин көз ирмемчилик окуянын жардамында чечип бергенге жетишкен.

Жыйынтыгында, Касым Кушубеков бул повести аркылуу өзүнүн ички жаңы мүмкүнчүлүгүн ачууга, чоң ойду сиңирген жаңы көркөм дүйнөсүн көрсөтүүгө жетишти десек болот. А повесть жаңычылдыгы менен башкалардан айырмаланып, улуттук адабиятыбыздагы алдыңкы чыгармалардын катарында турат десек жаңылышпайбыз.

СТАНАЛИЕВ САМСАК (1950)

Бир караган адамга өткөн совет доорунда адабиятка келген калемгерлердин өмүр, тагдырлары айрып алгыс опокшоштой сезилиши ыктымал. Бул, албетте, алдамчы туйгу, сырткы таасирден гана жаралчу пикир. Ал эми дыкаттап байкап-баккан адам бул алдамчы окшоштуктун артында аябагандай чоң айырмачылыктар жаткандыгын аңдабай койбойт. Ушул өңүттөн алып караганда улуттук адабиятыбызга өткөн жыйырманчы кылымдын жетимишинчи жылдарынын орто ченинен келип кошулган Самсак Станалиевдин чыгармачылык сапар жолу да өзгөлөргө окшобогон өз алдынчалыкка ээ болуп турат. Кеп анын алгач «Нарынгидроэнергокурулуш» башкармалыгында кара жумушчу, андан соң Токтогул райондук камсыздоо бөлүмүндө ага эсепчи болуп иштегенинде эмес. Сөз оролу болочоктогу сүрөткердин калемгердик өнөргө болгон тубаса шык-жөндөмүн бул өмүрдүн оомал-төкмөл жагдай-шарттарына карабастан ичкериден аздектеп, улам убакыт өткөн сайын ошол аруу да, асыл да кыртышты руханий байлык менен азыктандырып жүрүп олтургандыгы тууралуу болуп жатат. Арийне, Жараткан жар болгон мындай тубаса жөндөмгө ашкере аздек мамиле жасоо пайити келгенде сөзсүз кырданган кызыл тариздүү чыгармачылыктын кырманын толтурат. Самсак Станалиевдин бул айтылган ойдун ашкере айкын мисалы болуп эсептелет.

Көкүрөгүнө аруу шык уялаган жаш түлөк айланасынан алган жакшы, жаман таасирлерди, көөдөн түпкүрүндөгү ар кыл ой, санааларды, дегеле жалындаган жигиттик тулкусу туюнган сезимдерди алгач ыр кылып кагазга түшүрө баштады. Ал ырлары Кетмен-Төбөнүн райондук, ордолуу

Оштун облустук, андан ары Ала-Тоо аралап жумурияттык гезит, журналдарга, өзү тариздүү боз түлөк акындардын ырлары топтолгон «Учкун», «Жалын», «Перевал» деген альманахтарга байма-бай жарыяланып турду. Жаштыктын ошол жалындаган сезимдерин жаш акын момундайча ырга кошуп ырдады:

Ар бир күнүм оюнчуктай татына,
ар бир күнүм жаш баладай кызыктуу
болуп турса,

дүбүрт төгүп жаштыгым
узак жолдо келет кармап кызыл туу.

Бирин-бири баралына чыгарган,
Жаштык демге алоо берген кызыл туу.
Ошол үчүн ар бир таңым мааберек,
ар бир таңым ошон үчүн кызыктуу.

Ошол үчүн дүбүрт төгөт жаштыгым,
дүңгүрөтүп дүйнө-өмүрдү күнү-түн.
Жаштык менен акыл-эстин ооматы
жүрсүн үчүн төгөт дүбүрт.

Шол үчүн

ар бир күнүм оюнчуктай татына,
ар бир күнүм жаш баладай кызыктуу
болуп турса,

бу дүйнөдөн өткүм бар
жаштыгымды ойлоп бийик кызыл туу.

Көрүнүп тургандай, ырдын жасалышы өтө чебер колдон өткөн да, өзөктүк ой зирек акылдан сыдырылып чыккан. Ушундан улам пафосу бийик, көркөмдүгү кадик жаралган. Ошон үчүн бул ыр жаштыкка жазылган оодай кабыл алынат. Ырасында эле жаштыктын ар бир таңы мааберек, ар бир таңы кызыктуу эмеспи.

Алоолоп күйгөн от сымал жалындаган жаштыктын кумарлуу сезимдери менен катар акын турмуштун оошкыйыш жазмыштарын олуттуу туруп сөз салган чыгармаларды жарата баштады. Бардык эле учурлардагыдай мында да сүрөткердин өзүнүн инсандык өмүр, тагдыры менен

байланышкан окуяларды ырга салуусу терең да, күчтүү да, таасирдүү да чыгып жатты. Акын минтип жазды:

Кырк тамырым кырк жактан
Жүрөгүмө кадалуучу жаа огу
сыяктанат. А өзүм
бир солк этпес моло ташмын жолдогу.
Ал анткени чок кылат да, муз кылат
бүгүн мени туулуп өскөн жер жогу.

Сөз бул жерде нукура личносттук кайгы-касирет жөнүндө болуп жатат, Кичи Мекенинен ажыраган армандуу жүрөктүн азабы жөнүндө болуп жатат, дагы да тагыраак айтчу болсок, Токтогул суу сактагычынын түбүндө калган туулган айылы Жазы-Кечүүнүн маркумга айланган муңдуу тагдыры жөнүндө болуп жатат. Асылзаада ата-эне, бир боор ага, ини сыяктуу эле киндик кан тамган туулган жер пенде баласы үчүн ыйыктын ыйыгы, аруунун аруусу эмеспи. Ошон үчүн акындын бул сыяктуу ырлары жүрөктүн талуу жерине тийип, жүлүндү куйкалайт.

С. Станалиевдин акындык чыгармачылыгы жөнүндө кеп кылганда анын формалык жактан изденүүлөрү да көзгө урунбай койбостугун айтканыбыз оң.

Жел катуулайт, кайың өрүктү
кучактайт да, кайра өбөт бек.
Жүзүн тосуп өрүк айткансыйт:
«Болду, жаным, бирөө көрөт» – деп.

Ушул сыяктуу кадимки силлабикалык түзүлүштөгү желип соккон шамалдай болгон майн ырлар менен бирге ак ырдын алкагында жаралган момундай строфаларды жолуктурабыз:

Айылдан окчун турган бул Даракты
шол жылы бу кемпирдин өмүрлөшү
тиккен да,

минтип айткан:

«Келерки жазда бардык алма, өрүктү,
бул жерге көчүрөлү.
Заңкайтып кербен сарай
там салып жайлы жайлай
эл-журтту сүйүнтөлү» –
Кемпирдин эсинде али
Чалына сүйүнгөнү.

Анан калса акын ак ыр формасында чакан-чакан ырларды гана эмес эпикалык масштабдагы поэмаларды да жаратат. Мунун айкын мисалы катары калемгердин ак ыр менен жазылган «Бороондуу күндөн кийин», «Телеграмма» деген поэмаларын көрсөтүп кетер элек.

Ошону менен бирге С. Станалиевдин поэтикалык туундулары формалык жактан гана эмес жанрдык жактан да ар түрдүү экендигин байкайбыз. Акындын жыйнактарынан поэмалар менен бир катарда балладаларды, элегия, этюд ырларды кеңири жолуктурабыз.

Кыскасын айтканда, С. Станалиевдин «Сүйүнчү» (Ф.: Мектеп, 1982), «Кыймыл» (Ф.: Мектеп, 1986), «Ылдамдык» (Ф.: Адабият, 1990) деген жыйнактарына топтоштурулган формалык жактан көп түстүү, жанрдык жактан ар түрдүү, тематикалык жактан бай ырлары, балладалары, поэмалары калемгерди өз муунунун ичиндеги таланттуу акындардын катарына кошуп турушат.

Албетте, сөз башында айтып өткөндөй, С. Станалиевдин көркөм таланты Жараткан жар болгон шык, тулку бойго тубаса бүткөн жөндөм. Ошондуктан ал көркөм чыгармачылыктын кайсы түрүндө иштебесин мааниси терең, эстетикалык кунары жогору чыгармаларды жаратып келет. Бул сапат айрыкча калемгердин соңку кездерде окурман журтка тартуулаган прозалык туундуларынан өзгөчө даана көрүнүп турат. Сүрөткердин кара сөз түрүндөгү көркөм полотнолорунун эң көлөмдүүсү да, эң эле бараандуусу да, арийне, «Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы» деген романы болуп эсептелинет.

Төл адабиятыбыз тарыхый-биографиялык романдарды жаратуу традициясынан кур кол эмес. Айталы, Н. Байтемировдун «Тарых эстелиги», К. Каимовдун «Атай», К. Өгөбаевдин «Ак таңдай», Ш. Бейшеналиевдин «Болот калем» деген романдары эл тарыхында эмгеги сиңген адамдын инсандык турпаты, өз чөйрөсүндө алган орду жөнүндө кеп кылып инсан жана коом, инсан жана тарых проблемаларын ар бири өз деңгээлдерине жараша көркөм иликтөөдөн өткөрүшөт. Ар бири өз дараметтерине жараша ошол сүрөттөлүп жаткан мезгилдин социалдык-саясий абалын, дегеле мезгилдин күүсүн да инсан тагдыры менен эриш-аркакта

чагылдырып беришет. Жогоруда аталган чыгармалардын катарында жазуучу К. Сактановдун «Маркумдар үнү» деген романы да бар. Бул чыгарманы атайын бөлүп алып айтып жатканыбыздын себеби – К. Сактанов менен С. Станалиевдин романдарынын чагылдыруу объектилери, көркөм иликтөө предметтери жакын, өтө жакын, бирдей десек да болот. Мына ошентип, «Касым Тыныстанов. (Чагылгандын көз жашы)» романын жазуу үчүн автор үлгү алар, жакшы-жаманын мисалга тутунар көркөм тажрыйба бар эле. Ал эми алардын кимисинен канчалык деңгээлде дурус, кимисинен канчалык деңгээлде буруш үлгү алды – бул таптакыр башка маселе. К. Сактановдун «Маркумдар үнү» романы жөнүндө С. Станалиев тарабынан өтө иш билги, ары ар тараптуу да, ары объективдүү да жазылган, «Кыргызстан маданияты» гезитинин эки санына катары менен чыккан «Жалгыз кончко эки бут...» (3) деген макаласын окуп көргөн адам эле мурдагылардын тажрыйбасына калемгердин канчалык деңгээлде олуттуу да, сынчыл да мамиле жасагандыгын байкайт... ал эми жөндөмдүү адабиятчы катары орус жана дүйнөлүк адабияттын айдыңындагы тарыхый-биографиялык романдардын мектебинен үлгү алуусу да турулуу иш эмеспи. Иши кылып, С. Станалиев бул романын жазууга чыгармачылык тажрыйба топтоо жагынан да, адабий-теориялык камылгасын көрөңгөлөө жагынан да, талант, шыгынын баралына келүүсү жагынан да бышып жетилген учурда киришти.

Чыгарма жарык көрөөрү менен адабий чөйрөдө, жалпы коомчулук арасында зор кызыгуу менен кабыл алынды. Роман жөнүндө кеп салгандардын баарысы чыгарманын мурдагыларга окшошпогон ашкере оригиналдуулугун, тарыхка так, объективдүү мамиле жасай алгандыгын, бийик көркөмдүк касиетин бир ооздон белгилеп жатышты. Белгилүү жазуучу К. Акматов: «Жаңы идея менен догманын, чындык менен жалгандын, ак менен каранын ортосундагы элдешкис жана басылбас күрөш, эс талдырган эрегиш чыгармада адам тагдырынын кыяматы катары көрүнөт да, ал улуттук трагедия болгону айтылат, деп жазса (6-бет). Ал эми улуттук адабияттаануубуз менен адабий сыныбыздын тирүү классиги Кеңешбек Асаналиев бул роман жөнүндө өтө көтөрүңкү маанай менен моминтип баса белгиледи:

«С. Станалиев... бир күнү эле жарк этип чыга келди. «К. Тыныстанов деген романдын автору жөнүндө мен мындан башкача айталбайм... С. Станалиевдин «Касым Тыныстанов (Чагылгандын көз жашы)» «постсоветтик мезгилде жаралган психологиялык роман».

Келтирилген шилтемелерден маалым болгондой, С. Станалиевдин бул романында улуттук жаңы жазма маданиятыбыздын пайдубалын түптөшкөн, улут рухунун үрөөнүн сепкен жан-дили өтө пакиза, акыл-сезими ашкере тунук аалым Касым Тыныстановдун өмүр, тагдыры, ал тагдыр менен эриш түшкөн башка да көптөгөн эр-азаматтардын баштан кечиргендери, анан алар жашаган мезгил, ал мезгилдин оомал-төкмөл опурталдуу саясаты, бир жагынан расмий-салтанат-шаңга чулганган, экинчи жагынан «генералдык линиянын» кесепетинен миллиондорду кан жөткүрткөн турмуштун реалдуу чындыгы акыйкаттыктан бир ныпым тайбастан туруп ашкере чынчыл мүнөздө көркөм иликтенет, жүрөк-жүлүнгө жетээрлик деңгээлде чагылдырылат. Адатта адабиятчылар жакшы ырлар, мыкты поэмалар, чакан аңгемелер жөнүндө «бир дем менен жазылган, дал ошондой окулат» деп айтып калышат. Менин терең ишенимимде С. Станалиевдин 500 бетке жакын 30 басма табак көлөмүндөгү бул романы да көлөмүнүн чоңдугуна карабастан дал ошондой бир дем менен жазылган, дал ошондой окулат. Бул тек гана айтылган куру сөз эмес, бул кеп романдын жалпы жазылыш деңгээли, андагы ар бир сюжеттик линиянын, ар бир көркөм деталдын өзгөчө бир бийик ыргак менен жазылышы аркылуу бышыкталып да, бекемделип да турган ой. Жазуучу мейли баш каармандын жалындаган жаштык мезгилин сүрөттөйбү, коомдук ишке чап-чаң аралашып жүргөн ашкере батыл мүнөз атуулдук курагын баян этеби, К. Тыныстановдун кыл чайнашкан каршылаштарынын ой-санаалары менен өмүр, тагдырларын көркөм иликтөөгө алабы, эсил кайран кишинин кан жөткүрүп сурак берген НКВДнын каран түн камераларындагы азаптуу күндөрүн көз алдыбызга тартабы – бардык учурда калемгер бир ыргактан, бир күүдөн жазбай жүрүп олтурат.

Эгерде биз буга чейин большевиктик замандагы байгерчилик турмуш жөнүндө гана окуп келип, анан атактуу

жазуучубуз Ч. Айтматовдун «Бороондуу бекет» романындагы Абуталип Куттыбаевдин (кошумчаланган баптардагы) тагдырынан НКВДнын кандуу сурагы тууралуу бир аз кабардар болсок, эми К. Тыныстанов жөнүндөгү бул романдан ал сурактын канчалык кан ичме, канчалык жан кечти мүнөздө болгондугун тулку боюбуз менен сезебиз. (124–137-беттер) Орто кылымдагы жапайы заманада да колдонулбаган кыйноонун түрлөрүн большевиктер «бардык мезгилдер менен бардык элдердин жол башчысы» аталган Сталиндин тымызын буйругу менен жасашканы бүгүн баарыбызга маалым болуп олтурат. Атактуу жазуучу А. И. Солженицын Нобелдик сыйлыкка татыктуу болгон «Архипелаг ГУЛАГ» деген үчилтигинде «...в циркулярах ЦК 37-го и 39-го годов указание о «физическом воздействии было», – деп (6,97-бет) жазат да, большевиктер кыйноонун 52 9 элүү эки) ыкмасын ойлоп таап колдонушкандыгын конкреттүү мисалдар менен баяндап берет (98–109-беттер).

Ошону менен бирге бул роман адабиятыбыздын басып өткөн жолунда актай калган жерлерин изилдеп үйрөнүүдө да чоң көмөгүн тийгизет. Мындай жаңычылдык, ар бир нерсени өз аты менен атап, туура басым коюу Тыныстанов – Токомбаев маселелери (мамилелери эмес маселелери) баяндалган баптардан өзгөчө даана көрүнөт.

Ал эми романдын баш каарманын арзуу сезимдери жүрөгүн бийлеген ашыктык күндөрү көрсөтүлгөн баптар кудум кара сөз менен жазылган ыр тариздүү окулат.

Айтмакчы, романдын окулушу тууралуу. Бул да чоң маселе. Чыгарманы жүрөккө жетээрлик окумдуу кылып жаза билүү калемгерден өзгөчө бир стилдик изденүүнү, стилдик өз алдынчалыкты талап кылат. Эгерде «Касым Тыныстанов (Чагылган көз жашы)» деп аталган бул романды чынында эле окуп чыккан адам болсо, анда С. Станалиевдин жазуу ыкмасы өз курбалдаштарын мындай коёлу улут адабиятыбыздагы кара сөздүн залкарлары аталып келатышкан Т. Сыдыкбековдун, У. Абдукаимовдун, Ч. Айтматовдун, Т. Касымбековдун биринин да стилине окшобой тургандыгын даана сезет. С. Станалиевдин жазуу стили өзүнчө, башка.

Дегеле калемгердин бул романы улут адабиятыбыздын эгемендик жылдарында жетишилген көркөм бийиктиктеринин бири болуп саналат.

С. Станалиев соңку жылдары чыгармачылык жактан жигердүү эмгектенүүнүн үстүндө. Мына жакында эле «Кан жоготкон жылдар» деген дагы бир көлөмдүү романы (Бишкек, «Бийиктик», 2005) жарыкка чыкты. Мында калемгер айтылуу акыныбыз Жоомарт Бөкөнбаевдин өмүрү менен чыгармачылыгын көркөм иликтөөгө алып оттой жанган Жоомарт акындын тагдырындагы бизге белгилүү жана белгисиз окуялар ары көркөм, ары элестүү, ары ишенимдүү кылып сүрөттөп берет.

Брасында эле калемгер соңку жылдары өтө түшүмдүү иштеп жатат. «Ай нурунан аккан жаш», «Токтогулдун махабаты». «Акзыйнат», «Атайдын күйдүмчогу» «Жүрөктөгү ыр», «Раймалы» деген биринин артынан бири катар-катар чыккан китепчелери бул айтылган ойдун эң сонун далилдери болуп турушат.

Жанрдык жактан тарыхый очерк деп аталган «Ай нурунан аккан жаш» деп аталган чыгармасында С. Станалиев Чүй боорунан чыккан белгилүү инсан, акылгөй агартуучу Сооронбай уулу Дүрдүн инсандык тагдырын өз мезгилинин тарыхый чындыгынын фонунда баяндап берет. Романга тете болгон бул көркөм туунду сүрөттөөнүн экспрессивдүүлүгү, ар бир көркөм деталдын сыйымдуулугу менен айырмаланып турат.

Улуттук адабиятыбызда эссе жанры ушу бүгүнкү күнгө чейин дурустап колго алынбай келгенин адилдик үчүн моюнга алып койгонубуз оң.

Ушул өңүттөн алып караганыбызда С. Станалиевдин калеминен жаралган, жогоруда аталып кеткен, эсселер түрмөгү атайын көңүл коюуга арзый турган чыгармалардан. Аталыштары эле айтып тургандай, бул эсселердин ар бири улуттук көркөм өнөрүбүздүн эң бир орчундуу да, урунттуу да фактыларына багышталган.

«Токтогулдун махабаты» деп аталган китепче үч бөлүктөн туруп, мында Тотуяга, Толгонайга, анан, албетте, Алымканга болгон ашыктык алоо сезимдери баяндалса, «Акзыйнат» деп аталган китепчеде Субандын (Дерби-

шаалынын) уулу Абдыракман жаратып, айтылуу ак таңдай ырчы Атай атпай журтка тараткан «Акзыйнат» деген ырга байланышкан армандуу сүйүү айтылат да, «Атайдын күйдүм чогу» деген китепчеде Атай менен чырайлуу Седеп сулуунун армандуу ашыктыгы ачылып берилет. Үч эссе тең жанрдын талаптарына төп келише жазылуу менен окуялары жүрөктү эзип, ыр сыяктуу окулат.

Жыйынтыктап айтканда, адабиятыбызда «соңку муун» аталган калемгерлердин эң алдыңкы өкүлдөрүнүн бири мыкты акын, таланттуу жазуучу, билимдүү адабиятчы Самсак Станалиев бүгүн накта баралына келүү менен турмуштук тажрыйбасы жагынан да, көркөм табитинин кынтыксыздыгы жагынан да, масштабдуу ой жүгүртүүсүнүн бакубаттыгы жагынан да накта толуп турган чагы. Кыргыз окурмандарын, улуттук адабиятыбызды кубанта да, өстүрө да турган чыгармаларды бере турган мезгили али алдыда.

АДАБИЯТТАР

1. *Акматов К.* Тарых кургуяндагы тагдыр жөнүндө. – К-те: Станалиев С. Касым Тыныстанов (Чагылгандын көз жашы). Роман. – Б.: 2001.

2. *Асаналиев К.* Азыркы психологиялык роман//Кыргызстан маданияты. – 2002. – 20-сентябрь. – 11-октябрь.

3. *Сложеницын А. И.* Архипелаг ГУЛАГ./1918–1956. Опыт художественного исследования/ т. 1. – М.: Инком, 1991.

РЫСКУЛОВ АКБАР

(1953)

Акбар Рыскуловдун ысымы кыргыз сынчыларынын макалаларында поэзиядагы ийгиликтер жөнүндө сөз болгондо аталып келатат. Акын чыгармачылык ийгиликке эртелеп жетишти дешке болот. Авторду өрөпкүткөн биринчи жыйнак, студент кезинде Кыргызстан Жазуучулар Союзуна мүчө болуу, ошол эле студенттик жаш куракта Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттыгына арзуу – мунун бардыгы советтик учурда ар бир эле адам жеңил-желпи жетише койчу нерсе эмес болчу. Союзга мүчө болоюн десе чыккан жыйнагы жок, жыйнак чыгарайын десе Союзга мүчө эмес – ушундай татаал тагдырды баштан өткөргөн айрымдардан айырмаланып, жаш акын тигил жагына дагы, бул жагына дагы эрте үлгүргөн. Албетте, бул үчүн талыбаган изденүү, табият берген шык-жөндөм, адамды бийиктикке талпынткан максат-дем болушу зарыл эле. Өзүндө ушул касиеттердин бардыгы ширелишкен акын алгачкы жыйнагын дагы «Көгүчкөндөр бийик учшат» (1975) деп сөздөрдүн бийиги менен атап, адабиятка ишенимдүү кадам койду.

Тамак бышып, тасмал жайылып,
Пейлин чечип жаңы коногу,
Барбалактап атам турганда
Жарык өчүп калса болобу.
Алаканын жеңем шак коюп,
– Апий ботом! – Бетин чымчыды:
– Тарап кетсе кокус меймандар
Тегеренбей калат ыр чыны.
Шырр! Дей түшүп күйгөн ширеңке
Билигине барып жармашты,

Чырагдандан шоола созулуп,
Караңгыны жарык алмашты.
– Чырак деле болсо жакшы, – деп
апам күлүп койду жайдары:
– Чырак менен далай иш жасап,
– Чырак менен сайгам сайманы.

Бирок, апам аңдап көрбөдү,
Электрден чырак өйдөбү?
Үтүктөлбөй калды кызынын
бийге кийчү аппак көйнөгү

Акынга мүнөздүү белги – ал эң алгачкы чыгармаларынан тартып эле жаңы менен эскинин, башкача айтканда эски муун менен жаңы муун ортосундагы мезгил, доор айырмачылыктарына көңүл буруп келет. Жогорку ырда айтылгандай, жарыктын өчүп калышы ал жерде отурган ар бир адам тарабынан ар башкача кабылданат. Жене «ырчыны тегеренбей калабы» деп тынчсызданат, апа үчүн билиги бар чырак турганда жарыктын өчүп калышы анчейин кейитээрлик деле окуя эмес. Бул бир тынчсыздандырса кичинекей, жаш кызды – жаңы муундун өкүлүн тынчсыздандырат. Анткени анын доорунда теле-радио, үтүк деген сыяктуу буюмдар аба-суудай керек. Ал эртең үтүктөлгөн көйнөк кийип бийге барышы керек. Бул бир кезги ырчыныны айлантып боз үй ичинде шаани кылган жаштардын өкүлү эмес. Ал радиосу шартылдап, музыка алдында бийге түшө турган, илим менен техника өнүккөн доордун адамы. Акын ушул айырмачылыкты байкаган. Анан дагы акын окуяны сүрөттөөдө аны образдуу ачып бере алат. Ырды окуган адамга ал жерде отурган ар бир адамдын маанайы, абалы, ал тургай жансыз нерсенин дагы көрүнүшү элестүү чагылат. Жадагалса ширеңкенин күйүшүнүн өзүндө дагы образ бар. Чырактын жагылышынын өзү керемет. Демек, ошол чыракты жагып аткан адамдын маанайы дагы начар эмес, ал дагы биликти дилгирлик менен күйгүзүп жатат. Анан ошол биликтин жарыгы апаны баарынан көп кубантты. Анткени көнгөн буюм, көнгөн турмуш-тиричиликтен алыстоо жеңил эмес. Аң-сезимдин өзгөрүшү үчүн керек болсо бүтүндөй өмүр керек. Чырак-

ка болгон апанын мамилесин билдирип жатып эле ошол маалда акын мурунку тиричиликтен кабар берет. Чырак алдында сайма сайып, узчулук кылган кыргыз кыздарынын элесин – апанын кечээги жаштыгын да элестетет бул сүрөттөө. Окулган ыр көңүлгө уюйт жана анын ченебегендей образдуулугунан улам канча мезгил өткөндөн кийин да акындын ысымын укканда жогорку сындуу ырлардын кайрыктары окурмандын эсине келе калат.

Наристе бейпил, тыптынч уктап калган,
Колуна тапка бышкан дүмбүлдү алып.
Атасы тык-тык уруп узанууда,
Созулат чырагдандан бүлбүл жарык.

Наристе бейкапар, тынч уктап калган,
Түшүндө Күндү көрөт, Айды көрөт,
Байбиче баш көтөрдү: – Алжыган чал,
Жатсаңчы, чыракты өчүр – май түгөнөт.

Абышка укмаксанга салдыбы, же...
Кол шилтеп койгон болду ана-мына:
– Жатууга качан болсо үлгүрөбүз,
Ээр чаап коёюнчу жаманыма...

Жогоруда айтылгандай, бул мисалдан дагы улуу жана кичүү муун байланышы жакшы көрүнөт. Акын бул орчундуу маселени күнүмдүк эле майда көрүнүштөрдөн табат. Китепчеде мындай ырлар арбын жана бул көрүнүш акындын кийинки чыгармачылыгынан дагы жакшы байкалат.

«Мезгил жебеси» (Ф.: Кыргызстан, 1979) жыйнагы да – акындын көркөм шыгынын, талантынын ачылышынын дагы бир далили. Чыгармачылык түйшүктүн, талбаган изденүүнүн натыйжасында өзүнчө почеркке ээ болгон акын, мейли Мекен же табийгат көркү жөнүндө ырдайбы, мейли бүгүнкү учкул канат заманыбыздагы илим-техникадагы жетишкендиктер тууралуубу, айтор, баарында граждандык, философиялык, лирикалык ой-толгоолор жыш учурайт. Жыйнакта Атажурттун улуулугу, Фрунзе шаарынын сулуулугу («Тууган жерге», «Шаарым – кызым жайдары», «Бийиктик шаары»), кыргыз элдин сыймыгы болгон көлдүн көркөмү («Күмүш көпүрө», «Умтулат, тынбай

умтулат»), табияттын табышмактуулугу («Кышкы дарактар», «Жаз келгенде»), аруу сезим («Неге» деген атайын бөлүк) сыяктуу ар кыл тематика орун алган. Акындын ар бир чыгармасы окурмандын ички дүйнөсүнө бүлүк салып, сезимин, жан дүйнөсүн кыймылга келтирген касиет-кудуретке ээ экендиги чындык.

А. Рыскуловдун обончу Т. Казаков менен чыгармачылык иштешүүсүнүн натыйжасында жаралган «Насыйкат» деген ыры эл арасында жагымдуу кабылданып, белгилүү болду. Бул, албетте, жакшы көрүнүш. Автор бүгүнкү күндөгү эң курч маселелердин бири – жаратылыш жана адам проблемасын ата-бабалардын керээзи аркылуу чечүүгө аракеттенет... Конушунан адашып калган маралдын артынан жебе сая түшүп келет. Кандай гана наадандын колунан жебе тартылды экен? Көксөгөнү не? Арамдыкпы?! Өлүмгө баш ийгиси келбеген жаныбар көзүнөн мөлтүр жаш тегеретип качып келет. Акын жаратылыштын сулуулугун жок кылгысы келген жебени сынып калса, тийбесе, жетпесе экен, марал кубулуп кетсе экен деп тилейт. А. Рыскуловдун бул оюна ырды окуган же уккан ар бир адам нечен ички курч драматизмге учуроо менен толук кошулат. Ал эми «Көлдүк балдар» деген ырынын мыктылыгы жаш балдардын ички дүйнөсүндө жүрүп жаткан процесстерди жакшы-жаманды таануунун кармалбас жашыруун сырларын көркөм деталдар менен поэтикалуу, дапдаана ача алгандыгында.

Кумда калып чолок шым, шапкелери,
Кумда калып дептери, папкелери...
Толкундарга көмүлүп көлдүк балдар
Туурап ойнойт Баланы, Ак кемени.
Чыт курсактар толкунду келет жарып,
аларга эмне койгонбу канат тагып?
Анан эмей, бул балдар, балдар эмес –
Алтын балык, Ак балык, Чабак балык
Жана Марал толкунду барат жарып.
Чоңураагы – Бугу-эне мүйүздөрүн
Чочугандай калп эле калат жанып.

Ырды окуп жатканда Ысык-Көлдүн пейзаждуу картинасы, бейкут күндө эч нерсе менен иштери жок, оюнга

тойбой, көз ирмемден көз талганча Ак кемени күтүшкөн куунак замандын чыт курсактарынын жаркын, жандуу элеси калат. Балдар бардык нерсени: бири музоо, бири ит, бири короз болуп туурап ойногонго макул, бирок алардын эч кимиси, акын айткандай, Орозкулду туурашпайт.

Кай бир учурда сынчылар калемгерди сүрөттөгөн көркөм объектисине карата шарттуу түрдө айылдык же шаардык жазуучу деп калышат эмеспи. Мына ушул формуланы А. Рыскуловдун чыгармачылыгына колдонсок, аны тигил же бул жакка ыйгаруу кыйын.

Ал көбүнесе шаарды, анда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигин, жаңыруу, өзгөрүү-прогрессти чагылдырууну жакшы көрөт. Буга «Мезгил жебеси» жыйнагындагы «Күрөшчүл шаар» деген бөлүмү, «Күрөө тамыр» поэмасы ачык далил.

Күндөгүдөй жашоо күтүрөп,
Күндөгүдөй күчтүү тирилик,
Картайбаган кыймыл дүпүрөп
Чарк айланат Жерди чимирип.
Күндөгүдөй шаар кулпунуп,
Рекламалар өчүп-жанууда.
Күндөгүдөй шашып, умтулуп
Кыян жолдо кыймыл агууда.

Акын поэмасында коомдогу өсүшкө, андан келип чыккан жаңы муун менен улуу муундун көз караштарын, ички дүйнөсүндөгү кагылышууларын көркөм, жетик чагылдырууга аракеттенет. Лирикалык каарман – жаш бала атасынын Торкашкасына көңүл бурбай, чаң ызгыткан машинанын караанын кууйт. Ал машинанын жарыгынан түшкөн көлөкөнү жакшы көрүп, балалыгынан улам аны дүйнөнүн көркү катары кабылдайт. Бала машинанын күчтүү сыйкырына кабылгандыкытан, ички сезимин жашыра албай, аны көргөндө: «так түйүлүп чуркап, кубанып, ыргытамын көккө шапкемди» – деп да жиберет. Атасы болсо бир кезде актив болуп, колхоздон Торкашканы алып, атты жалпы элге белгилүү күлүк, күчтүү кылып багып, ишке чегет. Тыгылып калган машинаны Торкашка сүйрөп чыгаргандан кийин, анын атка болгон ишеними артып «Менин Торум – менин намысым, машинеден күчтүү

жаныбар!» деген жыйынтыкка келет. Бул көрүнүштөр ата менен баланын муун аралык мезгилин көрсөтөт. Мурдатан ат жалында туулуп өскөн кыргыздардын, ата менен баланын байланышын, мүнөздүк жана психологиялык айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн автор кылдат кармай алат жана табигый түрдө окурмандарга жеткирет.

Айтылуу Торкашканын тагдыры акыры өкүнүчтүү болду. Ал мурдагыдай шибердүү талааларды аралабай, күнгө какталып, машиналардан жол талашып, бөтөлкөлөрдү ташып келет. Акын Торкашканын тагдыры аркылуу коомдогу ар түрдүү көрүнүштөрдүн ортосундагы кагылышууларды көркөм чагылдырган.

Албетте, бул поэма чыгармачылык бир дем менен жаралбагандыгы, акындын көп чыгармачылык толгонуудан, азаптануудан өткөндүгү көрүнүп турат. Акын «Кетирейген кара бала», «Жеңелердин үнү бийиктеп», «Шаардык ат» аттуу ырларындагы ойду уланткан.

Лирикалык каармандын кокусунан ат үстүнөн сууга кулап кетишин, ошол мезгилдеги баланын абалын автор нукура эргүү менен ырдайт:

Силер дагы ыйлап көрсөңөр:
Ыпысык жаш... көзгө тебилет,
Чыбыр-чыбыр... көзгө тебилет,
Көзүңөрдү сүрткөндө,
Асан-Үсөн көрүнөт,
Күн жебеси көрүн-ө-өт!

Автордун калеми тарткан табият, суу ичип жаткан Торкашка, шөптүрөп көзүнөн жаш тегеренип, жээкке чыгып келаткан жаш баланын поэтикалуу образы окурманга жакын да, түшүнүктүү да.

Акын А. Рыскулов жада калса секунд сайын өзгөрүүлөргө, жаңылыктарга жык-жыйма адамдардын психологиясын, көз караштарын, мезгил менен коомдук өсүштүн карым-катышын көркөм чагылдыруусу, сөзгө сараң, ойго байдыгы жагынан айырмаланган акындардын катарына кирет.

«Көч» (1987) – акындын чыгармачылык жактан толуп-бышып турган кезинде жарык көргөн жыйнагы. Ал ар кыл тематикадагы ырларды камтыйт жана «Көч ушул»

жана «Тилектештик наамынан» деп аталган эки бөлүмгө бөлүнгөн. Биринчи бөлүктөгү ырлардагы байкалган нерсе – дагы эле өткөн менен бүгүнкү. Акын алардын эч бирин кайсы бир рамкага салып, өзүнчө карабайт, тескерисинче бирдикте, байланышта ырга салат. Анын поэзиясына сөзсүз жаш адамдын образы бар болгондой, сөзсүз карыянын же апанын образы бар, сөзсүз бөбөктүн образы бар. (Бөбөктөргө арнап чыгарган «Найм-найм боорсок» (– Б.: Адабият, 1991) жыйнагы да анын балдарга кайдыгер эместигинин далили). Ал улуу муунга жипсиз байлангандай, өзү дагы кичинекейлерден алыстай албайт. Айталы, «Сулаймандан куш учурат бөбөктөр» аттуу ырында: «Мен силерден кетчү жолду эңселей, мен силерге жетчү жолду ойлоном» деп, алар менен камыр-жумур экендигин маалымдаса, «Көч ушул» деген аталыштагы ырында:

Жан досум, бул жагынан бактылуубуз,
Жаңыга карп-күрп келди жаштыгыбыз,
Күрөшкө кантип гана кошулмакпыс
Көр-жерге толуп кетсе капчыгыбыз?
Жаңыруу. Жаңы кадам.
Жаңы багыт.
Жан дүйнө, сезим барат жаңыланып.
Жаңы көч кырдан ашып кеткенчекти
Жан досум, чамыналык, чамыналык –

деп замандаштарын күрөшкө, эмгекке үндөйт Дегеле акындын поэзиясы дээрлик жалындуу, шартылдаган саптардан турат. Эгер поэзияда бир акындын поэтикалык стилин экинчи бир акынга окшоштурууга боло турган болсо, А. Рыскулов акын катары Т. Кожомбердиевге жакын, үндөш. Жөнү жок муңаюуну билбеген ачык маанай, шатыра-шатман чечкиндүүлүк, ачыктык турмуштук кенедей нерселерден башкалар байкабаган жактарды көрө билген поэзия эки акынга бирдей тийиштүү. Ырас, кеңирилик жагынан алсак, Т. Кожомбердиев өз алдынча мектеп болсо, А. Рыскулов ошол мектептен да аздыр-көптүр үйрөнүп, бирок өзүнүн өзгөчөлүгү, айырмалуулугу, кооздугу, окумдуулугу менен башкаларды суктантуу бактысына ээ болгон акын. Окурманды акындын дал ошол шаң-шарапаттуу маанайы суктандырат.

Акын чыгармачылык изденүүнүн, поэтикалык дүйнөнүн «кол менен кармалгыс» назиктигин төмөнкүдөй ырга салат:

Камыштын дилдирегиндей,
Каакымдын улбүрөгүндөй,
Кыялда турат бир сезим
Төгүлүп барып төгүлбөй.
Булуттун буурул-көгүндөй,
Булактын тунук өңүндөй,
Кыялда турат бир сүрөт
Көрүнүп келип
Көрүнбөй.
Чыгыштын буурул таңындай,
Чымчыктын балапанындай,
Чырлыйттап келип бир обон
Жаңырып турат
Жаңырбай.
Арзыбай туруп аныма
Ак сүйүү арнабагыла,
Алсаңар мейли,
А бирок
Кол менен кармабагыла!

Камыштын дилдиреги менен каакымдын улбүрөгү кандай назик экени ар бир адамга айдан ачык. Поэзиянын керемет дүйнөсүн сүрөттөөгө акын сөздөрдүн дал ошондой назигин издейт. Буурул таң, чымчыктын балапаны – чыгармачылык изденүү процессин элестетүүгө көмөкчү болгон элементтер.

Жакшы ырдын дагы бир бактысы обондо. Жогорку ыр менен катар «Күлкүчү кыз» жана «Вальс, вальс...» сыятуу ондогон мыкты ырларына обондор жазылып, эл арасына кеңири тараган. Лирикалык бул ырларынан тышкары «Өрүк комуз» сыяктуу адам-жаратылыш маселеси тереңден козголгон көлөмдүү ыры дастан катары ырдалып келет.

«Көч» жыйнагынын экинчи бөлүмүндөгү ырлар советтик жана башка чет элдиктердин дүйнөсүн туюнтат. «Байрон менен сүйлөшүү», «Эки жээктин көгүчкөнү», «Сухе-Баатор аянты», «Чыңгыз жана Чыңгыз-хан» ырлары, аты

эле айтып тургандай, кыргыз турмушунан алыскы алкак-ка чабыттайт.

А. Рыскуловдун поэзиясы уйкаштуу ырдан уйкашсыз ырга, майда лирикалык этюддардан панорамдуу чоң ырга, чоң ырдан этикалык поэмага көтөрүлгөн өсүшкө ээ. Мындай динамика көлөм жагынан гана болгон деп түшүнүүгө болбойт. Ал ошол эле учурда тематикалык жактан дагы жөнөкөйдөн татаалга кадам коёт. «Үч кайнар» (Ф.: Кыргызстан, 1986) жыйнагы Дүйнөлүк жүк», «Күрөө тамыр», «Кийиз коңгуроо» деген үч поэмадан турат. Акын бул китебинде эл тарыхындагы орчундуу, масштабдуу окуяларга кайрылат. Поэмалар өз ичтеринен келки-келки ырлардын турса дагы жалпысынан алар өз аталыштарына ылайык доордун демин билдирет. Тарыхый, социалдык, философиялык маанидеги чоң маселелер акындын:

Оо, балалык! Көркү дүйнөнүн,
Чыт курсактар! Ыры-чыры көп:
Бири издесе нандын күйгөнүн,
Бири турат нандын кыры деп.
Бири сүйөт кумдуу арыкты,
Бири сүйөт суунун көлчүгүн.
Мен болсо
Машинадан түшкөн жарыкты,
Көлөкөнү жакшы көрчүмүн

деген астейдил сезим туйгулары менен ширелишип, окурманга жугумдуу.

Республикадагы бир катар эң бир жооптуу кызматтарда иштеп, андан соң Кыргызстандын Казакстандагы толук ыйгарымдуу элчиси болуу, дагы башка иштер акындын көңүлүн такыр башка багыттарга бурганы чын. Бирок ага болбой Казак өлкөсүндө экенинде акын мурунку «Көч» китебинин аталышын калтырып, казак окурмандарына «Көш» жыйнагын тартуу кылды. «Ак Мөөр» либреттосун жазган. Ал эми «Көштүн» жаралышы акындын:

Мөңгүсүнөн кубат алып муз-кардын
Мөңкүп аккан дарыяга куштармын.
Талас, Чүйдөй, Каркырадай талпынам
Талаасына Абай, Сакен, Муктардын.
... Эгер чыкса эр көкүрөк жаш акын,

эки журтка эрмек болуп жашасын.
Бир дайранын суусун ичип жаткан соң
Бир эмебиз поэзия башатын –
деген мурдатан жазылган изги тилегин эске салат.

«Менин жылдарым – менин байлыгым» дегендей, Акбар Рыскулов турмуштук, чыгармачылык тажрыйбасы арткан сайын, өз чыгармачылыгын идеялык-тематикалык мазмун жагынан да, чеберчилик жагынан да байытып, өнүгүүнүн өр жолунда жол улап келет.

УСУБАЛИЕВ БЕЙШЕБАЙ (1954)

Жазуучу-прозаик, Эл аралык Айтматов академиясынын академиги, тил илиминин доктору, профессор Бейшебай Усубалиев 1971-72-жылы, 17-18 жаш курагында, областтык «Нарын правдасы» газетасында адабий кызматкерлик иш менен турмуш жолун баштаган. 1972-1977-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетин, 1980-82-жылдары аспирантурасын бүтүргөн. «Кыргыз тилиндеги антонимдер» (1983) аттуу иликтөөсүн коргоп илимдин кандидаты, «Көркөм чыгармага лингвистикалык илик» (1994) темасындагы ишин коргоп илимдин доктору даражасына жетишкен. Илим чөйрөсүндө көркөм чыгармачылыктын лингвостилистикалык табиятын так илимдин (лингвистика) алкагынан кеңири поэтикалык позицияда талдоо жүргүзгөн илимпоз катары таанымал. Тилчи илимпоздордун ичинен тил эрежелерин адабий-эстетикалык айкашта анализге салган олуттуу эмгектердин автору. Изилдөөлөрүнүн «Антонимдердин көркөмдүк касиети», «Ааламды камтыган алакандай оксюморон», «Өң-түс ааламы», «Тил эстетикасы» деп аталышы эле сөздүн лингвистикалык туруму аркасында алардын поэтикалык маңызын ачуу аракеттери жасалаарынан кабарлайт. Маселен, окумуштуунун айрым иликтөөлөрүндө антонимдердин табияты же алардын стилдик фигураларын түзгөн антитеза менен оксюморон кубулуштары, алардын көркөм чыгармадагы эстетикалык-кызматы, аркалаган поэтикалык жүгү аркылуу сөз сүрөткеринин идеясын чечмелеп берүүгө мүмкүн экендиги далилденет. Б.Усубалиевдин талдоо ыкмасы адабият сынчыларынын иликтөөлөрүндө ийине келтире албай

жүргөн кенемтени кынап толуктап тургансыйт. Ушундай үлгүдөгү талдоолор катары Сүйүнбай Эралиевдин «Жүз жылдар мындан кийин да», Алыкул Осмоновдун «Жибек кийген эрке кыз» поэтикалык чыгармалары боюнча талдоолорун мисалга тартсак болот. Талдоонун автору тилдик форманы (көркөм чыгарманын) тилдик гана каражат эмес, көркөм ойломдун каражаты, жаркын идеяны жаратууга жаркын форма аркылуу жетишсе болот деп, ошол эле учурда поэтикалык туунду түбүнөн түрө аңтарыла ачылып бербестигин, «бул карандай акылдын чен-өлчөмүнө сыйбай» турган керемет экендигин белгилейт (Кыргыз филологиясы жана филологдор Б., 2007, 243-6. Шилтемелер ушул китептен). Лингвист-адабиятчынын «элегинен» ар бир тыбыш, ар бир муундук ыргактан тартып, сөзгө, сүйлөмгө камтылган чыгарманын идеялык-эстетикалык наркына, көркөм образдарына чейин өткөрүлөт. Арийне, сөз дүйнөсүнүн башкы «керемети» адам дүйнөсүндөгү алака-катыштан түзүлөөрү «эмне жөнүндө гана жазбайлы, анда Адам башкы орунда турган болот жана Адам менен байланышканда гана ал чыныгы эстетикалык кудурет күчкө ээ» (Ошол эле китеп. 228-бет) экендиги негизги принцип катары белгиленет. Автордун көз карашында көркөм чыгарма көкүрөктөгү уйгу-туйгуну, кубаныч менен кайгыны, сүйүү менен жек көрүүнү, сагыныч менен ашмалтайлыкты, тазалык менен ыпластыкты көркөм сөз аркылуу туюндура алган сөз чебери менен анын айтайын дегенин түшүнүп, сезип-туя алган угарман же окурмандын өз ара эмоциялык байланышы аркылуу гана өзүнүн чыныгы көркөмдүк барк-баасын туюнта алат.

Тилчи илимпоз менен жазуучу прозаиктин Сөзгө болгон өзгөчө мамилеси, анын лингвистикалык так формулалары менен поэтикалык дүйнөдөгү керемет функциялары ой-сезиминде кош жарыш өнө баштаганын асыл сапаттуу агайларынын бири Асанкан Сапарбаевди эскерүүсүнөн кездештиребиз: «Ошентип, синтаксис деген сабак-поэзия өтүлө баштады. Буга чейин синтаксис деп сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөм деген «карандай чайды» түшүнүп жүрүшпүз... көрсө, синтаксис ойдун, ой жүгүртүүнүн поэзиясы экен»

дейт (398-б.). Атасындай аздектеген агайы Жээнбай Мукамбаевдин: «Атаңдын көрү, ушу көркөм чыгарманын тилин эч кимибиз оңчулуктуу жаза албай койдук» деп бир айтканын эскерүүлөргө караганда бул маселе, аны ишке ашыруу идеясы далайдан бери «бышып» келгендей. Ал түгүл өзү адабиятка жана илимге келген 70-жылдардын акырында жарыяланган «Бир антоним - миң санаа» публицистикалык ой толгоосунан демейки эле турмуштук карандай фактылардын агымынан да антонимдин антиномиясын баамдай баштагандыгы байкалат. Илимпоз «Сынган кылычтын» тили жөнүндө азыноолак кебинде» адабиятчылар адабиятты, тилчилер тилди ар кимиси өз бетинче сындап, талдап жатып алган кезден өтүп өзүнөн кийинки тил таануу чөйрөсүнө келген жаштар лингво-поэтикалык ык-амалды, ал түгүл романдын тилин психолингвистикалык, этнолингвистикалык өңүттө иликтөөчүлөр, семантикалык философиянын принцибинен кароочулар өсүп келе жаткандыгын кубануу менен белгилейт (265-бет).

Бейшебай Усубалиев, айтымына караганда, адабият чөйрөсүнө аралашып, же тил дүйнөсүнө кирем деп деле дегдебептир, дарыгер болуу оюнда бар экен (320-б.). А бирок адеп «канат күүлөгөндөн» эле сөз дүйнөсүнө тагдырдын өзү алып келгендей орто мектепти бүтүрөрү менен областтык гезитке адабий кызматкер болуп, гезиттик материал даярдап, калем төшөлтө баштайт. Ал тургай анын бетине «Ата Журт» аттуу ыры (1972, 22-январь), «Чөл жана дарак» деген аңгемеси да жарыяланат.

1970-жылдын акыры жана 80-жылдар ичи Б.Усубалиев үчүн өзүн тил илиминде, адабий сында, көркөм адабияттын аңгеме, повесть жанрларында бирдей тааныта алган доор болду. Тил илими жаатында иликтөөгө алган темасын теориялык» гана өңүттөн эмес, аны окутуунун методикасын кошо камтыган чакан илимий макалаларды, учурдун драматургиясы менен аңгеме чыгармачылыгын талдаган сын макалаларды жазды. «Өрт», «Чал, Макаренко, аял», «Түркүк», «Алиппе», «Чоң чыны суу», «Түтүн», «Кызык», «Ачкыч» өңдүү аңгеме, повесттерин жазып, «Түркүк» (1984), «Көз» (1989), «Түтүн» (1991) аттуу жыйнактары

чыкты. Акыркы китеби «Жылдын - мыкты китеби» наамына татыктуу болду.

Мар Байжиевдин «Ар бир үйдө майрам», «Төрт адам» («Эрөөл») пьесалары, Шатман Садыбакасовдун «Ак боз атындагы» Эрке айымдын образы, Мурза Гапаровдун «Байчечек» аңгемесиндеги Кыяздын образы аркылуу Адам менен пендечиликтин бүтпөс күрөшүн, биринчинин экинчиликке «жеңилип» берген трагедиясын чеберчиликте талдап берет. Бул макалалардан абстракцияга алдырып койгон адабий-теориялык ой-толгоолордон айырмалуу, текст менен тыгыз иш алып барган, айрым учурда автордук идеяны бир сөздүн таандык мүчөсүнөн да (мисалы, «ша+ры+на») байкап окуй алган оригиналдуу анализдин үлгүсүн көрүүгө болот. Көркөм адабияттын өзөктүү темасын түзгөн адам жана анын татаал табияты, өз өмүр жолунда Адам бойдон жашап өтүү көйгөйү Б.Усубалиевдин аңгеме, повесттеринде, замандаш устаттарын эскерүү очерктеринде чагылат.

Мүдөө-тилектин тазалыгын, нравалык бийиктикти, акыл билимдеги терендикти аздектегендиги, ушундай сапаттары үчүн чын дилинен барктап сыйлаган агайлары жөнүндөгү бөтөнчө «Жаралуу үч шумкар» атаган үч устаты жөнүндөгү эсселеринен сезилет. Алардын өксүк тагдырына автор менен бирге кайгырып жүрөк канагандай, бирок, өрнөктүү өмүрүнө, мазмундуу жашап өткөн даанышмандыгына суктануу Б.Усубалиевдин чыгармачыл портретине очеркист-эссеист штрихин да кошумчалоого түртөт.

Б.Усубалиев Көркөм адабиятта өзүнө таандык турмуштук кредосу, автордук көз карашы бар прозаик. Адам өмүрүнүн көктөм балалыгы менен ак карлуу карылыгын бүтүндөй абсолюттуулукка умтулуу, умсунуп жетпей калуу азабы коштоп жүрөрү дээрлик, ар бир чыгармасынын подтекстинде сызылып өтөт. Алсак, «Түркүк» (1984) аңгемесинде өмүрдүн мерчемдүү мезгилинде келип кеткен акжаркын көз ирмемдерге болгон сагыныч-өкүнүч, аздектеген кишилердин ортосундагы аяр сезимдердин кымбаттыгын сезүү, жыл өткөн сайын аралык алыстап, ысык таза мамилелер тартынчаак сыйлоого айлануунун бушайманы реалдуу кырдаал-окуялар аркылуу чебер сүрөттөлөт.

Чыгарма 1984-жылы «Мектеп» басмасынан ушул аңгеменин аты менен «Он», «Чоң чыны суу жана бир сом» деген аңгемелер биригип китеп түрүндө жарык көргөн. Жыйнакка ал кездеги жаш адабиятчы Аскар Медетов көңүл буруп, «Ленинчил жаш» газетасында (1985, 1-август) «Абийир жөнүндө аңгемелер» аттуу чакан макаласын арнаган. Макалада Б.Усубалиев тунгуч жыйнагында өз каармандары аркылуу адамды Адам кылып турган нравалык маселелерди козгогондугун, алардын ой-санаасындагы түйшөлүүлөр менен күнүмдүк турмуштагы жүрүм-турум, мамиле-кырдаалдардын чегинде идеал-ыймандык мыйзамдардын запкы чегүүсүн көркөм чагылдыра алгандыгы сөз болот.

1989-жылы «Адабият» басмасынан «Көз» аттуу чыгармалар жыйнагы басылып чыгат. Китеп ошол эле жылы У.Ботобековдун «Көздөгү сыр» (Жыргызстан маданияты, 1989, 6-июль) деген көлөмдүү макаласында адабий талдоого алынган. Талдоо негизинен жыйнактагы «Алиппе» повестинин тегерегинде жүргүзүлүп, андагы баланын образын иликтөө менен чыгарманын идеясы чечмеленет. Наристенин сезимтал, боорукерлиги, ажайып зиректиги аркасында жан-жаныбарлардын жан дүйнөсүн түшүнө билүүсү, макулук бечаралардын киши жандыктардан зомбулук көрүп өлүмгө тартылышы – баланын рухий-нравалык азабынын башталышы эле. Өмүрүндө жөлөнгөн-таянган атасынын деле ит атар, бригадир, белгисиз начальник сөрөй жана башкалардын зөөкүрлүк, бетпактыгына каршылык көрсөтө албаган алсыз жан экендигине көзү жеткенде ого бетер дүйнөсү кыйрады. Наристенин булактын көзүндөй таза ааламы менен чоң кишилер турмуш өткөргөн, өздөрү калпычылык, зомбулук, караөзгөйлүк менен татаалданып алган, ага түшүнүксүз дүйнөнүн кагылышы ушундай башталат. Макаланын автору: «Баланын таза сезими аркылуу аруу курагындагы дүйнөнү таанып-билүүсүн көркөм чагылтууга жетишкен» деп жыйынтык чыгарат.

Көркөм адабияттын башкы предмети болгон адамдын карама-каршылыкка толгон татаал табияты, ал жараткан дуалдуу жашоо формасы, ак менен каранын, рухий

бийиктик, нравалык аруулук менен акыл жардылыгы, ниеттин бузулушу – алардын адамдын аң сезиминдеги айыгышуусу Б.Усубалиевдин чыгармаларында түз да, кыйыр да түрдө сүрөттөлөт. Жогорку макалаларда айтылгандай «Түркүк», «Чоң чыны суу...», «Чабдар» аңгемелеринде, «Алиппе» повестиндегидей автордук идея дүйнөнү өз алдынча жаңыдан тааный баштаган балалык дилдин призмасынан ачып берет.

Ушундай эле антонимдик катышта түзүлгөн чыгармаларынын катарында «Диссертация» (Ала-Тоо 1988, №6) повести турат. Повестте болгону эки каарман, ал экөөнүн образы сырткы жана ички антитеза принцибинде курулган. Ички антитеза жолоочунун (диссертанттын) турпатына тиешелүү. Анын социалдык статусу рухий жана нравалык маңызына төп келе бербеген, ички дарамети сырткы атак-наамына шайкешпеген каарман. Сапарлашы (шоопур) менен да бул катышта эки башка уюлдук абалда жаралган эки башка жандар. Жолоочу жигиттин диссертациясын шылтоолоп үй-бүлөөсүнө, уулуна жана энесине карата кайдыгер мамилеси, баланы тарбиялоо, аны түшүнүп, сүйө билүү жөнүндөгү түшүнүгү кагаз жүзүндөгү куру сөз экендиги, Мекендин чыныгы баркын ардактоо, туулган жеринин жаратылыш байлыгын коргоо деле ошолор сыяктуу ооз учундагы жалаңкат сөз бойдон калып, кыйын кырдаалга туш келгенде өзүнүн керт башын, биринчи кезекте карьерасын сактоо үчүн калп айтып, көрмөксөнгө салып арампөштөнүүгө жөндөмдүү пенде экендиги ашкереленет. Ал тургай, эртең эле гуманитардык илимдердин биринин кандидаты боло турган окумуштуу, интеллигенциянын өкүлү улуттук жана дүйнөлүк адабияттын чыгармасын «ырыстуу» билбеген, окуп көрбөгөн, рухий көрөңгөсү жарды көрпөндө экендиги белгилүү болот. Повесттеги антиномиялуу эки образ диалог формасында ачылат. «Диссертант» жолоочу менен анын маектеши «шоопурдун» адамдык нарк-насилдери тексттин акырындагы таблицадан белгилүү болууга тийиш.

Б. Усубалиевдин чыгармачылыгы тууралуу жыйынтык сөзгө келгенде, ал көркөм сөз өнөрүндө болобу, тил илиминде болобу өз ишинин сүрөткери, алдыга койгон

максатынын өтөсүнө чыгып келе жаткан сөз жана тил айкашынын чебери. Баарынан мурда сөзү менен иши, тили менен дили төп келген, өзүнө-өзү калп айтып көрбөгөн жан дүйнөсү жаркын замандашыбыз.

«Шоопур»		Жолоочу жигит
Орто жашта	1	Жаш
Карапайым. Атайын билими жок	2	Интеллигент. Билимдүүлөрдүн катарында
Копол	3	Маданияттуудай көрүнөт
Кошоматчылыктан итатайы тутулат («Кызыл жака»).	4	Керек болгон жерде пайдаланат («ГАИ байке»).
Мансапкордукту келекелейт («досент»)	5	Болочок «досент» – сыйды азыртадан эле көрө баштаган (узатуучулар).
Бала кыял, ак көңүл, достукту аздектейт	6	Сынчыл мүнөздө ойлоно алат, достору бар экени жөнүндө деле сөз болбойт.
Балдардын табиятын түшүнө билет, алардын личносттук касиетине колдоо көрсөтөт	7	Илимий ишине түздөн-түз тиешеси бар, бирок анын теориялык тарабын гана билет – турмушта башынан кечирип көргөн эмес.
Үй-бүлөсүн жан дили менен сүйөт, балдарын тарбиялоого активдүү катышат	8	Уулунун өз үйүндө тарбияланышы карьерасына (илимий ишине) тоскоолдук деп түшүнөт, айылдагы энесине бактырат.
Көркөм адабиятты көп окуйт. Аны талдоого да жөндөмдүү («Ажар»). Поэзиядан толкунданат, андан ырахат алат (Байдылда).	9	«Жыргатып» деле окуган эмес. Улуттук адабият, дүйнөлүк адабият өкүлдөрүнүн ысымдарын гана уккан. Анысын мойнуна алгысы келбей, өзүн жооткотот.
Кандай кырдаалда болбосун ак ниет, чынчыл.	10	Ошондоймун деп ойлойт, бирок кыйчалыш кырдаалда чынчыл болууга кудурети жетпейт,
Элин сүйөт (ИКА, НРА)	11	Кези келгенде курулай «дежур» сөздөрдү айтып патриоттонуп коёт.
Жаратылышты өз үйүндөй аздектейт.	12	Андай чечкиндүүлүк оюна да келбейт. Ал түгүл кара жанынын тынчын көздөп, кара өзгөйлүгүн көрсөтөт.

БАКИРОВ КАРБАЛАС
(1954)

Карбалас Бакиров «Адашкан кентавр» (1998), «Коргондогулар жана чексиздик» (2004) китептеринин автору. Абакиров 80-жылдардан берки поэзияда өнөр жарышына түшкөндөрдүн ичинен ыр токуу принциби, ойду берүү, тизмектерди көркөмдөп кынаптоо, логикалык тыянагы, дегеле поэзияга, чыгармачылыкка кылган мамилеси боюнча да башкалардан таптакыр айырмаланып турган, өздүк почерки бар, тагдыр күткөн акын. Анын мындай бөтөнчөлүгү кайсыл гана ырын албайлы айкын көрүнүп турат.

Нөшөрлөп төгүп аткан сыртта жамгыр,
Чагылган тоого тийип шаңгыр-шаңгыр.
Эшикке чыксам менден буйтай качкан,
Эсимде кара мышык караан алгыр.
Оозунда тирүү чымчык карасамчы,
Чыңырды каректери кара тамчы.
Угулду жүрөгүнүн түрсүлдөрү,
Термелтип, титиреткен дарак, тамды.
Үнү жок ал чаңырык мага тийди.
Көзөдү, тешип кетти дубалдарды,
Аңтарып жан дүйнөмдү жара тилди.
«Өлүмдөн арачала, арачала!»
Өр дөңдөр аласала, аласала,
Ошондо окшош элем бүт дүйнөлүк,
Чыңырык өтүп жаткан жаракага.
Мүмкүн беш, мүмкүн алты жаштарда мен,
Жаадырдым таштарды мен.
Тарылып кара мышык таштай качкан
Таранчы канат күүлөп асман менен

Баратса, Македондук баатырлардай,
Мактанып үйдү көздөй баскан элем...

балалыктын ааламында мындай окуялар көп эле болот. Кеп, ошол окуяны автор Назым Хикметтин «Мажүрүм талындай» таасири күчтүү нукура поэтикалык оту, өздүк табылгалары бар канаттуу поэзияга айландырылгандыгында.

Карбалас жазса майнаптуу жазган акындардан. Тун жыйнагын пашпай жүрүп «Адашкан кентавр» деп атап, 1998-жылы чыгарды. Башта анча белгисиз өңдөнүп келген акынды ушул жыйнагы жарк эттире жылдызын жандырды. Жыйнактарын барактаганда ириде эле көзгө урунган биринчи өзгөчөлүк: «жымсалдап, жымылдатып сүйлөй албас», өзү жазгандай «тыю салган жактарга кадам таштаган, түпсүз кеткен жолго баштаган», акындык улуу жолдо өз жолум менен болоюн деген мүдөөнүн күчтүүлүгү. Ал чынында эле ошондой:

Ысмың сан жылкы дүрбөлөң,
Аламан,
Тополоң,
Дүрбөлөң.
Атыңдай жолдоруң чаташкан,
Адашпай, чалынбай жүрбөгөн.
Бирөөлөр кол созбойт жардан саа,
Өтүкчөн тайгадан кар малта.
Ызы-чуу менен бар эртеңге,
Жымжырттык көтөрүп барганча.
КАРБАЛАС деген сөз өзүндө,
Карама-каршылык бар канча?
А бирок уят иш артыңдан
Чаң калса,
Чаң калса,
Чаң калса!
(«Туулган күндөгү ыр»)

Байдылданын да өзү туурасында жазган «Мен киммин?» деген юморго чулганган ыры менен салыштырып көрсөң Карбаластыкы түп тамырынан айрымаланып, стили башка.

Көрсө, мурдагыдан келаткан даяр жолго түшө калбай эле, жакшылап изденсе, поэтикалык ойду жаңылоого,

поэзияга менчик эн тамгасын калтырууга ар кимдин күчү жетет экен. Бирок ал үчүн жаңы тилге өткөндөй болуп жаңы чыйыр, өзүмдүк жолго түшүшү керек. Бирок, мындай эркиндикке ар кимдин эле эрки жете бербейт...

Карбалас мазмунга философиялык мүлдө маанини сыйдырып, ой учугун узун саптап алып, бирок ырды кыска түзөт. Анын башка акындарды туурагысы келбегендиги куплеттерди бөлүп жазбай чогуу бергендигинен улам да таасын байкалат. Анан калса, ырларынын басымдуу көпчүлүгү эки, үч, кээде төрт гана куплет өлчөмүндө. Бул да болсо анын негизги өзгөчөлүгүнө жатат.

Балалык доор, балдар туурасында ырлар акындар чыгармачылыгындагы (баардыгы бир сыйра кайрылып көргөн) эң эле көп жазылган ырлар болуп саналат. Андай болгондо бул тематикадагы ырларга сезилерлик даражада болсо да жаңылык киргизүү сөзсүз кыйынчылыкка турат. Бирок, тер төгүп эмгектенсе, майнап чыгара талыкпай узанса поэзия ааламында мүмкүнчүлүк кеңири экен. Буга, Бакировдун «Балдарын» окугандан кийин ынанысың. Ырда мааниге басым коюлуп, тизмектелген саптардагы мааниси жандыра, чечмелеп окууну талап кылат:

Тайлардай буттарды айдайсыңар,
Талаанын чагылганын кармайсыңар.
Чырылдап, мен жетпеген жылдыздарга
Чымчыктай бирден конуп алгансыңар.
Көкөлөйт күнөөсүздөр жеңил гана,
Тайгада канаты бар кардайсыңар,
Балдар эй, ошон үчүн балдарсыңар,
Кудайга жыңайлак түз баргансыңар.
Икардай мен асмандан кулаганда,
Илинip силер көктө калгансыңар.
Балдар эй, ошон үчүн балдарсыңар,
Эстүүлөр тааныганды тангансыңар,
Өтүнөм, жерге шашып түшпөгүлө,
А жерде жашайт жалаң жалганчылар!

Мында, наристенин эч нерседен тартынбаган көкжал болгонун бетке шар айткан, эркине келгенин түз аткарган, ак кардай таза, өзүнчө ааламы бар асылдыгы өздүк, Карбаластык стиль менен жеткиликтүү баяндалган. Акындын

«өтүнөм, жерге шашып түшпөгүлө, а жерде жашайт жа-
лаң жалганчылар» деген кыйыр оюнун мааниси - ЧЫН-
ДЫКТЫ, СУЛУУЛУКТУ, ТАЗАЛЫКТЫ, АКТЫКТЫ ала
жүргөн силерден бактылуу, силерден баатыр эч ким жок,
ыпластыгы көп жашоого ашыкпай, кийинчерээк эле ара-
лашкыла, дегендегиси.

Акындын тууган жерге болгон урматы, сүйүүсү чоң.
Мындай ыр түрмөктөр балалыгын, жаштыгын эскерүү ар-
кылуу берилген:

Кубалап Асан-Үсөн желелерин,
Тууган жер ой, кырыңды тегерендим.
Сагындым, сар чымчыктар, садагасы
Учунда сайрап турган эрмендердин.

Табышмак дүйнөсүндө айланамын,
Татына нерсе көрсөм байланамын.
Кызыл ат кыялдарды минип алып,
Кыйкырып булуттарды айдагамын.

Бир түрмөк бир дем, зор эргүү менен ушул калыбынан
жазбай жорголоп кете берет. Таланттуулук менен жазылган-
дыктан ырды окуган окурман акын менен кошо айылына,
мектебине барып, жолдон баёо балалыгына жолугуп, кооз
дүйнөнү кыдырып, көпөлөк кууп, кубанса кубанып, ал таң-
данса таңданып сапарын улай берет. Акындын эң эле ар-
бын ырлары тагдыр буюруп барган Тайгага арналган. Бул,
акындын чоктой күйүп турган жапжаш курагына туш бол-
гондуктанбы, Тайга саптары акындын сезимтал жүрөгүнөн
фонтандай атылып чыгып, «Мекен» тематикасына арналган
бийик пафостогу ырлардын деңгээлине көтөрүлгөн. Туулган
жерине деген сагынычы күч акын ошондой күндөрдө «ба-
калардын ырын» угуп, кадимкидей каниет алганы бар:

Көкөлөп учат тууган жер,
Көзүмөн түртүп Тайганы.
Жай каалгып жашыл аралдар,
Жанымдан кайыйт таман жол,
Ала-Тоо кечин эстеткен,
Бакалар, дайым аман бол!

Бөтөн эл, бөтөн жердин тузу тартып элинен алыстап
бараткандагы учурду, ошондогу баам, туюм, көрүнүштү

Карбалас күчтүү акындык чеберчилик менен сезип, мындайча философиялуу туюндурат:

Каршы агат суулар менин шамалыма,
Каршы учуп өтөт көктө канаттуулар.
Туманда калкып жылган талаа мына,
Мөңгүлөр айрып салган барак сыңар
Алыстап калды достор кучакташкан.
Эң жакын туугандарым ушак баккан
Сапарга мени менен чыкканы жок.
Эгиздей ээрчип өскөн, бутакташкан
Калышты баары, баары жанга жаккан,
Жайларда, бороондо жол тандабастан.
Жан шерик кыргыз ыры жалгыз гана,
Жалгыз мен, жер айланып бара жаткан.

Ушундай сынаакы, кыйын учурда кайда барбагын тамыры киндиктеш Жер эне гана узатып жүрүп отурурлыгы, мындайда жанга шерик болчу кыргыз обону, кыргыз духу экендиги таамай чагылдырылган.

Тайга күндөрү, Тайганын өзгөчөлүгү Карбаластын акындык туюмуна катуу таасир калтырып, поэзия түрмөктөрүнө айландырылган. Ошондуктан го сыягы, Тайганын чиркейлери да акын үчүн жакын:

Кулагың кулак эмес - козу карын
Шишип чыккан.
Чиркейлер «З» тамгадай,
ызылдашып китептен куушуп чыккан,
жабылышып,
жабышат кирпичиңе, мурунуңа.
Иттер да мындай талай албас эле,
бүт денем үн чыгарбай чыңырууда.
...үргүлөп, жалкоолонуп жатканым
Жай бербей, тынчтык бербей тызылдаткан
жана да түз жолдордон кайтканымда,
Чиркейлер, бар болгула ызылдашкан!

Карбаластын арноо ырлары көп. Дегеле, төп мүнөздөмө берип, негизги делген өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүп, ажарына чыгара арноо ыр жазуу кыйын. Ошого карабай Карбалас арноо ыр жазуунун жаңыча ыгын тапкан. Акын кандай портрет болсун аны ошол авторго төп кел-

ген боёктор менен боёп, ыктуу салыштыруулар аркылуу ачып берет:

Озгондор бар сыйлык алган жагынан,

Омор ага, бирок ырдан кабылан.

Жүрөгүңү дүкүлдөтүп, чырылдап,

Тирүү чымчык учуп чыгат сабынан.

(«Омор Султановго»)

Карбаластын ыр жыйнактарында сүйүү туурасындагы ырлар негедир жок. Бирок «Обо» газетасына Обондуу ырлардын конкурсуна арналып жарыяланган (23-май, 1997) мына бул ыры акынды бул тематикадагы ырларды жазганга да чебер экендигин күбөлөйт:

Алты тал чачың агарып,

Алдастайм, толкун уруп жыгылгандай.

Айтылбай бир сөз жатат жүрөгүмдө,

Ааламдан көрүнө элек бир жылдыздай.

Корутундуласак, Карбалас Бакиров торгойдой тил, Токтогулдукундай тагдыр күтүп, «халтураны» жининдей көрүп, чындык үчүн чырылдап, тапталып бүткөн салттуу жолдон качып, өлөрмандык менен изденип өз жолун таап, кыргыз поэзиясынын горизонтун кеңейтүүдө өз кошумчасын кошо алган, бүгүнкү күндөгү көрүнүктүү, оригинал акын. Ал эми поэзияга аздыр-көптүр кошумча кошуу чыныгы эрдикке тете иш.

ААМАТОВ МАРКАБАЙ (1958)

Адабиятка 60-жылдары келген күчтүү муундун жетилүү мезгили бир караганда улуттук көркөм сөз өнөрүндө өрттөй күйүп турган өзүнчө бир учурду аныктайт. Ушунун өзү билген, туйган адамга кийинки муундарга кадимкидей таш чайнаткан кыйынчылыктарды, чыгармачылык жактан кыл чылбырдай чыйралткан тоскоолдуктарды жаратты. Кызылдай изденүүнүн кыргын түшкөндөй доору жүрүп, ыр жараткан эмес, табылга тапкан, жаңылык ачкан адам гана акын аталып турган маалда адабиятка баш багыштын өзү карандай чыгармачылык кумардын эрдигине тете иштей туюлуп калган эле. А кездеги акындар ырдын муун өлчөмү менен уйкаштыгын уктап жатып жаңылап, ойгоно калып жаңылык таап жатышкан. Ошондуктан 70-жылдардын аягы менен 80-жылдардын башында поэзия айдыңына келген жаш акындар изденүүлөр менен табылгалардын түп көтөрө арааны жүрүп, чеберчилик дегени чечекейди чеч кылып турган мезгилдин кан сураган кылыч мизиндей талабынын каршылыгына түздөн-түз дуушар болушкан. Ошол улут поэзиясында унутулгус изденүүлөр жүрүп, чеберчилик чегине жетип турган учурда чыгармачылык тоскоолдуктар менен табылгалардан жаралган татаалдыктардын арасынан өз тагдырын талашып, ырларынын поэтикалык жөнөкөйлүгү аркылуу окурман журтуна асылдык тартуулап келген акындардын бири – Маркабай ААМАТОВ эле.

Орус адабиятында А.Пушкин менен М.Лермонтовду, Н.Некрасов менен А.Блокту, анан да Н.Кольцовду С.Есенин, А.Твардовскийди Н.Рубцов кандай толуктап, кандай жаңылап, кандай бийиктетип турса, орус элинин Орусия-

сынын тагдыры менен тарыхынан эмне деген улуттук рухий кенчти жаратса, кыргыз адабиятында деле ошондой өтмө катыш чыгармачылык турмуш өкүм сүрүп, талантты талант улантарын, толуктап жана улуулугун арттырып турары законченемдүү көрүнүш экен. М. Ааматов адабиятка ошондой традициялуу жол менен келген өзүнө акындык табияты боюнча жакын турган көркөм сөз устаттарынан үн алып, өзүнүн сөзүн таап, калем учуна карегин кадап ой издеп жүрүп өзүн акын катары көрсөтө алгандыгы чындык иш.

М. Ааматов 1953-жылы Ош облусунун азыркы Кара Кулжа районундагы Ылай-Талаа айылында туулган. 1970-жылы айылдагы Кызылжол орто мектебин, 1976-жылы Ош мамлекеттик педагогика институтунун орус филологиясы факультетин бүтүргөн. Ош облусутук «Ленин жолу» гезитинде, облустук телекөрсөтүү жана радио берүү комитетинде кабарчы болуп иштеген. 1981-1996-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун Көркөм адабиятты жайылтуу бюросунун кызматкери, директору болуп эмгектенген. 1996-жылдан Кыргызстан жазуучулар союзунун вице-президенти, 2004-жылдан Кыргыз Республикасынын улуттук жазуучулар союзунун секретары болуп шайланган.

Акындын «Таң тосуу» ырлар жыйнагы Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу болгон. Ал Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер ардак наамынын ээси.

Бир жазууга мектеп партасынан эле ышкылуу болуп өскөнү менен ал а кездеги чыгармаларын гезит-журналдарга көшөрө сунуштап, редакциялардын тынч турмушуна кайра-кайра «кол салып», «козголоң» чыгаргандардын катарында болгон жок. Студент чагында Оштун адабий чөйрөсүнө аралашып, аердеги Жоомарт Бөкөнбаев атындагы адабий ийримге катышып, улуу-кичүү акындардын арасында жүрөт. Ошондон баштап М.Ааматовдун ырлары облустук, республикалык гезит-журналдарга жарыялана баштайт. Канткен менен анын чыгармачылык жактан активдешүүсүнө, мезгил талабына ылайык калыптанышына Ош жергесиндеги адабий чөйрө өзүнүн оң таасирин тий-

гизген дешке ынанымдуу негиз бар. Анткени ошо 70-жылдардын башында, акындарга караганда талант кумарынан жаралган чыныгы ырлар аз болуп жаткан маалда, «эгер акындын жүрөгү бүт керектелсе», – деп чагылгандын жарыгындай өткүр, болот канжар мизиндей курч поэзиясы менен адабият айдыңына жарык нур болуп келген Жолон Мамытовдун чыгармалары жүрөгү менен сөз издеп, акылы менен ой табам деген жаштарга уйку бетин көргөзбөй, улам кайра кажына калем карматып, кагаздан башын көртөпөй жаткан. Экинчиден, кыз жандаар чакта ыр сүйгөн жаштар Ж.Мамытов менен жанаша жашап, Ж.Мамытов менен катарлаш туруп ыр окуу бактысына туш келишкен. Чымыны бар адам үчүн бу да болсо чыгармачылык олжо, чыгармачылык табылга эле.

Үчүнчүдөн, жогорудагыдай адабий-чыгармачылык кырдаалдан улам ошо кезде Ош жергесинде Б.Бакиров, Э.Эрматов, Т.Жороев, А.Жакыпов, К.Бакиров өңдүү акындык өнөрдү тагдыр кылып алууга астейдил аракет кылган жаштардын өзүнчө тобу поэзия майданында кадимкидей ат салыша башташкан. М.Ааматовдун поэзия дүйнөсүнө келиши, андан өз жолун издеп, өз чыйырын таап калышынын сырткы факторлору ушундай адабий кырдаалдар менен ажырагыс байланышта.

Маркабай Ааматов адабиятка бийик үн салып, катуу сөз айтып, кыргыз поэзиясынын мазмун-формасын жаңылайм, ачылыш жасайм деп келген авангардчыл жаштардан эмес. Ал улут поэзиясынын үлгүлүү традициясынын негизине таянуу менен анын ички мазмунун жаңылоого аракет кылган, ошол жактан өз чеберчилигин өздөштүргөн акын. Бир караганда мындай чыгармачылык тынч абал жаштар поэзиясынын оттой жанган албуут мүнөз-турмушуна анча шайкеш келе бербейт. Айткан сөзү аткан октой түз тийген курчтук, жалтанбастык, ой-сезим менен ички дүйнөнүн жалынынан жаралып, туйган жанга өчпөс өрттөй сезилген ойлор, айтор, жоктон барды жаратууга баш сайдырган эксперименттик изденүүлөр өңдүү белгилер анча байкалбайт. Ал адабиятка салттуу ыр түзүлүшү менен салттуу ойлордун алкагынан өз дүйнөсүн табууга чымыркана изденген акын катары жаштардын байкалба-

ган тобунда азап чегип жүрүп, шаан-шөкөтчүл чөйрөнүн чагарак куйрук чаян көзүнө түшпөй жүрдү.

Арийне, акындын аракетин анын «Селкинчек» (1982) ырлар жана поэма жыйнагы ырастады. «Селкинчек» жыйнагы жаштар поэзиясында өз чыйырын салууга толук акындык мүмкүнчүлүгү бар, сөз менен иштөө, сөздүн үнүн, ыргагын туя билүү, алардан өз алдынча музыка таап, сүрөт жарата алуу касиетине эгедер акынды адабий коомчулуктун сынына койду. «Түгөнбөй турмуштун жолдору, Кайрадан жаңысы башталып!» – деп келген акындын бул жыйнагы бала чак менен айыл турмушу, табият көрүнүшү, өмүр жана махабат жөнүндөгү ырлардан турат. М.Ааматовдун акындын дүйнөсүн лирикалуулук, сүрөткерлик, стилдик биримдүүлүк, ойдун ачыктыгы өңдүү касиеттер түзөт. Мындай сапат «Жолдор түгөнбөйт», «Жашоого көз жүгүртүү», «Таң тосуу», «Кетким келет», «Токтогулдун монологу», «Көл кызы» сыяктуу ырларда кадимкидей карегиңден жылдыз жандыра учурайт. Жашоо менен тирүүлүктүн кыймыл-сүрөтү акындын «Жашоого көз жүгүртүү» ырында мындайча көрүнөт:

Таң алдында жаш баладай күйүгүп,
Тоодо жүрөм гүлдөн гүлгө жүгүрүп.
Туу чокудан жаңы гана кылайган
Күндүн нурун шимируудө тирүүлүк.

Күлүк минип, кыргыз канчу кумардан,
Айдың жатат тоо этектеп чубалган.
Карап туруп башталышын жашоонун
Кантип гана кеткиң келет бу жайдан.

Ырас, ырдын акыркы эки сабы кыргыз поэзиясынын ашкере зергер устаты С.Эралиевдин поэтикалык жарык ааламы М.Ааматовго нур чачып, өзүнүн кайталангыс керемети менен жаш акынды азгыра тушап, сыйкырлап алгандай таасир калтырат. Бирок кеп анда эмес, ырдагы көркөм ойдо. Ыр контекстине караганда жарыктын жерге келиши же жарык менен жер турмушунун башталышы жалаң гана элестүү жана көп түстүү сүрөт-көрүнүш менен сулуулук кыймылынан турбайт. Ал ириде адам жашоосунан, дүйнөнүн кайра жаралышынан, тирүүлүк булагы ка-

тары саналган жарыктан турары жер турмушунун башталышы аркылуу айтылат. Бул ой жаратылыш, аалам, жашоо жарыгы аркылуу берилет. Демек ой кыймылы, алып барчу жер дайын: жашоо бар жерде өмүр бар, андан кетип калууга эч мүмкүн эмес.

Бир тарыхый-адабий фактыга кайрыла кетели. С.Есениндин чыгармачылыгын изилдегендер анын поэзиясынын эң негизги касиети катары, орус көркөм сөз өнөрүнө кошкон кун жеткис салымы катары анын ырларынын өзүнчө иштелип чыккан, жаңы табылга иретинде кабыл алынган өзгөчө лирикалуулукту баса белгилешет. Ал эми С.Есениндин өзү болсо лирикалуулукту А.Блоктон тапканын айткан. Орус элинин турмушунан сөз тагдырына айланган поэзия жараткан акын орус жеринен лирикалуулукту көрө билген. Ошол үчүн ал «Мекени жок акын жок» деп айтууга акылуу болгон. Балким М.Ааматов өзүн өзү акын катары издеп жүрүп өзүн өзү улут поэзиябыздын классикалык үлгүлөрүнөн, көркөм сөз устаттарынын тажрыйбаларынан тапкандыр.

С. Есенинди бекер эскергенибиз жок. Анын айтылуу «Персия кайрыктары» М. Ааматовго чыгармачылык таасир гана эмес, чыгармачылык машыгуу, өздөштүрүү, изденүү мектеби да болгон. Мындай көрүнүш анын «Алай кызына», «Кетким келет» ырларынан туюлат. Ал эми «Тува кызынын ырлары» циклинде бул аракет кадимкидей өнүктүрүлгөнү байкалат. Формалык гана эмес, мазмундук жактан да Есениндин кайрыктарына жакындаштырылат. Демейдегидей сезим ченине баш ийип калбайт, анын алсыз туткуну катары багынып бергени байкалбайт. Ой менен сезимдин айкалышы табигый жана ошол эле учурда эркин чыгат. Айтор ал С.Есениндин беш саптан турган «Персия кайрыктарынын» көркөм касиет-сапатын, поэтикалык ансамблдүүлүгүн кыргыз поэзиясына кытай кыйыштырып, кыргыз поэзиясын байытууга чыгармачылык жигердүүлүк көрсөткөндүгүн белгилөө керек.

Цикл демекчи, улут поэзиясында ал маани-мазмуну жакын, идеясы окшош, тематикасы бир ырлардын жыйындысын туюндурган аныктама катарында колдонулуп келет. Түпкүлүгү ушундай болсо керек. Бирок айрым

акындардын ырлар цикли маани-мазмундук жагынан бир чыгарманын ички законченемдүүлүгүнө бекем эгедер болуп, ички биримдик белгилүү логикалык өнүгүшүнө негизделип, башынан аягына дейре автордук концепциянын туруктуулугу ишке ашып, тема менен идеянын иштелип чыгышы үчүн ыңгайлуу абалдар түзүлүп, бир чыгармага таандык психологиялык кырдаалдар менен драмалык касиеттер кылдат кармалып, цикл аталыш маани жагынан жанр табиятына жакындаганы байкалат. Буга О.Султановдун «Сен жөнүндө поэма», «Чарчоонун жүзүнчү ыры», Н.Жаркынбаевдин «Соңкөл кайрыктары», С.Акматбекованын «Күз ырлары», Ш.Дүйшеевдин «Үкөй», А.Узакванын «Сиз жана Көл» ошондой эле ушул М.Ааматовдун «Көл кызы» ж.б. ыр циклдери да жакшы мисал болуп бере алат. М.Ааматовдун аталган циклиндеги жакшы сапат эл дастаны «Аксаткын менен Кулмурзанын» ички поэтикалык касиетин профессионал жазма поэзиянын көркөм эстетикалык көрөңгөсүнө чыгармачылык менен айлантышынан көрүнгөн десек туура болот. Белгилүү дастандын поэтикасы түздөн-түз көчүрүлүп келинбейт, үлгү катары да пайдаланылбайт, анын ички ритмикасы, музыкалуулугу, сөздөрдүн угулушу, аллитерациясы, ассонансы, уйкаштыгы, айтор, анын поэтикалык көркөм ансамбли жаңыланып, башкачараак маанайда иштелип чыккан. Окуп көрөлү:

Ак марал, ак куу атпачы, мерген,
Ак бараң колдон таштачы, мерген.
Жалган түш тура жанымды эзген,
Жароокер сага жалынтып берген!..

Поэтикалык ойдун мүнөзүнө ылайык музыкалык фон таба билет. Үндүү тыбыштардын бири-бирине болгон жакындыгы аркылуу поэтикалык ансамбль түзөт. Ички музыкалуулук Ааматовдун поэзиясынын көркөм касиетин, ой кыймылын аныктоочу күчкө ээ болот. Мындай касиет С.Есениндин кайрыктарынын негизинде жазылган ырларынан да учурайт. Ыр сабынын биринчисинин же экинчисинин бешинчи сап катары кайталанышы ошол көркөм ой менен сезим таасиринин биримдигинен жаралган поэтикалык кыймылды эске салган жыйынтык иретинде кыз

мат өтөйт. Айтор акындын чыныгы эргүүсүнөн жаралган, жогоруда биз атап, биз мисал тарткан ырларындагы үндүк-музыкалык инструментровка, агын суудай жеңил. мүдүрүлтпөс-мүргүтпөс булбул тил ыргак, ырымга бир бүдүрү табылгыс, жибектей назик, буладай жеңил уйкаштык менен эч буйдалбай өзүнөн өзү кетет да, кундуз чачтай куюлушкан поэтикалык ансамблдүүлүктүн жаралышын шарттайт. Ошол ансамблдүүлүк өзүнөн өзү ырдап турган сөз кереметинен жаралган поэзия катары көрүнөт.

Акындын экинчи жыйнагын («Таң тосуу», 1985) жалпысынан анын алгачкы китебинин уландысы катары караса болот. Эмне үчүн? Кындан суурулган кылычтай суроо өзүнөн өзү жаралат. Жооп берүүгө аракет жасап көрөлү.

«Таң тосууда» «Селкинчектеги» алгылыктуу сапаттардын ички кыймылы изденүүнүн жан кыйнаган абалда болгонун, акындын өзүнө таандык көркөм дүйнөсүнүн башкачараак маанайда түзүлгөнүн ачык жана так айкындабайт. Натыйжада акындын көркөм ой жүгүртүүсүндөгү өсүштүн, жаңылыкты жаратуучу касиеттин белгиси катары саналган субъективдүү башталмалардын индивидуалдуу өзгөчөлүгү, б.а. акындык «мендин» күч алышы, ырдын жаралыш процессинде биринчи планда турушу байкаларлык өркүндөгөн эмес. Анткени акындын аң-сезиминдеги ички даярдык классикалык жөнөкөйлүктүн үлгүсүнө маашырлана ыктап, натыйжада көркөм ойлоо мүмкүнчүлүгүнүн эркин болушуна шарт түзүлбөгөн. Ушундан улам индивидуалдуу көркөм ой жүгүртүү, философиялык-концептуалдык талдоо арткы планда калып, негизги милдет эмне болуп жатканын, кандай кубулуш жүрүп турганын айтууга же сүрөттөөгө ашкере маани берилген. Кыскасы, татаал жана ассоциативдүү образдарга, дил азабы менен көңүл кубанычынан жаралган жан дүйнө турмушун, анын диалектикасын ачып берүүгө, өздөштүрүлгөн адабий тажрыйбадан өзүнө гана таандык көрүнгөн көркөм-эстетикалык табылгаларды ачып чыгууга ишенимдүү жана чапчак киришкен изденүүнүн менчик жолун жаратууга айкын аракет кылынбаган.

Мындай көрүнүш акындын үчүнчү жыйнагы «Дидардан» (1990) да байкалат. Маселен, «Жарыш жана намыс

жөнүндө баллада» аттуу чыгармасында жакшы ой камтылган. Ал ой адам тагдыры, жашоонун карама-каршылыгы жөнүндөгү түбөлүктүү тема аркылуу берилет. Берилет гана эмес, аны поэтикалык ойго айландыруунун жолун табат: драмалуу кырдаалды, мүнөздүн ачылышы үчүн ыңгайлуу көрүнүштү түзөт, психологиялык абалды ачат, бирок анын татаалдыгына драматизмдин кайра жангыс, окурманды ой катары туткундаган чыңалышына, конфликтинин курчушуна батынып барбайт. Драмалуу кырдаал менен психологиялык абалды санактап баяндап, трагедиялуулуктун жаралышы үчүн түзүлгөн шартты жандырып жиберет. Жандырмак түгүл окурманды кунарсыз дидактикага жетелеп барат. Автордук концепция ата мурасы жөнүндө традициялык акыл айтууга ооп кетет. Натыйжада эмоционалдык-эстетикалык кырдаалдын философиялык курч ойлордун жаралышына жана анын подтекстте автордук сыр катары жашырылып айтылышына болгон мүмкүнчүлүгү пайдаланылбай калат. Чечекейди чеч кылар чеберчилик жасаймын деп убара тарткан акын мындай учурда ырдын техникасы менен, анын сырткы жасалга-кооздугу менен гана алпуруша берет. Мунун өзү акындык рухтун активдешүүдөн калышы менен түшүндүрүлөт.

Экинчиден, кызыгы кыздай кызыктырган ошол чеберчилик машакатын философиялык, эмоционалдык-эстетикалык ой аркылуу көргөзүү, адам психологиясынын карама-каршылыгын, ички дүйнөсүнүн татаалдыгын кылдат ачып берүү, поэтикалык туюнтуунун өз алдынчалыгы өңдүү сапаттар менен коштолсо ырдын мазмуну артып, ыр дүйнө көзүн бир кадап алса, карегин кайра тарталгыс жазындагы жоогазындай жоодурап турбайт беле. Албетте, бул үчүн кадимки орус жазуучусу, көркөм сөздүн көз жайнаткан сыйкырчысы Н.С.Лесковдун «Тулалык Сологой темир уста жана болот бүргө жөнүндө аңыз кеп» аңгемесиндеги бүргөнүн бутуна така жасап, болот мык менен каккандай акылды алган устаттыктын жеткен чеги керек эмеспи.

Ошентсе да, «Таң тосуу» жыйнагы жалпысынан акындын өз үнүн, өз жолун, өзүнө таандык темаларын тапканын, белгилүү деңгээлде калыптанып калганын айкындай

алат. Темалардын, идеялардын алкагы кадимкидей кеңейе түшкөндүгүнөн да кабар берет. «Ички бир кайрык» аталган ырда тагдырдан алган аза кайгыны лирикалык каарман талаага айтат. Ойду берүүнүн традициялык ыгы колдонулат, б.а. поэтикалык объектиге болгон мамиледе жаңылык жоктой туюлат. А бирок ыр азадан арып турган лирикалык каарман эмне үчүн талаага сырын айтат деген суроого алып барат. Лирикалык каарман убайым-санааны талаага айтуу менен аза кайгыны шамал алып кетүүсүн, азалуу жандын дилин тазалап жиберешин суранат. Анан ыр «кайдасың, асыл максатым?» – деп бүтөт, Суроо турат, демек, максатты издөөбү же максатка кайрылуубу? Менимче, кайрылуу. Ырдагы ой, идея ушуга алып барат. Контекстке жарым-жартылай катылган ой кайрылуу катары кабыл алынганда гана оптимисттик идеянын жаралышы өзүнүн табигыйлыгына ээ болот. Экинчиден, акынга таандык поэтикалык маанайдын көтөрүңкүлүгү, ачыктыгы, бийик пафоско эгедерлиги да бул ойдун аныктыгына кешил боло алат.

Чыгарманын идеялык-философиялык мазмунунун көп сайлуу жана көп ойлуу жагдайда берилиши акындын «Төрт элек» ырынан жакшы көрүнөт. Ырас, анда эмоционалдык-эстетикалык кубаттуулуктун жай чыңалыш абалында турганы менен ырда айтылбай туруп айтылган ой автордук концепциянын катмарын түзгөн тексттик мааниге катылган мазмундун көп тамырлуу идеясынын берилишине мүмкүндүк түзгөн. Ырды толук келтирели:

Бир туугандар бир атадан төрт элек,
Бирге бассак айлыбыздын көркү элек.
Бир сындырым нанды тегиз бөлчү элек,
Улуубузду акылына көнчү элек...
Бир туугандар бир атадан төрт элек!

Төрт бир тууган отургуздук төрт терек,
Алар учкан уябызга көрк берет.
Кетти ынтымак...
Төрт тарапка тарадык
Ажыратып, аразданып төрт себеп.
Төрт жыл болду...

Арабызда өрт келет.
Төрт балама арнап тигип төрт терек,
Алып келем кайдан болсо төрт белек,
Аларды да бөлбөсө деп төрт себеп.

Бир туугандар бир атадан төрт элек!..

Бир кызык кубулуш бар. К.Лукрецийдин сөзү менен айтканда «бирөө экинчиси аркылуу айкындалып, бир нерсе экинчиси аркылуу түшүндүрүлүп жатат». Аны «адамдын адамды табышы» (М.Достоевский) үчүн болгон күрөш-жашоо десе да болот. Демек, жашоо үчүн болгон күрөш алардын ортосун алыстатат, бирок булардын бир туугандык табиятын жокко чыгарбайт. Биринин бар болушу экинчиси үчүн, экинчиси үчүнчүсү үчүн, анысы төртүнчүсү үчүн өмүр зарылдыгынан, тагдыр муктаждыгынан жаралган сыяктуу сезилет. Бирок, алардын жашоо-турмушу өз-өзүнчө. Мына ушул философиялык башталма менен образдык ой жүгүртүүнүн табигый түрдө биригиши, табигый түрдө бирин-бири толуктап турушу «канткенде адам уулу адам болот» (Ч.Айтматов) деген, жообуна эчен кылым эс-акылын жоготкон суроону кайрадан адамзат алдына коёт.

Өзүнүн жаралыш табият-тагдыры боюнча даяр схемалуулуктун азгырган жолунан алыс турган, философиялык ойго негизделген, автор лирикалык «Мени» аркылуу жеке өзүнүн жашоо күйгүлтүгүн эмес, жалпы адамзатка, жалпы турмушка таандык ой-санаа, кайгы-касирет, жан дүйнө азабы акындын «Дидар» (1990) жыйнагынан да учурайт. Буга «Дарактын ыйы» аталган ыры жакшы мисал болуп берет Мындай ырлар анын акындык личностугунун калыптаныш, өз алдынчалыкка ээ болуу процесси менен түздөн-түз байланыштуу. Тилекке каршы андай көрүнүш акындын тынымсыз жана үзгүлтүксүз изилдөө кумарына айланбай калышы өкүнүч туудурат.

Ырас, бир караганда М.Ааматовдун поэзиясын ички обонго салып, жадына жакын сапат-касиетинен улам бат эле жаттап алчудай сезилет. Анткени анда кооздук да, агын суунун ырындай үзүлбөгөн ыргак да, бирине-бири өзүнөн өзү магниттей тартылып, бирин-бири эки көздөй

толуктап, тоту куштай көздү алган куюлушка-уйкаштыктар ж.б. анын поэзиясынын башкы касиети катары кароо бир жактуулукка алып барат. Себеби, акындын поэзиясын жай отуруп, ойлонуп окууну, өзүнө профессионал мамилени талап кылган поэзия. Ал кыргыз элинин улуттук мүнөзү, табият жана анын кубулушу аркылуу адам тагдырын айта алат. Элдик поэзия менен классикалык поэзиядан чыгармачылык аркылуу өздөштүрүлгөн лирикалык интонация, ырдын ички биримдиги, жибектей жумшак ритм, эгиздердей ээрчишкен эстен чыккыс уйкаштык анын акындык чеберчилигинин жемиши катары көрүнөт. Бир мисал айталы. С.Есенин Н.В.Гоголдун прозаларын поэзия катары санаган. Анткени ал анын прозаларында (сатираларын эмес) поэзиядан кездешпеген бир керемет лирикалуулук жаткандыгын, орус элинин жандүйнөсү ырдалып тургандыгын туя билген. Теңдешсиз акын Гоголдун айтылуу «Өлүү жандарынын» 1-бөлүмүнүн 6-главасынын лирикалык башталмасын ар дайыма жатка айтып, ар дайыма аны ырга айлантам деп тилек кылган.

Эгер ушул тарыхый фактыбыз, таасир-таалимдин тарыхый ролу чыгармачылык атаандашуудан чыгармачылык жаңы ачылышты жаратарын айныксыз аныктап бере алса, анда бул процесстин өзүн эч тартынбай туруп эле чыгармачылык изденүү мезгилинин жүрүшү катары бааласа болот. Жогорудагыдай кырдаал-шарттан улам М.Ааматовду сөздүн түз жана жакшы маанисинде кыргыз акындарынын «сылык-сыпаа поэзиясынын» каныккан традициясынан өзүн тапкан, өзүн өзү жетилткен, сөз өнөрүнүн көркөм наркын чыгармачылык ышкы менен уланткан, ага өз үнүн, өз сөзүн кошкон акын дешке болот. Башкасын айтпаганда да кыргыз поэзиясынын сөз чеберлери К.Тыныстанов, А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, кийинкилерден С.Эралиев, С.Жигитов, Т.Самудинов, А.Токтогулов, андан соңкулар Ш.Дүйшеев, А.Рыскулов, К.Урманбетов өңдүү кыргыз поэзиясынын ички табиятын жаңылап, жаңы ыргак, жаңы уйкаштык жаратып жаткандардын катарында турат. Анын бир белгиси иретинде акын поэзиянын ички уйкаштыгын, б.а. үндүү, үнсүз тыбыштардын шайкеш үн алышуусунан жаралчу музыка-

дуулуктун иштелип чыгышын, ошол эле учурда аллитерация, ассонанстардын гармониясын бузбай туруп ар кандай сөз курамынан турган уйкаштыктын түрүн жаратууга аракет кылат. Алар бир сөздөн да, үч, төрт муундуу сөздөрдөн да, эки, үч сөздөрдүн катар уйкаштыра айтылышынан да каалагандай кездеше берет. Айрым ырларында, мисалы «Табият койнунда» цикли, бир эле уйкаштыктар кайталана пайдаланылат. Бирок ырдын ички уйкаштыгы аркылуу, б.а. жанагыл жан дүйнөгө жагым жараткан аллитерация, ассонанстардын табигый гармониясынын жандуу жаңырыгынан улам ошол уйкаштыктардын кайра кайталанып жаткандыгы жаңы сөздөй, жаңы уйкаштыктай кабыл алына берет.

Жанараакта жаман көрүп, жанынын жарымын берип жазгандарынын бирдаарын чеберчиликтин дартына кабылган дегенибиздин негизинде кыйытылган кыйшык ой жок. Бирок ошол чеберчилик деген чеге каккандай жумуш мындай учурда өзүн өзү актап, анын атына мактоо сөз айттырып жиберет. Бу жагынан ал кыргыз поэзиясынын ички уйкаштыгына, ритмине революция жасап, анын поэтикалык асылдыгын ар тараптан акыл эрдиги аркылуу байыткан С.Эралиевдин табылгаларынан таалим алгандыгы, аны чыгармачылык кумар менен улантып жаткандыгы кубанычтуу көрүнүш.

Ооба, М.Ааматов соңку мезгилде чыгармачылык паитрасын кеңейтти, темасын байытты. Муну «Асирет» (1994) жыйнагына кирген ырлар далилдейт. Ошо жаңы теманын бири – демократиялык ойлорго негизделген ырлардан көрүндү. «Кыш кайрыктары», «От боюндагы ойлор» циклдери, «Оорулуу көл» өңдүү ырлары адам, коом турмушунун учурдагы көйгөй маселесин козгогон, адамды адамдыгын табууга үндөгөн чыгармалардан.

Маркабай Ааматов эпикалык жанрда да эмгектенип келет. «Урапакка кеткен татаал жол», «Кайып кыздын жомогу» поэмаларын жаратты. Аларда жанр турмушун изденгич жана жаңычыл мүнөзгө эгедер кылган синтездөөчүлүк касиет, мазмундук масштабдуулук өңдүү сапаттар поэтикалык күч катары көрүнө албайт. Маселен, «Кайып кыздын жомогунда» эпикалык баяндоонун элдик

көркөм сөз өнөрүнүн принциптери, ыкмалары, профессионал адабияттын өзөктүк проблемасына айлана алган эмес. Чыгармачылык абал фактынын каршылыгын жеңип, андан өз алдынча көркөм ой жүгүртүү деңгээлине көтөрүлбөй калган. Чыгарманын объектисине алынган материал өзүнүн табияты боюнча лирикалык мүнөздө. Эпикалуулук менен лирикалуулуктун бүтүндүгү көркөм сөздүн өзүнөн эмес, окуя-аңгемелөөдөн гана көрүнүп кала берген. Автордук үн, автордук концепция, курч драмалуулук, адам дүйнөсүнүн ички карама-каршылыгынан өнүккөн татаал психологизм, ой-сезимдин жай турмушун бузуп кайра жаңырткан трагедиялуулук ойдогудай чыккан эмес. Ушундан улам поэмада акындык мүнөздүн катышы көрүнбөй калган.

Ал өнүмдүү темалардан, галстукчан идеялардан, күнүмдүк маселелерден да акындык тагдыр издегендиги сезилет («Дың жерчи Рагузовго», «Жаздагы ыр», «Кылым кайгысы», «Жазуучулар союзу», «Ош телевидениесинин жигиттерине», «Баба жолу» ж.б.). Ошондой эле ыр жазуунун техникалык үлгүсү менен поэзия жаратууга барган учурлары бар. Ушундан улам ал өзүн өзү кайталоонун билинбеген жолуна түшүп, өзүн өзү кагаздагы чогулуштун кебез күйбөс чогундай муздак ырларды жазуунун, эрте күздө жааган кардай ойлорду айтуунун жолуна түшүп кетет. Даяр жол менен белен сөз, алдын-ала түзүлгөн адабий схема күтүүсүз идеялардын, эт жүрөктү ойнотуп, акыл-эстин ал-күчүн алган жаңы ойлордун жаралышына кадыресе каршылык кылат. А чынында акындар чыгармалары аркылуу бири-бирине окшош болуп туруп, окшош эмес ойлорду айта алышканы менен бири-бирине такыр окшошпос акындар катары жашап, ошонусу боюнча бирин-бири жокко чыгарбас артыкчылыктарга ээ болуп, өздөрүн өзү өз алдынча акын катары жарата алышат. Акындын кемчил жагы да, ийгилиги да көп учурда чеберчиликтин өзү менен байланыштуу. Чеберчилик процессин жаратып жатып, анын байкатпай баштан байлаган туткундугуна кирип кетет да, анан ал ошол чеберчиликтен жаралган «поэзияны» чегелелеп жасап алат. Мындай сыйкырдуу, бирок ошол эле учурда азгыргыч күчкө эгедер кырдаалды И.Бе-

хер «Менин чеберчилигим – чеберчиликтен качуу», – деп баалаган экен. Демек, М.Ааматовдун алдында аны акын катары тааныткан дал ошол чеберчиликтин азгыргыч күчүн чеберчилик менен жеңүү, өзүнүн жаңы мүмкүнчүлүгүн ачуу милдети ойлоно турган олуттуу жана ал өзүн өзү кайрадан акын катары жаратуу талабын алдыга коёт.

М. Ааматов котормо жаатында да үзүрдүү эмгектенүүдө. Грузин адабияттын классиги И.Чавчавадзенин, украин элинин улуу акыны Т.Шевченконун жана Р.Рождественский, И.Волобуева, О.Шестинский, К.Курбаннепесов, С.Суслова ж.б. ырларын кыргыз тилине которгон. Ошондой эле ал бир нече очерк китептин автору. «Саип Көкөнов», «Майлыбаш Эрмекбаев», «Беки Ешмамбетов», «Өмөш Абдылдаев» д.у.с. китептери буга күбө боло алат. Бирок кантсе да ал поэзиянын улуу жана бийик касиетинен өзүнүн акындык тагдырын тапты, калемгерлик таалайына кез келди десек сөзүбүз чындыктын чырагындай балбылдай береринде кымындай да күмөн жок.

МАТИСАКОВ АБДИЛАМИТ (1956)

А. Матисаков коомчулукка мыкты журналист, публицист жана өзүнө мүнөздүү стилге эгедер таланттуу прозачы катары таанымал. Кезегинде анын «Кыргыз өңү Чокморовдун өңүндөй», «Момун чал», «Чайкана», «Ак Журтчу аман – Журт аман» сыяктуу бир катар публицистикалары чоң резонанс жаратып, адам тагдырын, адамдын жан дүйнөсүн, коомдогу проблемаларды ачып берүүдөгү чеберчилигин көргөзгөн.

Публицистика – сөз өнөрүнүн бир чоң салаасы. Ал көркөм адабият менен бирге жаралып, калыптанып, өсүп-өнүгүп келе жаткан чыгармачылыктын өзгөчө бир тармагы. Публицист, публицистика деген түшүнүктөрдүн мааниси кеңейип, жаңыланып, тереңдегилеп, коомдун өсүшүнө жараша жаңы сапатка ээ болуп келе жатат. Журналистикадагы публицистика жанрынын өзүнүн стили, түрлөрү, максаты, оперативдүү иликтөөнү талап кыла турган объектиси болот эмеспи. Бул жагынан алганда А.Матисаков сөз өнөрүнүн ушул татаал жана жоопкерчиликтүү тармагынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүн, ички мыйзамдарын терең өздөштүргөн. Ал өзүнүн публицистикалык материалдарын жалпы коомчулукка, окурмандардын кеңири чөйрөсүнө ориентир алып жазат. «Кыргыз өңү Чокморовдун өңүндөй» деп өзүнүн таланты менен, таланттуу ролдору менен кыргыздын өңүн дүйнөгө тааныткан, белгилүү инсандын пенделик образын, адамдык тагдырын жазуу оңой иш эмес. Биз жакшы билген адамдын биз билбеген, билип, уксак да анчейин маани бербеген оор тагдырын элге жеткирди. Чындык чыркырап, жүрөк эзилип туруп окуган бул материал өз милдетин өтөдү...

Практик журналист катары Абдиламит Матисаков материалдарын жазганда ошол айтыла турган маселеге түздөн-түз катышып, көзү менен көрүп, ичкериден мамиле кылат. Турмуш чындыгын, учурдун негизги көйгөйлүү маселелерин көтөрүп чыгат.

Анын К.Жусубалиев, М.Гапаров, Момун чал, Б.Мадазимов, кайрымдуулук Жаныш, «Тапанча палван», карыялар туурасында жазган очерктеринде, публицистикаларында коомдук-саясий, улуттук маданиятка байланышкан маселелерди көтөргөн. Ал жазган теманын элдин кызыкчылыгын көздөп, көңүлүн бура турган жагын таба алат, б.а. кубулуштун коомдук, социалдык, саясий, моралдык-этикалык, философиялык аспектилерин турмуш менен байланыштыра билет. Коомчулук аркылуу таасир этип, талкуу уюштурат. Демек, көтөргөн проблеманы элдин сезимине жеткире билет. Бул публицистиканын методдорун үйрөнүүнүн, журналисттик тажрыйбанын негизинде ишке аша турган жетишкендиги. Публицист деген наамга татыктуу болуунун өзү жеңил-желпи эле иш эмес.

Ал эми А.Матисаковдун жазуучулук чыгармачылыгы жөнүндө сөз кыла турган болсок, ал повесть, аңгеме, новелла, эссе сыяктуу чакан адабий жанрлардын үстүндө калем сынап, алардын өзгөчө бир кылдат жактарын чебер өздөштүргөн жазуучу.

Ар бир чыгармачыл инсандын жан дүйнөсүн түйшөлткөн проблемалар жана адамзатка жеткирүүнү эңсеген ойлору, тандап алган темасы болот. Чыгармачылык жолунда аларды ишке ашыруунун үстүндө ал мокоп эмгектенет. Маселен, А.Матисаковдун чыгармаларында элет жериндеги турмуш жана элет адамдарынын тагдыры сүрөттөлөт. Кайсы гана аңгемесин окубайлы өз айлына эч качан автобус каттабай, айлы аркылуу өткөн башка каттамдагы автобустардын оң келгенине өлдүм-талдым дегенде араң отуруп, чоң айылдын бир башынан экинчи башына чейин азын-оолак жүгүн көтөрүп (шоферлор андай айылдын бир гана жерине токтоп өтөт) азып-тозгон, самолётко билет ала албай, догдурга жата албай (орун жок), тийиштүү дары табалбай (дефицит), врачтын билимсиздигинен жана кол учунан жасаган ишинен жабыр тарткан, соттордун

адилетсиздигинен, жакырчылыктан (кылбаган иши, ат-карбаган жумушу калбаган байкуш чор тамандар ай), ара-кечтиктен, кайдыгерликтен, алдамчылыктан азап чегип, бул дүйнөгө эмнеге жашап жатканына башы маң болгон карапайым адамдардын образы эң эле ишенимдүү, омоктуу тартылган. Адамзат дегениң кызык. Канчалык кыйналып, укугу чектелип, ырайымсыз күн кечирген сайын ушунусуна да шүгүр, мындан жаман болсо кантет элек деп тобо келтирип жашай берет. Шүгүр кылбаганда кантет же кыргызды ошон үчүн момун дейби?

А.Матисаковдун аңгемелеринде чагылдырылган, иштесе мамлекет тарабынан оңой эле чечиле турган ушул сыяктуу майда проблемалар бүгүнкү күндө да толуп жатат. Мамлекетте иш туура жолго коюлбаса карапайым эл өз майына өзү куурулуп, азап менен ит жашоону жашап өтөт. Эгер муну жашоо деп эсептесек. Жазуучунун жан дүйнөсүн кыйнаган, түйшөлтүп убайга салган элдин абалы, пенде тагдыры. Журналист-жазуучу алар туурасында абстрактуу ой айтпайт, алардын конкреттүү, реалдуу турмушунун бир үзүмүн жазат. Көрүп туруп жазат. «Үйдүн куту», «Палван», «Далдалчынын уулу», «Күйөө бала» деген аңгемелерге назар салалы. Окурман баяндалуучу, аңгемелөөчү (прозалык) чыгармалардан эреже боюнча кызыктуу фабуланы, конкреттүү жыйынтыкталган окуяны издейт. Майда деталга көп көңүл бөлбөйт. Дайыма кезикчү кырдаал ушундай. Ал эми ар бир жазуучунун өзүнө мүнөздүү жазуу ыкмасы, стили, талант өлчөмү болот эмеспи. А.Матисаковдун өзүнө мүнөздүү чыгармачылык чыйыры бар. Маселен, аталган аңгемелерден өзөк боло турган кызыктуу окуяны издейт, көркөм жүктү көтөрүп турган мотивдерге, деталдарга көңүл буруу керек. Ошол майда нерселер жазуучунун айтайын деген оюн, максатын, чыгарманын ачкычын жана идеясын аныктайт. «Үйдүн куту» аңгемесинде үйдүн куту – Шергазы аба. Балдарынын чачылганын жыйнап, билбегенин билдирип, баарын көзөмөлдөп турат. Ансыз балдарынын жашоо эрежеси бузулуп калчудай сезет. Бала бакчага барчу неберелеринин да өз жашоосу бар экени психологиялык жактан оор, жат болсо да ичинде моюнга алат.

«Палван» аңгемесинде баяндоочунун түштүктө, фергана базарында көргөндөрү баяндалат. Базардагы түрдүү көрүнүштөр, окуялар баё каармандын жан дүйнөсүнө катуу таасир калтырат. Чоң базардагы коон саткан дыйкандардын мини образы, алардын алармандарга жасаган мамилеси көңүл уютат. «Коончуларда сүрөтчүнүн жүрөгү бар. Үймөктөрүн тиктеп эле отургуң келет» дейт. Закым желген ошол чөлдө (Мырза чөл), кайнаган ысык күндүн алдында күндү күн, түндү түн дебей эмгек кылган дыйкандын «көздөрүндө аптаптуу чөл жатат». Алармандарга «бир тилик кесейин, жеп көрүң, жегенге пул жок» (акча албайм) деп, чарабзалын күнгө жаркылдатып жан дили менен ширеси аккан ширин коондон чоң кесип узатып, колун бооруна алып турган ыйман-ызаттуу коончунун образын тартат. Бизде Бишкекте эч качан «жеп көр» дебейт. Ал тургай сатып жаткан жемиштин үстүнө «даамын көргөнгө 5 сом» деп жазып коёт. «Дыйканчылык да, арзан сатсам бирөө урушабы, ал балам» – деп мээримин төккөн элеттик дыйкан менен орой, алчы-таасын жеген шаардагы алып сатардын образы салыштырылып, көз алдыңа тартыла түшөт.

Андан ары эки жолоочу балбан оюн көрсөтүп (гир-таш көтөрүп) жаткан жерге туш келишет. Балбан күрөш, дарда ойноо, таш көтөрүү оюндары түштүктө өзүнчө бир көңүл ачар салттык оюн, кызыктуу көрүнүш. Мындай оюндарды эл көп жыйылган жерде көрсөтө беришет. Ярмат палвандын 16кг таштарды 32кг деп элди алдаган айыбын көзү азиз, жаш кезинде ошол чөлкөмдө чоң балбан аттыккан Сурман абышка ачып коёт. «Көзүбүз көрүп туруп, сокур чалдын көргөнүн көрбөгөнүбүздү кара. Көз көрүнөө элди алдап, ыйманыбызды сатып, кайда баратабыз деги» деген жыйынтык чыгарат.

«Далдалчынын уулу». Далдалчы деген эң байыркы кесип. Айрыкча чыгыш элдеринде кеңири өнүккөн. Далдалчы болуп бир өмүр өткөргөн адамдар бар. Бул өзү сооданын көзүн билген, сооданын ажатын ачкан, соодалашкан эки тараптын да кызыкчылыгын көздөгөн калыс адам. Аңгемедө эл арасында кичине намыс сезилип, ирония туудурган (далдалчылык, ортомчулук кылып, ширинкене алып жан

багууну уят көрүшөт) ушул кесиптин маңызын ачкан. Өсөр далдалчынын уулу Аттокур теңтуштарынын, классташы Зейнептин шылдыңына намыстанып акыры атасын базарга чыгарбай коёт. Аттокурдун турмушка болгон балалык мамилеси, турмуштук кырдаалдагы психологиясы реалдуу сүрөттөлөт. Бүгүнкү күндө бул иштин, далдалчылыктын жаңы аталыштары базар экономикасынын шартында батыштан бизге ооп, абройлуу (брокер, менеджер) кызмат катары жаңы сапатка көтөрүлүп жатканы белгилүү.

«Күйөө балада» болсо арактын азабынан карыган кайненесине тил тийгизген эси жок күйөө баланын жоругу баяндалат. Карыганда урмат-сыйга ээ болуунун ордуна көңүлү кирдеген улгайган апанын образы аркылуу кайрымдуулукка чакырат.

Ушундай тариздеги чыгармаларга жазуучунун айрым новеллаларын, «Бечаралар», «Күттүргөн рейс», «Айдын көз жашы», «Таразачы», «Атамды көргөн өлбөсүн» деген аңгемелерин да кошууга болот. Буларда айтылгандар улуу элдин турмушу. Бир караганда өтө деле курч проблемалуу эместей көрүнгөнү менен ал адамзаттын өмүр жолу, жашоо үчүн күрөшү, ак-каранын кагылышы, өмүр, өлүм, жашоо, турмуш деген түшүнүктөрдүн синтезделген биримдиги. Ошол эле учурда бул чыгармалар кыргыз мүнөзүн, психологиясын көрсөтөт. Аңгемелердин идеясы мааниси ушунда.

Нравалык тазалык, психологиялык толгонуу, адамгерчилик, эмгекти даңктоо, кайдыгерлик, ирония, юмор сыяктуу мотивдер биригип келип аталган аңгемелердин эмиционалдык атмосферасын түзүп турат. Мында көрүнүп тургандай конфликт жана анын чечилиши сыяктуу стереотиптерден айырмаланып, булар так ошол күндөлүк турмуштагы эмиционалдык атмосфераны көркөм, ачык, ички жактарын ачып бере алган. Биз сөз кылган аңгемелерде эң эле кызыктуу же көкөй кескен турмуштук көз ирмемдер баяндалып, канааттануу менен окулат.

А.Матисаковдун өзгөчө көңүл буруп, автордун ички маданиятын, турмушту таанып билүү философиясын, чыгармачылык изденүүсүн көрсөткөн, аңгеме жанрынын салмагын көтөрө алган чыгармалары бар. Аларга «Тандыр»,

«Быштак», «Тактектик кыз», «Өмүрдүн үзүмү» аңгемелери, «Ак коргон» повести кирет.

«Тандыр» аңгемесинде реалдуу окуя чагылдырылган, б.а. биографиялык чыгарма десек болот. Негизги каарман апасы, Оорулуу апасынын «Садагасы кетейин улук нан. Улуулугунду унутпай ушул күнгө келдим. Жашптайыман үрөөн сээп, талаадан түшүм күттүм. Саратан ысыкта кайракы буудайды кырман орок менен оруп кызылын бастырып, «оп майда» айтып, кырман үйдүм. Асылын тегирменге тарттырып, тандырга нан жаптым. Бала бактым, Аларды жетилттим, катарга коштум. Өмүр бою аты улук ак нан сени менен бирге жашадым» – деген монологунан анын өмүр жолу туурасында маалымат алабыз. Апасы үйдүн куту, ырыскы, берекеси. Ал өлүм алдында кызына, балдарына тандырды таза тутуп урунууну керээз кылат. Аңгеменин «Тандыр» аталышы бекеринен эмес. Үй-бүлө ыйык туткан эки нерсе бар. Биринчиси – апасы, экинчиси – тандыр. Тандыр – апасынын негизги, кымбат, аздектеп кармаган буюму. Ал коломто. Ал кут. Ал токчулуктун символу, Апасынын тандырга жасаган мамилеси аркылуу, тандыр жасоого байланышкан эпизодду кошуу менен анын (апасынын) бүткүл өмүрүнө экскурс жасап, образын ачууга жетише алган. Тандыр менен апанын образынан буларга жүктөлгөн эмгекти көрөбүз. Турмушта экөөнүн да орду, өз милдеттери бар. Тандыр – буюм. Бирок, кадимкиде жандуу образга эгедер. Экөө бири-бирин толуктап турат. Тандырсыз апа өзүнүн апалык милдетин толук аткара алмак эмес, ал өзү ошондой түшүнөт.

Жалпысынан алганда аңгеменин мазмунун аныктаган апасынын оорусу, үй-бүлөдөгү психологиялык оор абал, акыры үйдүн куту болгон апасынын өлүмү сыяктуу трагедиялуу турмуштук көрүнүш, нагыз пенделик ички сезимтүм чебер көркөмдүктө сүрөттөлүп, талдоого алынган.

Автор өз оюнун өтөсүнө чыккан: балалык мезгилде жан дүйнөсүнө аялуу сезим калтырган эки каармандын портретин көркөм сөз менен тартат. Булар анын балалыгынын бир бөлүкчөсү, эстелиги.

Көркөм искусствонун өнүгүшүндө Ата Мекендик согуш темасынын алган орду, кошкон салымы зор. Бул те

маны ар бир сүрөткер өзүнүн талант жөндөмүнө, көркөм фантазиясына жараша чагылдыра алды. «Быштак» – согуш темасына арналган аңгеме. Үч бирдей азамат уулдары согушта курман болгон Сырга апанын трагедиялуу өмүр-тагдыры туурасында. Аңгемедө Сырга апанын кайгыдан эзилген жан дүйнөсү, балдарына болгон сагыныч-кусасы, бардыгына чыдаган тирүүлүк, тагдыр деген философиялык түшүнүк негизги сюжеттик өзөктү түзөт. Быштак Сырга апанын балдарынын жакшы көргөн тамагы. Сырга апа менен эчак курман болгон балдарын байланыштыруучу символ. Ал жыл сайын Жеңиш күнү быштак жасап, элге бекер таратат. Балдарынын арбагына багыштайт. Балдарынын сөөгү кайда калганы, кайда коюлганы Сырга апага белгисиз. Чынардай жетилген үч уулунан калганы – согушта курман болгондорго арналып жасалган ушул ак мрамор таш эстелик жана анын алдына жазылган балдарынын аты-жөнү. Балдарына ыйлап жүрүп көзү азиз болгон кемпирдин эстеликтин алдында «Жанжигитим, Жанаалым, Кубатаалым, атыңардан айланайындар, силер көрбөгөн, силер жетпеген майрамга каржайып мен жеттим. Эл жетип отурат. Ак сүтүмө ыраазымын, бул дүйнөдө ак сүтүмө ыраазымын, балдарым» – деп жетимиш тамыры бирдей сыздап турган аңгеменин финалы өтө күчтүү эмоциялык таасир калтырат. Курулай декларациялык баяндоо эмес, кадимкидей чыгармачылык изденүү, ток этер жерин айта билүү чеберчилигине жетише алган.

«Тактектик кыз» аңгемеси адамзаттык сүйүүнүн эң бир ички кайрыктарын баяндайт. Ал ата менен баланын ортосундагы сүйүү. Ата-бала бири-бирине ыйык. Бири-бирин бардык жамандыктан, оордуктан коргогусу, сактагысы келет. Аңгеменин тулкусунан ушул сезим, адамзаттык ысык мамиле, камкордук сезилет. Кайдыгерлик, оройлук, түркөйлүк өкүм сүргөн бүгүнкү күндө мындай мамилеге ар бир адам муктаж. Негизги идеялардын бири ушул.

«Тактектик кызда» негизги каарман Нарбай абышка болуп, окуя анын айланасында курулган менен автордун негизги айтайын дегени Тактектик кыз. Тактектик телефонист кыз Гүлзат жума сайын келип борбордогу уулуна телефон чалган абышканын эң жакын адамы. Экөөнүн ор-

тосунда сый, жылуу мамиле түзүлгөн. Жүрөгүнүн түпкүрүндө Гүлзатты уулу менен тааныштырып коюу максаты да бар, кыз туурасында уулуна далай ирет айткан. Аңгемедеги кульминациялык учур – Гүлзаттын жан дүйнөсүндөгү сезим. Нарбайдын борбордогу уулу Маматкеримге болгон сүйүү сезими. Аңгемеде Гүлзаттын сезими жөнүндө түздөнтүз эч нерсе айтылбайт. Бирок, подтексте айтылган ой түз айтылган сөздөн да күчтүү чыккан. Нарбай аксакал менен Гүлзаттын ортосундагы ата-бала мамилесинен улам ошол сезим пайда болгон. Ал дайыма ата менен баланы телефондон байланыштырат. Алар туурасында баарын билет.

Маматкерим телефондон үйлөнгөнүн, келинчек алып баратканын атасына кабардап коёрун өтүнүп, Гүлзатка телефон чалат. Нарбай бул кабарды угуп, сүйүнүп, кубанычын бүт дүйнөгө жар салгысы келип турган мезгилде, жүрөгүнүн түпкүрүндөгү аруу сезими кыйроого учурап, «бизге тааныш тактектик кыз үй-бүлөсүн таң калтырып, чырак күйгүзбөй, үй бурчунда үн-сөзсүз отурган»...

«Тактектик кыз» аңгемесинде адамдын ички сезим-туюму кылдат талдоого алынып, подтекст өз милдетин аткарган.

«Өмүрдүн үзүмү» деген аңгемеде аты айтып тургандай адам өмүрүнүн бир үзүмү сүрөттөлөт. Негизги каарман Израил. Ал карапайым, жөнөкөй, дегеле жакшы адам. Автор атайын тизмектеп, жакшы сапаттарды каарманына чаптап, түз айтпайт. Сюжеттин жүрүшүндө каармандын жакшы сапаттары ачылат. Аялы Паизгүлдүн айыкпас илдетке жолугуп, аны карап, аздектеп бакканынан, иштеген жеринде да кадыр баркка ээ экенинен, жалгыз бой Айганыш энеге кылган камкордугунан Израилдин жакшы адам экени көрүнөт. Аялы каза болгондон кийин жалгыздык жанга баткан, кунарсыз күндөрдү башынан өткөрөт. Бир күнү Алтынай апанын кезегинде мал багып кезүүгө чыгып, тоодон чабан кызга жолугуп калат... «Көмөкөйүндө качанкы бир тааныш обон кытыгылайт». Ошентип, үмүт шооласы алдыга жетелейт. Жашоо өлүмдү танат, өмүр уланат деген философиялык бүтүм чыгарат. Аңгемеде ыйман маселесин, адамдык касиет-сапатты көрсөтүүгө аракет жасаган.

Жалпылап айтканда, жазуучунуну бардык аңгемелерине орток болгон нравалуулук, гуманизм идеясы би-

ринчи планда турат. Ал аталган идеяларды бергенде тапталган, артыкбаш акцент койбойт. Гумандуулук мотиви, адамгерчилик идеясы чыгармаларынын тулкусуна сиңирилген. Адамдык улуу сапаттардын болушу адамга абдан дем алуу кандай көндүм жана зарыл нерсе болсо так ошондой эле болуш керек деген ойду айтат. Жазуучу аларды адамдык негизги сапат, турмуштук принцип, коомдук көрүнүш катары карайт. Аны декларация кылуунун зарылдыгы да жок деп сезет. Демек, анын аңгемелери өзү сүрөттөгөн турмуштун өзүндөй жөнөкөй жана табигый.

«Ак коргон» повести А.Матисаковдун чыгармачылык изденүүсүнүн улам бекемделип келе жатышын тастыктайт. Ошондой эле азырынча повесть жанрында жазган жалгыз чыгармасы.

Сөз 20-кылымдын башы, патриархалдык-феодалдык коом өкүм сүргөн кез, Алибай, Атабек, Абдыкаар, Сатимбай сыяктуу алдуу-күчтүүлөрдүн заманы жана Мадимарга окшогон эрксиз кедейлердин пенделик тагдыры жөнүндө болот. Мадимар жаш чагында ата-энесинен ажырап, жетимчиликтин, жалгыздыктын азабын тартат. Балалыгы курсагы ашка тайбогон, жону ырыстуу кийим көрбөгөн жакырчылык менен өтөт. Кабыргасы ката элек мезгилден баштап жалданма жумуш менен эптеп күн көрөт. Сарык кары, Өзгөнбай сыяктуу акылга дыйкан, сабырдуу адамдардын акыл-насааты, камкордугу менен жетилип, турмушка болгон көз карашы калыптанат. Ак-караны тааныйт. Өзү да акылы зирек, турмушка олуттуу карайт, аңдап билүүсү куду чоң кишидей. Кандай кара жумуш болсо да эч тартынбайт, жанын үрөп, ниетин коюп иштейт.

Повесттин негизги түйүнү Мадимар менен Сарык карынын кызы Пашанын ортосундагы ынак сүйүү. Алар үчүн экөөнүн бактысына эч нерсе бөгөт болбоочудай сезилчү. Бул турмушта болуп жаткан нерселердин булардын сүйүүсүнө, таза мамилелерине такыр тиешеси жоктой туюшчу. Болгону Мадимар кичине бутуна туруп, турмушу оңолуп калса эле экөө баш кошмок.

Повесттин өтө татаал эмес сюжеттик багытын иш жүзүнө ашыруу үчүн бардык көркөм каражаттар, структуралык элементтер, сырткы композиция жана поэтикалык

деталдарды мобилизациялаган. Сууга барган Пашаны жолдон кокус көрүп калып, сугу түшкөн Алибай токолдукка алууну ниет кылат. Арам оюн акыры ортого салып, «бөрк ал десе, баш алган» арам тамак жигиттерине Пашаны түн ичинде уурдатып келет. Зордук менен нике кыюуга далалат кылган молдого Паша, сүйгөн жигити бар экенин, ал эмес боюнда барын айтып, бошотушун талап кылат. Ошондо бай «Карап тур, ошо кучагында оонаган куу этегиң казган орго тирүүлөй көмдүрбөсөм, чыйрыктырган кегим эки дүйнөдө тең канбас. Карегиңе турпак толтуруп, үстүңдү тебелеттирбөсөм, Алибай атым өчсүн» – деп кекенет. «Мындан бир аз мурда эле дүйнөсү түгөл, шайы көрпөчөдө дене-баданин чымыратып, көңүл кушун өрөпкүткөн учурду күтүнгөн бий, азыр шыржалаңга жылаңач түшкөндөй ык тутат». Анын үстүнө Мадимардын томояк ата-энесин да таанычу. Өзүнүн коргонун салып жаткан ылайкеш кулдун тебелендисинде калгандай сезет.

Феодалдык коомдук түзүлүш, турмуштун кескин кубулуштары, катаал социалдык факторлор менен шартталган мезгил Мадимар менен Пашанын келечек тагдырына залакасын тийгизет. Ушундай болору чыгармада алдын-ала айтылбайт. Каармандардын тагдырында күтүүсүз окуялар, татаал бурулуштар болуп, ойлобогон жерден жаштардын көксөгөн ак тилектери быт-чыт болуп, окуя татаалданат. Пашанын өлүмү – эң чоң трагедия. Болгондо да кара мүртөз Алибайдын аны өтө мыкаачылык менен тирүүлөй көмүшү, ого бетер күчтүү трагедиялык эмоционалдык жагдай түзүп турат. Автор логикалык анализге араң туруштук берген, акылга сыйбагандай эпизоддук сүрөтүн сөз менен тартып, күтүүсүз ыкманы колдонгон. Муну жазуучунун табылгасы катары карап, повестти көркөм эстетикалык бийиктикке көтөрө алганын айтуу керек.

Зомбулук менен бирөөнүн сүйгөнүн, жарын тартып алып, үйлөнгөн же токолдукка алган учурлар көркөм адабиятта көп эле кездешет. Башка бир жазуучу ушул повесттегидей кырдаалды жазса, маселен, Пашанын боюнда бар экенин билген бай, өзү үч аял алып балалуу болбогондон кийин «жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын» деп билдирбей, Паша менен жашай беришин сунуш кылышы

мүмкүн эле. Же болбосо «атасынын төрүндө отуруп, кыз атын булгаган шермендени кайра алып барып таштагыла» деген версияны бериши да ыктымал эле, Ал эми А.Матисаков күтүүсүз бурулуш жасап, чагылган ургандай күчтүү таасир этип, образдуу бүтүм чыгарат.

Пашанын өлүмү жөнүндөгү окуяны Мадимар Пашанын иниси Миталдан угат. Ал түнү бою жүрүп, Мадимарга келет.

– Сүйлөчү, абам начарбы? Паша бир нерсе болдубу? Кудай жалгагыр, ыйынды коюп үндөсөң? – Миталдын муз менен таш денесин бекем кучактап кыйкырат. Жүрөк тушу уюп баратты.

– Мадимар ака, шорубуз кайнады. Түндө бирөөлөр Паша эжеми зордук менен атка өңөрүп, уурдап кетишти. – Мадимар селт этти. Бет булчуну диртилдеди. Жүрөгү жамандыкты сезген экен.

– Кимдер экен? Көзүм кашайыптыр го! Силер каякта элеңер! Тааный алдыңарбы?!

– Түнү бою жүрүп, эжемди Алибай бийдин жигиттери алып кетишкенин билдим...

– Алибайдынбы?! Оо жакшылык бетин көрбөгүр, ниети кара экенин билгемин, – өң-алеттен кеткен Мадимар баланы жетеледи, – Пашам меники, чекесине черттирбейм! Митал ордуна жылбады.

– Азимбай атбагардан эшитип, ишенгеним жок, бейкүнөө эжемди кантип эле... – деп бала сүйлөй албай солкулдап коё берди.

– Имне дейт, атбагар?! Имнени угуптур?

– «Өлсөм дагы сага токолдукка барбайм» деп чыгыптыр эжем. «Көңүлүм жактырган адамым бар» десе, шиши толгон бай «айт эле, айт» деп, эжеми оттон алып көргө салат. Кыйналганда сизди айтыптыр. Кек түйгөн бий эжемди өлөрчө токмоктоп, мынабу силер курган коргонго түндөсү апкелип, көмдүрүп таштаптыр. Оо, шорду эжем ой, шордуу эжем ой!

Митал жер тепкилеп буркурады. Мадимар нес болуп катып калды. Жашын жутуп, талааны башына кийип бакырган Миталды көкүрөгүнө кысты, Көз алдында дүйнө астын-үстүн...

– Шоруң каткан Пашам ий! Жок, жалган бу, ишенбейм, атбагарың жалган айтыптыр, ишенбейм!

Мадимар коргонду көздөй жүгүрдү. Буту үзүлгүчө, элик болуп түйүлүп, коргон оозуна жетти. «Кантип эле, коргондо Пашам жатсын. Кантип эле, бир түндө көз көрүп, кулак укпаган иш болуп кетсин. Жалган, бул түшүм болгой эле ылайым...» Топурагы алынган жарчаны бойлой басып баратып чети көчүп, жер менен жер болуп тегизделген үч-төрт кулач жерди көргөндө жыгылды...

Жегдесин мүрүсүнө илип-илбей, дамбалчан жетип келген Өзгөнбай жырткычтай ооналактап, жер тытмалаган Мадимарды көрдү...».

Өз билгениндей бирөөнүн өмүрүн кыйып, тагдырын чечкен бул зулум замандагы чыркыраган айласыздык. Ошол ички кыйкырык сыртына чыгып, өч алуу деген көксөө Мадимардын көкүрөгүн тээп чыгат. Жазуучу Мадимардын мүнөзүнө, сырткы келбетине басым жасап сүрөттөбөйт. Каарманды ар тараптуу идеялдуу жаш адам катары да ачып берүүгө, көндүм стандарт ыкмаларга салууга да далалат кылбайт. Анын мүнөзүнүн айрым жактары, деталдары диалогдордо, кээ бир эпизоддун, окуянын жүрүшүндө ачылат. Бул каармандын мүнөзүн жыйнактап, табигый кылып көрсөтөт. Көркөмдүк таасири да ачык туюлат. Демек, Мадимардын образын сюжеттин жүрүшүндө, түрдүү турмуштук кырдаалдан көрсөтүп, окуянын өрчүшү менен жаш адамдын жетилиши эришаркак сүрөттөлүп, көркөм эстетиканын синтези ачык баамга түшөт.

Ошентип, кыска мезгилдин ичинде башына түшкөн оор кайгыдан Мадимардын мүнөзү өзгөрөт. Күйүттөн түтөп, өңүнөн азып, көп чечилбей жалгыздап, унчукпай жумушун жасайт. «Пашанын айжамалы, жаадай ийилген кара кашы, жоодур көзү элестесе алтымыш тамыры зыркырайт. «Тагдыр, мага өчөшкөнүңбү?! Мынча кастарыңды тиктиң? Бир тиштем нанымды токсон тоголонуп таап жеген айыбымбы... Бешенеме бүткөн таалайымдын тамырын жулдуруп, тим калбайм. Бейкүнөө мертинген периштемдин кунун кууп, көркоо бийдин түбүнө жетпей жалынсыз күйө берет окшойм» – деген чечимге келет.

Коргондун иши бүтөрүнө аз калганда Мадимар бир кеткен бойдон кайра келбейт. Аңдып жүрүп, акыры Алибайды атып салат. Кусалык өйүгөн жүрөгүнүн көксөөсүн кандырат. Сюжет минтип аяктабаса анда окуянын логикасы бузулмак. Акыйкаттык салтанат куруп, идея жыйынтыкталат.

Түштүк тарап негизинен эрте отурукташып, алгач үйлөр, мечиттер, коомдук имараттар, керек болсо бүт шаар бардыгы ылай пакса менен курулган. Айыл жерлеринде азыр деле үйлөр, короо жай пакса дубал менен курулат. Ушул оор, машакаттуу эмгек процесси А.Матисаковдун «Ак коргон» повестинде жандуу сүрөттөлүп, эмгектин ушул түрүнүн ички маани-маңызы, салттык көрүнүшү, ылай менен иштөө адистигинин чыгыш элине мүнөздүү ички колорити накта ачылган. Ошону менен бирге дубал, ылай ишинин кабырга майыштырган оор жумуш процесси, жумушту аткарып жаткандардын ички психологиялык чыңалуусу биригип келип кандайдыр бир сырткы күчтөргө: замандын теңсиздигине, турмуштун запкысына, Алибайларга каршы протест жасап жаткандай сезилет. Чыдам туруштук бере албай, чыдоонун акыркы чегине жетип, мына-мына тарс жарылып кетчүдөй болгон абалды туюнтуп турат. Бул көрүнүш жалгыз эле Өзгөнбай, Мадимар, Кутпидинге тиешелүү эмес, жалпы элдик трагедияны, ошол кездеги заман капшабын, турмуш-шартты мүнөздөгөн эпопеялык мааниге ээ болгон.

Жазуучу чыгармасында убакыттын тынымсыз жүрүшүн, тирүүлүктүн жаңыланып, өзгөрүлүп турушун, турмуштун түгөнбөгөн түйшүгүн, пенде көйгөйүн ачат. Аны Мадимар чалдын образы аркылуу чагылдырат. Повесттин «Ак коргон» деп аталышы өзүнчө мааниге ээ. Ак Коргон – көп маанилүү көркөм образ. Ал жерде жашагандар үчүн коргон мал короо, гараж, мехцех, тамеки кургаткан жай, устакана, совхоздун бедесине, эгин таласына түшкөн малдарды убактылуу камай турган жай сыяктуу көптөгөн милдеттерди аткарган эски коргон. Анын бары да, жогу да анчейин мааниге ээ эмес. Ал эми Мадимар чал үчүн жамандын бутун бастыргыс, жаман сөздү айттыргыс ыйык жай. Ак коргон – Мадимардын жаштыгынын табериги.

Ак коргон – Мадимардын арманы, трагедиясы. Иштесе ишке тойбогон жаш Мадимардын ак сүйүүсүнүн символу. Жаш кезинде Алибай бийдин коргону болгон үчүн жек көрүп, тезирээк бүтүрүп кетүүдөн башка ой болгон эмес. Анда коргон менен Мадимарды байланыштырган жалгыз гана эмгек акысы болгон. Эми Ак коргон менен ага катылган сыр Мадимар чал үчүн бир бүтүндүктү түзүп турат. Өзүн Ак коргондун ажырагыс бир бөлүгү катары сезет. Ар бир кесим ылайына маңдай тери, көз жашы тамган... Өткөнүн, күлгүн курагын эске салып турган тагдырлашы. Аны отоо чөптөн арылтып, акыр-чикирден тазалап, ураган жерин алы жетишинче бүтөйт. Ак коргондун кимге зыяны бар, бузгандан эмне пайда табышат. Мына ушул оюн бекем кармап, коргонду коруп келет...

А.Матисаковдун «Ак коргон» повестине жана жалпы прозалык чыгармаларына мүнөздүү болгон көрүнүш: тие-шеси жок нерселерди сүрөттөй бербейт. Автордук баяндоо, лирикалык чегинүү же узун сабак пейзаждык сүрөттөөсүз эле окуяны жугумдуу, түшүнүктүү кылып бере алат. Абстракттуу пейзаж жок, ошол аңгеменин мазмунун толуктай турган, ага кошумча өң-түс берип, көркөм жүктү көтөрүп турган кыска, реалдуу пейзаж сюжет менен жуурулушуп турат.

Ошондой эле «Коончуларда сүрөтчүнүн жүрөгү бар», «Көздөрүндө аптаптуу чөл жатат» («Палван»), «Аларга эне мээрим күйгөн оттон келип аткандай туюлду Мадимарга», «Жапыс тамдын үстүнө толгон ай илилип, байтеректердин учуна тийип-тийбейт» («Ак коргон»), «Учталып жүрүп жартысы калган калемдей болгон ашынам бар, өзүн жердин киндиги сезет» («Рамис Рыскулов марш тээп кирип келди»), «Асман тикеленип дүркүрөгөн чачынан күлүк куюлат» («Турмуштан тамган тамчылар»), «Карегине ой тундурган» («Тактектик кыз»), «Экөөбүз суунун ортосуна токтоп калган дүмүрдөй, а көпчүлүк бизге келгенде экиге бөлүнүп, эки жагыбыздан агылып жатты» («Палван»), «Мезгилиң салаадан куюлган кум сыңары өткөнү билинбейт» («Үйдүн куту») – сыяктуу көркөм деталдар, образдуу сүрөттөөлөр жана элдик макалдар жыш колдонулуп, чыгармалардын композициясында өзүнчө көркөм

жүктү көтөрүп, сюжет менен ажырагыс бир бүтүндүктү түзүп калган. Автор сөзгө бай. Образдуу ойлоо жөндөмдүүлүгү калыптанган. Маданияттуу, кичи пейил жазуучу. Өзүнүн каармандарына жумшак, аяр мамиле жасайт. Баяндалып жаткан окуянын ички катмарлары өтө кылдат сүрөттөлүп, түштүктүн меймандос, сабырдуу, чыдамкай, эмгекчил өңүн көрөсүң. Адамдарга, айрыкча ак сакалдуу карыяларга болгон сүйүү, күйөрмандык, кайрымдуулук көңүлгө орнойт. Ойдон чыгарылган эч нерсе жоктой, бардыгы күндөлүк турмушта болгон окуя, биз билген замандаш адамдардын тагдыр-таржымалы. Чыгармаларында жумшак юмор, ирониясын өз орду менен айтылып, өз милдетин өтөгөн. А.Матисаковдун чыгармаларында токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын улуттук мүнөзү так чагылдырылган. Анын бардык чыгармалары биригип келип «Элет турмушу» деген чоң эпопеяны, бир бүтүн полотнону туюндурат. Ар бирине үңүлүп, ичкериден караганда, элет жериндеги турмуштук түрдүү кырдаалдар, адам факторунун түркүн жагдайы көркөм, элестүү сүрөттөлгөн.

Албетте, А.Матисаков таптакыр жаңы теманы, өзгөчө сюжетти таап, жаңыны жаратты деп айтуудан алыспыз. Ал кадыресе, жөнөкөй, кыргыз адабиятында көп эле кездешкен тааныш сюжеттин сакралдуу маанилерин, актуалдуу проблемаларын көтөрүп чыгуу, өз алдынча көркөм анализдөө менен чыгармачылык таанымга ээ болгон таланттуу жазуучу, публицист.

АДАБИЯТ

1. *Матисаков А.* Атамды көргөн өлбөсүн. – Б.:Бийиктик, 2004.

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ӨНҮГҮШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

(1985–2010-жж.)

Тарыхта капыстан болгон эч нерсе жок. «Революция Эволюциянын таарынган баласы» деп афоризмде айтылгандай, сырттан күтүүсүздүк катары көрүнгөн кубулуштардын көпчүлүгүн тереңден изилдей келгенде ички табигый өнүгүүнүн эле натыйжасы болуп чыгат. Мындай мыйзам ченемдүүлүктөн көркөм адабияттын өнүгүү жолдору да сырткары тура албайт.

XX кылымдын 60–80-жылдары советтик мамлекеттик жетекчилердин жүргүзгөн көп жылдык сабатсыз сенек идеологиясынын, натыйжасыз экономикалык саясатынын, эл аралык мамиледеги ашкере амбициялуулугунун жыйынтыгы катары 70–80-жылдары улам тереңдеп отурган экономикалык, саясий кризис XX кылымдын 90-жылдары дүйнөдөгү ири державалардын бири Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун кулашына алып келген. 80-жылдардын ортосунда Советтер Союзу экономикалык, саясий, идеологиялык, маданий кризиске кептелип, өлкөнүн ичиндеги кризис тышкы саясаттагы кризис менен коштолуп, административдик-буйрукчул бийлик глаболизация доорунун талаптарына ылайык келбей калган. Ушундай кырдаалда 1985-жылдын 11-мартында КПСС БКнын генералдык секретарлыгына М.С.Горбачев шайланган. М.С.Горбачев КПСС БКнын апрель (1985) Пленумунда өлкөнүн коомдук-экономикалык турмушунун көпчүлүк маселелерин жаңыча чечүүнү сунуш кылган. 1985-жылдан тарта өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда жаңы этаптын башталышы менен искусствонун башка тармактарынын катарында көркөм адабияттын өнүгүү шарттары да кескин өзгөрдү. Коомдун сая-

сий турмушундагы негизги өзгөрүүлөр өзү менен кошо сөз эркиндигин ала келди. КПСС БКнын 1987-жылдын январь Пленумунда жарыяланган айкындуулук (гласность) саясаты саясий-экономикалык «кайра куруунун» ошол учур үчүн эң маанилүү, керектүү жетишкендиги жана жемиши болгон. Айкындуулук саясаты башкаруунун, чарба жүргүзүүнүн, массалык-маалымат каражаттарынын бардык тармактары үчүн керек экендиги ырас. Бул саясаттын көркөм адабияттын өнүгүшүнө болгон таасири өзгөчө. Мурда акын-жазуучулар тыюу салынган, саясий «табу» коюлган көрүнүштөрдөн аттап өтүүгө, көрмөксөн болууга аргасыз болгон учурлары көп эле кездешүүчү. Айкындуулуктун келиши менен акын-жазуучулар «эмнени жазуу?» жана «кантип жазууну» өз оюнча тандоо эркиндигине ээ болушту.

Кыргыз улуттук адабиятынын жаңы доорго өткөндүгүн ачык көрсөткөн көрүнүктүү чыгарма – бул Чыңгыз Айтматовдун 1986-жылы жарык көргөн «Кыямат» романы болду. Бул роман жөнүндө кийин өз учуру келгенде кеңири сөз кылалы, ага чейин жаңы доор адабиятынын тамырын көктөткөн «кыргыш» жөнүндө азыноолак сөз кыла өтөлү.

Улам соңку адабият, анын өкүлдөрү акын, жазуучулардын карамагында өзүлөрүнө чейинки алыскы жана жакынкы өткөн мезгилдердеги ар түркүн адабий багыт, агымдар тарабынан иштелип чыккан көркөм каражат жана ыкмалардын, тарыхый тажрыйбалардын бай казынасы болот. Андан ар бир жазуучу талант дареметине, дүйнө тааным түшүнүгүнө, коомдук саясий ынанымына жараша пайдалана алат. Кандай гана түзүлүштөгү мамлекеттик бийлик болбосун көркөм өнөр ээлеринин арасынан идеологиялык көз карашы жагынан бири-бирине карама-каршы эки башка принципти кармаган, жактаган тараптардын бар экендигин байкоого болот. Алардын биринчиси - аракеттеги бийликке сынчыл мамиледе болуп, кээде ачык оппозициялык маанайга өтүп, чыгармаларынын мазмунун ошол оппозициялык маанайдан азыктандырган жазуучулар, экинчилери – официоздук панегерикага ыктагандар. Албетте, алар менен катар саясат менен иши жок, иши болсо да саясатка кийлигишүүнү, ыңгайлашууну туура көрбөгөн сүрөткерлер болот. Бирок, социалисттик адабият жаралган күнүнөн

баштап, Лениндин көрсөтмөсү боюнча ага, социалисттик мамлекеттик машинанын бир «бурамачасы» болуу милдети жүктөлгөн. Бул, албетте, советтик адабият бүтүндөй бийликке, саясатка ыктаган, аны мактап, жактап, кызмат кылган гана адабият болгон дегендик эмес. Совет бийлиги өкүм сүргөн жетимиш жыл ичинде анын биринчи күнүнөн эң соңку мезгилине чейин ага сын көз менен карап, ачык да, каймана түрүндө да сын айтууга, саясий-идеологиялык, социалдык-экономикалык, нравалык-эстетикалык багытта болуп жаткан кемчиликтерди адабий көркөм каражаттар аркылуу сүрөттөп көрсөтүүгө аракет кылган акын-жазуучулар болуп келген. Алардын көбү өз заманында мамлекеттик органдар тарабынан репрессияга тушугуп, атылып, камалып, мамлекеттик кызматтардан четтетилип, гезит-журналдарда, чогулуштарда сындалып, ар кандай жазалоолорго тушугушкан. Мындай жазага тушуккан алгачкы кыргыз калемгерлеринин ичинен көрүнүктүүлөрү Сыдык Карачев менен Касым Тыныстановдор. Алар революциядан кийинки алгачкы жылдарда, катаал тап күрөшүнө негизделген идеологиянын үстөмдүгү орногонго чейинки мезгилде негизги пафосун демократтык жана патриоттук идеялар түзгөн чыгармаларды жазып, ал чыгармалары үчүн 30-жылдары «улутчул», «бай-манапчыл», «алашчыл» деп аларга күнөө коюлуп, 1937-жылы атылып кетишти. Ал эми 30-жылдары алгачкы кыргыз романын жараткандардын бири, өзүн коммунисттик партиянын чабуулчу жоокери катары санаган Аалы Токомбаев өзү күбө болгон 1916-жылкы улуттук-боштондук күрөштүн падышачылык Россия тарабынан аёсуз басылышы жөнүндө тарыхый документтерге таянып жазган тарыхый романына саясий айып тагылып, кийин аны автор кайрадан оңдоп жазууга мажбур болду. «Кандуу жылдар» деген аталыштын «Таң алдында» деп өзгөрүшүнүн өзү эле идеялык жактан чыгарма канчалык деңгээлде «түзөтүүгө» тушукканын болжолдоого болот. Ушундай эле түзөтүүгө өзү көрүп билген колхоздоштуруу темасында жазылган Түгөлбай Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романы тушугуп, «Тоо арасында» болуп кайрадан оңдолду. Мындай идеологиялык ревизияга советтик учурда жаралган чыгармалар эле эмес «Манас» эпосу башында турган фольклордук мурастар да

тушуккан. «Манас» эпосунун элдүүлүгүнө болгон саясий күнөм саноолорго Б. М. Юнусалиев, М. Ауэзов, К. Маликов башында турган чыгармачыл интеллигенция зор күч менен араң чекит коё алышты. Элүүнчү жылдардын башында Сталиндик авторитардык-тоталитардык бийликтин бүтүшү, хрущевдук «жазбаарынын» келиши менен коомдук өнүгүүнүн саясий идеология, маданият тармагында демократиялык багыттагы прогрессивдүү жылыштар болду, көркөм өнөргө болгон ашкере кыйкымчыл чектөөлөр жумшартылды. Ал кездеги саясий, маданий борбор болгон Россияда 30–40-жылдары, 50-жылдардын башында сынга алынган, жарыялоого тыюу салынган М. Булгаков, М. Зощенко, А.Платонов, Б. Пастернак, И. Бабель ж. б. жазуучулардын чыгармалары кайрадан жарыялана баштап, «темир көшөгөнүн» тосмосу бир аз ачылып, советтик адамдар чет элдик замандаш жазуучулардын чыгармалары менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышты. 30-жылдардын акырында жана согуштан кийинки адабиятта орун алган «конфликт-сиздик теориясы» сынга алынып, адабияттан турмуш чындыгына туура келбеген жымсалдоолордун ордуна канчалык оор болбосун турмуш акыйкатын туура чагылдыруу талап кылына баштады. Кыргыз адабиятында да караланган айрым ысымдар акталып, адабият тарыхы боюнча изилдөөлөрдө алардын атын атоого, бир аз болсо да уруксат берилди. 1967-жылы С. Карачевдин «Эрик таңында» аттуу жыйнак китепчеси жарык көрдү. Чыгармачылык багына мына ушундай оңтойлуу учур туш келген Чыңгыз Айтматовдун согуш качкыны жөнүндөгү «Бетме-бет» (1957) повестин элүүнчү жылдардын «жазбаарынын» жемиши десек да болот. Улуу муундагы жазуучулар К. Жантөшевдин Каныбегинен башталып, Т. Сыдыкбековдун Темиринде уланып, Н. Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөрү» аркылуу окурмандын түшүгүндө бекем орун ала баштаган советтик адамдын кынтыксыз оң образы жөнүндөгү түшүнүккө Ч. Айтматовдун улам кийинки чыгармаларында жараткан башкы каармандар дал келбей, мурдагы, «китептегидей» образдарга окшобой, саясий жактан такшалган айрым адабият «билермандарын» кыжаалат кылган учурлар болду. Эмне үчүн Жамийла мекен коргогон жоокер күйөөсүнөн ке-

тип калат? Эмне үчүн Толгонай фашизмди жок кылган согушка наалат айтат? – деген сыяктуу суроолор да коюлду.

Чыгармачылыкка толук болбосо да жарым жартылай берилген эркиндик узакка созулган жок. Хрущевдук бийликтин бүтүшү жана ал «волюнтаристтик» бийлик катары сындалышы ал бийлик тарабынан башталган реформалардын тизгинделишине алып келди. Бирок, башталган кыймылдын инерциясы адабий өнүгүүнү алдыга жылдырып, бир топ жерге жеткирип койгон эле.

Совет доорунун адабий өнүгүүсү цензуралык институттар – жазуучулар, театралдык ишмерлер, кинематографисттердин чыгармачылык союздары, басманын редакциялык коллегиялары, чыгармачылык уюмдардын партиялык чогулуштары аркылуу жөнгө салынып тургандыгы белгилүү. Хрущевдук бийлик учурунда кетирилген идеологиялык «шалаакылыкты» жоюу үчүн 60–70-жылдары чыгармачыл союздарга тыкыр партиялык көрсөтмөлөр берилип, талкуунун тематикалары сунушталып турган. Маселен 60–70-жылдары союздук республикалардын «младописменный» адабият чөйрөсүндө «интернационалдуулук менен улуттуктун», «традициялуулук менен новаторлуктун» өз ара карым-катышы көбүрөөк талкууланган маселелерден болгон. Ошол эле мезгилде «жазбаары» учурунда чыгармачылык эркиндиктин абасын жутуп калган 60–70-жылдардын адабияты «тил алчаак», «өндүрүшчүл», пропаганда-агитациячыл адабиятка альтернатива катары «элет прозасы» феноменин жараткан. Анда саясатчыл адабиятка салыштырмалуу оң каарман, оң сапаттардын ээси коллективдик, колхоздук турмуш образынын көрсөтмөлүү жактарын алып жүргөн каарман эмес, а патриархалдык-коомдук турмуштун салт-санаасын сактап, бабалардын мурасына өзгөчө ызаат менен мамиле кылган каарман оң каарман болуп эсептелет. Элетчил жазуучулар советтик мүнөзгө альтернатива катары улуттук мүнөздү алып чыгышкан. Улуттук мүнөздү алып жүргөн, сактап жүргөн каармандар, албетте, турмуш чындыгына ылайык, негизинен, улуу муундун өкүлдөрү, карыялар. Себеби, «элетчи» («деревенщики») жазуучулар советтик мүнөз күтүү менен советтер өлкөсүндөгү ар түрлүү улуттагы элдер өздөрүндөгү улуттук

түпкүлүктүү өзгөчөлүктөрүн өзүнөн жоготуп, бир типтүү болуп бара жаткандыктарынан кооптонуп, улуттун келечеги жөнүндө тынчсызданып, өз чыгармаларында окурмандардын көңүлүн мына ушул маселеге бурдурууга аракет кыла башташкан. Кыргыз адабиятындагы «элет прозасынын» мыкты үлгүлөрүнүн бири катары Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестин эсептөөгө болот. Повесттин каарманы Момундун ата-бабалардын ыйык осуятын «пропагандалоо», анын ыйыктыгына айланасындагыларды ишендирүү аракети – анын улуттун келечеги үчүн болгон тынчсыздануусунун ачык күбөсү.

Албетте, улут келечеги жөнүндө тынчсыздануу, өткөн тарых менен маданий мураска көңүл буруу, анын философиясын, эстетикасын, тарбиялык маанисин көркөм чыгармалар аркылуу татыктуу деңгээлде жеткирүү аракети жалаң гана Ч. Айтматовго ошондой эле элетчил жазуучуларга эле таандык көрүнүш эмес. Айрым бир жазуучулар улут уңгусу, тарыхы тууралуу далилдүү чыгарма жаратуу ниетинде тарыхый жанрга кайрылышты. «Ак кемеге» мезгилдеш, 60-жылдардын соңунда даркан романист Т. Сыдыкбеков бул маселеге жигердүүлүк менен киришип, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтерине жана тарыхый маалыматтарга таянып кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты жөнүндө «Көк асаба» романын жазат. Бирок бул чыгарма советтик цензуранын сынынан өтпөй, өз мезгилинде жарык көргөн эмес. Кийин гана кайра куруу учурунда, 1989-жылы басмадан жарык көрдү. Кыргыз элинин XIX кылымдын экинчи жарымындагы турмушу, саясий, социалдык абалы, Россияга кошулууга алып келген тарыхый шарттарга байланыштуу окуялар сюжетинин негизин түзгөн Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романын да кайсы бир деңгээлде элүүнчү жылдардын жазбаарынын демократиялык желаргысынан улам жандана түшкөн улуттук аң-сезимдин, улуттук өзүн-өзү таануу аракетинин жемиши десек болот. «Сынган кылыч» 60–70-жылдар аралыгында жазылып, алдыңкы үч бөлүгү өзүнчө китеп катары 1966-жылы, толугу менен 1971-жылы басмадан жарык көргөн.

80-жылдын ортосунан башталган жаңы доор – кайра куруу адабиятына чейин улуттук-патриоттук темада жа-

зылган дагы бир мыкты чыгарма – бул Казат Акматовдун «Мезгил» (1978) романы эле. Падышачылык Россиянын колониялык эзүүсүндөгү кыргыздардын Октябрь революциясынын алдындагы турмушу, 1916-жылдагы улут трагедиясын көрсөткөн окуялар жана колхоздоштуруунун алгачкы учурундагы көрүнүштөр камтылган бул роман Кыргызстан Компартиясынын XII (1983) пленумунда Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы менен катар сынга алынып, «... идеялык жактан жат, профессионалдык жактан начар», «...турмуш көрүнүштөрүнө таптык принциптен, тарыхый жана интернационалдык критерийлерден баа бере албаган» чыгарма катары бааланган.

СССРдин курамында жашаган элдер үчүн өзгөчө бурулуштуу саясий окуяларга бай, жеңиштери да, жеңилиштери да дүйнөлүк тажрыйбалардын тарыхы үчүн чоң сабак болгон ири державанын кулашы менен аяктаган 80-жылдардын башындагы эң ири адабий окуя – бул Ч. Айтматовдун 1980-жылы «Новый мир» журналынын № 11 санына жарык көргөн «Кылым карытар бир күн» романы болду. 50-жылдардын окуясын камтыган чыгарманын баяндоо ыргагынан ашкере саясатташкан бийлик системасы жеке инсандык аң-сезимди, улуттук аң-сезимди жана саясий-мамлекеттик жарандык аң-сезимди туш тарабынан корукка алып, «шири кийгизип», кырчоого алып маңкуртташуунун руханий, саясий, экологиялык кризистик чегине жетип калганы ачык эле байкалып турат.

«Маңкуртизм» – бүгүнкү күндө окурман журтчулугуна кеңири тааныш терминдердин бири. Бул термин «Кылым карытаар бир күн» романына байланыштуу пайда болду. Романда жазуучу көркөм ой жүгүртүүнүн үч тибин: (1) мифологиялык-фольклордук, (2) фантастикалык жана (3) реалисттик ыкмаларды пайдаланып, алардын синтезинен искусствонун, б.а. көркөм чыгармачылыктын тили менен өзү жашаган коом – социалисттик тоталитардык системанын айрым кемчиликтери жана анын коомдун ар түрдүү катмарындагы адамдардын турмушуна тийгизген таасири жөнүндө кызыктуу көркөм баян жараткан.

Чыңгыз Айтматов эч убакта социализм идеологиясын таптакыр, жүз процент четке каккан эмес. Бирок бул систе-

мада баары эле ойдогудай жакшы боло бербеген. Коомдогу, бийлик системасындагы кетирилип жаткан кемчиликтер туурасында анын жарандары ачык айтып, акылдашып турушуна мүмкүнчүлүк түзүлүшү керек болчу. Бирок советтик бийлик мына ушуга жол берген эмес, сын көтөрө алган эмес. Айтматов өз заманынын чыныгы залкар жазуучусу катары, өз элинин келечегин ойлогон атуулу катары ушуга макул болгусу келген эмес. Мамлекеттик бийлик акын, жазуучулардан «советтик жашоо образынын артыкчылыгын көрсөткүлө, социализм идеясынын прогрессивдүүлүгүн даңазалагыла!» деп талап кылып турган учурда Ч. Айтматов маңкуртизм темасын көтөрүп чыгып отурат. Социализм идеологиясына ыңгайлашып жашоонун ыгын алган, бийликтин кандай гана көрсөтмөсү болбосун ойлонбостон баш ийүүгө, колдоого даяр турган типтердин тиби Сабитжанды жазуучу өзүнүн идеяларын алып жүргөн сүйүктүү каарманы Едигейдин тили менен «Маңкурттун маңкурту экен-сиң!» деп жектеп отурат.

Коом алдында ачык айтууга мүмкүнчүлүгү чектелүү болуп турган убакта жазуучунун өз оюн алыстатылган, абстрактуу, шарттуу, символдук образдарга жашырып айтуу мүмкүнчүлүгү бар. Ошон үчүн Едигей, Абуталиптин образдары аркылуу Ч.Айтматов ар кандай тосмолор, чектөөлөр менен кысылган адам акыл-эсин, адам эркиндигин, тоталитардык бийлик системасынын учурдагы реалисттик саясий картинасын Найман эне жана анын жуан-жуандар маңкуртка айланткан эсил кайран жалгыз улуу Жоламан жөнүндөгү өткөн чактагы уламыш менен, ошондой эле башка планетадагы цивилизация менен байланышты болтурбоо үчүн Жер планетасын кырчоого алган космостук «Кырчоо» операциясы жөнүндөгү фантастикалык сюжет менен байланышта, катар сүрөттөп, катар баяндайт.

Ак куштун чакырык үнү – тарыхтын чакырык үнү, караңгы түндөгү анын жаңырыгы ата-бабалардын калтырган осуяттарынын (бекеринен «Дөнөнбай» деген ысым жети жолу кайталанбайт, кыргыздарда жети атаны билүү парз деп эсептелген) жаңырыгы эле. Бул эпизоддо көркөм иликтөөгө алынган доор турмушунун өткөн чагы менен келечегинин учур чактан тогошуп, көркөм ой жүгүртүүнүн үч

башка тибине ылайык үч башка сюжеттик: фольклордук-мифологиялык, фантастикалык, реалисттик тарамдар бир түйүнгө биригип, үч түрлүү мейкиндик алкак: (1) аалам баткан адамдын шириге алынган башы, (2) бабалардын эскерткичи болгон Эне-Бейит көрүстөнүнүн жабык зонага айланышы жана (3) Жер планетасынын кырчоого алынышынын өз ара карым-катышынын кесепеттүү трагедиялык доошу өзгөчө айкын угулат. Космостук «Кырчоо» («Обруч») операциясына аттанып жаткан ракетанын үнүнөн чочуп, эси кеткен Эдигейдин элесинен биз адамзаттын өткөнүн, учурун жана келечегин тогоштурган тарыхый тагдырын көрөбүз. Б. а. аракеттеги саясий системага оппозициялык маанай чагылдырган Ч. Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романына чейинки жогоруда аталган чыгармалар 80-жылдардагы кыргыз адабиятындагы «кайра куруунун» эволюциялык жолунун бурулушка чейинки бөлүгүн түзөт.

Ошентип, 80-жылдардын астанасын кыргыз адабияты жергиликтүү эле масштабда эмес, союздук эл аралык масштабда көрүнүктүү адабий-маданий окуя болгон Ч. Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романы менен салмактуу аттады. 80-жылдардагы кыргыз романдарынын ичинен көзгө толумдуу, окурманга жетимдүү, ийгиликтүүлөрү катары Ш. Бейшеналиевдин эки китептен турган «Болот калем» (1981, 1983), Ө. Даникеевдин «Көз ирмемдеги өмүр» (1981), «Көкөй кести» (1984), К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» (1982), Т.Касымбековдун «Келкел» (1986) романдарын атоого болот.

Ш. Бейшеналиевдин «Болот калем» романы совет адабиятында абдан өөрчүгөн тарыхый-өмүр баяндык жанрдагы прозанын бай тажрыйбалык салттарын ийгиликтүү уланткан чыгарма болду. Бул жаатта башка элдердин чыгармаларын мисалга тартпаган күндө да кыргыз адабиятынын өзүндө:

1 «чыгармачыл инсандын өмүр баянын чагылткан К.Каимовдун «Атай»;

2 «совет мамлекетинин активдүү куруучусу, каарман – революционердин өмүр баянына байланыштуу К. Бектемовдун «Таабалды – Пудовкин» Н. Байтемировдун «Тарых эстелиги»;

3. «социалисттик эмгектин баатырларынын эрдигине байланыштуу Т.Сыдыкбековдун «Зайыптар», Ш.Бейшеналиевдин «Даңка жараша жүк» Н.Байтемировдун «Жылдызкан», С.Өмүрбаевдин «Телегей» романдары жазылып, окурмандарга тартууланган эле. Ш.Бейшеналиевдин «Болот калем» романы М.Ауэзовдун «Абай жолу», Айбектин «Навои» романдары сыяктуу эле өз калкынын тагдырында агартуучу, демократ акын катары көрүнүктүү роль ойногон чыгармачыл инсан Тоголок Молдонун таасирлүү, жаркын образын жаратуу ниети менен жазылган, тарбиялык, таанып-билүүчүлүк мааниси жогору чыгарма катары бааланууга татыктуу.

Тарыхый жанрда чыгарма жазуу советтик учурда өтө опурталдуу болгон. Кыргыз адабиятында улут, эл тагдырын чагылдырган тарыхый темада нагыз тарыхый жанрдын талабына ылайык үч гана роман – А. Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» (1935) романы, Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» (1971) романы, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» (1971) романы жазылса, алардын үчөөнө тең саясий айып тагылып, «тарыхый чындыкты марксчыл-ленинчил методологияга ылайык сүрөттөй алышпагандыктары» үчүн партиялык, чыгармачылык жыйындарда, басма сөздө сынга алынып, алдыңкы экөөнө жаңыртып жарыялоого тыюу салынган. Мына ушундай кооптуу жагдайлардан улам «улут тарыхына байланыштуу роман жазсам» деген жазуучулардын чабыты кыскарган. Октябрь революциясынын аркы жагына өтүп, улуттун өткөн тарыхы, тагдырындагы урунттуу окуялар тууралуу чыгармачылык эркиндик менен чыгарма жарата салуу оңой-олтоң маселе эмес эле. Биринчи эле тоскоолдук – бул социалисттик реализм методу жетекчиликке алган таптык позиция маселеси эле. Бай, манап, бийлөөчү таптын өкүлдөрүнө позитивдүү планда баа берүү саясий жаңылыштык катары эсептелген. Алдын-ала коюлган мындай талап менен тарыхтын объективдүү картинасын түзүү өтө кыйын болгон.

1980-жылдардын башында жарыяланган Ө.Даникеевдин «Көз ирмемдеги өмүр» жана К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романдарын авторлордун улуттук тарыхый темага өтө сактык менен кайрылууга болгон аракеттери

катары мүнөздөөгө болот. Эки автор тең өз чыгармаларын тарыхый роман катары сунуштаганга батынышпайт. Ө.Даникеевдин чыгармасы жөнүндө: «Роман совет мезгилине таандык болгондуктан автор өзү сүрөттөгөн XIX кылымдагы Чүй боорунда болуп өткөн тарыхый бир үзүм окуянын жүзүн көркөм ойлоонун негизинде далилдөөгө, өзгөчө анын кыймылдаткыч күчү таптардын күрөшү экендигин көркөм образдардын мисалында чечмелөөгө аракеттенет» (...) Бирок, «XIX кылымдын экинчи жарымындагы саясий туруксуздук, бийликтин байма-бай алмашышы, бирде кокондуктардын, бирде орустардын Пишпек чебине келиши ар бир келген бийлик өзүнүн диктатурасын орнотууга кылган аракети, карапайым калктын кайсы багытты көздөөрүн билбей айыл башы, аксакалдарынын оозун карап, эл көргөндү көрөбүз деши, ал эми айыл аксакалдары, уруу башчылары өз ара ынтымакташпай, ар кимиси өз бет алдынча жергиликтүү бийликке умтулуусу өз таасирин тууган арасында күчөтүү максатын көздөө сыяктуу объективдүү себептер ошол мезгилде тарыхый инсан катары маанилүү чечим кабыл алып, прогрессчил ой жорумду туура тандаган Байтиктин аракетине түздөн-түз алып барат». (Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-том. – Бишкек, 2002. – 357–359-б.) Ошентсе да, тарыхый чындык, турмуштук, көркөмдүк-идеялык логикалык мыйзамченемдүүлүк талаптарына карабастан конъюнктуранын талаптарына жедеп кылчактап көнүп калган ички «цензор» чыгарманын автору Ө.Даникеевге Байтиктин образын башкы каарман Кутуяндын катарына, алдыңкы планга алып чыгууга мүмкүндүк бербейт. Байтик алдыңкы катарга чыгып маанилүү орунда көрүнбөйт. Ошол себептүү романга тарыхый жанрга таандык тарыхый объективдүүлүк, далилдүү окуялуулук бир аз жетишпей тургандай сезилет.

К. Осмоналиев кыргыздардын тарыхындагы эң бир драмалуу, эң бир чукул бурулуштуу, булуң-буйткалуу окуяларга бай XIX кылымдын тарыхый окуяларынын жана тарыхый инсандарынын тарыхынын негизинде жазылган «Көчмөндөр кагылышы» романын «тарыхый» деген аныктаманы кошпостон, жөн гана роман катары жарыялаган. Он жылга жакын убакытта жазылып, ал ортодо «Сынган

кылыч» менен «Көк асабанын» «Ала-Тоо» журналына жарыяланган бөлүктөрү боюнча авторлорго айтылган күнөө, дооматтарга күбөө болуп, акыры «ач кулактан тынч кулак» дегендей чечимге келген автор романынын каармандарынын тарыхый чыныгы ысымдарын өзгөртүп, демек каармандарынын образына тарыхый личносттор катары эмес, ойдон чыгарылган шарттуу көркөм образдар катары маани берип, романын окурмандарга сунуш кылды. Романда XIX кылымдын биринчи жарымындагы түндүк тараптагы кыргыздардын турмушу, ич ара уруучулук кагылыштары, кокон хандыгы, коңшулаш казак уруулары менен мамилелери баяндалат. Роман өзүнүн камтыган кызыктуу тарыхый окуялары, таасирлүү тарыхый каармандары менен окурман тарабынан зор кызыгуу менен кабыл алынды. «Романдын ички дүйнөсүндө кызыктыраарлык бир топ жагдайлар жолугат. Алар: кыргыздар менен казактардын көчмөн тиричилигинин ишенимдүү, тарыхый конкреттүүлүктө, этнографиялык өзгөчөлүктөргө жана таптык жиктешүүгө ылайык көрсөтүлүшү, уруучулук согуштардын иш билгилик менен жандуу сүрөттөлүшү, бир катар каармандардын образдарынын бир кыйла даражада жетик иштелиши, автордун жана кейипкерлердин тилинин ийкемдүүлүгү жана көп убакта образдуулугу» деп белгилүү адабиятчы А. Эркебаев тарабынан акыйкат белгиленгендей, чыгарманын утуштуу жактары бир топ. (А.Эркебаев «Романдын кези келдиби», Ала-Тоо.1985. – 132-б.) Бирок, ушуну менен катар тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландырып жазууда көркөмдүк формага көбүрөөк тиешелүү чеберчилик жаатында айрым бир мүчүлүштүктөр да кетирилген. Эң биринчи, башкы кемчилик, биз жогоруда айтып кеттик, саясий айып коюулардан алдын-ала сактануучулуктан келип чыккан кемчиликтер: тарыхый личносттордун атын өзгөртүү, айрым бир конфликттик кырдаалдардын түпкү саясий себептерин так көрсөтпөй, экинчилик – үчүнчүлүк орундагы майда-барат турмуштук көрүнүштөргө байланыштырып, үстүртөн чечилиши. Дагы бир кемчиликтин башаты – сүрөттөлүп жаткан учурдун турмуштук-тарыхый окуялары өтө жыш болгондуктан, тарыхый булактык фактылык материалдарды көркөм психологиялык, философия-

лык андоонун элегинен өткөрбөстөн, сулп-сулп киргизип жиберген учурлар. Булар өз кезегинде адабий сында талдоого алынып, оң-терс көз караштагы пикирлер айтылган. Кайра куруудан кийин автор чыгармасына кайрадан кайрылып, эгемендүү эркиндиктин деми жана айтылган сындарды эске алуу менен «Көчмөндөр кагылышын» кайрадан оңдоп, 1993-жылы басмадан чыгарды.

Кайра куруунун келиши менен 1985–86-жылдарда борбордук журналдарда коомчулуктун көңүлүн өзүнө өзгөчө бурган үч чыгарма В. Распутиндин «Өрт» (1985), Ч. Айтматовдун «Кыямат» (1986), В. Астафьевдин «Кайгылуу детектив» (1986) чыгармалары жарык көрдү. Жазуучулар бул чыгармаларда мурда айтууга мүмкүн болбогон курч социалдык проблемаларды көтөрүшкөн. Аларда эстетикалык функцияга караганда идеологиялык жана этикалык функция биринчи планда турганын ачык эле байкоого болот.

Ч. Айтматовдун романынын аты эле айтып тургандай анда кооптуу, кыйын-кысталыш чекке жетип калган коомдук проблемалар көркөм иликтөөгө алынат. Романдын тематикалык өзөгүн ХХ кылымга таандык эң типтүү кемчиликтер: наркомания, аракеттик, тайкы тагдырлуу тарыхый тажрыйбалардан жүрүп отуруп адамдардын эч нерсеге ишенбес скептик, куу такым тапан, прагматик-пайдакеч болуп бүткөндүгү, советтик коомдогу кедеринен кеткен экологиялык, экономикалык, саясий, руханий, деградациялык абал түзсө, идеялык багытын – мына ошол коркунучтуу чектен адамзат коомун аман сактап калуу үчүн жаңы саясат, жаңы ишенимдердин, иштиктүү аракеттердин зарыл экендигин көрсөтүү, белгилөө түзөт.

Романдын биринчи бетинен эле окурман экологиялык кыямат-кайымдын эпизоддук бир көрүнүшү – вертолёттун күркүрөгөн күчтүү доошунан жанын коёрго жер таппай аргасы түгөнгөн эне бөрү Акбаранын элеси менен бет келишет. Анан арылап Акбара менен Ташчайнардын «тарыхына» кирүү менен бөкөндөрдүн акыр кыяматына туш келет. Бөрүлөрдүн, бөкөндөрдүн башына түшкөн акыр кыямат, чарбасыздыктын айынан кунары кетип тукулжураган жайыттар – дегеле жабыркаган жаратылыш ошондой эле Ав-

дий, Бостон сыяктуу адамзаада пенделеринин да башына келчү кыяматтардын башталышы.

Роман үч бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө Акбара менен Ташчайнардын татаал тагдыры жөнүндөгү баян, чиркөө догмаларына шек келтиргени үчүн Авдий Каллистратовдун диний семинарийден куулушу жана анын гезит кабарчысы катары напакечтерге аралашканы, экинчи бөлүктө негизинен кылмыш жана жаза – күнөөкөрлөр Гришан, Обер-Кандаловдор аларды күнөөдөн арылткысы келген Авдийди жазалашкандыгы Библиялык сюжеттеги Иисус Назаряниндин жазаланышы менен параллель баяндалат. Үчүнчү бөлүктө Акбара менен Ташчайнардын Ысык-Көл жакасына ооп келгенден кийинки тагдыры, Бостондун трагедиясы сүрөттөлөт.

Авдий, Бостон тили, дини, жашы, кесиб, мүнөзү боюнча бири-биринен өтө айырмалуу болушканы менен алар руханий боордош каармандар. Алар чыгармада автордук позиция, идеяларды алып жүрүүчү каармандар. Ал түгүл буга Акбаранын образын да кошууга болот. Аларда саясат, дин, социалдык маселелер боюнча жазуучунун негизги философиялык көз караштары, концепциялары камтылган.

Айтматовдун ар бир жаңы жазылган чыгармалары, «Бетме-беттен» баштап, адабий коомчулукта зор кызыгуу жаратып келген. Бирок, «Кыяматтагыдай» окурмандардын, сынчылардын, башка илим тармактарынын өкүлдөрүнүн полярдык кескин карама-каршылыктуу пикирлери болгон эмес. Жазуучунун инжилдик сюжетти көркөм метафора катары пайдалануусу көпчүлүк окурмандар үчүн күтүүсүздүк болду. Романга терс пикир айткан айрым орус адабиятчыларынын (С.Аверинцев, И.Кривлев, В.Лакшин) көпчүлүк дооматтары да ушул эпизодго байланыштуу болгон. Ал эми ошол эле учурда Г.Гачев, А.Адамович, Л.Ан-нинский ж. б. көпчүлүк басымдуу адабиятчылар «Кыяматты» XX кылымдын актуалдуу проблемаларын көркөм-философиялык деңгээлде чечмелеген эмоционалдык-экспрессивдик энергиясы күчтүү романдык жаңы үлгү катары баалашкан.

Советтик бийлик учурунда жазылган жазуучунун эң соңку чыгармасы «Кыямат» романы турмуштук философиялык проблемалар менен катар ар кандай идеологиялык,

коомдук-саясий сенектикти, тоталитардык системанын догматикалык принциптерин айыптаган көркөм чыгарма. Романдын сюжеттик – композициялык курулушу жазуучунун мурдагы чыгармаларынан кыйла татаал. Автор романды жазуудагы идеялык-көркөмдүк максатын иш жүзүнө ашыруу үчүн 20-кылымдын акырындагы реалисттик романдын карамагындагы мүмкүн болгон конструктивдик каражаттардын баарысын пайдаланган. Белгилүү адабиятчы Г. Гачев романга мистерия да, притча да, турмуш да, айбанаттар жөнүндөгү эпос да, философиялык диалог да, реалисттик баяндоо да катышкан «синкреттүү китеп» деп аныктама берет. Роман өз-өзүнчө логикалык башталышка жана аякталышка эгедер бир нече аңгеме-баян- дардан турат. Алар: Акбара менен Ташчайнардын баяны, Авдийдин диний көз караштарынын тарых-таржымалы, нашакорлордун жүрүшү, Обер-Кандаловдун хунтасынын эт планын толтуруу үчүн Моюнкумдагы кыргын чабыты, грузин элинин «Жетинин бири» аңгемеси, Понтий Пилат, Иисус Назарянин жөнүндөгү инжил легендасы, Бостон менен Базарбайдын окуясы. Мына ушул бири-биринен мезгилдик, мейкиндик ар кыл аралыкта турган окуяларды жазуучу бир проблемалык түйүнгө – бийлик менен калктын ортосундагы дисгармониянын түпкү себеби болгон, адам эркин тушаган идеологиялык сенектик, догматизмдин кесепет натыйжаларын көрсөтүүгө байлайт. Чыгарманын сюжеттик окуяларынын өнүгүүсүнөн андай догматикалык-сенек бийликтин диний, саясий, экономикалык түрлөрүн кезиктиребиз. Канондоштурулган дин илимин жаңылоо, өзгөртүү керек деген идеялары үчүн семинариядан куулган романдын негизги борбордук каарманы Авдий Калистратовдун Координатор – Ата менен болгон жогорку интеллектуалдык деңгээлдеги талашында төмөнкүдөй ойлорду учуратабыз: «Кылымдап катып калган сенектиктен бошотуп, догматизден куткарып, адам рухуна өзүнүн назилый ажыты болгон Кудайды даана тааный турган эркиндик берүү керек, библялык доордон мурдагы доордо бир айтылып калган экен деп, христианчылыктын эки миң жылдан бери айтылып келаткан жобосуна бир сөз кошо албаганыбыз кандай? Сиз чындыкка монополия орнотуп коюш үчүн күрөшүп жатасыз, бирок ал де-

ген бери болгондо өзүн-өзү алдоочулук болбойбу, анткени, кандай гана окуу илим болбосун, кудайдын өзүнөн чыккан күндө да, чындыкты бир жолу биротоло түбөлүккө билип, өздөштүрүп алган окуу-илим болбойт. Эгер андай болсо, анда ал окуу-илим өлүү да!» Христианчылыкка карата айтылган бул ой аркылуу автор ошондой эле чыгарманын жалпы контекстинде параллелдүү түрдө социализм саясатындагы идеологиялык сенектикти сынга алып жатканын байкоого болот. өзүнүн чындыгын канчалык далилдөөгө тырышпасын, Жараткан Эгени канчалык зор сүйүү менен сүйбөсүн Авдий чиркөөдөн куулат. Анын жекече кылган аракеттеринен эч майнап чыкпай, өз чындыгы үчүн курман болууга, азап чегүүгө даяр болгон устаты Иисус Христостой кермеге керилип, мерт болот. Эгерде семинарист Авдий диний догмаларга каршы чыкса, романдын экинчи бир каарманы Бостон үркүнчиев саясий-экономикалык башкаруу системасындагы догмалар менен келишкиси келбейт. Ал жеке менчиктүүлүктү кабыл албаган социалисттик системадагы «меники эмес элдик» деген түшүнүккө түзөтүү, чарба жүргүзүүнүн принциптерин жаңылоо керектиги жөнүндө оюн канча айтпасын, анын каршысындагы дагы бир «каарман» – бийлик өкүлү, парторг, гезит-киши Кочкорбаев «бул – социализмдин ыйык принциптерине каршы чыгуу», – деп турганы турган. Бөлтүрүктөрдү уядан аларда эле аларды сатып акча кылышты ойлогон Базарбай да өзүнүн акмакчылык ишин мамлекеттин маанилүү иши катары көргөзүп, «аларды кайра ордуна алып барып коюу керек» деген Бостонго: «Сен бийликке каршы чыгып атканыңды алдагы кулактык аң-сезимге жык толгон башың менен ойлон» деп кериоздонот. Акыры ушунун кесепетинен уулу Кенжештен ажыраган Бостон ачуунун, күйүттүн күчү менен барып Базарбайды атып салат. өз чындыгын коргоодогу чыдоонун чеги ушуга жетти. «Бостон так ушул сааттан баштап, аттабас чийимди аттап өткөнүн, өзү үчүн да акыр заман келгенин түшүндү», – дейт автор. Башкача айтканда бул жерде да Иисустун, Авдийдин, Сандронун башына түшкөн акыр заман Бостонго да жетти. Автор «Кыямат» романында жогоруда кыскача сөз кылынган көркөм образдар системасы аркылуу өзү жашап жаткан мезгилдин, коом-

дун карама-каршылыгы курчуп чегине жеткендигин, акыр заман жакындап келгендигин, башкача айтканда тоталитардык социалисттик системанын акыр заманы келгенин, жеке каршылыктардан майнап чыкпастыгын көрсөтүү менен жалпы коомчулук ар кандай кыйынчылык, азаптарга чыдап, тобокелге баруу, иштиктүү өзгөртүүлөрдү, аракеттерди жасашы керек экендиги жөнүндөгү идеяны айткан. Романдын негизги сюжеттик-композициялык архитекtonикасы мына ушул идеянын айланасында өнүктүрүлгөн.

Айтматовдун планетардык ой-жүгүртүүсү Адамзат менен Аалам масштабында адам жашоосунун, тагдырынын келечектеги эволюциясы жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет. Айтматов дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган жүздөгөн элдердин психологиясын экстремалдык кырдаалдарга байланыштуу өзгөрүшүнө космостук бийиктиктен байкоо салат. Космостук станция – бул автор үчүн Ааламдын бийиктеги бир чекити гана эмес, Адам рухунун бийиктигинин метафорасы, адамзаттын өзүнө-өзү сырттан, алыстан туруп кароого болгон мүмкүнчүлүгү. Ч.Айтматовдун Ааламы – Мейкиндик жана Мезгил жагынан чектелбеген чексиз бүткүл дүйнө.

Айтматовдун чыгармачылыгынын эволюциялык ыраатына сереп салып карай турган болсок алардагы мезгил – мейкиндик чек, көтөрүлгөн проблемалардын масштабы улам кеңейип, тереңдеп жүрүп отургандыгын байкоого болот. Ал тереңдөө, бир чети, жазуучунун турмуштук тажрыйбасы артып, инсан катары, сүрөткер катары, ойчул-философ катары, атуул катары дүйнө таанымы байып, татаалданганы, бийиктегени менен түшүндүрүлсө, экинчи чети, жазуучу жашап жаткан, биз жашап жаткан доордун күндөн-күнгө татаалданып, экологиялык, саясий, социалдык проблемалардын курчуп, оорлошуп бараткандыгы менен түшүндүрүлөт. Кечээки, көпчүлүк түшүнүктөрдү, көрүнүштөрдү, кечээки мамлекет аралык согушту, атаандаштыкты бүгүнкүгө салыштырууга болбой калды. Кечээки ач көздүктүн чеги сан миң койлуу, жылкылуу, акчалуу болуу менен чектелсе, бүгүнкү ач көз сан миңдеген ишкананын, техниканын ээси болгусу келет, аларды иш менен камсыз кылуу үчүн Жер Энинин жети катар түбүнө чейин аңтарып

казып, ичеги-жумурун артып, өпкө-боорун сууруп алгандан кайра тартпайт. Кечээки мансапкор чектелүү адамга гана бийлигин орното аларын сезсе, бүгүнкү ашынган мансапкор дүйнө жүзүн чарк айлантып, адамдардын акыл-эсине бийлик кылгысы келет. Баюунун, атак-даңкка жетүүнүн сырын билиш үчүн азезилге ыйманын сатып жиберчүлөр четтен табылат. Бир убакта сыймыктуу угулган «Жаратылышты багындырабыз!» деген сөз бүгүн кооптуу, адамкерчиликсиз, жексур угула баштады. Жарышка түшкөндөй баюу, турмуш-тиричиликти жакшыртуу, башкаларга таасирдүүлүгүн күчөтүүгө умтулган бүгүнкү коом, заман сырттан туруп караганда эртеңки баласына ырыс-кешик калтырбай бүгүн жыргап-куунап калууга умтулган опоосуз адамдай элес калтырат. Материалдык байлыкты, турмуш деңгээлин арттыруу ошол эле учурда жаратылышты талап-тоноо, аны таштандыга айлантуу менен коштолууда. Мурдагыдай жаратылыш менен эсептешүү, анын мыйзамдарын сыйлап, ага ылайык жашоо деген илим-техниканын «кудайларынын» эсинен чыгып калгандай. Бул эртеңки келечек урпактардын тагдырын ойлогон бүгүнкү Асанкайгы – Айтматовдорду тынчсыздандырбай койбойт. Айтматовдун жашоого келбей жатып, баш тартууга аракет кылышкан кассандро-эмбриондорунун, «сыры» ушунда. Дүйнөлүк масштабдагы жазуучу Айтматовдун эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында жазылган «Кассандра тамгасы» (1994) романындагы проблемалар – баардык улутка, элге таандык, жалпы адамзаттык проблемалар. Жазуучунун көркөм фантазиясы аркылуу жаралган Филофейдин кассандро-эмбрион теориясы жалпы адамзат үчүн ойлоно турган проблема. Космостук темага, масштабка кайрылуу романдагы окуялардын, проблемалардын глобалдык масштабы менен шартталган. Бекеринен Ч.Айтматов каарманынын кайрылуусунун маанисин майдалап жазбайт. Филофей илимий теориясын жөн гана баяндап койбостон, аны практикада кездешүүчү реалдуулук катары көрсөтөт.

Алгач таланттуу окумуштуу, генетик Андрей Крыльцов өзүнүн тагдыр өксүгүнөн улам адамзаттын жаралуу сырына кызыгып, ушул илимий багытты тандап алат. Жөндөмдүү окумуштуу алган багыты боюнча ири илимий ачылыш-

тарга жетишет. Ал түгүл анын илимий жетишкендигине мамлекеттик саясий кызыкчылык жагынан көз салып турган мамлекеттик бийлик аппараты тараптан коммунисттик идеологиянын берилген солдаттарын массалык түрдө «чыгаруу» жөнүндө тапшырма да алат. Бирок, Руна Лопатина менен болгон кездешүү генетик окумуштууга өзүнүн илимий ачылышынын келечегине ыймандык жактан сын көз менен карап көрүү зарылдыгын эске салат. Ангыча анын илимий ачылышына муктаж болгон «заказчы» социалисттик мамлекеттик система да кыйрап жок болду.

Албетте, бул окуядан кийин Андрей Крыльцов илимий ишин таштап, капуста өсүрүүчү болуп кеткен жок, андай болушу турмуш логикасына да, чыгарманын логикасына да туура келбейт. Ал өз илимий ачылыштарын адамзат коомунун руханий атмосферасын тазартуу, алдыда күтүлүүчү ар кандай кырсыктуу катаклизмдерден сактоо, келечек үчүн пайдалуу иш жасаганга бурууга умтулду. Бирок, анын бул ак ниеттүү ишине кайрадан анын замандашы, капиталисттик системанын өкүлү саясий кызыл кулак Оливер Ордок тоскоолдук кылды. Азезилдик роль эми Оливер Ордокко өттү. Ал өз кызыкчылыгы үчүн өз замандаштарынын эле эмес келечектин кызыкчылыгын кошуп туруп өз пайдасы үчүн соодалап жиберүүгө маш болуп бүткөн адам. Анан дагы бир коркунучтуу жагы ал Андрей Крыльцов – Филофейдей интеллектуал адам эмес. «Кассандра тамгасы» – XX кылымдын соңунун роман – трагедиясы. Бирок ал пессимизмге багытталган трагедия эмес. Адамзат келечегин жакшыртуу идеясына ишенген Филофейдин, Руна Лопатинанын Роберт Борктун, алардын ишин улантууну өзүнө милдет катары алган. Энтони Юнгердин жаркын образдары жалпы чыгармага оптимисттик дух берип турат.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына концентрацияланган социалдык, философиялык мазмундуулук мүнөздүү. Жазуучунун түзгөн каармандары канчалык конкреттүү, индивидуалдуу мүнөзгө ээ болбосун, сюжет канчалык каармандын жеке личносттук, пенделик өмүр-тагдырын ачып берүүгө багытталбасын, канчалык конкреттүү мезгил өлчөмү бутага алынбасын, алар ошончолук жалпы адамзаттык терең философиялык маани менен сугарылган, мез-

гил-мейкиндик жактан чексиз. Айтматовдун жалпы адамзатка жана мезгилге таандык философиясынын маңызы жана максаты мына ушунда жатат: адамдын жашоодогу Адамдык озуйпасын эскертүү, боорукердик сезим менен кең пейилдикте, ыймандык тазалыкка, сүйүүдө, ишенимде жашоосу, адамдык жана үй-бүлөлүк бакытка умтулуусу, ушул жолдо турмуштун ар кандай карама-каршылыгына, тоскоолдуктарына карабай чындыктын, адилеттиктин жеңиши үчүн коомдогу туура позициясын тутуна билүүсүнө үндөө. Жазуучу жада калса жаратылыш көрүнүштөрү, айбанаттар дүйнөсү тууралуу жазып жатса да, жогорудагы философиялык мазмундун катышы айкын сезилип турат.

Чыгармачылык эркиндик аркылуу сыноо көптөгөн акын, жазуучулар үчүн оңой болгон жок. Эгемендүүлүктүн келиши менен мамлекеттик көрсөтмөлөргө кылчактап көнүп калган көпчүлүк жазуучулар эмне жөнүндө, кантип жазуунун жолун табалбай апкарып калса, айрымдары адабиятка коошпогон жеңил-желпи массалык адабияттын кол баласы болуп кетти, айрымдары «туман тараганча» чыгармачылык иштен убактысынча алыс турууну чечишти.

90-жылдарда окурмандардын кызыгуусун өзүнө тарткан көрүнүштөрдүн бири – бул «кайткан» адабият болду. Идеологиялык жактан зыяндуу деп табылып, жарыяланбай келген заманачыл жазгыч акындардын чыгармалары өзүнчө китеп же коллективдүү жыйнак болуп чыкты. Улутчул, пантуркисттер деп репрессияланган жазуучулар Касым Тыныстанов, Сыдык Карачевдин чыгармалары адабий журналдарга басылып, өзүнчө жыйнак болуп чыга баштады. Улуттук романистиканын, болгондо да тарыхый роман жанрынын төл башы чыгармасы, саясий айып тагуулардан кийин «Таң алдында» болуп өзгөртүлгөн А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романынын алгачкы варианты окурмандарга кайрадан кайтарылды. Т. Сыдыкбековдун, К. Жусубалиевдин 60–70-жылдары жазылып, жарык көрбөй келген «Көк асаба», «Муздак дубалдар», «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» романдары жарык көрдү.

Ошондой эле 90-жылдары адабий процессинде мурда жазылган чыгармаларга өзгөртүү, толуктоо киргизүү аракеттери байкалды. Мисалы, Ч. Айтматов «Кылым карытар

бир күн» повестин жарыкка чыгарууда бир топ тоскоолдуктар болуп, романдын айрым бир бөлүктөрүн кыскартууга, айрым бир бөлүктөрүн өзгөртүүгө туура келген. Кийин автор ошол кыскартылып калган бөлүктөрдү кайрадан карап чыгып, романга кошумча тарам катары жазылган чыгарма – «Чыңгызхандын ак булуту» романга повестин (автордун аныктамасы) алгач орус тилинде «Знамя» журналына (1990, № 8) жарыялады. Ушундай эле мүнөздөгү кошумча «Бетме-бет» повестине да болду. Алтымышынчы жылдардын көрүнүктүү жазуучуларынын бири Качкынбай Осмоналиев 1982-жылы жарык көргөн «Көчмөндөр кагылышы» романын айрым бир түзөтүүлөр менен 1993-жылы басмадан чыгарды, 1971-жылы жарык көргөн Т. Касымбековдун да «Сынган кылыч» романынын сюжетине айрым өзгөртүүлөр киргизилип, 1998-жылы кайрадан басылды.

90-жылдардын прозасында байкалган дагы бир тенденция тарыхый темада чыгарма жазууга болгон кызыгуу эсептелинет. Тажрыйбалуу Жазуучулар менен катар жана адабиятта аты белгисиз авторлор тарабынан тарыхый темада чыгармалар жазылып, биринин артынан экинчиси жарыкка чыга баштады. Белгилүү акын-жазуучулар: С. Жусуевдин «Курманжан датка» (1994), «Раззаков баяны» (поэма, 1996), Ш. Бейшеналиевдин «Тайлак баатыр» (даректүү баян) (1998), Ж. Субанбековдун «Барсбек кагандын көрөр көзү» (2002). Т. Касымбековдун «Баскын» (2000), «Кыргын» (2004), Э. Турсуновдун «Балбай» (2002), «Боромбай» (2004), С. Станалиевдин «Касым Тыныстанов: Чагылгандын көз жашы» (2001), адабий чөйрөгө ысмы анча белгисиз авторлор: Ж. Токтоналиевдин «Хан Ормон» (2000, 2001), «Баатыр Шабдан» (2006), К. Бакиевдин «Дарыялар жайыкта кошулушат» (2002), Р. Абдиевдин «Алай закымдары» (2005), Ж. Егембердиевдин «Канат хан» романдары (2006) окурмандарга сунушталды.

Кыргыз адабиятынын тарыхый жанрын өнүктүрүүдө, эл тарыхын элге жеткирүүдө Төлөгөн Касымбековдун ээлеген орду өзгөчө. Бүгүнкү улуу муундагы, орто муундагы окурмандардын Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романын колуна алып, жазуучунун тарыхты таамай, элестүү баяндаган чеберчилигине ыраазы болбогондор чандадыр.

Жазуучунун кийинки «Келкел», «Баскын», «Кыргын» романдарын алып көргөнүбүздө деле кыргыздын улут катары, өз алдынча мамлекет катары тарыхындагы урунттуу бир учурду тарыхый – реалисттик планда ар тараптуу, толук картинасын түзүп берген жазуучу жок. Ушул планда Т. Касымбеков жазуучу катары, атуул катары парзын, милдетин ашыгы менен өтөп койду десек аша чапкандык болбойт.

Т. Касымбековдун эң соңку романы «Кыргын» деп аталды. Автор «Баскын» менен «Кыргынды» экилтик роман катары сунуштабаса да романдардагы башкы каарман – тарыхый инсандар Байтик, Шабдандардын образдары, биринчисинде баяндалган окуялар экинчисинде хронологиялык жана мазмундук жактан уланып тургандыктан аларды экилтик роман катары кароого да болот. Т. Касымбековдун бул эки романы, өзгөчө соңку «Кыргын» романы «Сынган кылычтай» тарыхый романдын жанрдык талабына толук жооп береби деген суроону дароо тикеден коюп, аны чыгарманы талдоо менен чечмелеп көрөлү. Романдын сюжеттик окуясын царттуу түрдө негизги эки бөлүмгө, тагыраак айтканда 1916-жылга чейинки кыргыз элинин тагдырына жана улуттук боштондук кыймылдын учуруна бөлсөк болот. Жазуучу сюжеттик окуянын башталышын бекеринен XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап жаткан жери жок, бул атайын максат – орус падышасынын колониялдык саясатынын негизинде орус элинин калын катмары кыргыз жерлерин кандай ыкмалар жана жолдор менен басып алышкандыгын, ал басып алуунун тереңдеги түпкү максатын жана маанисин окурмандарга ынанымдуу, кеңири ачып берүү үчүн жасалган, ошону менен катар айдамачылык саясатка жедеп көнүп, ыкшоо тартып калган улуттук аң-сезимди ойготуучу, улуттук ар намыстын бир убакта адилетсиз, аеосуз тепселген эски жараатын эске салуучу көркөм «маневр» болчу. Демек, автордун 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын келип чыгышынын генезиси – айрымдар үстүртөдөн баа берип, каалагандай калчап түшүндүрүп жүргөндөй дүйнөлүк биринчи согушка карапайым калктан кара жумуш иштөөгө солдат алуу гана эмес экендигин, ал эми анын түпкү негизи басып алган биринчи күн менен 1916-жыл

аралыгында жергиликтүү улуттун улут катары кыйроосуна, ыдыроосуна, жакырданышына чоң себепкер болгон падышалык саясаттын эки жүздүүлүгүн, көтөрүлүштүн келип чыгыш себептерин көркөм чагылдырууну туура тандап алгандыгын байкаса болот. Орус бийлигине жасаган эмгек, сиңирген кызмат, жакшылыктар эл башына трагедия алып келип жатса, улуттун келечеги таптакыр тунарып турса, улут тукум курут болуп баратса – тарыхый инсандар Байтик менен Шабдан эмне кыла алышмак?! Ар-намысы, абийири, адамкерчилиги тебеленип, жарым кылым бою орус бийлигинин алдында «кыңк» этпей бийлеп турган элдин эркиндик мүдөөсү иш жүзүнө ашалабы?! Селдей каптап келип, кыргыздарды «көчмөн элсиңер» деп тоо-ташка, кокту-колотко айдап, жайык жер-суусун тартып алган, кыргыздардын өз кыштоосу менен жайлоосуна арендалык акы алган орустардан жакшылыктын үмүтүн күтсө болобу?! Байтик менен Шабдандын орус баскынчыларына элин кандуу согушсуз багынтып бериштери туура беле?! Ал деле күрөшүп күчү жетпеске катылып бөөдө өлүм болгончо деген элдин кызыкчылыгын ойлодон улам болду эле го?! Бирөөгө басынганча, бирөөнүн таманында калтырап жашаганча Ата-Журттун эркиндиги үчүн «башты канжыгага байлап коюп» Тайлак, Балбай баатырларча күрөшсө кана?! Бул сыяктуу ойлор кичинекей баладан карыя аксакалдарга чейин, ар-намыстуу жигиттерден элдин камын ойлогон бийлерге чейин тынчын алып, сар-санаага батырып, көңүлдөрүн күдүктөтүп келбедиби! Романда Байтик менен Шабдандын ар түрдүү кырдаалдарга байланыштуу толгонуулары ар тараптуу ачылган. Чынын айтуу керек, тарыхый сырткы окуяларга караганда каармандардын психологияларына басым жасалып, терең иштелген.

Баягы баатыр дөө Байтик жок, ал темир тордун нары жагында төрт дубалды карап не күнөөсү бар экенин эч бир сезбей ойго батат. Көрсө, анын кылганынын падышанын саясатына карама-каршы келүүчү улутчулдук чоң саясаты бар тура!

«– Чын, – деди Байтик улам кыпчылгансыган тилмерге, – и-и, жүргүлө Сары Өзөнгө дедим, сүйүнүп эле көчүп келишти эл. Жер бердим, арыгын кошо каздырып бердим,

и, жашашсын орустардай эле болуп, дарак тигип, коргон уруп...

Тилмер өз ишин иштеп, «муну да мойнуна алды» деди артынан. Тигиле тиктеп калды суракчы Байтикти:

– Таратыш эле бере бергидей жер сенин менчигиң беле?

Буга чыдап бере алган жок Байтик, аянар эркинен адашып, баягы эрегишер көктүгүнө көрүнөө туттугуп, каршыга ээгин көтөрө:

– Кимики анан? – деп жиберди.

Териккен жок баскындын суракчысы, жымыйып шылдыңга алып турду кайта, тилмер такмазалап которду айтканын:

– Силер турук кылган биртке аймак түгүл каратылып алынган жаңы Түркстан бүткүл Россиянын бактылуу өкүмдарынын менчигине өткөрүлүп калган. Ыя, билбейсиңерби алиге чейин!?

– Ой!? – деп кара күйүндү болуп кетти Байтик. – Сурабай эле менчиктеп ала береби!?

Кылыя тиктенип, не чынын не калпын ушул экөвүнүн кабагынан издеп калды Байтик.

Суракчы:

– Орус атынын изи түшкөн жер Россия!»

Орус бийлигинин ачык саясатын түрмөдө түшүнгөн Байтик не кыла алат?! Акырында анын ак падышага ак кызматы үчүн чоң «камкордук», «өлүп калсын» деген арам ойлору менен дарыламыш болуп, билек кан-тамырына ийне сойлотуп, көкүрөгүнө, бөйрөгүнө билдирбей уу сыйпалышы – сасык саясаттын бир көрүнүшү болчу. Эми орус төбөлдөрү үчүн кыргыздын атактуу, көрүнүктүү, эл ээрчиген баатырларынын, урмат-сыйлуу, акылдуу инсандарынын кереги жок болуп калган, тескерисинче, «шылтоодон шыноо издеп», алардан арылуунун жолун издей башташкан. Кезек Шабданга да жеткен. Башка чыгармалардагыдай «Кыргында» Шабдандын эрдиктери жана элчиликтери кеңири сүрөттөлбөйт, бул роман үчүн анын зарылдыгы да жок эле. Болгону Шабдандын ички дүйнөсүнө үңүлүүнү автор алдыңкы орунга койгон. Жазуучунун көркөм максаты ийгиликтүү ишке ашкан. Албетте, Т. Касымбеков Шабдандын ак падышага кайрылуу Петициясы, губернаторлорго

жазган каттары ж.б.у.с. архивдик материалдарды кыйгап өтө албайт болчу. Калемгердин көркөм жетишкендиги – архивдик материалдарды чыгармага жансыз эле тиркеме катары пайдаланып койбостон, анын артында жашырылып турган каармандардын образдарын жандуу сүрөттөп, психологиялык ал-абалдарын устаттык менен терең баамдай алгандыгында. Шабдандын образы өзүнүн драмалуу жана трагедиялуу чындыгы менен башка чыгармалардагы Шабдандардан айырмаланып турат. Жазуучу автордук баяндоодо да, каармандардын диалогдорунда да, жеке Шабдандын монологдорунда да ийгиликтерине жана «жаңыланууларына» жетиштүү деңгээлде токтолот. Орус аскерлери жаңыдан кыргыз жерин аттап кирген Шабдандын баркы көтөрүлүп, жарым пашалар менен бирге колтукташып, дос болуп, урмат-сыйга бөлөнүп турбады беле?! Кечээ эле нечен согушту токтотуп, баардыгын тынчтык жол менен чечкен бир топ орден-медалдар менен сыйланган Шабдандын арым-муңун орус бийликтери укпай калабы?! Жалган-жалаа менен камалган өз баласы Мөкүштү түрмөдөн бошотуу, сотто калыс мамиле кылуу тууралуу өтүнүчү суу кечпей калабы?! Байтиктин «аттиң» деп дүйнөгө армандуу кетишинин сыры эмнеде эле?! Иттерин айгактап, балдары таш менен койгулап, шылдыңдаганга чейин барган орус келгиндерине не кылуу керек?! Эмне үчүн кыргыздарда өз жеринде жайлуу отурукташса болбосун?! Өзү баш болуп алгач келген орус-тарга жардам бербеди беле?!

Жергиликтүү эл өз каада-салтын сактасын, динине эркиндик берилсин, мечиттер салынсын, билим-илимге умтулсун деп орус төбөлдөрү менен убадалашуунун жыйынтыгы ушулбу?!

«Бя... кийинки күндөрү кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеше баштады го чоң эле, эстүү эле төрөлөр... өз динин өз салтым десең – исламчыл, өз жериңи өз жерим десең улутчул имишсиң...»

«Бя, ушунун өзү зорлук эмеспи?» деп өзүнөн сурады Шабдан.

Өзгөчө Шабдан Меккеге барып, ыйык Каабага зыярат кылып, «ажы» аталып келгенден кийин бийлик анын артынан тымызын андуу жүргүзүп «исламчыл», «түркчүл»,

«улутчул» деген саясий айыптар тагыла баштаган. Жазуучу бийлик күчтүү инсан менен керек учурда тарыхый кырдаалга байланыштуу жуурулушуп кетерин, качан максаты орундалып, пайдасын көргөндөн кийин, бийлик өзүнүн өнөктөшүн четке сүрүп, кутулуунун амалын издээрин, бийлик менен күчтүү инсандын ортосунда жарашуу убактылуу, ал эми элдешпес күрөш түбөлүктүү экендигин Шабдандын тагдыры аркылуу элестүү сүрөттөгөн. Акырында бийлик Шабдандын өтүнүчтөрүн орундатмак турсун, аны элге жек көргөзүп, элден ажыратып, дилин сындырып, ички дүйнөсүн бүлүнттү. Т. Касымбеков орус төбөлдөрүнүн амалкөйлүгүн, куулугун, эки жүздүүлүгүн мындай эле бир эпизод менен даана көрсөтөт.

«Те бир кезде балдардын тилине кирип жер сураганы, аны ушу бүгүнкү чоң орус баягы кызматы үчүн орундатып беришке аракет кылам дегенин угуп:

«Мына, – дешпедиби кыргызынын баягы кылгылыкты жат кылса күнөөнү тууганынан издемей эски адаты дароо кармап, – бу болбосо орус жол таап келе албайт эле быякка... тымызын сөзүн бүткөрүп алып биздин жерибизди оруска алдырып, ыя, минтип өзү туйтунуп жатмакчы болуп жүргөн тура, коку-уй...»

Бул жерде жаңы чоңдор, жаңы жер ээлери Шабдандын өз өтүнүчүн өзүнө каршы колдонуп жатышат. Казак туугандарга убактылуу пайдалансын деп кырк байталга берип койгон Кордойдун баасын эми түшүндү Шабдан.

«Кыргында» Байтик менен Шабдандын көркөм образдары турмуш чындыгынын негизинде ата-журттун ар-намыстуу, патриот уулдары катары көрүнөт. Алар кыргыз элинин келечеги жөнүндө бүткүл жан дүйнөсүндө толгонуп, санаага батып тынчсызданышат. Байтик Чүйдүн кенен түз жерине кыргыздарды көчүрүп келгендиги, Шабдан түрк элдеринин, жалпы мусулмандардын отурукташууга, биригүүгө, ынтымакка чакыргандыгы үчүн трагедиялуу тагдыр финалына кириптер болуп отурушат. Бул тарыхый улуу инсандардын идеялары орус падышачылыгынын саясатынын колкосуна туура тура калган чоң кылкан эле. Романда Байтик да, Шабдан да өз өмүрлөрүн аман алып калыш үчүн амал издешпейт, алар ата-журтунун ыйыкты-

гын, бейпилдигин сактоо үчүн баштарын баталгага коюуга даяр каарман катары сүрөттөлүнөт. Бул жасалма эмеспи?! Чыгармада жазуучу алардын ар бир иштерин терең талдап баяндап, ички жана сырткы конфликтерди, драмалык кагылышууларды жыш пайдаланып олтуруп жогорудагыдай жыйынтыкка логикалык-психологиялык жактан ынанымдуу келтире алган. Тагыраак айтканда тарыхый каармандардын ички дүйнөлөрүндөгү адилетсиздикке, теңсиздикке карата «бунту» мыйзамченемдүү көрүнүш катары эволюциялык планда келип чыгат. Ошентсе да «Кыргын» романындагы Шабдандын образына байланыштуу бир маселени айтпай кетүүгө болбой турат. Элдик оозеки чыгармачылыкта, Н.Байтемировдун дастанында, Ж.Токтоналиевдин романында ж.б чыгармаларда Шабдан элчилик кызматты гана аткарбастан, эл-жерин кылыч, найза алып коргогон баатыр катары сүрөттөлөт. Бир эле мисал, Узун-агачтагы орус аскерлери менен согушта Кокон хандыгынын аскердик анын аткарып жүрбөдү беле?! Т.Касымбековдо болсо «не белдешкен күрөшкө, не маңдайлашкан найзага түшпөсө», «Эр Манасча кол баштабаса» эмнеси «баатыр» деген суроо жаңырып тургансыйт. Ушул жагдайда авторлор Шабдандын образына кандайдыр бир деңгээлде бир жактуу мамиле кылгандай сезилет. Көрсө, айрым калемгерлер Шабданды эпикалык каарманга чейин жеткирип, даңазалап жиберипсе, экинчилери ал көрүнүштү таптакыр элес албагандай. Демек, авторлор бир эле тарыхый инсандын образынын көп кырдуулугун түзүшсө да, чындыктан алыстап, кээ бир мүчүлүштөргө жол беришкен.

Дегеле «Кыргын» романында көтөрүлгөн жер проблемасы бүгүнкү күндүн актуалдуулугу менен да шайкеш келип турат менимче. Т.Касымбеков чыгармасында өткөн кылымдардагы кыргыз элинин турмушун жазуу менен катар жер-суубузду чет өлкөлөргө сатып жиберүүнүн жыйынтыгы кандай болоорун бүгүнкү күндүн талабына жараша эске алуунун зарылдыгын да көрсөткөндөй. Азыр жер маселеси өтө татаал, талылуу, оор маселе. Эгерде жерибизди өткөн тарыхыбыздагыдай сатып же арендага берип жиберсек, өз жеринде кул сыяктуу басынган абал башыбызга кайра түшпөйбү?!

Романда өткөн кылым менен азыркы мезгилдин ортосунда дагы бир жалпылык, параллелдүүлүк жатканын байкасак болот. Бул – бийликти шайлоо. Шайлоо демократиялык жол деп келебиз. Балким, Батыштын жашоо ыңгайына туура келер?¹ Ал эми кечээки жана бүгүнкү кыргыздаргачы?!

«Кандийлат көтөрмөй убагы да келди акыры, мына ошондо илгертенки «... элге кеткет келгенде ит ыркырак башталаар, айтышкан ооз жабылбас, арачачы табылбас...» деген кыйын кезең күнгө айланды тынч турмуш. Тигине, кичүү улувунан ийменбей, улуву кичүвүн карабай, бир элчилиги эсте калбай айыл ичи сөз керипше, жака айрышма, жаатташып мушташма абалга жетти.

Орус бийлигинин ойлоп тапкан бул саясий ыкмасы каада-салттын негизинде ынтымактуу жашап келген элге дүрбөлөң салды. Канчалык жергиликтүү эл бири-бири менен касташса, ыдырашса, бөлүнсө сырткы бийлик үчүн башкаруу оңой болоору түшүнүктүү эмеспи! Жада калса Шабдандын туугандарынын арасында да жик кетип, бийлик өкүлдөрүнө арыздар кетип, а калыс деген төбөлдөр акчанын кулуна айланышып, оң маселени тетири чечип, элге сез көрсөтүп турду. Жашоо шарт гана кыйынчылыкка кептелбей, каада-салттар тепселип, психология өзгөрүп, адамды адам саткан, абийирин ыймансыздыкка алмаштырган пенделер жайнап чыкты. Шабдан сыяктуу улуу, акылдуу, ойчул, кадыр-барктуу, сый-урматтууларды бийликтин кысымы жүдөттү. Тарых дөңгөлөгү тегеренип отуруп 1916-жылга алып келди...

Романдагы экинчи сюжеттик линия да чыгарманын башынан башталып, ошол эле жерге отурукташуу маселесинин экинчи бир кырларын ачып берүүгө арналат. Башкача айтканда, Т. Касымбеков жер маселесин тарыхый инсандар Байтик менен Шабдандын тагдырлары жана жан дүйнөлөрү аркылуу алып өтсө, мында жөнөкөй калктын өкүлү, ойдон чыгарылган көркөм образдар – Жайлообай менен Кузьминдин карым-катышы аркылуу чагылдырат. Жайлообай мал артында жүрүп, кыштоосуна келсе, камыштан салынып үй турат. Жазуучу жергиликтүү менен келгиндин коңшу жашап, үйүр алышып, аз-аздан мамиле түзө баштаганын өтө

майдалап сүрөттөйт. «Жаңы тууганга» кыргыз элинин меймандостугун Жайлообайдын үй-бүлөсүнүн адамкерчилиги, жөнөкөйлүгү, пейли түздүүлүгү менен көрсөтөт. Бирок, алыстан келген «жаңы тууган» жерге отурукташып алгандан кийин «жыландын башын чыгарып», Жайлообайдын кыштоодо тигилген боз үйү үчүн жыл сайын аренда төлөөгө, уйу уурдалды деп сотко айып тартууга мажбур кылат. Жазуучу эки каармандын турмуш-тиричилигин үй-бүлөлүк масштабда эле сүрөттөп койбостон, эки элдин каада-салтын, нравасын, аң-сезимин, жүрүм-турумун катар коюп чагылдырат. Бирок бийлик кантсе да «кол ийрине тартат», орус өкүлүнө камкордук кылат, укугун коргойт. Жүдөп, бир сындырым нанга, бир ууртам сууга зар болгон Кузьмин байып, «төрө» аталып, Жайлообай кошунасына колун кезеп, муштум түйүп калган кез да келет. Автор каармандын психологиясындагы өзгөрүүлөрдү, бурулуштарды алардын жашоо-ыңгайлары, мезгилдин агымы менен тең жуурулуштуруп, окуяларга, эпизоддорго сиңирет.

«Мындан соң түз эле кекетти Кузьмин:

– Бүгүн да, эртең да эсиңде болсун, Жай, бул жердин мыйзам колдогон ээси мен, Жай. А сен, бар болгону, менин ижарачымсың, ырайым кылсам акы төлөп тура турасың, каалабасам кара томлок алачыгыңды көтөрөсүң да жоголосуң, уктуңбу!?

Чыны ушул.

Жакасын да карманалбай, ээги көкүрөгүнө түшүп, ичтен солуп энтигип, шалдырап калды Жайлообай. «О, калыс кудай, зорлук деген ушулбу!?» деди, дили сынды. Көзү жашылданып, ой тепсендисинен ойгонду:

– Ыя, Көсүм, балыктын сөөгүндөй жаман арабаң менен сенделип келип... ыя, Көсүм, менин ушу кыштоомун четине солуп жатып калган экенсиң... Көсүм... – үнү каргылданып буула калды: – Ыя, «адам баласы турбайбы, кокуй» деп, сиз өтпөсүн деп алдыңа олпок, башыңа көлөкө берип каралаштым эле го, ыя, Көсүм!?

Кузьмин кашы жайыла көзү жайнап:

– О-го. Жай, жалгыз сен каралаштың беле? – деп сурап, анан кыжыр чыгара күлүп алды. – Ал деген милдетиңер болучу силердин!»

Автор каармандардын диалогдору аркылуу эки тараптын оюн ачык берет. Бирок, ушул Жайлообай менен Кузьминдин чырмалышкан тагдырлары, конфликтери романда акыр аягына чейин «бышып» жеткен эмес. Эки элдин типтүү өкүлдөрүнүн мүнөз кагылышы жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй чыгарманын сюжети өнүккөн сайын курч драматизмге ээ болот го деп күткөнбүз. Анткени алгач кедей, кийин баскынчы төрө Кузьминдин ички дүйнөсүндө көп нерселер жашырынып жаткан. Т. Касымбеков жаңыча түзгөн көркөм образдарына жаңыча мамиле кылып келе жатып эле, кескин түрдө эски ыкмага түшүп, тагыраак айтканда автор совет мезгилиндеги чыгармалардай эл достугу идеясын калпып чыгарып отурат. Жайлообай менен Кузьмин дос, жолдош, коңшу катары бири-бирин кыялышпайт. Жайлообай «жаңы тууганынын» үй-бүлөсүнүн өмүрүн сактап, кызы Любаны кыргында баш калкалатат. Совет доору мезгилде мындай көркөм чечилиштер сөзсүз керек болчу. Ал эми бүгүнкү эгемендүүлүк шартта мындай жасалмалуу, мындай оңой чечилиш өзүн-өзү актабай калгандай.

Ал эми автор 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылын сүрөттөгө өткөндө тарыхый факт-материалдар менен көркөмдүктүн ажырымдыгы пайда болот. Романдын негизги көркөм идеясы дал ушул 1916-жылдагы окуя аркылуу жүзөөгө ашырылып, «Кыргын» романдын атына жооп бериши керек. Улуттук-боштондук кыймылдын чыгышына себептердин чоо-жайына байланыштуу проблемалар Байтиктин, Шабдандын заманынан уланып отуруп улуу көтөрүлүшкө жеткендигин көрөбүз. Т. Касымбеков чыгарманын бул бөлүмүндө жеке инсандардын образына токтолбойт, негизинен кыргын кандайча башталган, кантип болгон сыяктуу суроолорго тарыхый факт-материалдарга таянуу менен жооп берип, кыргындын тарыхый-саясий-социалдык тамырын ачып берүү максатын койгон. Чыгармада архивдик материалдар өтө жыш колдонулган, айрым учурда көркөм чыгарма эмес, тарых окуу китебин окуп жаткандай таасир калтырат. 1916-жылы кыргыздын ар-намыстуу болуш, бийлери Мөкүш, Канат ак кийизге салынып хан көтөрүлүп, өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүшкөн. Бирок алардын биримсиздиги, аскердик даярдыктын жана курал-жарак-

тардын жоктугу бат эле жеңилишке учураткан. Романда автор бул каармандардын образдарына кеңири токтолууну зарыл деп эсептебеген. Улуттук-боштондук кыймылынын күчүн сүрөттөөдө жазуучу айрым-айрым көрүнүштөргө, айрым айылдардын өрттөнүшүн, канкор аскерлердин ырайымсыз зулумдугун сүрөттөөгө басымдуу орун берет. Көтөрүлүшчүлөр эле эмес орус аскерлерине кулдук уруп келген бейкүнөө адамдарды да кырып-жоюу жөнүндө алдын ала эле падышачылык саясаттын арам оюу болгондугун, анткени канчалык жергиликтүү эл кырылса, ошончолук аларга жер артаары жана жер үчүн күрөш биротоло чечилмектиги, кыргыздарды балдарына, чалдарына, жарадарларына карабай атып салышкандыгы баяндалат.

Момун кыргыз эли 1916-жылы орустардын гана эмес, «өздөн чыккан жат жаман» дегендей «өз көмөчүнө күл тарткан» болуш-бийлердин, чыккынчы-саткын пенделердин азаптарын да катуу тартышкан.

Орус гимназиясынан билим алып, Шабдандын насаатын угуп калган, элди кыргыздан сактап калуунун жолун ойлогон Дүр аттуу инсандын образы бар. Бирок, романда Дүрдүн образы аягына чейин жеткилең иштелип чыкпаган, ал эпизоддук каармандын деңгээлинде эле калып калган. Менимче, анын образын дагы кененирээк жана тереңирээк ачууга аракет кылганда автор сөзсүз көркөм утушка ээ болмок эле.

Романда орус аскер жетекчилеринин ар түрдүү образдары көрүнөт. Керек болсо автор аларды көркөм окуяларда гана эмес, архивдик материалдардын өзүн колдонуу менен эле ким экендигин көрсөтө алган.

«Жазалоочу отряддан
Жетисуу аскер губернатору
Фольбаумга берилген рапорт

Түп суусу аккан баш аягы 8–10 чакырым капчыгай кыргыздан тазаланды, үй мүлкүн, 200–300 боз үйүн өрттөп жибердик, малын толук бойдон алдык, Пржевальскигеге айдаттык, Теплоключенски станциясына өткөрүлүп берилди...

...өлгөнү, жарадары болуп 70–80 кыргыз, тири колго түшкөнү 13, Пржевальский түрмөсүнө камалды...

...жылкы көп, эсеби жок, кара мал 1645, майда жан-дык 10221, баары болуп 12038 баш олжо кылынды, жалпы эсебине акт жазылып коюлду.

12–14чө мылтык, колго жасалган кылыч, азыраак ок, ок жасай турган шайман түштү колго, атканга жарары өрт-төлдү...

Сотник Волков.
1916 г. 28 августа (сентября 10)»
(ЦГА Кирг.ССР, ф.77, д. 34, л. 41)

«Кыргын» романында буга чейин эч бир чыгармада козголбогон идея жатат. Ошондой эле илимий булактарда да бир жактуу көзкараш өкүм сүрүп, «кыргыздар өрттүү согушка өздөрү барып беришкен, өздөрү күнөөлүү» дегендей жыйынтык чыгарылып келет. Ооба, кыргыздардын өз балдарын кара жумушка жибербөөгө жасаган алсыз далалатын шылтоолоп нары жагында орус саясаты жергиликтүү элди биротоло баш көтөргүс кылып, ташын-талкан чыгаруу чоң планы турган эле. Ошондуктан, «бардеңке мылтыкты талап кетти» деген шылтоо чындыгында кайырмакка салынган атайы жем, согуштук тактика болчу. Стратегиялык планда орус бийликтери жалпы элдин көтөрү-лүшүн чыдамсыздык менен күтүшкөн. «Мына, көтөрүлүш деген... деп куттуктады Фольбаумун Рымшевич». Демек, көтөрүлүшкө чыгып, эл кырылып калды деген ойдун тереңинде көп адам билбеген согуштук сыр жаткан турбайбы!

Ошентип, карапайым кыргыз эли өзүнүн укугун, эркиндигин коргойм деп жатып, «куралдуу көтөрүлүшкө чыгып, мамлекетке чыккынчылык кылышкан» деген айыпка жыгылып, бөөдө кыргын болуп кырылып калышкан, эптеп аман-эсен калгандары Кытай тарапка өтүп жан соога сурашкан.

Чыгармада биринчи жолу буга чейин кадыр-баркталып келген окумуштуулар Семенов-Тяньшанскийдин, Пржевальскийдин, Валихановдун порттеринин айрым штрихтери архивдик материалдардын негизинде ачык тартылган. Т.Касымбеков атайы аларды чечмелеп отурбайт, окурман өзү окуп, өзү жыйынтыкка келсин дейт. Автордун позициясы – калыстык. Бул материалдар түздөн-түз кыргыз жерин

басып алууга, анын каада-салтын тебелеп-тепсөөгө, жапайы калк катары чечим чыгарууга себепчи, ошого үндөйт.

«...бу жерде жарым жабайы эл жашайт, чек ачык, аскери жок, эки эле рота жиберилсе бу өлкөнү Россияга имерип алса болот...

...жарым жабайы киши чалыштар адам катары мындай бейиш жерде жашоого укугу деле жок....буларды бирдеме үйрөткөндөн жытчыл итти машыктырган оңой...

Пржевальский»

(Русский вестник, 1886, XII)

Чыгарманын финалында да Бройдо, Керенский, Жафаров, Ажемов сыяктуу мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылды басууда орус төбөлдөрүнүн өтө мыкаачылыгын күбөлөндүргөн тарыхый документтер пайдаланылган. Албетте, чыгармада колдонулган архивдик материалдар, документтер чыгарманын көркөм-эстетикалык функциясында өз милдетин аткарып, чыгарманын ажарын ачып турушу керек. Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында бир да архивдик материалдарды тиркеме катары пайдаланган эмес, ал эми «Кыргында» отуздан ашык материалдар далилге келтирилген. Бул бир чыгарма үчүн азбы, көпбү?! Авторду бул үчүн күнөөлөбөгөнгө болобу?! Дегеле тарыхый көркөм чыгарма документтерсиз, башкача айтканда, документтер көркөм фантазияга «жутулуп» жазылыш керекпи?! Албетте, бул сыяктуу суроолорго кескин, бар жактуу жооп берүү кыйын, ар бир нерсенин чен-өлчөмү, принциби, критериясы болушу керек. Бардыгы чыгарманын идеялык-көркөмдүк, эстетикалык талабына, көркөм образдардын ички дүйнөлөрүн, мазмунун ачып берүү касиетине жана автордук концепциянын ачык коюлуп, көркөм чечилишине байланыштуу болот.

Т. Касымбековдун «Кыргын» романы 1916-жылга чейинки жана 1916-жылдагы окуяларды конкреттүү окуя, конкреттүү личносттордун тагдыры аркалуу аңдап билүүгө мүмкүндүк берет. Автор үчүн башкы көркөм объект - кыргын, анын чыгыш себептери. Бирок, ошол мезгилдердеги айрым тарыхый материалдар менен таанышсак, улуттук-боштондук кыймыл кыргыз жеринде масштабдуулукту

камтып, өтө уюшкандык менен күрөш жүргүзүлгөндүгү жөнүндө кабар берет. Мисалы, Ыбыке улуу Канаттын жетекчилиги менен Түндүк Кыргызстандын он миңдеген ар-намыстуу жигиттери биригип, орус аскерлерине каршылык көрсөтө алышкан. Айрым учурда биз өзүбүздүн ар-намыстуулугубузду төмөндөтүп, кичирейтип, анан калса кээ бирлер эл 1916-жылы Кытайга үркөндүгү үчүн «үркүн» деп атап жүрөбүз дешет. Чындыгында согушка барбай коюу үчүн эмес, өз элинин, жеринин азаттыгы, эркиндиги үчүн улуттук-боштондук кыймыл, жалпы Түркстан элдерине таандык кыймыл, көтөрүлүш болгон. Биз бул чоң масштабдуу окуядан өзүбүздү чет бөлбөшүбүз керек.

Самсак Станалиевдин «Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы» аттуу тарыхый-биографиялык романы кыргыз элинин улуттук интеллигенциясынын калыптанышы, өнүгүшү, коомдук-саясий абалдын аларга тийгизген таасири, алгачкы билимдүү, илимдүү тарыхый инсандарыбыздын улуттун аң-сезимин ойготуудагы ролу, ак, адал эмгектери, ар түркүн көз караштары жана андан келип чыккан жекече таарынычтары бара-бара элдешкис коомдук таптык мүнөзгө өтүп кеткенинин объективдүү жана субъективдүү шарттары, бийлик жана инсан, ар намыстуулук жана улутчулдук, коом жана эл, эркиндик жана репрессия жана башка ушул сыяктуу 20–30-жылдар аралыгындагы социалдык-саясий проблемалардын маанисин калыс көтөргөн өтө масштабдуу чыгарма. Романдын көп кырдуулугу баш каарман Касым Тыныстановдун саясий, личносттук тагдыры, жан дүйнөсүндөгү ички психологиялык кубулуштарды сүрөттөө менен катар, кыргыз элинин саясий элитасынын жана чыгармачылык-илимий интеллигенциясынын түптөлүшүн, калыптанышын, жашоо-шартын, философиялык, нравалык, социалдык-саясий көз караштарын ачып берүүдө жатат. Ошондой эле романдын автору С.Станалиевде изилдөөчүлүк-сүрөткердик синтездик көз караш бар экенин белгилеп коюу керек. Ал жазуучу гана эмес, тарыхчы, адабиятчы, изилдөөчү, публицист, акын катары романынан чыга көрүнөт, жана романдагы илимий изилдөөчүлүккө таянган мындай чыгармачылык метод романдын идеялык-эстетикалык деңгээлин жогору көтөрүүгө кызмат кылган.

Илимдүү, билимдүү, таланттуу Касым Тыныстановдун чыгармалары, көз караштары бюродон бюрого, жыйындан-жыйынга түшүп, ага айып тагылып, коомчулуктан четтетилип, суракка алынып, акыры кемчиликтери зордук зомбулук менен мойнуна коюлуп, түрмөгө камалышы жана башка ушул сыяктуу окуяларды жазууда С.Станалиев ар бир юридикалык материалдарга өтө тактык менен кароого жетишкендигин көрүүгө болот. Жазуучу бир эле официалдуу документти жана макаланы көз жаздымда калтырса же жаңылыш трактовкаласа чыгарманын сюжеттик-композициясы да башка нукка бурулуп кетери белгилүү, ошондуктан С.Станалиевдин художниктик кыял-чабыты канчалык эркин эргип-ташып жатса да автор эң биринчи иретте реалдуу факт-материалдарга таянат. Романды окуп жаткан мезгилде жазуучу юрист-тергөөчүнүн «милдетин» өз учурунда НКВДнын кызматкерлериндей даана «аткаргандыгы» сезилип турат. Натыйжада архивдик ар түрдүү материалдарга «жан» киргизип, аларды турмуштун шары, каармандардын жан дүйнөсү менен ширелештирип сүрөттөө – жазуучунун нукура чеберчилиги.

Көркөм чыгарманын жаралышынын бир топ табышмактуу сыры бар. Жазуучунун чыгармачылык өнөрканасына терең үңүлүп, чыгарманын жаралышына чейинки «чийки» материалдар менен таанышып, ал чийки материалдардын чыгармачылыктын элегинен кандайча эленип өткөндүгүнө, кандайча түр-түспөлгө ээ болгондугуна, алар аркылуу жазуучунун художник-инсан катары көз караштарынын кайсынысы кандай деңгээлде идеялык-эстетикалык интерпретацияга айлангандыгына байкоо жүргүзүү, чечмелеп берүү тажрыйбасы кыргыз адабият таануусунда жакшы колго алына электиги чын. Жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгүн тааныш үчүн анын ой-жүгүртүү өзгөчөлүгүн, мүнөзүн, дүйнө-таанымын, коомдук таасирлер жана ага карата көз карашын, мамилесин аңдап таануу зарылдыгы туулат. Эгерде ушундай ички жана сырткы чыгармачылык өбөлгөлөрдү, процесстерди эске алуу менен көркөм чыгармалар анализге алынса, калемгерлердин көркөм дүйнөсү ого бетер ар тараптуу ачылып, эмне үчүн ушундай сюжет, тема, образ

тандап алынгандыгы, анын чыгармачылык эволюциясы даана тартыла түшөт беле деп ойлойм. Мындай ой бул жолу залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Вечная невеста» (автордун атоосу «Тоолор кулаганда») аттуу романына байланыштуу келип отурат.

Соңку мезгилдерде болочок чыгармалардан үзүндү катары Чыңгыз Айтматовдун «Кардагы Умай-Эне», «Бахиана», «Ушедший на Трон-гору», «Өлтүр, өлтүрбө!..» аттуу бир нече аңгемелери жарык көргөн. Үзүндүлөрдөн улам мен өзүмчө «Кардагы Умай-Эне», «Өлтүр, өлтүрбөнү», балким, бир чыгармага куюлуп, согуш темасындагы бир бүтүн чыгарманы түзүп калышы мүмкүн деп болжоп жүргөм. Ошондой эле жазуучунун ак илбирстин жашоо-шарты, тиричилиги жөнүндө маалыматтарды сурамжылап, чогултуп жүргөнүнөн кезектеги чыгармалардын биринде жаныбарлар дүйнөсүнүн дагы бир белгисиз жактары сөзсүз адам тагдыры менен жуурулуштурулуп чагылдырыла тургандыгын боолгологом.

Ошентип, жазуучунун «Тоолор кулаганда» аттуу жаңы романы колубузга тийди. Бул романдан биз өзүбүз күткөндө, күтпөгөндө көп нерсеге кезигип отурабыз. Ооба, согушка каршылык идеясы романдагы борбордук идеялардын бири. Бул идея романдын баш каарманы Арсен Саманчиндин көзү тирүүсүндө жарык көрбөй калган аңгемеси, чыгарманын эпилогу катары берилген «Өлтүр, өлтүрбө!..» аңгемесинде өзүнүн эң жогорку бийиктигине, ачыктыгына жетишкен. Бул идея чыгарманын сюжетин түзүп турган баш каарман Арсен Саманчиндин реалдуу турмушу, сюжеттик линиянын логикалык жыйынтыгы менен үн алышып турат. Анан да кызыгы согуш темасына байланыштуу бул өзөктүк идея романдын эпилогуна чейин мамлекеттик саясатка анчалык тиешеси жок турмуштук көрүнүштөргө, кадыресе кыргыз айылдарынын биринде өткөн окуя-сюжетке байланыштуу өнүктүрүлөт; диний осуят, башкы моралдык принцип «өлтүрбөгө» түздөн-түз байланыштуу чечмеленет.

Согуш темасынан башка романдын сюжеттик-композициялык тулкусун түзгөн экинчи бир тема - сүйүү темасы. Романдын мазмунун мына ушул эки теманын айланасында өнүктүрүлгөн окуялар түзөт.

Мурдагы Айтматовду бул романдан тапса да болот, таппаса да болот. Табуу кыйын дегеним, жазуучу «Кассандра тамгасынан» кийин таптакыр башка дүйнөгө, проблемаларга кирип кетти. Анын Европада жашап, иштеп турганы, айлана-чөйрөсүндөгү замандаш, пикирлештери, ал жакта окуган китептери аң-сезимине, жан дүйнөсүнө таасир эткени сезилип турат. Бул законченемдүү көрүнүш.

«Тоолор кулаганда» романынан мурдагы Айтматовду кайсы учурларда көрсө болот: Жаабарсты окуп жатканда Ташчайнарды, Акбараны кантип көз алдыга тартпай коё аласың, болбосо легенданы реалисттик сюжет менен чебер кыйыштыруу, пейзаждык картиналарды көркөм каражат, психологиялык параллель катары колдонуудагы поэтикалык синтез, ыргак жана башка дагы көп нерсе бизге тааныш. Романдагы жазуучунун кайрадан кыргыз тематикасына кайрылып келиши, рынок мезгилиндеги адамдардын психологиясын, белгилүү бир чөйрөдөгү адамдардын турмушун көркөм баяндоодогу мазмундук глобалдаштыруу, көркөм ойлоонун масштабдуулугу кубандырбай койбойт. Бирок ошол эле учурда романда «тааныш» көрүнүштөрдү коштогон жаңы табылгалар да абдан көп. Ал гана эмес бул романда бизге тааныш эмес Айтматов көбүрөөк үстөмдүк жасайт: каармандардын азыркы заманга ылайык жашоо-турмушу, ритми, көз карашы, ой-жүгүртүүсү, мамилеси, жүрүм-туруму, сүйлөө речиси... жазуучудан стилдик жаңыча баяндоону, жаңыча сюжеттик-композициялык өнүгүштү жана чечилишти талап кылган. Мезгилге, жашоо шартына ылайык өзгөчөлүктөрдү эң жакшы баамдаган Айтматов баш каарманы Арсен Саманчиндин көркөм мүнөзүн түзүүдө европалык стилдик ойлом, манерага батынып барган жана аны ийгиликтүү чечкен.

Арсен Саманчин ой-жүгүртүүсү, дүйнө таанымы, жүрүм-туруму боюнча буга чейинки кыргыз адабиятындагы каармандарга таптакыр окшобогон жаңы кейипкер, жаңы тип экендигин баамдайбыз. Жаңылыкты ошол эле романды башка каармандар, эгер аларга «социологизациялаштырып» мүнөздөмө бере турган болсок, азыркы искусствонун өкүлү Айдана Самарова, соодагер (челнокчу) Элес, айылдык ишкер-бизнесмен Бектур, бизнес-маданият жана массалык

маданияттын (же Арсен Саманчиндин жаңыча аныктамасы боюнча «оптовая культуранын») эле кудайы эмес, маалымат каражаттарын да өзүнө чөгөлөтүп алган бүгүнкү күндүн «каарманы» – Эрташ-Курчал жана жалчылыктан (б.а. жалданып иштөөдөн) жарыбай жүрүп жанкечтиликке жетип калган Таштанафган, анын жолдошторунан да көрөбүз.

Биз, окурмандар, ар дайым Чыңгыз Айтматовдон адабий жаңылык күтөбүз. Мезгил талабы, окурмандар, жазып жаткан автор өзү да бүгүнкү проблемалардан алыс боло албайт, демек, жазуучуну биринчи иретте азыркы күндүн маселелери түйшөлтөт. Рынок мезгилиндеги адам тагдыры тууралуу чыгарма (камердик мүнөздөгү эмес, жалпы адамзаттык деңгээлдеги) эртеби-кечпи кыргыз адабиятында жаралышы керек эле. Мына ушул озуйпа Чыңгыз Айтматовдун үлүшүнө туура келип отурат. Мунун өзү көч баштап, ашуу ашыргандай эле чыгармачылык чоң жоопкерчилик.

Ч. Айтматов мезгилдин күрөө тамырын кармап билген даанышман жазуучу. Анын кайсы чыгармасын албайлы, аларга өз мезгили үчүн абдан актуалдуу проблемаларды көтөргөн жаңычылдык мүнөздүү. Масштабдуу ой жүгүрткөн улуу сүрөткер катары Ч. Айтматов ал чыгармаларда учурда кандай коомдук «илдеттер» бар, алардын «ысыгы» эмнеден, «суугу» эмнеден экендигин так көрсөтүп, учурдун социалдык, психологиялык, философиялык көркөм картинасын түзүп бере алган. Жазуучунун кезектеги «Тоолор кулаганда» романы да мына ошондой заманбап чыгарма, рыноктук мезгилдин социалдык-психологиялык, социалдык-философиялык проблемаларын камтыган терең мазмундуу көркөм адабий туунду.

Коомдун өзгөрүшү, өсүшү Адамдын ички дүйнөсүнө, кулк-мүнөзүнө, жүрүм-турумуна ж.б. таасирин тийгизет. Ошого ылайык, Айтматовдун Адам концепциясы «Тоолор кулаганда» романында капиталисттик өнүгүштүн социалдык-тарыхый мазмунунда, контекстинде жаңыча жаңырыктап турат. Коомдук система алмаш кандагы эки көз караштын кагылышы, күн сайын жат идеялардын үстөмдүк кылышы жаңы мезгилдин философиясын, адам концепциясына карата жаңыча толуктоолорду талап этет. Автор азыркы жаштардын жандуу ички турмушун, анын өзгөчөлүгүн

адекваттуу кабыл ала, түшүнө алат, бардык көрүнүштөрдү реалдуу сүрөттөйт. Бүгүнкү күндүн ритмине, стилине, каармандын психологиясына жараша жазуучунун көз карашы да өзгөргөн.

Бирок, адам, мейли кайсы коомдо жашабасын, мейли канчалык психологиясы өзгөрбөсүн – баары бир акыры Адам абийири менен калышы керек. Адамды барктай да, нарктай да турган критерий – Абийир! Ар адамдын абийиринен жашоодо тазалык жаралат, коом түзүлөт. Айтматовдун да романында чындап кейигени – жаңы коомдо абийирсиз, ыплас принциптердин үстөмдүк кылып баратышы. Дегеле рыноктук коом гумандуу, абийирдүү, адилет боло алабы?! Капиталисттик коом негизинен акча, байлыктын аркасы менен бардык нерсеге кожоюн болууну көксөгөн Эрташ-Куралды, ага азгырылган Айдананы тарбиялайт. Ал эми аларга макул болгусу келбеген Арсен менен Элес буга каршы өздөрүнүн таза абийирин, адилеттүүлүккө таянган өз рухтарын гана коё алат. Алардын мындан башка мүмкүнчүлүгү да, таянычы да жок. Ким күчтүү, ким жеңет?!.. Бул беттешүү, күрөшүү – романдагы өзөктүк конфликт.

Эски десең эски, жаңы десең жаңы эпитет эп келише калган, башталышы да, аягы да мунарык бул турмуштун айлампасында акын-жазуучулардын бири-бирине такыр окшобогон, өзүнчө, жаңы тема табышы кыйын. Дүйнөлүк адабиятчы узун-туурасынан изилдеген адабиятчы окумуштуулар дүйнөдөгү бардык акын-жазуучулар а замандан бу заман болгону он чакты гана теманын тегерегинде сюжет-композиция куруп, адам баласынын турмушунун ар тараптан чагылдырып келе жатышкандыгын белгилеп келишет. XX кылымдын улуу ойчулу Дайсаку Икеда Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романында көрсөтүлгөн проблеманы талдап отуруп, дүйнөлүк көркөм «материкте» он үчүнчү теманын ачылышын көрсөтөт. Ага чейин кайсы бир орус адабиятчысы да буга чейинки көркөм сөз өнөрүнүн тарыхын түзгөн, акын-жазуучулардын чыгармачылык фантазиясына өзөк болгон тематикалык багыттардын санын он экиге араң чыгарып айтканы бар эле.

Ушундай өңүттөн караганда Казат Акматовдун «Архат» романын кандай дейбиз? Он төртүнчү теманы ача алды-

бы?! Алгачкы пикир билдирүүчүлөр «бул чыгарма мазмуну боюнча, темасы боюнча жана сүрөттөө манерасы боюнча кыргыз романистикасындагы мурда болбогон жаңы көрүнүш, жаңы окуя» (К.Асаналиев), «мазмуну терең, идеясы менен философиясы жаңы» (К.Жусупов) – дешип баалап жиберипшти?!

Туура, Романдын темасы жаңы, идеясы жаңы, философиясы жаңы, жаңы көрүнүш, жаңы окуя. Бирок анын башкаларга окшобогон жаңылыгы эмнеде?

Бул суроого байланыштуу сөзүбүздү «адабият – адамтаануу» деген дайыма кайталанып айтыла жүрчү аныктамадан баштап көрөлү. Ырас, көркөм сөз өнөрүнүн тарыхынан билебиз, анын алгачкы үлгүлөрүндө эле адам борбордук орунду ээлей алган эместигин. Алгачкы миф, легенда ырым-жырым ырлары адамтаанууга эмес, табият кубулуштарын таанып билүүгө багытталган. Анткен себеби адамзат коому ал учурда өзүн өзү таануу деңгээлине көтөрүлө элек эле, ага даяр эмес эле. Көркөм сөз өнөрү жүрүп отуруп коомдун өнүгүшү менен адамтаануу деңгээлине өсүп жетти.

Адамтаануу ар кандай деңгээлде болушу мүмкүн. Ал да коомдун өнүгүшү сыяктуу эле «жөнөкөйдөн татаалды көздөй спираль түрүндө өнүгөт». Жеке адамдын өмүрү, өнүгүшү коомдун өнүгүшүнүн микромоделди сыяктуу. Адам өз өмүрүнүн алгачкы этабында өзүнүн ким экендиги жөнүндө ойлонуп да койбойт. Ал таанып-билүүнү алгач айлана-чөйрөнү таанып билүүдөн таштайт. Эртең менен чыккан күн сөзсүз кечинде батат, кыш жазга, жаз жайга алмашат, ачылган гүл соолуйт, алма жазында гүлдөп, анан мөмө байлап, жай бою мөмөсү бышып, күзүндө жалбырагын күбүп, кышында эс алып, жаз менен кайра көнүмүш айлампада уланат деген сыяктуу жаратылыштын сырткы кубулуштарын таанып билет. Ошол эле учурда ал адам өмүрү табият кубулуштарына окшош экендиги жөнүндө олуттуу ойлонбойт. Качан гана өнүгүүнүн белгилүү бир бийиктигине жеткенден кийин адам адамтаануунун экинчи баскычына көтөрүлөт. «Мен киммин, башкалардан кандай айырмачылыгым, окшоштугум бар, мен «мен» болуп жаралгандагы максат, милдетим эмне» деген суроолор жөнүндө ойлонушу

мүмкүн. Минтип ойлонууга да дарамети жетпей өтүп кеткендер канча.

Жогорудагы суроолорго тиешелүү жоопторду тапкандан кийин гана адам адамтаануунун кийинки татаалыраак баскычына көтөрүлөт. Бул баскычта адам өзүн тереңирээк жана кененирээк кароого, түшүнүүгө аракет кылат. Ал өзүнүн «мени» жалгыз өзүнө, «менге» эле байланышпаган сырлар жөнүндө ойлонууга аргасыз болот. өзүнүн абсолюттук акыл-эске кандайдыр бир тиешеси бар экендигин, өткөн биримдигинин бөлүнгүс бир звеносу экендигин тааныйт. Башкача айтканда, өзүн жаратылыштан бөлбөй, анын менен тыгыз карым-катнашта түшүнүүгө аракет кылат.

Адабиятта деле ушундац, борборунда адам турган дүйнөтаанымдын ар кыл баскычтары анын идеялык-тематикалык мазмунун түзүп турат. Менин оюмча Чыңгыз Айтматовдун соңку романдары жана Казат Акматовдун «Архат» романдарынын жаңылыгы адамтаанууга ушундай жаңы, жогорураак бийик баскычтан кароого умтулгандыгында.

Жаңы «Архат» романында Казат Акматов каарманынын образын ачып берүүдө, «таанытууда» демейки турмуш-тиричиликтик, нрава-этикалык проблемалардын айланасында чектелип калбайт. Ал аркылуу адамдын, башкача айтканда, каарманы Адилет – Мани Ясо – Миларепа аркылуу адамдын аалам, ааламдык акыл-эс менен байланышын, адам рухунун күчүн, мүмкүнчүлүктөрүнүн астралдык дүйнө менен байланышын, карым-катышын ачып берүүгө аракет кылат.

Роман адилеттүүлүктүн заманы таарып, адилетсиздик өкүм сүргөн коомдо төрөлүп, төрөлбөй жатып адилетсиздикке туш келген баланын адилеттүүлүккө карай өмүр сапарга аттанышы жөнүндө. Айтматовдук эмбрион адилеттиги жок бул жашоого келүүдөн баш тартса, К.Акматов «эмбриону» атайы адилетсиздик менен күрөшүүгө туулуп отурат.

Акматовдун «эмбриондун» жарык дүйнөгө келиши болгондо да даңазалуу окуяга туш келип, шаардын миллионунчу тургуну болуп төрөлөт. Бирок, ал өзү келип кошулган коомдогу (биз атайлап «келип кошулган» деп айтып жатабыз, анткени романда адам өмүр айлампасында бир нече ирет төрөлүп, ар кандай коомчулукка туш келиши мүмкүн

экендиги айтылат) адилетсиздиктин деңгээлине жараша ошол эң алгачкы укугунан, «миллиончу гражданин» болуу укугунан ажыратылып, ал эле эмес «чыр болбосун» деп саксынган чондордун буйругу менен төрөлгөндөрдүн эсебинен өчүрүлүп, документсиз калат. Анан да кызыгы, кошуна келиндин айтуусуна караганда ал наристе төрөлүп жатканда анын ата-энесинин короосуна «асмандан бир жарык нур түшүп» турат. Окуянын ушундайча түйүндөлүшүнөн окурмандын оюна ассоциативдүү түрдө башка бир «образ» келе калат. Казат Акматовдун бул жаңы романынын каарманы адилеттүүлүк кайсы, адилетсиздик кайсы экенин сезе билип, адам баласына гумандуулуктун нурун чачып, анын жарык дүйнөдөгү жашоо кыймылын, принцибин өзгөртүүгө атайы келген Иса пайгамбардын «көчүрмөсүбү»? Неси болсо да төрөлгөн наристе «жөнөкөй каармандардан» эмес.

Романдагы окуя реалдуу жашоо менен мистиканын синтезинен башталып, «үч кудук» операциясынын приключениялуу детективи менен уланат.

«Пейил оңолмоюнча – заман оңолбойт» – деп коюлат. Бүгүнкү күндө жеке адамдын тагдырында жана ааламда дүрбөлөң, башаламандык кыйроо, зордук-зомбулук, «эголордун» жарышы болуп жатканда адамзат дилин тазартам, адилеттикти орнотом – дегендик ишке ашпас кыял, апендичилик эмеспи?! Айтматов каргашалуу эмбрионду жарык дүйнөгө биротоло алып келгиси келбесе, Акматов эмбриондун ядролук термелүүсүн ыраатка келтирип, «Эго», «Мен» деген өзүмчүл сезимди жөнгө салуу, түзөтүүгө болот дейт. Бул жагынан алганда айтматовдук көркөм-идеалык традицияны акматовдук көркөм-идея гумандуулук менен улантып жатат. Жазуучулардын ой-жүгүртүүлөрү барып-келип жашоодо адам баласы бири-бирине залал келтирбей, касташпай, жакшы тилек, ниет, дил менен таза, ак жашашса деген идеяга умтулууга такалат. Бекеринен Айтматовдун «Кассандра тамгасынын» баш каарманы футуролог Филофей Космостон жана Акматовдун баш каарманы көзү ачык Адилет жерден дүйнө жүзүндөгү ар түрдүү улуттар менен элдерге «Адилеттүүлүк, Бейпилдик, Ыймандык» жөнүндө ураан чакырып жатышкан жок да!

Бул роман жалаң көркөм фантазиянын жемиши эмес. Анда шаманизм, буддизм, христианчылык, ислам дининин концептуалдык негиздери, тарыхы, психология, физикалык география, биофизика, астраномия жана башка илим тармактарынын маалыматтары көркөм фантазия менен жуурулушуп, романдын таанып-билүүчүлүк, көркөмдүк-таасирдүүлүк деңгээлин арттырып турат. Жазуучунун ийгилиги – бүгүнкү интеллектуалдуу окурмандар чөйрөсүн канаттандыраарлык жаңыча ыкмада жаза билгенинде; роман реалдуу турмуш да, фантастика да, мистика да, миф-легенда да комплекстүү түрдө көркөм жуурулушуп, идеялык максатты иш жүзүнө ашырууга толук кызмат кылганында.

Кыскартып айтканда, эгемендик мезгилиндеги кыргыз адабиятында, алдыда айтылып өткөндөй, бир топ жаңы жылыштар, идеялык-тематикалык, адабий-эстетикалык жаңылыктар менен катар артка чегинүүлөр да болду. Жакшы чыгармаларга салыштырмалуу ортозаар же көркөм сөз искусствосунун эч бир талап, суроолоруна жооп бербеген, поэтикалык мазмун жана форма деген түшүнүктөргө таптакыр чендебеген начар чыгармалардын көбүрөөк жаралып жатышынын бир себеби жазма адабий-поэтикалык салттын улуттук адабий көркөм аң-сезимден бекем, терең орун ала электигинен болсо, экинчиден, о.э. азыркы адабияттын өнүгүш абалына аудиториянын көркөмдүк жана маалыматтык каражаттардын ичинен аудио жана видео булактарга көбүрөөк убакыт бөлүп, окурмандардын катарынын суюлуп, окуу маданиятынын да төмөндөп баратышы да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Көркөм адабияттын социомаданий кызматы чектелип, күнүмдүк актуалдуу маселелерди курч чагылтуу же кызыктуу окуялуулук жагынан журналистиканын түрдүү мүмкүнчүлүктөрү, маалымат рыногунун мобилдүү булактары, шоулар үстөмдүгүн улам арттырууда.

Китеп басып чыгаруу саясатын да эстетикалык критерийлер эмес коммерциялык критерийлер көбүрөөк аныктап калды. Ушуга байланыштуу алаксытуучу беллетристика олуттуу адабияттын ордун улам тарытып, четке сүрүүдө. Окурмандардын мына ушундай суроо талаптарын канааттандыруу үчүн китеп чыгаруучулар бардык жерде

китеп рыногун жергиликтүү улуттук тилде жазылган же котормодогу детективдик, криминалдык, фантастикалык, адабияттар менен толтуруп, пайда табуунун жолун көздөшүүдө.

Мындай терс көрүнүштөргө улуттук көркөм сөз өнөрүнүн өткөөл мезгилдеги өзүнүн өнүгүү багытын, өз нугун табуу жолундагы утурумдук кыйынчылыктар, жаңылыштыктар катары карасак болот. Дүйнөлүк көркөм сөз казынасына «Манастай» теңдешсиз улуу дастанды, Чыңгыз Айтматовдой дүйнөлүк масштабдагы залкар жазуучуну берген кыргыздын көркөм сөз өнөрүнүн көрөңгөсү бай, демек, анын келечегинен дагы көптү үмүттөнүүгө болот.

МАЗМУНУ

Редколлегиядан.....	3
Жүндүбаева Нинакан.....	5
Шимеев Смар.....	18
Сооронбаева Зуура.....	27
Өмүралиев Бакы.....	37
Алыбаев Жапаркул.....	43
Кулумбаев Өмүркул.....	54
Алмазбеков Какен.....	61
Абдыкадырова Субайылда.....	70
Абдыкалыков Жолдошбай.....	78
Тойбаев Мырзабек.....	91
Жетимишев Сейит.....	101
Алыбаев Биримкул.....	118
Борбиев Эркин.....	126
Момунова Гүлсайра.....	135
Осмоналиев Калыбай.....	143
Мамеев Төлөгөн.....	149
Жаркынбай Нурпаис.....	159
Отунчиев Элүүбай.....	169
Медетов Жакып.....	179
Мамбетакунов Кадырбай.....	186
Абакиров Мелис.....	193
Асаналиев Байтемир.....	211
Мураталиев Муса.....	218
Тургунбаев Сүйөркул.....	236
Самудинов Токтосун.....	245
Көчкөнов Орозбай.....	268
Жунушев Каныбек.....	278
Сактанов Көчкөн.....	286
Жапиев Жылкычы.....	296
Мамазаирова Меңди.....	304
Сабыров Курбаналы.....	313
Сартов Беганас.....	319
Токтогулов Аман.....	330
Өмүрканов Анатай.....	339
Муканов Табылды.....	347

Айтымбетов Орозобек.....	357
Акматбекова Сагын	365
Жакшылыков Асан	384
Рысбаев Жолоочу	402
Бегимкулова Азада	415
Дүйшеев Шайлообек	423
Кушубеков Касым	437
Станалиев Самсак.....	448
Рыскулов Акбар	457
Усубалиев Бейшебай	467
Бакиров Карбалас.....	474
Ааматов Маркабай.....	480
Матисаков Абдиламит.....	494
Азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүш тенденциялары	509

Окуу куралы

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

X том

Экинчи басылышы

Чыгарууга жооптуу:
филология илимдеринин доктору
Кадырманбетова А.К.

Компьютерде терген: *Касымгелдиева М.*
Тех.редактор: *Жанышбекова А.*
Корректор: *Кадырманбетова А., Касымгелдиева М.*
Компьютердик калышка салган: *Өмиров Б.*

Терүүгө 28.04.2016-ж. берилди. Басууга 29.05.2017-ж. кол коюлду.

Форматы 60x84¹/₁₆. «Мектеп» ариби.

Көлөмү 34,75 б.т. Нускасы 500.

"Кут-Бер" ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68